

ЛЕВ
ТОЛСТОЙ

УРУШ
ВА
ТИНЧЛИК

ТОШКЕНТ — 1980   Фафур Фулом
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

ТҮРТИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

Петербургнинг энг юқори доираларида, турли гурухлар — Румянцев, француздар, Мария Фёдоровна, шаҳзода валиаҳд ва бошқаларнинг гуруҳлари орасида илгаригидан кўра қизғинроқ кураш давом этмоқда эди, саройдаги бекорчи тёкинхўрларнинг ғала-ғовурлари одатдагидек бу кураш овозини босиб кетарди. Лекин фақат ҳаётнинг ҳулёси, кўланкаси, ташвишида қолган осуда ва ҳашаматли Петербург ҳаёти бояги-боягича давом этмоқда эди: мана шунинг учун ҳам рус халқи бошига тушган оғир кулфат ва ҳавф-хатарни бу ҳаётнинг жараёнига қараб англаш анча-мунча қийин эди. Ўша-ўша дабдабали маросимлар, ўша бал-базмлар, ўша француз театри, ўша сарой манфаатлари, ўша хизмат ва турмуш ташвишлари, ўша фитна-фасодлар. Фақат энг юқори доираларга мансуб шахсларгина ҳозирги вазиятнинг оғирлигини тушиунишга зўр бериб уринар эдилар. Иккала маликанинг шундай қалтис вазиятда бир-бирига қарама-қарши иш тутгани ҳақида шивирлашиб гаплашишарди. Ўз ҳимоятидаги хайрия ва тарбия ўчоқлари учун жон куйдираётган малика Мария Фёдоровна ҳамма муассасаларни Қозонга кўчиртириш ҳақида буйруқ берган ва уларга қарашли юклар аллақачон араваларга ортиш учун таҳт қилиб қўйилган эди. Малика Елизавета Алексеевна эса, амри фармонига ҳозир турган кишиларга ўзига хос рус ватанпарварлиги билан жавоб бериб, давлат маҳкамалари ҳақида ҳеч қандай буйруқ беролмаслигини, бу масала подшогагина тааллуқли экани, шахсан ўзига келгандга эса Петербургдан ҳамма кетиб бўлгандан кейингина жўнашини билдириди.

26 августда, худди Бородино жангига куни Анна Павловнанинг уйида кечки суҳбат қурдилар, суҳбаг асносида епископ ҳазратларининг авлиё Сергий суратини подшога

юбора туриб ёзган мактубини ўқимоқчи эдилар. Ушбу мактубни ватанпарварлик ва диний фасоҳат намунаси деб ҳисоблашарди. Уни фасоҳат ва балоғат билан ўқишида ном чиқарган князь Василийнинг ўзи ўқиши лозим эди. Князь Василий маликанинг ҳузурида ҳам мактублар ўқиб юргувчи эди. Ўқиши санъати баланд товуш билан, маъносидан қатъи назар, сўзларни гоҳ чўзиб, гоҳ қироат қилиб хониш этишдан иборат эдикни, бунда тамоман тасоддифий равинида бир сўз чўзиб талаффуз қилинса, бошқа бир сўз минғиллаб талаффуз этиларди. Анна Павловна нинг уйидаги бўладиган ҳамма кечки ўтиришлар сингари бу ўқишининг ҳам сиёсий аҳамияти бор эди. Бу кечада бир неча муҳтарам зотлар ҳозир бўлиши, француздаги театрига бориб томоша кўрганликлари учун уларни мулзам қилиниши ва уларда ватанпарварлик кайфиятини туғдириш лозим эди. Анчагина одам йиғилган, аммо келиши лозим бўлганларнинг ҳаммаси ҳали мәҳмонхонада йўқлигини кўриб, Анна Павловна ўқишини бошлатмасдан, у ёқ-бу ёқдан гапириб ўтиради.

Петербургда шу кундаги янгилик графиня Безухованинг хасгалиги эди. Бир неча кун муқаддам графинянинг бехосдан тоби қочиб, ўзи сұҳбатнинг гули бўлган бир неча ўтиришга боролмай қолган ва миш-мишларга қарангандаги, ҳозир ҳеч кимни қабул қилмай, ҳамиша ўзини муолажа қилиб юрган петербурглик машҳур докторлар ўрнига аллақандай бир итальян докторга ишонган ва ўша доктор уни фавқулодда янги бир усул билан муолажа қилаётган экан.

Гўзал графиня бирдан икки эрга тегишининг ноқулайлигидан касал бўлгани ва итальян докторнинг муолажаси шу ноқулай вазиятдан уни қутқаришдан иборат эканлигини ҳамма яхши биларди; лекин Анна Павловна ҳузурида бирон кимса бу ҳақда лом-лим дейиши у ёқда турсин, балки ҳамма ўзини билмаганга соларди:

— On dit que la pauvre comtesse est très mal. Le médecin dit que c'est l'angine ectorale.

— L'angine? Oh, c'est une maladie terrible!

— On dit que les rivaux se sont reconciliés grâce à l'angine...¹

¹— Бояқишиш графинянинг аҳволи жуда ёмон дейишиади. Доктор бу кўкрак ангинаси деганмиш.

— Ангина дейсизми? О, бу жуда ёмон касал!

— Шу ангина туфайли рақиблар ярашганмиш.

Angine деган сўз зўр бир шавқ билан такрорланарди.

— Le vieux comte est touchant à ce qu'on dit. Il a le uré comme l'enfant quand le médecin lui a dit que le cas était dangereux.

— Oh, ce serait une erte terrible. C'est une femme ratissante.

— Vous parlez de la pauvre comtesse,— деди Анна Павловна буларнинг олдига келиб.— J'ai envoyé savoir de ses nouvelles. On m'a dit qu'elle allait un peu mieux. Oh, sans doute, c'est la plus charmante femme du monde,— деди Анна Павловна ўзининг баландпарвоз сўзларидан ўзи жилмайиб.— Nous appartenons à des camps différents, mais cela ne m'empêche pas de l'estimer, comme elle le mérite. Elle est bien malheureuse²,— деб қўйди яна Анна Павловна.

Анна Павловна шу сўзлари билан графиняниң ҳасталигига оид сирни хиёл очди, деб гумон қилган тўроқ бир ёш йигит нима учун шунча машҳур докторлар турганда графиняни бир төвламачи муолажа қиляпти, ахир у бирор заарли дори бериб қўйиши мумкин-ку, деган гапни айтиб юборди.

— Vous informations peuvent être meilleures que les miennes⁴,— деди тўсатдан зарда билан Анна Павловна тўр йигитга.— Mais je sais de bonne source que ce médecin est un homme très savant et très habile. C'est le médecin intime de la Reine d'Espagne,— Анна Павловна тўр йигитни шу тарзда мулзам қилиб Билибинга мурожаат этди;

¹ — Кекса граф жуда мутаасир эмиш. Доктор графиняниң касали анча ҳавфли деганида, бечора чол ёш болага ўхшаб йиғлаб юбориби.

— О, графинядан ажralиш буюк кулфат бўларди. Шундай дилрабо аёл-а.

— Бояқиши графиняни айтапсизларми?.. Унинг соғлиғидан хабар олиб келиш учун одам юборгандим. Аҳволи бир оз дуруст деб айтишибди. О, шубҳасиз, дилбарликда дувёда тенги йўқ аёл у.

² Графиня иккаламиз бошқа-бошқа гурухга мансубмиз, лекин бу нарса менга унинг ўз мавқейга яраша эҳтиром этишга ҳалал бермайди. У жуда баҳтсиз хотин.

³ Сизнинг маълумотингиз мен олган маълумотга қараганда аниқроқ бўлиши мумкин.

⁴ — Лекин мен энг эътиборли манбалардан биламанки, бу доктор катта олим ва жуда омилкор. У қиши Испания қиролич асининг сарой ҳакими бўладилар.

Билибин бошқа бир даврада пешонасими тириштириб ва ин тоғ¹ айтиб ажинларини ёзib юборишга тайёрланыётгандай бўлиб, австралияликлар ҳақида гапириб ўтирган эди.

— Je trouve que c'est charmant², — дерди.

Билибин Петербургда le héros de Pétropol³ деб ном чиқарган Витгенштейн томонидан қўлга киргизилган Австрия байроқларини Венага қайтариб юборилганда ёзилган бир дипломатик мактуб ҳақида гапириб:

— Нима, нима дедингиз? — деб Анна Павловна Билибинга қаради ва шу билан ўзи биладиган қочириқ гапдан бошқаларни ҳам баҳраманд қилиш учун одамларнинг дикқатини тортмоқчи бўлди.

Билибин ўзи ёзган дипломатик мактубда зикр этилган қуийдаги сўзларни такрорлади:

— L'empereur renvoie les drapeaux Autrichiens, drapeaux amis et égaux qu'il a trouvé hors de la route⁴, — деб Билибин сўзини тамомлади ва пешонасидаги ажинини ёзив юборди.

— Charmant, charmant,⁵ — деди князъ Василий.

— C'est la route de Varsovie peut-être,⁶ — деди тўсатдан князъ Ипполит баланд товуш билан. Бу билан нима демоқчи бўлганига тушунмай, ҳамма унга анграйиб қаради. Князъ Ипполитнинг ўзи ҳам қувноқлиқ билан атрофга ҳайратомуз аланглаб турарди. Чунки айтган сўзининг маъносига ўзи ҳам тушунмаган эди. Бироқ у дипломат бўлиб юрган вақтида орттирган тажрибасига кўра баъзан шунаقا, ўйламай-нетмай, бирдан айтилган сўз жуда оқилона бўлиб чиқиши ва нишонга тўри бориб тегишини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у нима бўлса бўлар, деб оғзиға келган шу гапни айтиб юборди. «Балки жуда ўринли бўлиб чиқар, — ўйлади князъ Ипполит, — ўринисиз бўлиб чиқса ҳам ўзлари бир бало қилишар». Дарҳақиқат, ноқулай бир жимлик чўккан вақтда уй бекаси ватанпарвар бўлмагани учун мулзам қилиш мақсадида кўз тикиб турган ўша зот кириб келди. Анна Пав-

1 Қочириқ гап.

2 Менимча, бу жуда ажойиб чиқсан.

3 Петропол қаҳрамони.

4 Император Австрия байроқларининг четёқа йўлларда адашиб ирган дўстона байроқларни топиб ўз эгасига қайтариб юбормоқда.

5 Ажойиб, ажойиб.

6 Бу Варшава йўли бўлса керак.

ловна жилмайганича бармоғи билан Ипполитга таҳдид қилиб, князь Василийни столга таклиф қилди ва унинг олдига иккита шам билан қўлёzmани келтириб қўйди-да, қани бошланг, деди. Ҳамма жим бўлди.

— Марҳаматли подшоҳ император! — жиддий оҳангда ўқиши бошлади князь Василий, сўнг ҳеч кимда бунга эътиroz йўқми дегандай атрофга кўз югуртириб чиқди. Аммо ҳеч ким ҳеч нарса демади. Бирдан ўз сўзиага ургу бериб ўқишида давом этди князь.— «Она севимли ўғлонларини бағрига босиб, ҳамма ёқни тутиб келаётган зулмат пардаси орасидан давлатнинг шон-шуҳратини кўриб, севинчдан: «Илоҳо истиқболимизга барокот бер!» деб куйлагани янглиғ «Қадимий пойтахт шаҳримиз бўлмиш Москва, янги Қуддуси шариф ўз Исосини қабул этгай» деб князь Василий охирги сўзларни йиғламсираб ўқиди.

Билибин тирноқларига диққат билан қарап, бошқалар эса, худди бизнинг гуноҳимиз нима дегандай аллачекук бўлиб ўтиришарди. Анна Павловна пичирлаб дуо ўқиётган кампир сингари мактуб сўзларини нотикдан олдин айтиб туради. «Шаккок ва беҳаё Голиаф...» — деди у пичирлаб.

Князь Василий давом этди:

— «Шаккок ва беҳаё Голиаф Франция ҳудудидан ўтиб Россия ўлкаларига ўлим даҳшатини ёғдираверсин; Россия Довудининг чўқмори бўлган дини мубинимиз қонхўр мутакабирнинг бошини бандоғ танидан жудо этгай. Ватанимизнинг баҳт-саодати йўлида қадимдан риёзат чеккан авлиё Сергийнинг сурати сиз, император аъло ҳазратларига пешкаш қилинади. Афсуски, хасталигим, дармонсизлигим сизнинг муборак дийдорингизни кўришга монелик қиласман, илоҳим худойи таоло ҳақ йўлидан бораётган бандаларига мадад берсин ва сиз аъло ҳазратнинг эзгу тилакларингизни рўёбга чиқарсан».

— Quelle force! Quel style!¹ — деб ҳамма хонанда ва ёзувчисига таҳсиллар ўқий кетди. Бу нутқдан шавқ-завқга тўлган меҳмонлар мамлакатдаги вазият ҳақида, шу кунлари бошланиши керак бўлган жангнинг натижаси ҳақида минг хил тахмунлар қилиб, анчагача гаплашиб ўтиришди.

¹ Нақадар таъсирли! Тахририга тассанно!

— Voûs verrez,¹ — деди Анна Павловна. — Эрта подшоҳимиз туғилган муборак кун, албатта, бир хушхабар келади, кўнглим шуни сезиб туриди.

II

Дарҳақиқат, Анна Павловнанинг кўнглига келган нарса тўғри чиқди. Эртасига, подшоҳ туғилган кун шарафига саройда бўлаётган ибодат вақтида князь Болконскийни ибодатхонадан чақириб олиб, унга князь Кутузовдан келган мактубни топшириди. Бу Кутузовнинг жанг куни Татариново қишлоғидан юборган мактуби эди. Кутузов бунда руслар бир қадам ҳам чекинмаганини, французлар бизга нисбатан кўпроқ талафот берганини, бу мактуб жанг майдонидан шошилинч тарзда юборилаётгандилиги учун энг сўнгги маълумотларни тўплашга улгурмаганини ёзганди. Бу — ғалаба қозондик деган гап эди. Шу соатнинг ўзида, ибодатхонадан чиқмасданоқ худойи таолонинг кўрсатган марҳамати ва ғалаба шарафига шукроний ибодат қилинди.

Анна Павловнанинг каромати тўғри чиқди. Шу куни эрталабдан бошлаб шаҳарда шод-хуррамлик кайфияти ҳукмрон бўлди, узил-кесил ғалаба қозонилганига барча ишонди, баъзилар ҳатто Наполеон асир олинганлиги, уни таҳтдан туширишганлиги ва унинг ўрнига Францияда бошқа император сайланганлиги ҳақида гапириша бошлиди.

Жанг майдонидан узоқ бир ерда, яна сарой муҳити шароитида воқеаларни мукаммал ва тўлалигича акс этиши жуда қийин. Ўмумий воқеалар, беихтиёр бирон кичкина тасодифий ҳодиса атрофида айланиб қолади. Мана, ҳозир ҳам бутун сарой аҳлининг қувончига сабаб бўлаётган нарса, урушда бизнинг юлиб чиққанимиз эмас, кўпроқ ғалаба ҳақидаги хабар подшо туғилган кунга етиб келганлиги бўлди. Бу нарса айни муддао, мужда эди. Кутузовнинг маълумотида руслар берган талафот ҳақида ҳам ёзилган бўлиб, ҳалок бўлганлар жумласида Тучков, Багратион, Кутайсовларнинг номи зикр этилган эди. Бу кўнгилсиз хабар тўғрисидаги гап-сўзлар ҳам бу ерда, Петербург доираларида беихтиёр бир воқеа хусусида — Кутайсонинг ўлимий ҳақида кетди. Ҳамма уни танирди, подшоҳ

¹ Мана кўрасизлар?

уни яхши кўрарди, у ёш ва кўзга яқин бир одам эди. Шу куни кишилар бир-бирлари билан учрашишлари замоноқ дарҳол шу хусусда гап очишарди:

— Жуда аломат иш бўлди-да. Худди ибодат вақтида етиб келди-я. Лекин эсизгина Кутайсов! Кўп ёмон бўлибди-да!

Князь Василий каромат қилгандек гердайиб:

— Кутузов ҳақида мен сизларга нима деган эдим! Наполеонни мағлуб эта оладиган бирдан-бир киши шу одам демабмидим, ахир,— дерди.

Бироқ эртаси армиядан ҳеч қандай хабар келмади, ҳамма ташвишга туша бошлади. Подшоҳ аҳволдан бехабарлиги учун изтироб чекяпти, деб сарой аҳли ҳам изтироб чекмоқда эди.

— Шаҳаншоҳга осон әмас! — дейишарди сарой аҳли ва энди икки кун бурунгидай Кутузовни кўкларга кўтармас, аксинча подшоҳни ташвишга соглани учун уни маззмат қилишарди. Князь Василий шу куни энди ўз *protege*си Кутузов билан мақтамай, бош қўмондан ҳақида сўз очилганда лом-мим демай ўтирадиган бўлиб қолди. Бундан ташқари, худди Петербург ҳалқини ваҳимага солмоқчи ва безовта қилмоқчи бўлгандай кечга томон кетма-кет ғалати хабарлар келаверди, графиня Елена Безухова одамлар ҳузур қилиб тилга оладиган ўша қасалликдан банохост ўлиб қолди, деган яна бир даҳшатли хабар булар устига устак бўлди. Юқори доираларда расмий равишда графиня Безухова қаттиқ ангинадан ўлибди, десалар ҳам, лекин сирдош улфатлар доирасида қандай қилиб *le médecin intime de la reine d'Espagne*¹ Эленга дардии маълум даражада енгиллатиш учун аллақандай бир доридан жиндай-жиндай истеъмол қилиб юришни буюрганини; Элен эса кекса графнинг гумонсираб юргани ва эри бу фосиқ ва бадбаҳт Пьер) мактубига жавоб қайтармаганидан фиғони чиқиб бирдан ўша доридан анчасини ичиб қўйганини ва доктор келгунча азоб-уқубатда ўлганини батафсил ҳикоя қилишарди. Ўша гап-сўзларга қарагайда, князь Василий билан кекса граф италиялик ҳакимнинг гирибонидан ушламоқчи бўлишган экан, бироқ у жувонмәрг бўлган Эленнинг шундай хатларини кўрсатибдики, иккови ундан дарҳол қўл тортишга мажбур бўлибди.

¹ Испания қироличасининг сарой ҳакими.

Умумий гап-сўз уч кўнгилсиз воқеа: подшоҳнинг аж-
воздан бехабарлиги, Кутайсовнинг ҳалокати ва Эленинг
ўлими атрофида айланишиб қолди.

Кутузовдан маълумот келганига уч кун бўлди деганда,
Петербургдан Москвага бир помешчик келди ва шаҳарда
Москва француздарга таслим бўлиби деган овоза тарқалди.
Бу даҳшатли хабар эди! Подшоҳнинг қай аҳволга тушганини
айтмайсизми! Кутузов хиёнаткорга чиқди ва князъ Василий
қизининг ўлими муносабати билан *visites de condoléance*¹
келган кишиларга илгари кўкларга кўтариб юргани Куту-
зов ҳақида гапириб, бу кўр ва фосиқ чoldан бошқа йима
ҳам кутиш мумкин эди, деган гапларни айтди (қизининг
ўлими билан бўлиб илгари айтган сўзларини унугани учун
уни кечириш мумкин эди).

— Қандай қилиб Россия тақдирини шу одам қўлига
топшириб қўйилганига ҳайронман.

Ҳозирча бу хабар гайри расмий, бунга ишонмаса ҳам
бўларди, бироқ эртасига граф Растопчиндан қўйидаги
мазмунда маълумотнома келди:

«Князъ Кутузовнинг адъютанти менга мактуб олиб
келди, бу мактубда Кутузов армияни Рязань йўлига
кузатиб бориш учун полиция офицерларини юборишим-
ни талаб қилипти. Москвани душманга қолдириб кетаёт-
ганимга жуда-жуда афсус қиласман, деб ёзибди. Шаҳан-
шоҳим! Кутузовнинг бу хатти-ҳаракати пойттахт ва сиз-
нинг империянгиз тақдирини ҳал қиласди. Россиянинг
бу юклигини ўзинда мужассамлаштирган ва авлод-аждод-
ларингиз дағн этилган бу шаҳарнинг қўлдан кетиши бутун
Россияни ларзага солади. Мен армиянинг кетидан бўраман.
Ҳамма нарсани шаҳардан жўнатдим, ватанимнинг тақ-
дирини ўйлаб ийлашдан бўлак чорам йўқ».

Бу маълумотни олгач, подшоҳ князъ Волконский ор-
қали Кутузовга қўйидаги мактубни юборди.

«Князъ Михаил Илларионович! 29 августдан бери
сиздан ҳеч қандай хат-хабар йўқ. Бу орада мен сентябрда
Ярославль орқали Москва бош қўмондонидан кўнгилсиз
хабар олдим: сиз Москвани душманга қолдириб, армия
билан шаҳардан чиқиб кетишга қарор қилибсиз. Бу хабар-
дан мен қанчалик мутаассир бўлишимни ўзингиз тасаввур
қила оларсиз, сизнинг индамай туришингиз эса менинг
таажжубимни янада ортироқда. Шу мактуб билан мен

¹ Тавзиага.

сиздан армиянинг аҳволини ва бу қайғули қарорга келишингизга нима сабаб бўлганини билиб келиш учун ҳузурингизга генерал-адъютант князь Волконскийни юборяпман».

III

Москванинг ташлаб чиқиб кетилганига тўққиз кун бўлди деганида Кутузовдан Петербургга чопар келди, у Москва душманга қолдирилди, деган расмий хабарни келтирди. Бу чопар француз Мишо эди, у русчани билмаса ҳам, ўзи айтмоқчи... quoique étranger, Russe de coeur et d'âme¹.

Подшоҳ чопарни дарҳол Каменний остродаги саройнда ўз кабинетида қабул қилди. Урушга қадар Москва ни сира кўрмаган ва рус тилини билмаган Мишо dont les flammes éclairaient sa route² Москва ёнғини ҳақидаги хабар билан notre très gracieux souverain³ (унинг ўзи шунақа деб ёзган эди) ҳузурига кирганида, ҳар қалай ўзини хийла мутаассир сезди.

Гарчи жаноб Мишони қайғуга солган нарса рус ҳалиқини қайғуга солган нарсадан фарқ қилса ҳам, подшоҳниң кабинетига киргандан у шу қадар ғамгин кўриндики, подшоҳ, дарҳол:

— M'apportez vous de tristes nouvelles, colonel?⁴ — деб сўради.

— Bien tristes, sire, l'abandon de Moscou,⁵ — деб Мишо хўрсиниб ерга қаради.

Подшоҳ тўсатдан жаҳли чиқиб:

— Aurait on livré mon ancienne capitale sans se battre?⁶ — деди тезгина.

Мишо Кутузовнинг амрига биноан етказиши керак бўлган барча сўзларни, яъни Москва яқинида жанг қилишга имконият бўлмаганини, икки нарсадан бирини: ё ҳам армия, ҳам Москвани кўлдан бериш ёки фақат Москванинг баҳридан кечиб, армияни сақлаб қолиш керак бўлганда фельдмаршал сўнгисига — Москвани бериб, армияни сақлаб қолишга рози бўлганини эҳтиром-ла подшоҳга арз этди.

¹ Ажнабий бўлса ҳам, ҳар ҳолда қалбан ва руҳан рус кишини.

² Ёлқини йўлини ёритган.

³ Марҳаматли сulton.

⁴ Қанақа хабар келтирдингиз? Кўигилсиз хабардир-да, полковник?

⁵ Жуда кўнгилсиз хабар, аъло ҳазрат. Москва ташлаб кетилганини ҳақидаги хабарни келтирдим.

⁶ Менинг қадимги пойтахтимни жангсиз ташлаб кетдиларингми?

Подшоҳ Мишонинг сўзларини сукут сақлаб, унинг юзига қарамасдан тинглади.

— Lennemi est-il en ville?¹ — деб сўради подшоҳ.

— Oui, sire, et elle est en cendres à l'heure qu'il est. Je l'ai laissée toute en flammes,² — деди Мишо қатъият билан, бироқ подшоҳнинг юзига кўз ташлагандан кейин айтган сўзидан ўзи пушаймон бўлди. Подшоҳ оғир ва тез-тез нафас ола бошлади, унинг пастки лаби титраб, чиройли мёвий кўзлари бирпасда ёшга тўлди.

Лекин бу ҳол фақат бир лаҳза давом этди. Подшоҳ ҳудди заифлик қилгани учун ўзидан койиган бўлиб, тўсатдан қошлиарини чимирди ва бошини кўтариб дадиллик-мешога деди:

— Je vois, colonel, par tout ce qui nous arrive, que la Providence exige de grands sacrifices de nous... Je suis prêt à me soumettre à toutes ses volontés; mais dites moi, Michaud, comment avez-vous laissé l'armée, en voyant ainsi, sans coup férir, abandonner mon ancienne capitale? N'avez-vous pas aperçu du découragement?³

Ўз très gracieux souverain,⁴ бир қадар таскин топганини кўриб Мишо ҳам тинчланди, лекин подшоҳнинг тўғри жавоб талаб этаётган муҳим саволига ҳали тўғри жавоб топиб қўймаган эди, шунинг учун вақтни ўтказиш мақсадида:

— Sire, me permettrez-vous de vous parler franchement en loyal militaire?⁵ — деди Мишо.

— Colonel, je l'exige toujours. Ne me cachez rien, je veux savoir absolument ce qu'il en est,⁶ — деди подшоҳ.

Жавобни енгил ва одобли јеу de mots⁷ тарзида тайёр-

¹ Душман шаҳарга кирдими?

² Ҳа, аъло ҳаэррат, Москва ҳозир куйиб кул бўлиб ётибди. Мен жўнаганимда лангиллаб ёнаётган эди.

³ Полковник, буларнинг ҳаммаси тақдирнинг биздан жуда кўп ҳурbonлар талаб қилаётганини кўрсатади. Худонинг иродасига бўйсунгани тайёрман, лекин сиз шуни айтинг, Мишо, жўнаб кетаётган чогингизда менинг қадимий пойтахтимни жангсиз ташлаб чиққан армиянинг кайфияти қандоқ эди? Руҳи тушган эмасми?

⁴ Марҳаматли сultonининг.

⁵ Шаҳанишоҳ, садоқатли жангчи сифатида гапнинг очигини айтгани ижозат берасизми?

⁶ — Полковник, мен ҳамиша шу нарсани талаб қиласман. Ҳеч нарсани мендан яширманг, мен бор ҳақиқатни билмоқчиман.

⁷ Сўз ўйини.

лашга улгурган Мишо хиёл жилмайиб деди: — Sire! j'ai laissé toute l'armée depuis les chefs jusqu'au dernier soldat, sans exception, dans une crainte épouvantable, effrayante...¹

Подшоҳ жиддий тарзда қошларини чимириб, унинг сўзини бўлди:

— Comment ça? Mes Russes se laisseront-ils abattre par le malheur ... Jamais...² — Мишо асқия қилиш учун шуни кутиб турган эди.

— Sire,— деди Мишо муғамбirona бир эҳтиром билан,— ils craignent seulement que votre majesté par bonté de cœur ne se laisse persuader de faire la paix. Ils brûlent de combattre,— деди рус ҳалқининг вакили,— et de prouver à votre majesté par le sacrifice de leur vie, combien ils lui sont dévoués...³.

Подшоҳ кўнгли бир оз таскин топган бўлиб, Мишонинг елкасига қоқиб қўйди ва кўзларини навозишкорона чақнатиб деди:

— Ah! Vous me tranquillisez, colonel.⁴

Подшоҳ бошини қўйи солиб бирмунча вақт жим турди. Кейин қоматини ростлади-да, улуғворлик ва меҳри-бонлик-ла Мишога қараб деди: — Eh bien, retournez à l'armée,— деди подшоҳ борган сайн ҳаяжонланиб,— et dites à nos braves, dites à tous mes bons sujets partout où vous passerez, que quand je n'aurais plus aucun soldat, je me mettrai, moi-même, à la tête de ma chère noblesse, de mes bons paysans et j'userai ainsi jusqu'à la dernière ressource de mon empire! Il m'en offre encore plus que mes ennemis ne pensent.⁵ — Mais si jamais il fut écrit dans les

¹ — Шаҳаншоҳим! Мен кетган чоғда бутун армия бошлиқлардан тортиб энг сўнгги солдатгача истиносиз буюк даҳшатли бир қўрқувда эди.

² — Нима дедингиз? Наҳотки менинг русларим муваффақиятсизлик қаршисида саросимага тушса... Бундоқ бўлиши сира мумкин эмас!

³ — Шаҳаншоҳ! Улар фақат бир нарсадан—сиз, марҳаматли аъло ҳазратнинг кўнгилчанлик қилиб сулҳ шартномаси тузиб қўйишинингиздан қўрқмоқда. Улар янгидан жангга кириш ва сиз аъло ҳазратга нақадар содик эканликларини жонларини фидо қилиш йўли билан исботлаш иштиёқида ёнмоқда...

⁴ — Сиз менга тасалли беряпсиз, полковник!

⁵ — Бўпти, сиз армияга қайгинг. Шижаотли армиюмга, табаамдагиларнинг ҳаммасига, йўлингизда учраган барча кишиларга шуни айтингки, солдатларим тамом бўлган тақдирда меҳрибон дворянларим ва деҳқонларимга ўзим бошчилик қиласман ва шу йўсинда давлатимнинг сўнгги воситаларини ишга соламан. Бу воситалар ғанимларим ўйлаганидан кўра кўпроқдир.

decrets de la divine providence¹, — деди подшоҳ таъсир, лангидан порлаб кетган чиройли ва мулоийим кўзларини кўкка тикиб, — que ma dinastie dût cesser de régner sur le trône de mes ancêtres, alors, après avoir épuisé tous les moyens qui sont en mon pouvoir, je me laisserai croître la barbe jusqu'ici (подшоҳ қўли билан кўкрагига ишора қилди), et j'irai manger des pommes de terre avec le dernier de mes paysans plutôt, que de signer la honte de ma patrie et de ma chère nation, dont je sais apprécier les sacrifices...² — Подшоҳ ҳаяжонли товуш билақ шу сўзларни айтиб бўлгандан сўнг, худди кўзига келган ёшни Мишодан яширо-моқчи бўлгандаи бирдан юзини ўғириб, кабинетнинг тўрига қараб кетди. У ерда бир оз турганидан кейин яна катта-катта қадам ташлаб Мишонинг олдига келди ва унинг билагини қаттиқ сиқиб қўйди. Подшоҳнинг гўзал ва ҳалим юзи қизариб кетган, кўзлари қатъият ва ғазаб ўти билан ёнмоқда эди.

— Colonel Mishaud, n'oubliez pas ce que je vous dis ici; peut-être qu'un jour nous nous le rappellerons avec plaisir... Napoléon ou moi, — деди подшоҳ қўлини кўкрагига қўйиб. — Nous ne pouvons plus régner ensemble. J'ai appris à le connaître, ie ne me trompera plus...³

Шу сўзлардан кейин подшоҳ қошлиарини чимириб жим қолди. Бу сўзларни эшитиб ва подшоҳ қатъий қарорга келганини кўзларидан англаб Мишо — quoique étranger, mais Russe de coeur et d'âme — бу тантанали дақиқада (кейинчалик нақл қилинганидек), — entousiasmé par tout ce qu'il venait d'entendre⁴ ўз ҳиссиётини ҳамда вакили бўлиб келган рус ҳалқи ҳиссиётини қуйидаги сўзларла; ифода этди:

“

¹ Лекин агар тақдирি азалда шундай ёзилган бўлса-чи.

² Аждодимиз таҳтида бизнинг сулоламиз салтанат сурмайдиган бўлса, унда мен қўлимдаги барча воситаларимни сарф қиласману соққимни мана шу еримгача ўстириб, сўнгги деҳқоним билан картошка еб, умр кечиришга рози бўламан, ватаним ва азиз ҳалқимни маломатга қолдирадиган шартномага қўл қўймайман. Мен ҳалқим берган барча қурбонларни умброд унутмайман!

³ — Полковники Мишо, мен бу ерда айтган сўзлар эсингиздан чиқ масин, балки вақти келганда биз бу сўзларни мамнуният билан эслармиз... Ё Наполеон, ё мен... Иккаламиз бир даврда ҳукмронлик қиломаймиз. Мен унинг муддаосига энди тушундим, у мени энди алда-ёлмайди...

⁴ ажнабий бўлса ҳам ҳалбан ва руҳан рус бўлган Мишо бу тантанали дақиқада эшитган барча сўзлардан қойил қолганини ҳис этиб.

— Sire! Votre majecté signe dans ce moment la gloire
de sa nation et le salut de l'Europe!¹ — деди у. Подшоҳ
бош ирғаб, Мишога кетгани руҳсат берди.

IV

Россиянинг ярми душман томонидан забт этилган, Москва аҳолиси узоқ-узоқ губернияларга қараб қочаётган ва ҳалқ лашкарлари ватан мудофааси учун биринкетин саф тортаётган вақтда бизда, ўша замонда яшамаган кишиларда, шундай тасаввур туғиладики, гўё барча руслар, катта-кичик, ҳамма фақат жонини фидо қилиш, ватанни қутқариш, ёхуд унинг ҳалокатга дучор бўлгани учун кўз ёши тўкиш билан банд бўлганлар. Ривоятлар, ўша замонни тасвир этган ҳикояларнинг истисносиз ҳаммаси, фақат русларнинг фидокорлигидан, ватанга бўлган муҳаббатидан, фарёд-фиғонидан, ғам-ғуссасидан ва қаҳрамонлигидан баҳс этади. Аммо ҳақиқатда бундай бўлган эмас. Бизга шундай кўринганининг сабаби шуки, биз ўтган замонга назар ташлаганимизда фақат ўша замоннинг тарихий аҳамиятинигина кўрамизу, ўша замонда яшаган кишиларнинг барча шахсий, инсонларга ҳос манфаатларини кўрмаймиз. Ҳолбуки, ҳақиқатда бу шахсий манфаатлар умумий манфаатга нисбатан шу даража кучли бўладинки, умумий манфаат уларнинг соясида қолиб, сезилмай, ҳатто тамоман билинмай кетади. Ўша вақтдаги одамларнинг аксарияти умумий ишнинг — урушнинг боришига сира эътибор берган эмас, улар шу кундаги шахсий манфаатларинигина кўзлаган холос. Лекин мана шу одамлар ўша замоннинг энг фойдали арబлари бўлган.

Урушнинг умумий боришини билишга қизиқкан, жонларини қурбон этиш ва қаҳрамонлик кўрсатиш ниятида унга қатнашмоқчи бўлган кишилар эса, жамиятнинг энг фойдасиз аъзолари бўлган; улар ҳамма нарсани тескари кўрган, бирон фойда мақсадида қилган барча ишлари беҳуда ва бемаъни бўлиб чиққан. Пьернинг ва рус қишлоқларини талон-торож этган Мамоновнинг полклари ҳам, пахта ўрнида ишлатиш учун хонимлар томонидан титилган ва ҳеч қачон ярадорларга бориб етмаган латта-путта ва шунга ўхщаганлар ҳам фойда бермаган эди. Ҳатто ўзла-

¹ — Шаҳриёр! Шу дақиқада сиз, аъю ҳазрат, ўз ҳалқингизнинг шон-шуҳрати ва Европанинг нажоти учун имзо чекмоқдасиз!

рини ақли қилиб кўрсатиш ва ўз туйғуларини ифодалаш шиғтиёқида Россиянинг ҳақиқий аҳволи тўғрисида муҳоқама юргизган кишиларнинг нутқларида ҳам, беихтиёр, риёкорлик ё ёлғончилик сезилар, ёинки ҳеч ким айборд бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларда айланган кишиларни бекордан бекорга қоралаётганлари ва уларга нисбатан газаб сочаётганлари билиниб турар эди. Билим дарахтининг мевасидан баҳраманд бўлиш таъқиқланганилиги тарихий воқеаларда яққол кўзга ташланади. Факат гайри шуурий фаолиятниң самарали бўлади, тарихий воқеаларда иштирок қилган киши ҳеч қачон бу воқеаларнинг аҳамиятига тушунмайди. Тушунишга уринган тақдирда ҳам унинг самарасизлигига ҳайрон қолади.

Ўша замонда Россиянда юз берган ҳодисаларга киши қанчалик яқиндан иштирок этса, бу ҳодисанинг моҳияти шунчалик кам сезилар эди. Петербургда, Москвадан узоқдаги губренияларда ҳонимлар ҳам, ҳалқ лашқарлари либосини кийган әркаклар ҳам Россия ва пойтахт холига йиғлашар, фидокорлик ва ҳоказолар тўғрисида гапиришар эди, лекин чекиниб, Москвадан узоқлашиб бораётган армияда деярли ҳеч ким бу борада оғиз очмас ва ўйламас эди. Москва ёненинга қараб ҳеч ким француздардан қасос олгани онт ичмас, балки оладиган маошлигининг навбатдаги учинчи қисмини, манзиллари қаерда бўлишини, маркитантка¹ Матрёшкани ва шунга ўхшаганларни ўйлашарди.

Николай Ростов ҳам бирон фидокорлик кўрсатиш мақсадида эмас, балки тасодифан, ҳарбий хизматда бўлган вақтида уруш бошлангани учун Россиянда ўша кунлари юз берайтган воқеаларга, умидсизликка берилмасдан, қайгули фикр-хәёлларга бормасдан қаарди. Агар Россиянинг ҳозирги аҳволи ҳақида сен нима деб ўйлайсан, деб ундац сўрашса, у мен ўйлаб нима қиласман, бу хақда Кутузов ўйласин, бошқалар ўйласин, мен янги полклар тузиларниш деб эшидим, демак, уруш ҳали-бери тугамайди, агар аҳвол шундоқ бўлса, бирон икки йилда полк командири бўлиб қолсан ҳам ажаб эмас, деган гапни айтарди.

Масалага шу нуқтаи назар билан қарагани учун ҳам Николай дивизияга от олиб келгани Воронежга командировка қилинаётганини эшитиб; сўнгги жангга қатна-

¹ Маркитантка-қўшин билан бирга юриб, озиқ-овқат ва бошқа моллар савдоси билан шуғулланувчи аёл (ред.).

шиш имкониятидан маҳрум бўлгани учун афсусланмади, билъакс, бу хабарни эшишиб жуда хурсанд бўлди ва буни ўртоқларидан ҳам яширмади, ўртоқлари ҳам унинг нимага суюнаётганини яхши тушунар эдилар.

Бородино жангидан бир неча кун бурун Николай пул ва керакли ҳужжатларни олди-да, гусарларни олдинрсқ юбориб, ўзи почтә отларида Воронежга жўнади.

Николайнинг туйфуларини, буларни боцидан кечирган кишигина, яъни бир неча ой муттасил ҳарбий, жанговар ҳаёт шароитда яшаган кишигина англаши мумкин эди: аскарлар ем-хашак, озиқ-овқат аравалари ва ҳарбий касалхоналари билан етиб келган районларни орқада қолдириб, солдатлардан, ем-хашак ортилган аравалардан ва лагерь ҳаётини эслатадиган ифлосгарчиликлардан қутулиб, дэҳқонлар ва дэҳқон аёллари, қишлоқларни, помешчикларнинг қўраларини, қорамоллар ўтлаб юрган далаларни, назоратчилари ухлаб ётган бекатларни кўрганида Николайнинг баҳри-дили шу қадар очилиб кетдики, у бу нарсаларни умри бино бўлиб биринчи мартаба кўраётгандай бўлди. Уни айниқса узоқ ҳайратга солган ва қувонтирган нарса — ҳар бири кетида ўнлаб офицер мулозамат қилиб юрмаган, ҳатто ўткинчи офицернинг тегишганига ҳам суюнган ёш ва сўлим хотинлар бўлди.

Николайнинг кайфияти чоғ бўлиб, кечаси Воронеж меҳмонхонасига етиб келди, армияда кўпдан бери маҳрум бўлиб юрган нарсаларнинг барини буюрди ва эртасига соқол-мўйловини тоза қилиб қирдириб, анчадан бери киймаган парад формасини кийди-ю, бошлиқлар ҳузурига жўнади.

Халқ лашкари бошлини кекса бир статский генерал¹ бўлиб, ўзининг ҳарбий унвони ва мартабаси билан овуниб юрганга ўхшарди. У ҳарбий киши сержаҳл бўлади деган ўй билан, қош-қовғони уйиб Николайни қарши олди ва худди бирон ҳуқуқи бордай димоғдорлик билан урушнинг умумий боришини суриштирди ва баъзи нарсаларни маъқуллаб, баъзиларини маъқул кўрмай, Николайга саволлар берди. Николай шу қадар хурсанд эдики, халқ лашкари бошлигининг бу қилини унга бир эрмак бўлди.

Халқ лашкари бошлигининг ҳузуридан чиқиб Николай губернатор ҳузурига борди. Губернатор кичкинагина, тийрак, хушфөъл ва содда киши экан. У Николайга

¹ Статский генерал — энг олий гражданлик мансаби.

сотиб олиши мумкин бўлган заводларни айтиб берди, шаҳардаги бир от далоли ва шаҳардан йигирма чақирим узоқда яшайдиган ва зотли отлар боқадиган бир помешчики тавсия қилди-да, қўлидан келганча ёрдам беришини вайда берди.

— Граф Илья Андреевичнинг ўъли бўласизми? Менинг хотиним сизнинг волидангиз билан жуда дўст эди. Пайшанба кунлари бизницида ўтириш бўлади, бугун пайшанба, бизницига қадам ранжида қилсинлар,— деди губернатор Николайга жавоб бераркан.

Николай губернатор ҳузуридан чиқиб, почта араваси ёллади-да, вахмистрни бирга олиб, помешчикинг шаҳардан йигирма километр узоқдаги от заводига йўл олди. Воронеждаги дастлабки кунларда Николайнинг ҳамма иши юришиб кетди (киши яхши кайфиятда бўлса одатан шундака бўлади) ва омади ўнгидан келади.

Николай қидириб қелган помешчикинг ўзи уйланмаган, эски чава ҳоз, оғшунос ва овчи бўлиб, майхонаси, ичига мева солинган юз йиллик эски мажор виноси ва алломат отлари бор экан.

Николай кўп савдолашиб ўтирмасдан олти минг сўмга полкдаги отларга ўз таъбирича ҳусн бўлиб тушадиган ўн етти айнирни танлаб олди. Мажор виносидан қиттак ошиқроқ ичиб, бирпасда оғайни бўлиб олган помешчик билан оғиз-бурун ўпишиб хайрлашгандан сўнг Ростов энг яхши кайфиятда, ёмон йўл билан шаҳарга қайтаркан, губернаторнинг кечки зиёфатига етиб бориш ниятида йўл бўйи отларни ҳайди, деб аравакашни ҳол-жонига қўймади.

Меҳмонхонага келиб кийимини алмаштиргач, устига атир сепди, бошига совуқ сув қўйди-да, озгина кечикиб бўлса ҳам *vaut mieux tard que jamais*¹ деган жавобни тайёрлаб губернаторнинг уйига келди.

Бу бал ҳам эмас, рақс бўлади деб ҳам айтилмаган эди, лекин Катерина Петровна клавикордда вальс ва экосезлар² чалишини ва рақс бўлишини билиб ҳамма балга лойиқ кийимда қелган эди.

Губерния ҳаёти илгарилари қандоқ бўлса, 1812 йилда ҳам шундоқ эди, фақат фарқи шу эдикни, кўп давлатманд оиласалар Москвадан кўчиб қелгани туфайли шаҳар

¹ Ҳеч бўлмаса кеч бўлсин.

² Экосез — қадимги шотланд рақси.

тавжумроқ бўлган, ҳам ўша вақтда Россияда юз берадиган ҳар бир нарсада сезилиб тургани каби, бу ерда ҳам қандайдир эркинлик кўзга ташланар эди, яъни дунёни сув босса ҳам ҳеч кимнинг тўтиғига чиқмас, ҳамма парвойи фалак, илгарилари об-ҳаводан, ёр-ошналардан гапиришса, ҳозир Москва, қўшин, Наполеон хусусида гаплашар эдилар.

Губернаторнинг уйига йигилган кишилар Воронежнинг казо-казолари эди.

Хонимлар жуда кўп, булар орасида Николайнинг бир нечта москвалик танишлари ҳам бор эди: аммо эркаклардан, от сотиб олгани келган, Георгий нишони таққан, гусар ҳам оққўнгил ва одобли, хуштавозе граф Ростов билан озми-кўпми рақобат қила оладиган одам йўқ эди. Эркаклар орасида француз армиясида хизмат қилган италиялик бир асир офицер ҳам бор эди; Николайнинг назаридаги бу асирнинг шу ерда бўлиши ўзининг — рус қаҳрамонининг мартабасини янада оширгандай кўринди. Бу асир бамисоли бир ўлжа эди. Николай буни сезди, назаридаги бошқалар ҳам италиялик офицерга шу кўз билан қараётгандай эди, шунинг учун ҳам Николай унга улуғворлик билан лутф-марҳамат кўрсатди.

Гусарча формасини кийиб, ҳамма ёққа вино ва атири ҳидини анқитиб *vaut plus tard que je me suis*¹, деб кириб келган Николай бошқалардан ҳам шу гапни бир неча карра эшилди, залга кириши биланоқ ҳамма уни ўраб олган эди; у ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Николай дарҳол губернияда ўзига муносаб бўлган ва ҳамиша ўзига ёққан, лекин ҳозир кўпдан бери қўмсаб юргани учун ҳам уни дарров маст-аласт қилиб юборган муҳитга кириб, ҳаммага манзур бўлганини сезди. Фақат бекатлар, карвонсаройлар ва помешчикнинг майхонасида хизмат қиласиган аёллар Николайга суқланиб қараган бўлса, бу ерда, губернаторнинг уйида (Николайга шундоқ туюлди) сон-саноқсиз ёш-ёш жувонлар ва лобар қизлар қачон Николай бир қиё боқар, деб орзиқиб кутиб ўтиришар эди. Хонимлар ва қизлар унга ноз-карашма қиласар, чоллар биринчи кундан бошлабоқ қандоқ қилиб бу бебош гусар йигитни уйлантирмоқ ва шу билан унинг ҳовурини пасайтиromoқ тараддуудига тушишди. Шулар жумласида губернаторнинг хотини ҳам бор эди. У Ростовни энг яқин

¹ Ҳеч бўлмаса кеч бўлсин.

қариндошидай қабул қилди ва уни «Hicolas» деб атаб сансирай бошлади.

Катерина Петровна чиндан ҳам вальс ва экосезлар чалди ва рақс бошланиб кетди. Бу рақса Николай ўзининг чаққонлиги билан губерния киборларини янада мафтун этди. Рақс вақтида кўрсатган айрим беибёликлари ва чаққонлиги билан у ҳатто ҳаммани ажаблантириб қўйди. Шу кечада кўрсатган ҳунарига Николайнинг ўзи ҳам бир оз ҳайрон қолди. Москвада у ҳеч қачон бунақа рақс тушмаган ва бу йўсинда рақс қилишни бемаънигарчилик таувais gene¹ деб ҳисобларди, лекин бу ерда бирон фавқулодда ҳунар кўрсатиб ҳаммани ҳайратга солгиси, пойтахтда шундоқ расм бўлса керак, аммо шу маҳалгача биз бу ерда билмай юрган эканмиз, деб ўйлатиб қўйгиси келди.

Бутун меҳмондорчилик давомида Николай губерния амалдорларидан бирининг хотинига — дўмбоққина, истараси иссиқ, кўзлари мовий, малла соч жувонга кўпроқ диққат-эътибор қилди. Бировларнинг хотини биз учун яратилган деб ўйлайдиган енгилтабиат шўх йигитларга ўхшаб Ростов ҳам бу жувоннинг олдидан жилмади ва унинг эри билан дўстона ва шу билан бирга у билан тил бириктираётганга ўхшаб муомала қилди, гўё Николай билан бу эр, яъни унинг хотини, бу ҳақда гарчи ўзаро гапирмаган бўлсалар ҳам, лекин жуда яхши ошно бўлиб қолишларини билишгандек эди. Аммо хотиннинг эри бу фикрга қўшилмади шекилли, Ростовга унчалик рўйхуш бермай ўтириди. Бироқ Николай шу қадар соддадил, шу қадар очиққўнгил эдики, жувоннинг эри баъзан беихтиёр, Ростовнинг қувноқ кайфиятига берилиб кетарди. Лекин меҳмондорчиликнинг пировардида жувоннинг яноқлари қип-қизариб, чиройи очилиб борган сари эрининг қош-қовоғи осилиб, юзи жиддий тус ола бошлади, гўё ҳар иккаласига бир миқдорда қувноқлик берилгану, бу қувноқлик хотинида кўпайган сари эрида озайиб бораётгандек эди.

V

Николай юзидан ҳамон аrimаган табассум билан жувонга томон энгashiб креслода қийшайиброқ ўтирафкан, хушомад тарзида унга йўқ гапларни гапиради.

¹ Хулқизилик.

У тор рейтуз кийган· оёқларини тез-тез чалмаштириб, атрофига атири ҳиди анқитиб хонимга, ўзига, тор рейтузи остидан билиниб турган хушбичим болдирига завқи келиб ўтиаркан, малла соч жувонга бу ердан, Воронеждан бир хонимни ўғирлаб кетмоқ џиятида эканлигини гапирап эди.

— Қанақа хонимни?

— Ўзал, илоҳий бир хонимни. Унинг қўзлари (Николай ҳамсуҳбатига қараб олди) мовий, оғзи пистадай, ўзи шундай оқки... — Николай жувоннинг елкаларнга қаради, — қадду қомати Диананикедек...

Жувоннинг эри булар олдига келди ва қовоғини солиб, хотинидан нима тўғрида гапираётганини сўради.

— Э, келинг, Никита Иванич! — деб Николай дарров ўрнидан турди ва худди Никита Иваничининг ҳам ҳазилга қўшилишини истагандай, бир малла соч жувонни ўғирлаб кетмоқчи бўлганини айтди.

Жувоннинг эри тиржайиб қўйди, хотини эса хохолаб кулди. Николайнинг бу қилиғи губернаторнинг оқкўнгили хотинига малол келгандай, қовоғини солиб, буларнинг олдига келди.

— Анна Игнатьевна сени йўқлаяптилар, Hicolas, — деди у, Анна Игнатьевна деган сўзни у шундоқ бир тош билан айтдики, Ростов дарҳол Анна Игнатьевна деган жуда мўътабар аёл эканини англади. — Юр, Hicolas, сени шундоқ деб аташга ўзинг ижозат бердинг-а?

— Балле,та, tante¹. У хоним кимлар?

— Анна Игнатьевна Мальвинцева. Сенинг ҳақингда у кишига жиянлари — сен қутқарган қиз гапириб берган экан... Эсингдами...

— Қайдам, мен жуда кўп кишиларни қутқаргандман! — деди Николай.

— Жиянлари княжна Болконскаяни қутқарган экансан-ку. У қиз шу ерда, холаси билан бирга Воронежда. Вой мунча қизармасанг! Ҳа, ёки?..

— Хаёлимга ҳам келгани йўқ, қўйсангиз-чи.

— Ҳа, бўпти, бўпти. Сени қара-ю!

Губернаторнинг хотини Николайни бўйи баланд, ўзи жуда семиз, бошига кўк каллапўш кийган кампирнинг олдига бошлаб борди, кампир шаҳарнинг энг мўътабар зотлари билан қарта ўйнаб, ўйинини энди тামомлай деб

¹ Холажон.

турган эди. Бу аёл княжна Марьянанинг холаси, Воронежда муқим яшайдиган, безурриёт, давлатманд тул хотин — Мальвинцева эди. Ростов келганда кампир ўрнидан туриб, ўйинда ютқизган пулни тўламоқда эди. У кибр билан кўзларини қисиб, Ростовга бир назар ташлади-ю, пулини ютиб олган генерални койиб берди.

— Хуш кўрдик, азизим,— деди кампир Ростовга қўлини узатиб.— Менинг уйимга ташриф буюрсинглар.

Княжна Марья ҳақида, унинг марҳум отаси (Мальвинцева кекса князни ёмон кўрадиганга ўхшарди) ҳақида гапириб, князь Андрей, (у ҳам холасининг лутф-марҳаматидан маҳрумга ўхшарди) тўғрисида ҳам Николайдан билганларини суришириб бўлгач, мўътабар кампир яна бир карра уйига таклиф қилди-да, кейин Николайга жавоб берди.

Николай борицга ваъда бериб, Мальвинцева билан хайрлашаркан, яна қизариб кетди. Княжна Марьянинг номи тилга олингандан Ростов хижолат тортгандай, ҳатто ваҳима босгандай бўлар, негалигини ўзи ҳам тушунмасди.

Николай Мальвинцева билан хайр-маъзур қилиб бўлгач, яна бориб рақс тушмоқчи бўлди, бироқ губернаторнинг паканагина хотини момиқдай қўлчасини унинг енги учига қўйди-да, сенга гапим бор деб, уни диван қўйилган истироҳат бўлмасига бошлаб кирди. Истироҳат бўлмасида ўтирган кишилар эса, буларга халал бермаслик учун дарҳол уйдан чиқиб кетишиди.

— Биласанми, топ cher¹,— деди губернаторнинг хотини кичик ва ёқимли юзига жиддий тус бериб,— мана бу қиз сенга жуда лойиқ қиз: истасанг совчи бўла қолай?

— Кимни айтяпсиз,— деб сўради Николай.

— Княжнани айтяпман. Ўшанга совчи бўлай дейман. Катерина Петровна Лилияга совчилик қилайлик деяпти. Йўқ, менимча княжна дурустроқ. Кўнглинг борми? Онанг миннатдор бўлишига аминман. Ҳақиқатан жуда ажойиб қиз! Унчалик хунук эмас.

— Йўқ, хунук эмас,— деди Николай ҳудди бу ўап қаттиқ теккандай,— мен, ма tante, ҳеч нарса тама қилмайдиган, берганига шукур қиладиган бир солдатман,— деди Ростов ўйлаб-нетиб ўтирмасдан.

— Шуни билгинки, бу ҳазил эмас.

¹ Дўстим.

— Ҳазили борми!

— Ҳа, шундоқ,— деб қўйди губернаторнинг хотини худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай,— Менга қара, mon cher, entre autres. Vous êtes trop assidu auprès de l'autre, la blonde¹. Эри бечора жудаям...

— Йўқ, мен унинг эри билан жуда яқин дўстман,— деди Николай оққўнгиллик билан: унинг шунақа вақти-чоғлил қилиб юриши бироннинг дилини сиёҳ қилиши мумкинлигини хаёлига сира келтирмас эди.

«Лекин губернаторнинг хотинига зап аҳмоқона гапларни гапириб қўйдим-да! — кечки овқат пайтида тўсатдан эслаб қолди Николай.— Бу аёл чинакам совчилик қилиш ниятида. Соня нима бўлади?..» Губернаторнинг хотини билан хайрлашаётган чорда у жилмайиб, яна бир карра Николайга: «Менга қара, берган сўзинг эсингдан чиқмасин-а»,— деган гапни айтганида Николай аёлни бир чеккага тортиб, шундоқ деди:

— Лекин, биласизми, ma tante гапнинг ростини айтсан...

— Нима гап экан, дўстим, қани юр, мана бу ёққа ўтирайлик.

Тўсатдан Николай деярли бегона бўлган бу аёлга ҳатто онаси, синглиси, дўстига ҳам айтилмайдиган кўнгил сирларини очиб гапириш зарурлигини сезиб қолди. Кейинчалик Николай, гарчи ўзи учун оқибати муҳим бўлган бу ҳодисани губернаторнинг хотинига ҳеч қандоқ заруриятсиз, бекордан бекорга сир бериб қўйганини эслаганида назарида бў (ҳаммага ҳам доим шундоқ туюлади) бир тентаклидай бўлиб кўринди, ваҳоланки сир бой бериб қўйгани, бошқа майда-чуйда воқеалар билан бирга, ҳам унинг ўзи учун, ҳам бутун хонадони учун жуда катта натижга берди.

— Биласизми, ma tante² Мамап кўпдан бери мени бирон бой қизга уйлантириш орзусида юрибдилар, лекин мен пул учун уйланиш фикрининг ўзидан жирканаман.

— Балли, мен сенинг бу фикрингга қўшиламан,— деди губернаторнинг хотини.

— Лекин княжна, Болконская бошқа гап: биринчидан, гапнинг рости, бу қиз менга жуда ёқади, ундан кейин

¹ Дўстим, сен ановиmall соч жувонга жудаям сермулозамат бўп қолдинг.

² Холажон.

княжнани ўша вазиятда учратганимдан бери ҳадеб бошимга ғалати бир фикр — пешонамда ёзилгани шу бўлса керак деган фикр келадиган бўлиб қолди. Яна бунисини кўрингки, ташап кўпдан бери шуни орзу қилиб юрган эдилар, аммо нима ҳам бўлиб, илгари мен бу қизни учратолмаган эдим ва биз бир-биримизни сира кўрмаган эдик. Илгарилари синглум Наташа унинг акасига унашилган вақтда мен бу нарсани хаёлимга ҳам келтиролмас эдим, ахир. Буни қарангки, бориб-бориб Наташанинг тўйи бузилгандан кейин княжна билан учрашиб қолсам-а, ундан кейин... Яна бир нарса демоқчиман. Мен бу сўзларни ҳеч қаҷон оғизимдан чиқарганим йўқ ва чиқармайман ҳам. Фақат сизга айтаман.

Губернаторнинг хотини ташаккур билдиргандай унинг тирсагини ушлаб қўйди.

— Сиз, Софьяни, менинг аммаваччамни биласизми? Мен ўша қизга кўнгил берганман, уйланаман деб ваъда қилганман, уйланаман ҳам... Шунинг учун ҳали сиз айтган нарса ҳақида ҳеч қандоқ гап-сўз бўлиши мумкин эмас,— деди Николай пойма-пой қизариб-бўзариб.

— Mon cher; mon cher¹ — ўйлаб гапиряпсанми? Софья ҳеч нарласи йўқ етимча бир қиз-ку, отамнинг ишлари чатоқ деган гапни ўзинг айтудинг. Онанг нима дейди? Ана шундай қилсанг, аввало, онангни ўлдирасан. Ундан кейин Софья хассос қалб эгаси бўлса, бу турмуш қанақа бўлишини ўйлаб кўриши керак. Онанг зорланиб турган, отангнинг ишлари чатоқ бўлса... Йўқ, mon cher, сен ҳам, Софья ҳам буни тушунишларинг керак.

Николай сукут сақлаб қолди. Бу гап унга хуш ёқаётган эди.

— Ҳар ҳолда, ма tante бу бўладиган иш эмас,— деди Николай хўрсиниб, бир оз жим тургандан сўнг.— Ҳали княжнанинг менга тегиши номаълум. Шу кунлари у мотамда юрибди. Бу ҳақда ўйлаш ҳали ҳозирча ноқулай эмасмикин?

— Мени дарров уйлантиради қолади, деб ўйлаяпсанми? Il y a manière et manière²,— деди губернаторнинг хотини.

— Ажойиб совчисиз-да, ма tante,— деди Николай унинг момикдай қўлчасини ўпиди.

¹ Аэз дўстим.

² Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор.

Княжна Марья Ростов билан учрашганидан кейин Москвага келса, жияни Николушка ўз мураббийи билан шу ерда экан ва князь Андрейдан мактуб келган экан; мактубда князь Андрей Воронежга, Мальвинцева холаникига жўнаш зарурлигини, қайси йўл билан боришини ёзиб юборибди. Кўч-кўч ғалваси, акасининг ташвиши, янги ҳовлига жойлашиш, янги одамлар билан танишиб олиш, жиянининг тарбияси — буларнинг ҳаммаси отаси хаста бўлиб ётган кунлари ва унинг вафотидан кейин, айниқса Ростов билан учрашганидан сўнг уни жуда қийнаган васвасанамо туйғуларини босиб кетди. Княжна жуда маҳзун эди. Қалбида Россиянинг ҳалокати билан қўшилиб кетган отасининг вафоти туфайли чеккан ҳасрати бир ойдан кейин, осуда ҳаёт шароитида ўтган бир ойдан кейин жуда зўрайиб кетди. Княжна доимо хавотирда эди: акасининг, бирдан бир яқин кишининг ҳаёти таҳлика остида қолганлиги ўнга на кундузи ором берарди, на кечаси. Княжна Марья жиянининг тарбияси ҳақида ташвиш тортаркан, ҳар қадамда ўзининг бу соҳада ночорлигини сезар; аммо кўнглининг бир чеккасида, Ростовнинг Богучаровога келиши билан ўз қалбимда пайдо бўла бошлаган шахсий орзу-умидларимни енгиб олиб яхши қилдим, деган бир ўй, ўз-ўзидан мамнун бўлиш ҳисси ётарди.

Губернаторнинг хотини меҳмондорчиликнинг эртасига Мальвинцеваларнинг уйига келиб, ўз ниятидан холасини огоҳ қилгандан сўнг, (ҳозирги вазиятда гарчи расмий унаштириш ҳақида оғиз очиб бўлмаса хам, ҳар ҳолда ёшлиарни учраштирасак, бир-бирларини яқиндан билишга имконият туғдирсак ёмон бўлмайди, деган гапни айтиб) холанинг розилигини олганидан кейин княжна Марья олдида Ростовдан сўз очиб, сенинг ҳақингда гап кетганда Ростов жуда қизариб кетди, деб Николайни мақтаганда, княжна Марья суюнмади, билъакс азоб чекди: унинг қалбига ўзидан мамнунлик туйғусидан асар қолмади, унинг ўрнини яна ҳавас, шубҳа, таъна ва орзу-умидлар эгаллаб олди.

Бу хабарни эшитганидан бошлаб Ростов келганга қадар, ўтган икки кун давомида, княжна Марьянинг ҳаёли Ростовга нисбатан ўзимни қандоқ тутсамикин, деган фикр билан банд бўлди. Гоҳ Ростов холамнинг олдига

келса мән меҳмонхонадан чиқмайман, чунки шундоқ қаттиқ мотам тутиб юрган чоғимда меҳмон қабул қилишим яхши бўлмас, деган фикрга келар; гоҳ мен учун шунча жонбозлик кўрсатганидан кейин унинг олдига чиқмасам хунук бўлмасмикин, деган хаёлга борар; гоҳ холам билан губернаторнинг хотини Ростов иккаламиз ҳақимида бирон режа тузиб қўймаганмикин (уларнинг кўз қарашлари ва гаплари баъзан княжнанинг бу тахминини тасдиқларди), деган мулоҳазага борар; гоҳ мендақа фикри бузуқ кишигина улар ҳақида шундай хаёлга бориши мумкин: мотам либосини ечмасдан бурун совчилик қилиш менга ҳам, отам хотирасига ҳам ҳақорат бўлиб тушишини улар билмаслиги мумкин эмас деб тағин ўзини ўзи койир эди. Ростов келса олдига чиқадиган бўлиб, у айтадиган сўзларни, ўзи унга галирадиган гапларни княжна Марья ўйлаб қўяр; гоҳ бу сўзлар княжнага ўринсиз, совуқ туюлар, гоҳо ниҳоят даража чуқур маъноли кўринарди. Княжна Марья ҳаммадан кўра Ростов билан учрашган пайтда хижолат чекишдан қўрқар, назаридан у билан учрашган замон уялиб қолиб, сирини бой бериб қўядигандай кўринарди.

Бироқ якшанба куни, тушки ибодатдан сўнг, лакей меҳмонхонага кириб, граф Ростов келдилар, деб хабар бергандан княжна хижолат бўлганини билинтирмади: фажат икки ёнонни хиёл қизариб, кўзлари янги нур билан жилоланди. У бепарволик билан холасидан:

— Холажон? Ростовни кўрдингизми? — деб сўради ва ташқи қиёфаси бу қадар табиий ва осуда бўлганига ўзи ҳам ҳайрон қолди.

Ростов уйга кирганда, княжна Марья худди холаси билан кўришгани атайлаб меҳмонга фурсат бергандай, бир минуттагина бошини эгиб турди, кейин Николай унга мурожаат қилгап вақтда бошини кўтариб, жилоланиб турган кўзлари билан унинг кўзларига боқди. Ўз қадрини билиб ўзига ниҳоят ярашиб турган гўзал бир ҳаракат билан ўрнидан қўзғалди-да, ингичка ва нозик қўлини Ростовга чўзаркан, биринчи мартаба хотинларгагина хос майин товуш билан гапирди. Шу чоқ меҳмонхонада бўлган Mlle Bourienne княжнанинг бу ҳаракатини кўриб, оғзи очилиб, кўзларига ишонмай қолди. Ноз-карашма бобида бошқаларга дарс бера оладиган mlle Bourienne ҳам ёқмоқчи бўлган кишиси олдида бунақа усталик билан ҳарақат қилолмас эди.

«Қора либос шунчалик ярашибдими, ё ўзи дарҳақиқат бу қадар чиройли бўлиб қолибди-ю, мен пайқамай юрган эканманми. Ҳаммадан ҳам бунинг латофати ва нозик ҳаракатларини айтинг!» — деди ичида тілле Bourgienne княжнага қараб туриб.

Агар княжна Марья шу топда ўйлашга қодир бўлса эди, ўзида юз берган ўзгаришга тілле Bourgienne дан ҳам кўпроқ ҳайратда қолган бўлар эди. Бу суюкли, барно йигитни кўриши биланоқ аллақандай янги ҳаётий куч уни қамраб олди-ю, истак-ихтиёридан ташқари гапириш ва ҳаракат қилишга уни мажбур қилди. Ростов уйга кириши биланоқ княжнанинг чехраси ўзгариб кегди: устига гул солинган нақшинкор фонус ёкиб юборилганда илгари беўхшов, қора ва бемаъни кўринган нафис ва мураккаб нақшлар бигдан ёришиб, гўзаллигига кишини маҳлиё қилиб қўйгандек, княжна Марьянинг қиёфаси тўсатдан ўзгарди. У шу вақтга қадар яшаб келган соғ, ички маънавий ҳаёт биринчи мартаба юзага балқиди. Барча ботиний, ўзидан норозилик туйғулари, изтироблари, эзгуликка интилиши, тақдирга тан бериши, муҳаббати, ўз жонини фидо қилишга ҳозирлиги — буларнинг ҳаммаси ҳозир унинг порлаб турган кўзларида, латиф табасумида, зариф юзининг ҳар бир чизиғида кўриниб турар эди.

Буларнинг ҳаммаси Ростовга, ҳудди княжна Марьянинг бутун ҳаётини билгандай очиқ-оидин кўринди. У ўз қаршисида турган бу қиз шу маҳалга қадар учратган барча кишиларга сира ўхшамаганини, улардан афзалроқ эканини, энг муҳими ҳатто ўзидан ҳам устунроқ эканини сезди.

Суҳбат энг оддий ва майдачуида нарсалар ҳақида борди. Улар урушдан гап очиб, бошқалар сингари беихтиёр ўзларининг бу воқеа муносабати билан қайнуларини ошириб гапиришди, сўнгги учрашишларини эслашди, лекин Николай бошқа мавзуга кўчишга уринди; губернаторнинг ёқимтой хотини ҳақида, ўзларининг қавм-қариндошлари ҳақида гапиришиди.

Княжна Марья акасидан сўз очмади, холаси бу ҳақда гапирганда, у сўзни дарров бошқа ёққа бурди. У Россиянинг баҳтсизликка дучор бўлганлиги ҳақида соҳта гапиришга қодир бўлса ҳам, лекин юрагига энг яқин бўлган кишиси — акаси ҳақида бундай гапиришни истамагани кўриниб туради. Николай буни пайқади, у ўзига хос бўлмаган сезирлик, зийраклик билан княжна Марья

ҳарактерининг ҳамма томонларига эътибор берди ва бу мушоҳада унинг княжна бошқаларга ўхшамаслиги, ўзигагина, хос бир қиз эканлиги ҳақида ишончини тасдиқлади. Николай ҳам княжна Марьядан сўз очилганда ва ҳатто у тўғрида ўйлаганда, княжна сингари қизарар ва уялар эди, лекин княжна олдида ўзини батамом эркин сезар ва олдин ўйлаб қўйган сўзларини эмас, балки ўша он ҳаёлига келган ва ҳамиша ўринили бўлган галларини айтарди.

Николай шу қисқагина меҳмандорчиликда, бола-чақа бўлган ерда ҳар вақт бўладигандек, сукут чоғида князь Андрейнинг ўғилчаси олдига борди ва уни эркалаб, гусар бўласанми йўқми, деб сўради. Болани қўлига кўтариб олиб кула-кула уни ўйнатди ва княжна Марьяга қараб қўйди. Княжна Марья, ийиб кетиб, баҳт тўла мулоийим кўзларини севимли кишиси қўлидаги севимли болага тикиб туғган эди. Николай бу нигоҳни пайқади ва унинг маъносини англагандай, қувончдан қизариб кетди ва гул-гул очилиб, оққўнгиллик билан болани ўпа бошлиди.

Княжна Марья мотам тутиб юргани учун ҳеч қаёқ-қа чиқмас эди. Николай эса ҳадеб уларнинг олдига бора-вериши ўзига эп кўрмади, лекин шундоқ бўлса ҳам губернаторнинг хотини совчидигини қўймади ва Николай ҳақида княжна Марья айтган мақтовли сўзларни унга, княжна ҳақида Николай айтган галларни княжнага етказиб турди, Ростовга яна бир карра княжна Марья билан учрашиб, унга муҳаббат изҳор қилишни талаб этди. Шу мақсадда у йигит билан қизни кундузги ибодатдан олдин архиерейнинг уйида учрашириди.

Николай гарчи губернаторнинг хотинига, мен княжна Марьяга ҳеч қанақа муҳаббат изҳор қилмоқчи эмасман, деб айтган бўлса ҳам, лекин келишга ваъда берди.

Тильзитда юрган вақтида Ростов бошқалар томонидан яхши деб эътироф этилган нарса ҳақида шубҳала-ниши ўзига эп кўрмагани каби, ҳозир бу ерда ҳам ҳаётини ўз билганича қуриш истаги билан вазиятнинг тақо-зосига сўзсиз итоат қилиш кераклиги орасида қисқагина бўлса ҳам, лекин кескин курашдан сўнг у сўнгисини танлади ва ўзини судраб қаёққадир олиб бораётган ва енгиб бўлмайдиган (буни у сезмоқда эди) бир кучнинг ихтиёрига берилди. Ростов Соняга ваъда бериб қўйиб, тағин княжна Марьяга муҳаббат изҳор қилиш разиллик бўлишини ва у ҳеч қачон разил иш қилмаслигини биларди. Аммо шуни-

сини ҳам билардик (билиш у ёқда турсин, ҳатто қалби билан сөзардик), ҳозир у ўз эркини ҳаётнинг тақозоси ва ўзига етакчилик қилаётган кишиларнинг ихтиёрига топшириб, ёмон иш эмас, балки жуда-жуда муҳим ишни, ўз ҳаётида шу маҳалгача қилмаган муҳим ишни қилмоқда.

Княжна Марья билан учрашганидан сўнг гарчи ҳаёти зоҳиран ўзгармаган бўлса ҳам, лекин олдинги кайфсафоларнинг қизифи қолмади, у княжна Марья ҳақида тез-тез ўйладиган бўлиб қолди; лекин у княжна ҳақида киборлар доирасида мудом учраб турадиган ойимқизлар ҳақида ўйлаганидек ўйламас эди, унинг княжна Марья ҳақидаги ўй-ҳаёллари бир вақтлар зўр завқ-шавқ билан Соня ҳақида ўйлаган ўйларига ҳам ўхшамас эди. Барча ойимқизлар ҳақида, у ҳар бир соғ виждонли йигитлардек, бўлажак хотини ҳақида ўйлаганидек ўйлар, эр-хотинлик ҳаётини — яктақ бичим оқ кўйлак кийиб самовар ёнида ўтирган хотинни, хотинининг экипажини, бола-чақасини, ота-онасини, уларнинг хотинига муносабатини ва ҳоказоларни кўз ўнгига келтирас эди; ўз келажагини мана шу тарзда тасаввур қилиш унга роҳат бағишларди; бироқ одамлар ўртага тушиб олиб бермоқчи бўлаётганлари княжна Марья ҳақида ўйлаганида келажакдаги эр-хотинлик ҳаётини ҳеч кўз олдига келтирмоқчи бўлган тақдирда ҳам, ҳамма нарса беўхшов ва қалбакига ўхшаб кўринар эди. Бундан фақат юраги сиқилиб кетарди.

VII

Бородино жанги, бу жангда ўлган ва ярадор бўлганлар ҳақидаги мудҳиш хабар, Москванинг қўлдан кетганилиги ҳақидаги бундан ҳам мудҳишроқ хабар Воронежга сентябрнинг ўрталарида етиб келди. Княжна Марья акасининг ярадор бўлгани ҳақидаги хабарни газетадангина ўқиб билиби ва кназъ Андрейнинг ўзидан ҳеч қанақа хабар келмагани учун уни ўзи қидиргани бормоқчи бўлибди деб эшитибди Николай (ўзи княжнани кўрмабди).

Бородино жанги ва Москвани ташлаб чиқилганлиги ҳақидаги хабарни эшитганида Ростов умидсизликка тушиш, дарғазаб бўлиш, қасос олиш ва шунга ўхшаш туйгуларни сезиш у ёқда турсин, балки тўсатдан ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлди. Воронеждаги ҳамма нарсадан

Ҳўнгли совиди, негадир ҳоқулайликка тушиб уялиб қолгандай бўлди. Эшитаётган гап-сўзларнинг ҳаммаси-унга сохта, мунофиқликдай туюлди; булас тўғрисида бирон фиғр юргизишга ўзининг ожиз эканини сезди, нázарида полкка боргандагина буларнинг ҳаммасига тушуниб етадигандай эди. У от сотиб олиш ишларини тезроқ битиришга шошилар, ҳадеб бекордан бекорга қизишиб, хизматкори билан вахмистрни хафа қиласди.

Николайнинг кетишидан бир неча кун олдин рус қўшинлари эришган ғалаба шарафига жомеда ибодат бў-Риши керак эди. Ростов шу кундузги ибодатга борди. лостов жомеда губернатордан сал орқароқда, худди ибодат қиласётгандай виқор билан турди ва ҳар хил нарсалар ҳақида ўйлаб, ибодатни ўтказди. Ибодат тугагандан кейин губернаторнинг хотини уни чақирди:

— Княжнани кўрдингми? — деб сўради у клирос¹ орқасида турган қора қийимли хонимга томон ишора қилиб.

Николай дарҳол княжна Маръяни таниди, шляпаси остидан кўриниб турган юзининг бир томонидан кўра ўзини дарҳол қамраб олган эҳтиёткорлик, қўрқув ва ачиниш туйғуси княжнани танишга ёрдам берди. Княжна Маръя ўз ўй-хәёллари билан банд бўлса керак, ибодатхонадан чиқиш олдидан сўнгги мартаба чўқинмоқда эди.

Николай княжнанинг юзига таажжубланиб қаради. Бу юз Николай илгари кўрган ўша юз эди, унда ўша илгариги ботиний, латиф руҳий кечинмалар ифодаси бор эди; аммо ҳозирги кўриниш ўзгача эди. Унда кишининг қалбини вайрон қиласиган ғамгинлик, илтижо ва умид ифодаси бор эди. Николай илгари ҳамиша княжна Маръя билан бирга бўлганида рўй берадиган ҳодиса бўлди, бу ғал ҳам губернатор хотини билан маслаҳатлашиб ўтирасдан, ибодатхонада унинг олдига боришим яхшими, одобданми, деб ўзидан ҳам сўраб ўтирасдан, тўғри княжна олдига борди ва унинг бошига тушган кулфатдан хабардор эканлигини айтиб, унга ҳамдардлик изҳор қилди. Ростовнинг товуши қулоғига кириши биланоқ княжна Маръянинг юзида ёрқин бир нур ловуллаб кетди-ю, айни замонда ҳам унинг қайғусини, ҳам қувончини ёритиб юборди.

¹ Клирос — черков меҳробининг икки тарафида хонишчилар турдиган жой.

— Мен бир нарсани сизга айтмоқчи эдим, княжна,— деди Ростов,— агар князь Андрей Николаевичга бирон нарса бўлса, полк командири бўлгани учун дарҳол бу ҳақда газетада ёзишар эди.

Княжна Ростовнинг сўзларига тушунмаётган бўлса ҳам, лекин унинг юзидаги изтиробни, ҳамдардлик ифодасини кўриб қувонди.

— Мен жуда кўп воқеаларни биламан: осколкадан (газетада гранатадан дейилган) ярадор бўлган киши ё ўша замоннинг ўзида жон беради, ё билъакс, жуда енгил яраланади,— деди Николай,— ҳар ҳолда умидвор бўлиш керак, мен аминманки...

Княжна Марья унинг сўзини оғзидан олди.

— Оҳ, бу ниҳоят даражা муд...— деб гап бошлади-ю, ҳаяжонли сўзини тугатолмай, чиройли бир ҳаракат билан Николайнинг олдида унинг ҳамма ҳаракатлари чиройли чиқарди) бошини эгди ва унга ташаккуромуз назар ташлаб, холасининг кетидан чиқди.

Шу куни кечаси Николай от сотган кишилар билан ҳисоб-китобини тугатиш ниятида, ҳеч қаёққа меҳмондорчиликка бормай, уйида қолди. У ишни битирганида бирон ёққа боришга вақт кетган, лекин ётай деса ҳали эрта эди. Николай ўз хаётини ўйлаб (бу тўғрида у жуда камдан-кам ўйлар эди) анчагача уйда у ёқдан бу ёққа юрди.

Смоленск яқинида кўрганида княжна унда жуда яхши таассурот қолдирган эди. Ўшанда Николай княжна Марьяни жуда оғир шароитда учратгани, бир вақтлар онаси шу қиз жуда бой ва сенга муносаб деб княжнага ишора қилгани Николайнинг эсига тушди-ю, унга алоҳида эътибор берди. Воронежда княжна Марья билан учрашган чоғида княжна ёқиш у ёқда турсин, балки уни мафтун қилди. Княжна Марьядаги ўзгача бир маънавий гўзалликини кўриб бу гал Николай лол бўлди. Лекин шундай бўлса ҳам жўнаш тараддудига тушибди ва Воронеждан кетсан княжна билан учрашиш имкониятидан маҳрум бўламан деб ачинмади ҳам. Бироқ княжна Марья билан бу гал ибодатхонада учрашиши (Николай шундай бўлишини сезган эди), ўзи кутганидан ҳам чуқурроқ, ҳаловатини анчагина бузадиган даражада унга таъсир қилди. Унинг оқариб қолган бу маҳзун, зариф юзи, кўзларидаги ёрқин нур, мулойим, чиройли ҳаракатлари, энг муҳими — бутуни вужудидан билиниб турган теран ва зариф қайғуси Николайнинг ҳаловатини бузди, ундан княжнанинг

дардига ҳамдард бўлишини талаб этди. Николай эркакларда юксак маънавий ҳаёт ифодасини кўрса жон-пони чиқар (князь Андрейни у шунинг учун ёқтирумас), бу нарсани файласуфлик, хаёлпарамастлик деб мазах қиласиди; бироқ княжна Марьяда, Николай учун буткул бегона бўлган маънавий ҳаётнинг нақадар теранлигини кўрсатётган бу қайфуда, Ростов зўр бир жозиба борлигини сезди.

«Ажойиб қиз бўлса керак! Фариштанинг ўзгинаси! — деди ўзича Николай.— Нега бошим очиқ эмас, нега шошиб-пишиб Соняга сўз бериб қўйдим?» Беихтиёр у иккала қизни, бири камбағал, иккинчиси Николайнинг ўзида бўлмаган ва шунинг учун ҳам у юқори баҳо берган маънавий хислатларга бой бўлган қизни солиштириб кўрди. Ростов боши очиқ бўлган тақдирда нима бўлишини тасаввур қилиб кўрмоқчи бўлди. Қандай қилиб у княжна Марьяга муҳаббат изҳор қилар эди ва княжна унга хотин бўлар эди? Йўқ, бу нарсани у кўз олдига келтиролмади. У гаранг бўлиб қолди, кўз олдига бирон аниқ нарса келмади. Соня билан қурадиган ҳаётини у аллақачонлар тасаввур қилган, бунинг ҳаммаси жўн ва очиқ-ойдин эди, чунки буларнинг ҳаммасини ўзи ўйлаб қўйган, чунки Сонянинг барча фазилатлари унга беш панжасидек маълум эди; княжна Марья билан келажакда қурадиган ҳаётини эса тасаввур қилиш қийин, чунки у княжнани билмас, фақат севарди холос.

Соня ҳақидаги орзу-умидларида алланечук бир дилхушлик, кўнгилни овутадиган бир нарса бордек эди. Лекин княжна Марья ҳақида ўйлаш ҳамиша мушкул ва қўрқинчлироқ эди.

«Ибодат қилишини айтинг-а! — деди Николай княжнани эслаб.— Бутун вужуди билан ибодат қилгани кўриниб тураарди. Балли, бу ибодат тоғларни суриб ташлайдиган ибодат, унинг дуоси ижобат бўлишига амииман. Нима учун мен тилагимни тилаб, худога ёлвормайман? — деган гап унинг эсига тушди.— Менинг қанақа тилагим бор? Бошим очиқ бўлиши, Соня билан орани очиқ қилишим керак. Губернаторнинг хотини ҳақ гапни гапирди,— деди у.—Менинг Соняга уйланишим бахтсизликдан бошка нарса келтирмайди. Оилавий аҳволимиз чатоқ бўлади, татапнинг қайғуси ошади.... ҳамма ишлар хуржун бўлади! Мен уни яхши ҳам кўрмайман. Мен уни жоним билан севмайман ҳам. Ё раббим! Мени бу қўрқинчли,

мушикул аҳволдан қутқар! — деб Ростов тўсатдан ибодат қила бошлади.— Балли, ибодат тоғларни суриб ташлайди, лекин ихлос билан ибодат қилиш керак, ёшлигимизда Наташа иккаламиз қор шакарга айлансин, деб худодан сўраганимиз ва дуомиз ижобат бўлдимикин деб югуриб ташқарига чиқиб қорни татиб кўрганимиз эсимда, бундай ибодат қилиш керак эмас. Йўқ, мен ҳозир анчайин нарсани худодан сўраётганим йўқ»,— деди Николай ва трубкасини бир чеккага қўйиб, икона қаршисида қўл қовуштириди. Княжна Марьяни эслаганида юрак-бағри эзилиб, шу қадар ихлос билан ибодат қила бошладики, кўпдан бери шундай илтижо қилмаган эди. Лаврушка аллақандай бир қоғозни кўтариб кирганда Николай кўзлари ва бўғизида ёш бор эди.

— Аҳмоқ! Сени бирор чақирдими? — деди Николай дарров вазиятини ўзгартириб.

— Губернатордан,— деди Лаврушка уйқусираган товуш билан,— чопар келди, сизга хат бор.

— Ҳа, бўлти, раҳмат, бор жўна!

Николай иккала мактубни олди. Вири онасидан, иккичиси Сонядан эди. Буни Николай хатдан таниди ва аввал Сонядан келган мактубни очди. Бир неча сатрни ўқишга улгурмасданоқ ранги оқариб, кўзлари ҳам қўрқув, ҳам шодликдан ялтираб кетди.

— Йўқ, бундоқ бўлиши мумкин эмас! — деди товушни чиқариб.

У бир жойда ўтиrolмай, у ёқдан бу ёққа юриб қўлидаги хатни ўқий бошлади. Хатни бир марта кўздан кечирди, кейин яна иккичи мартаба ўқиб чиқди-да, елкасини қисиб ва қўлларини ёзиб, оғзи очилган ва кўзлари бақрайган ҳолда уйнинг ўртасида тўхтаб қолди. Ҳозиргина ихлос билан худодан тилаган тилаги рўёбга чиқкан эди; Николай худди бу нарса ғайри табиий бир ҳодиса-ю, у ҳеч қачон буни кутмаган, бу нарсанинг бунчалик рўёбга чиқиши худодан эмас, балки бу оддий тасодиф оқибати эканини исбот этгандай ҳанг-манг бўлиб қолди. Николайнинг эркини боғлаб турган ва ечиб бўлмайдигандай кўринган тугунни Соняниг қўқисдан келган ва ҳеч ким талаб қилмаган (Николайга шундоқ кўринди) мактуби ечди қўйди. Соняниг ёзишига қараганда, сўнгги баҳтсиз воқеалар, Ростовнинг Москвадаги барча бор-йўғларидан маҳрум бўлганликлари, графиня кўпдан бери ўғлини княжна Болконскаяга уйлантириш орзусида юрганинг

лиги, Николайнинг сўнгги кунларда лоқайдлиги ва хат ёзмаслиги—булағининг ҳаммаси у берган ваъдадан воз кечишга ва унинг эркини ўз қўлига беришга мажбур қилган.

«Мени ўстириб катта қўлган хонадоннинг кулфатига ва нифоққа сабаб бўлишни ўйлаш мен учун жуда оғир,— деб ёзган эди Соня,— севгимнинг бирдан-бир мақсади мен севган кишиларнинг баҳту саодатидир: шунинг учун сиздан ўтишиб сўрайман, Nicolas, бошингизни очиқ деб хисобланг ва шуни билингки, ҳамма нарсадан қатъий назар, ҳеч ким сизни Сонянгизча қаттиқ севмайди».

Иккала мактуб ҳам Троицадан ёзилган, иккинчи мактуб графинядан эди. Бу мактубда графиня Москванинг сўнгги кунларини, кўчишларини, Москванинг ёнгинини, барча мол-мулклари талон-торож бўлиб кетгани тасвиrlанган эди. Гап орасида, графиня, князь Андрей бошқа ярадорлар жумласида булар билан бирга келганини ҳам ёзган эди. Князь Андрейнинг аҳволи жуда оғир экан, лекин ҳозир докторларнинг гапига қараганда, тузалишига умид кўпроқ эмиш, Соня билан Наташа кечаю кундуз унинг ёнидан жилмай, парвариш қилишармиш.

Николай бу мактубни олиб, эртасига княжна Марьянинг олдига борди. Николай ҳам, княжна Марья ҳам «уни Наташа парвариш қиляпти» деган сўзнинг остида қандай маъно ётганлиги ҳақида оғиз очмади, лекин шу мактуб туфайли Николай тўсатдан княжна Марья билан яқинлашиб, қариндошдай бўлиб қолди.

Эртасига Ростов княжна Марьяни Ярославлга кузатиб қўйди, бир неча кундан кейин ўзи ҳам полкка жўнади.

VIII

Сонянинг Николайга ёзган мактуби, унинг дуоси ижобат бўлганлигини кўрсатадиган мактуб, троицадан ёзилган эди. Бу мактуб мана шу қуйидаги сабабларга кўра ёзилган эди. Николайнин мол-давлатли қизга уйлантириш орзуси кўпдан бери кекса графинянинг хаёлини банд қилиб келмоқда эди. Бу мақсадга эришмоққа бирдан-бир тўсиқ Соня эканлигини у биларди. Сонянинг графиня уйида кечираётган ҳаёти сўнгги вақтларда жуда оғир бўлиб қолди. Айниқса Николайнинг Богучароводан ёзган ва у ерда княжна Марья билан учрашиб қолганини тасвиrlаган мактуби келгандан кейин бу турмуш заҳар-

заққумга айланди. Графиня Соняга бир оғиз гапни ҳам ништарсиз, пичингсиз гапирмайдиган бўлиб қолди.

Бироқ Москвадан жўнашдан бир неча кун олдин юз берган барча ҳодисалардан юраги абгор бўлган ва ҳаяжонланган графиня Соняни олдига чақирди-да, таъна ва бўйруқ ўрнига, кўзларида ёш билан, сенга қилган барча яхшиликларим эвазига сендан сўрайман: ўз баҳтингдан кеч, Николай билан муносабатингни уз, деб унга ялиниб ёлвора бошлади.

— Сен менга узил-кесил ваъда бермагунингча кўнглим жойинга тушмайди.

Соня ҳўнграб йиғлади, нима десангиз ҳаммасини қиласман, ҳаммасига тайёрман, деб йифи аралаш жавоб қайтарди-ю, лекин графиняни хотиржам қиласидиган аниқ бир ваъда бермади ва бундай ваъдани беришга журъат этмади. Уни ўстириб вояга етказган хонадоннинг баҳтсаодати учун Соня ўзини қурбон қилиши керак эди. Бошқаларнинг баҳтсаодати учун ўзини қурбон қилиш Соня учун одат тусига кирган, Ростовлар хонадонидаги мавқеига кўра, Соня ўз фазилатини фақат ҳар қандай маҳрумиятга кўниш йўли билангина кўрсата олар эди, у фидокорликка ўрганган ва буни яхши кўрар эди. Бироқ илгари ҳар гал фидокорлик кўрсатганда шу иши туфайли ўз қадр-қимматини ҳам ўзи наздида, ҳам бошқалар наздида ошираётганини, дунёда энг яхши кўрадиган кишиси бўлган Nicolasga янада муносиброқ бўлишини сезарди, энди унинг фидокорлиги барча маҳрумиятларини мукофоти ва бутун ҳаётининг моҳиятини ташкил этган нарсанинг баҳридан кечиш демак эди. Умрида биринчи марта, уни фақат қаттиқроқ азоб бериш учун ўстирган ва вояга етказган кишилардан Соняниг кўнгли қолди! бунақа изтиробларни бошдан кечирмаган, маҳрумият нималигини билмаган, ўз жонини ҳеч қачон бировларга фидо қилиш эҳтиёжини сезмаган, ҳамиша бошқаларни ўзига гиргиттон қилиб келган ва шундоқ бўлса ҳам донмо ҳаммага ёққан Наташага ўз умрида илк дафъа ҳасад қилди. Соня биринчи мартаба ўлароқ Nicolasga бўлган соғ ва сокин муҳаббатидан ҳар қанақа қонун-қоидадан ҳам, лутф-марҳаматдан ҳам, дин-диёнатдан ҳам юқори турадиган эҳтиросли бир туйғу ўсиб чиқаётганини сезди ва шу туйғунинг таъсири остида бировларнинг эшигига юриб, ўз ҳиссиятини яширишга ўрганган Соня графинянинг гапларига беихтиёр мужмалгина жавоб қайтариб, у билан

таплапкаасликка ҳаракат қилди ва Николайнинг келишини кутмоқчи бўлди, бу учрашишдан унинг мақсади Николайнинг эркини қўлига бериш эмас, балки ўз тақдирини у билан абадий боғлаш эди.

Ростовларнинг Москвадаги сўнгги кунларининг ташвиш-таҳликаси Соняни эзаётган қўнгилсиз ўй-хаёлларни бўсиб кетди. Соня уй юмушлари билан банд бўлиб, ўз кайғусини унутаёзганига суюнди. Бироқ князъ Андрей буларнинг ҳовлисида ётганини эшитиб, ҳам унга, ҳам Наташага ачинаётган бўлса-да, худо мени Nicolasдан ажратишини хоҳламайди, деган хурофий туйғудан шодланиб кетди. У Наташанинг ёлғиз князъ Андрейни севишини, ҳали ҳам ундан кўнгли совумаганини биларди, Соня яна шуни ҳам билардики, шундай мудҳиш шароитда учрашиб қолгандан кейин, улар яна бир-бирини севиб қолади ва Николай, ўртада туғилиб қоладиган қариндошлиқ туфайли княжна Марьяга уйланолмайди. Москвада ўтказилган сўнгги кунларда ва сафарнинг дастлабки кунларида юз берган барча мудҳиш воқеаларга қарамай, бу туйғу — менинг ишларимни худонинг ўзи ўнглаб юборди деган туйғу — Соняга далда берар эди.

Йўлга чиққандан бери Ростовлар биринчи мартаба Троицкая лавра монастирда тўхтадилар.

Уларга монастиръ қошидаги меҳмонхонадан учта хона ажратилди ва булардан бирини князъ Андрей ишғол қилди. Шу куни ярадор ўзини анча енгил ҳис этди. Наташа унинг олдида ўтиради. Графиня ва граф иккалasi нариги уйда ҳамиша иона бериб турадиган эски танишларини кўргани қелган монастиръ нозири билан эҳтиром сақлаб сұхбатлашиб ўтирас эди. Соня бўлса князъ Андрей билан Наташа нима ҳақда гапираётганини билолмай шу ерда хуноб бўлиб ўтирас эди. Уларнинг товуши эшик орқасидан эшитилмокда эди. Князъ Андрей ётган уйнинг эшиги очилди-ю, у ердан ҳаяжонланган Наташа чиқди. Монах уни кўриб ўрнидан турди ва ўнг қўлининг кенг енгидан ушлади, бироқ Наташа унга эътибор қилмасдан, Сонянинг олдига келди ва дугонасининг қўлини олди.

— Наташа, сенга нима бўлди? Бу ёқقا келсанг-чи? — деди графиня.

Наташа монастиръ нозирининг дуосини олгани келди, нозир унга худо ва азиз-авлиёларга сифининг, деб маслаҳат берди.

Монастиръ нозири чиқиб кетиши биланоқ, Наташа дугонасининг қўлидан ушлаб у билан бўш ҳонага кирди.

— Соня, менга қара, у тузалиб кетади-я? — деди.— Соня, мен қанчалик бахтли ва шу билан бирга қанчалик бахтсизман! Соня, биласанми жонгинам, биз яна аввал гидек бўлиб кетдик! У тузалса бўлди, Лекин унинг тузалиши,.. чунки, чунки...— шуни деб Наташа йиғлаб юборди.

— Тузалиб кетади! Мен буни билардим! Худога шукур,— деди Соня.— У ўлмайди.

Соня ҳам дугонаси сингари ҳаяжонда эди. У Наташанинг қўрқуви ва ғами, ўзининг ҳеч ким билмайдиган пинхоний ўй-хаёлларидан ҳаяжонга келган эди. Соня йиғлаб Наташани ўлди, унга тасалли берди. «Илоҳим ўлмасин!» деди ичиде Соня. Иккала дугона йиғлаб, бир-бирига роз айтиб, кўз ёшларини артишди, князъ Андрей ётган хонанинг эшиги олдига келишди. Наташа секин эшикни очиб, ичкарига қаради. Соня дугонасининг ёнида, қия очиқ эшик олдида турар эди.

Князъ Андрей устма-уст баланд қилиб қўйилган уч ёстиқда ётган эди. Унинг оқариб қолган юзи сокин, кўзлари юмилган, бир мағомда нафас олаётгани билиниб турар эди.

Соня тўсатдан дугонасининг қўлидан маҳкам ушлаб, уни эшикдан нарироқ тортди.

— Оҳ, Наташа! — деб қичқириб юбора ёзди.

— Нима бўлди? Нима? — деб сўради Наташа.

— Бу ўша, ўша...— деди Соня раңг-қути учиб, лаблари титраб.

Наташа секин эшикни ёпди ва Соня нима демоқчи бўлганига ҳали ҳам тушуммай, у билан ойна олдига борди.

— Эсингдами,— деди Соня ҳам қўрққандек, ҳам тантанали қиёфада. — Отрадноёда, мавлуд кунларида ойнага қараб сенга фол очганим эсингдами... Ўшанда ойнада нимани кўрганим эсингдами?..

— Эсимда, эсимда! — деди Наташа кўзларини катта очиб. Ўшанда Соня князъ Андрей ҳақида алланимаболалар деганини ва уни тўшакда ётган ҳолатда кўрганини зўрга эслади.

— Эсингдами? — деди Соня гапини давом эттириб.— Ўшанда нималарни кўрганимни бошқаларга ҳам, сенга ҳам, Дуняшага ҳам айтган эдим. Ўшанда худди мана шу ҳозиргидай,— деди Соня ҳар бир тафсилот устида тўхталаркан, бармоғини бигиз қилиб.— Кўзларини юшиб,

пушти ранг кўрпа ёпиниб, қўлларини кўкрагига қўйиб ётган эди,— деди Соня, гўё ҳозир кўрганларини айнан ўшанда кўргандай. Ўшанда ҳеч нарсани кўргани йўқ, лекин хаёлига нима келган бўлса, шуни кўрдим деб айтган эди; аммо ўшанда ўйлаб чиқарган гапи, ҳозир назарида бошқа ҳамма хотиралар сингари чин бўлиб кўринди. Князь Андрей менга қараб жилмайиб, қўйди, унинг устида қандайдир қизил нарса бор эди, деб ўшанда айтган гапи эсида фақатгина қолди эмас, балки пушти ранг, бошқа ранг эмас, фақат пушти ранг кўрпа ёпиниб, кўзларини юмиб ётиби, деб ўшанда айтганига ва кўрганига имони комил эди.

— Ҳа, рост, пушти ранг кўрпа деб айтган эдикг,— деди Наташа худди ўшанда Соняниг пушти ранг дегани эсида тургандек ва бу кароматнинг фавқулоддаги ва асрорангилизлиги шундан иборатдек.

— Ҳа, хўп, бу нимани билдиради? — деб сўради Наташа ўйчанлик билан.

— Оҳ, бу жуда ғалати-я! — деди Соня иккала қўли билан бошини ушлаб.

Бир оздан кейин князь Андрей қўнғироқни жиринг-латди ва Наташа унинг олдига кирди; Соня эса камдан-кам сезадиган ҳаяжон ва диққат ҳиссига берилиб, юз берган барча воқеанинг фавқулоддалиги ҳақида ўйлаб, дераза олдида туриб қолди.

Шу бугун хат ёзгани фурсат топиб графиня ўғлига армияга мактуб юборди.

— Соня,— деди графиня у ёнидан ўтиб кетаётганида хатдан бошини кўтариб,— Соня, сен Николинъкага хат ёзмайсанми? — деди графиня мулойим ва титроқ овоз билан. Графиня нима демоқчи бўлганини Соня унинг кўзойнак остидан жовдираб турган ҳорғин нигоҳидан англади. Унинг бу қарашида ҳам ёлвориш, ҳам Соняниг рад этишидан қўрқиши, ҳам шу илтимосидан уялиш, ҳам йўқ деган тақдирда улар ўлгунча ундан нафратланишни билдирувчи ифода бор эди.

Соня графинянинг олдига келди ва тиз чўкиб унинг қўлини ўшиб деди:

— Ёзаман, ёзаман, татан.

Соня шу бугун юз берган барча воқеалардан, айниқса бир вақтлар очган фоли сирли равища тўғри чиққанидан ҳаяжонланган, кўнгли эриган ва юрак-багри

эзилиб кетган эди. Наташа билан князь Андрей орасидаги муносабат қайтадан тикланғани туфайли Николай княжна Марьяга уйлана олмаслигини билгандан кейин, Соня ўзи хуш күрган ва одатланган кайфият — фидокорлик кайфияти яна уни қамраб олганини сезиб суюниб кетди. У кўзларида ёш билан, олижаноб бир иш қилаётганидан шодланиб, қоп-қора мулойим кўзларини ёш қоплагани сабабли бир неча марта хатдан кўзларини узиб, Николайни шунчалик ҳайратга солган ўша таъсирли мактубни ёзди.

IX

Пъерни гауптвахтага олиб борғандан сўнг уни ушлаб келган офицер ва солдатлар унга адоват билан қарасалар ҳам, лекин ҳурмат қилаётгандарни сезилиб турар эди. Бундан ташқари уларнинг муомаласида (бу одам тагин бирон каттакон киши бўлмасин деб) шубҳага тушаётгандиллари ва ҳалигина ораларида бўлиб ўтган тўқнашув оқибатида туғилган адоват ҳисси сезилиб турарди.

Лекин эртасига келган навбатчи соқчилар янги солдат-офицерлар Пъерга кеча ушлаб келган кишилардан бошқача кўз билан қараганини Пъернинг ўзи сезиб турарди. Ҳақиқатан ҳам янги келган навбатчилар назарида бу одам кеча талончи ва соқчи солдатлар билан ўлгундай олишган ва гўдакни қутқариш ҳақида баландпарвоз гаплар айтган ва мужикча кафтан кийган норғул одам эмас, балки олий мартабали бошлиқларнинг амрига биноан негадир қамоққа олинган ўн етти руснинг биттаси эди холос. Пъерни бошқалардан ажратиб турадиган айрим бир хислати бўлса, бу ҳам фақат унинг жасоратли, ўйхайлга берилиб тургандай кўриниши ва француздарни қойил қолдириб французча гапириши эди холос. Лекин шунга қарамасдан ўша куни уни ушлаб келинган бошқа шубҳали кишиларга қўшиб қўйишди, чунки у қамаб қўйилган хона бошқа бир офицерга керак бўлиб қолди.

Пъер билан бирга ётган русларнинг ҳаммаси энг паст табақадан эди. Улар Пъер барин эканини ва бунинг устига яна французча гапира билганини кўриб, ундан ўзларини тортишди. Пъер уларнинг мазах қилаётганини кўриб, таъби хира бўлди.

Эртасига кечқурун Пъер бу қамалган кишиларнинг ҳаммаси (эҳтимол ўзи ҳам) ўт қўйишда айбланиб, суд бўлишини эшитиб қолди. Учинчи куни Пъерни бошқалар

билаи бирга бир уйга олиб боришиди, у ерда оқ мўйловли бир француз генерали, икки полковник ва билакларига шарф ташлаган бир неча француз ўтирган эди. Бошқа қамалғанлар қатори Пьерга ҳам одатда судланувчиларга бериладиган ва кишининг заифлигини сохта равища ошириб юборадиган расмий саволларни, яъни сен ким бўласан? Қаерда эдинг? Нима мақсадда борган эдинг? — қабилидаги ёд бўлиб қолган саволларни беришиди.

Бу саволлар ишга доир масалаларнинг моҳиятини четда қолдириб, унинг моҳиятини очиши имкониятларини йўққа чиқариб, одатда судда бериладиган ҳамма саволлар сингари, фақат бир мақсадни — суд қилинувчиларнинг жавоблари қўйилган тарновча орқали оқиб, уларни кузатилган мақсадга олиб боришини — айбдор қилишни назарда тутарди. Судланувчилар айбланувчиларнинг мўлжалига тўғри келмайдиган бирон нарса дейиши биланоқ тарновчани олишар ва сув истаган томонга оқиб кетарди. Бундан ташқари, Пьер барча судланувчилар судда бошдан кечирадиган нарсани сезмоқда, нима учун булар менга бунақа саволлар беришяпти, деб ҳайрон бўлмоқда эди. Унинг назарида суд қилувчилар фақат лутф-марҳамат ёки назокат юзасидан тарновча қўйиб найранг ишлатилаётганга ўхшарди. Пьер бутун ҳаёт-мамоти шуларнинг қўлида эканини, уни бу ерга ҳокимият олиб келганини, ҳокимият бу саволларга жавоб талаб қилиш ҳуқуқини берганини, бутун бу йиғилишнинг бирдан бир мақсади уни айблашдан иборат эканини яхши биларди. Мана шунинг учун ҳокимият қўлларида бўлиб айблашни истаганларидан кейин ҳийлаю найранг ишлатиб саволлар беришга ҳам, суд қилишга ҳам ҳожат йўқ эди. Берилаётган жавобларнинг ҳаммаси судланувчилар бўйнига айб қўйиши керак эди. Сизни ушлаган вақтларида нима билан шуғулланаётган өдингиз, деган саволга Пьер, бир қадар фожиали тарзда *qu'il avait sauvé des flammes*¹ гўдакни ота-онасига олиб бораётган эдим, деган жавобни берди. Талончи солдатлар билан нега ёқалашдигиз, деган саволга жавобан Пьер аёл кишини мудофаа қилдим, таҳқирланаётган аёлни мудофаа қилиш ҳар бир инсоннинг бурчидир... деган гапни айтган эди, уни тўхтатишиди: бу нарсанинг ишга алоқаси йўқ эди. Гувоҳлар сизни кўрган ҳовлида, ёнаётган ҳовлида нима қилиб юрувдингиз, деган саволга жаво-

¹ Мен ўт ичидан олиб чиқкан.

бан Пьер Москвада нима ҳодисалар юз бераётганини кўргани бораётган эдим, деди. Қаёққа бораётганингни эмас, балки ёнғин атрофида нима қилиб юрганингни сўраяпмиз, деб яна уни тўхтатишиди.

— Ўзинг ким бўласан? — деб яна Пьердан сўрашди. Пьер бу саволга жавоб бермайман ва беролмайман, деди.

Мўйлови оппоқ, юзи қип-қизил генерал қаҳр билан:

— Ёзид қўйинг, бу яхши эмас. Сира яхши **эмас!** — деди.

Тўртинчи куни Зубовск қўрғонида ҳам ёнғин бошлианди.

Пьерни ўн уч киши билан бирга Кримский Бродга, бир савдогарнинг ҳовлисидағи араваҳонага олиб боришиди. Кўчадан кетаётганда Пьер бутун шаҳарни қоплаб олганга ўжшаб кўринган тутундан нафаси қайтиб кетди. Шаҳар ҳар томондан ёнмоқда эди, Ўшанда Пьер Москвага ўт қўйилиши қанчалик аҳамиятга эга эканлигини тушунмай ёнғинга қўрқув билан қарап эди.

Пьер яна тўрт кун Кримский Броддаги савдогарнинг араваҳонасида ётди ва шу муддат ичидаги француз солдагларининг гапидан, бу ердагилар маршалнинг ҳукмини кутиб ётганларини англади. Қанақа маршал эканини Пьер солдатлардан билолмади. Солдатлар учун маршал, афтидан, ҳокимиётнинг энг олий ва бирмунча сирли босқичи эди.

8 сентябрда асирларни иккинчи марта сўроққа олиб боришиди, ўшангача ўтган кунлар Пьер учун жуда оғир бўлди.

X

8 сентябрда асирлар ётган араваҳонага бир офицер келди, соқчиларнинг ҳурмат қилишига қараганда бу офицер каттароқ бир одамга ўхшар эди. Офицер штаб ходими бўлса керак, қўлидаги рўйхатга қараб ҳамма русларни номма-ном чақирди ва Пьерни *celui qui n'avoue pas son nom*¹ киши деб атади. Асирларни совуққонлик ва эринчоқлик билан кўздан кечириб чиқсан у соқчи офицерга қараб, маршал ҳузурига олиб боришдан, олдин буларни дурустгоқ кийинтириш ва ювиб-тарашни буорди. Бирон соатдан кейин бир рота солдат келди ва

¹ Ўз исмини айтишни истамаган.

Пъерни бошқа ўн уч асир билан бирга Девичье поле деган жойга олиб борди. Ёмирдан сўнг кун очилиб кетиб, офтоб чараклаб турар, ҳаво нихоят даражада мусаффо эди. Тутун ҳам Пъерни Зубовск қўргонидаги гауптваҳтадан олиб чиқилган кундаги сингари пастлаб сузид юрмас эди. Тутун соф ҳавога тик устундек кўтарилимоқда эди. Ҳеч қаерда ёнғин ўти кўзга ташланмаса ҳам, лекин ҳар томондан тутун кўтарилимоқда ва бутун Москва ҳам, Пъернинг кўзига кўринаётган ҳамма жой ҳам ёнғин ичида эди. Ҳамма ёқда фақат печка ва мўрилари қолган харобазорлар, онда-сонда гишт уйларнинг куйиб қорайиб қолган деворлари кўзга ташланарди. Пъер ёниб кул бўлган иморатларга тикилиб, бу жойлар шаҳарнинг қайси гузари эканини билолмади. Ҳар ер-ҳар ерда омон қолган њерковлар кўзга ташланарди. Омон қолган Кремль, узоқдан ўз миноралари ва Иван Великий ибодатхонаси билан оқариб кўринарди. Яқинроқда Новодевичье монастирининг гумбази ярқираб турар, у ердан ибодатга чалинган жом товуши айниқса қаттиқ жарангларди. Бу жом Пъерга бугун якшанба ва Биби Марям туғилган муборак кун эканини эслатди. Лекин бу муборак кунни байрам қиласидиган одам йўқдай кўринарди: ҳамма ерда ёнғин харобага айлантирган уй-жойлар кўзга ташланар, онда-сонда жулдур кийган ва ўтакаси ёрилган руслар учраб қолар, улар француزلарни кўришлари билан ўзларини панага олишарди.

Рус хонумони бузилиб, ер билан яксон қилинганга ўхшарди; лекин шу емирилган рус ҳаёти тартиблари култепаси устида тамоман бошқа тартиб, мустаҳкам француз тартиби ўрнатилганини Пъер беихтиёр сезди. Бу нарсанни у бошқа гуноҳкорлар билан бирга унинг ўзини олиб бораётган соқчиларнинг баравар саф тортиб, кўтариинки руҳ-ла илдам қадам ташлаб боришлиридан сезган эди; бу нарсанни у бир солдат ҳайдаб бораётган қўш отлик коляскада рўпара келиб қолаётган француз амалдорининг савлатидан сезди. Бу нарсанни у ялангликнинг чап томонидан эшитилаётган полк мусиқасининг цўх садосидан сезди; бу нарсанни у айниқса бугун эрталаб келган француз официерининг асирлар рўйхатини номма-ном айтиб чақирганидан ҳам пайқади ва тушунди. Пъерни солдатларгина ушлаб келган, аввал бир жойга, кейин ўнларча кишиларга қўшиб, бошқа жойга олиб боришган эди; шунинг учун французылар уни унутиши ва бошқалар билан аралаштириб

юборишлари ҳам мумкин эди. Лекин ундоқ бўлмади: сўроқ вақтида берган жавоби: *celui qui n'avoue pas son nom¹* шаклида унинг ўзига лақаб қилиб берилди. Мана энди Пьер учун қўрқинчли бўлган шу лақаб билан уни қаёқладир олиб боришмоқда, бошқа асирлар қатоғи бу одам ҳам бизга керакли бўлган ўша одамнинг ўзгинасиdir ва биз буларни тегишли жойга олиб боряпмиз деган комил ишонч солдатларнинг башараларига ёзилган. Пьер ўзини номаълум бўлса ҳам, лекин тўғри ишлаётган машинанинг ғилдирағига илашиб қолган арзимас пайраҳадай сезди.

Пьерни бошқа жинояткорлар билан бирга Девичье поленинг ўнг томонига, монастиръ яқинидаги жуда катта бир боққа жойлашган баҳайбат бир оқ бино олдига олиб келишди. Бу ҳовли князь Шчербатовнинг ҳовлиси бўлиб, илгари Пьер бу ҳовлига жуда кўп келган эди, ҳозир солдатларнинг гапларидан маршал, герцог Экмюльский шу ерда тўхтаганини билди.

Уларни зинапоя олдига олиб келишди ва битта-битта уйга киргизишди. Олтинчи қилиб Пьерни олиб киришди. Уни ўзи илгари кўрган ўша узун ойнаванд равон, даҳлиз орқали шифти паст, узунчоқ кабинетга бошлаб бориши. Кабинетнинг эшиги олдида адъютант турган эди.

Даву уйнинг тўрида, кўзойнагини бурнига кўндириб, стол ёнида ўтирган эди. Пьер унинг яқинига борди. Даву олдида турган алланечук бир қоғозни кўздан кечираётган эди шекилли, бошини кўтармади. Кўзини ҳамон хатдан узмай:

— Qui êtes vous?² — деб секин Пьердан сўради.

Пьер сўзлашга мажоли етмай, жим турарди. Даву Пьер учун фақат француз генерали эмасди; Пьер Давуни раҳм-шафқатсизлиги билан машҳур бўлган киши сифатида танирди. Пьер қаттиққўл муаллим каби маълум вақтгача сабр қилиш ва жавоб кутишга рози бўлган Да-вунинг хунук башарасига қааркан, кечикирилган ҳар бир дақиқа унинг бошини ейиши мумкин эканлигини ҳис этди; лекин нима жавоб қайтаришни билмас эди. Биринчи сўроқ вақтида айтган гапларини бу ерда қайтаришга журъат этолмади; кимлигини ва асл-насабини очиб айтиш ҳам уялти, ҳам хавфли эди. Пьер индамай тураверди. Аммо Пьер бирон қарорга келгунча, Даву бошини

¹ Кимлигини айтишни истамаган киши.

² Ким бўласиз?

кўтарди, кўзойнагини пешонасига сурди ва кўзларини қисиб, Пъерга синчилаб қаради.

Даву Пъерни қўрқитмоқчи бўлди шекилли, салмоқли товуш билан совуққина қилиби

— Мен бу одамни танийман, — деди.

Бошда Пъернинг аъзойи баданини жимирлатган совуқ энди буров сингари бошини исканжага олди.

— Mon général, vous ne pouvez pas me connaître, je ne vous ai jamais vu...¹

— C'est un espion russe,² — деб Даву Пъернинг сўзини бўлди ва шу уйдаги генералга қаради, Пъер шу маҳалгача бу генерални пайқамаган эди. Даву юзини ўғирди. Пъер кутилмаган баланд товуш билан тўсатдан тез-тез гапира кетди:

— Non, Monseigneur, — деди Пъер бирдан Даву герцог эканлигини эслаб, — Non, Monseigneur, vous n'avez pas pu me connaître. Je suis un officier militionnaire et je n'ai pas quitté Moscou.³

— Votre nom? — деб яна сўради Даву.

— Besouhof,

— Qu'est ce qui me prouvera que vous ne mentez pas?

— Monseigneur⁴, — деб қичқирди Пъер ранжиган товуш билан эмас, илтижо оҳанги эшитилган товуш билан.

Даву бошини кўтарди ва Пъерга тикилиб қаради. Иккови бир неча секунд бир-бирига қараб қолди ва мана шу қараш Пъернинг жонига оро кирди. Мана шу кўз қарашда, уруш ва суднинг барча шарт-шароитига хилоф равишда бу иккала шахс орасида инсоний муносабат юзага келди. Иккаласи ҳам шу лаҳзада ғира-шира бўлса ҳам, жуда кўп нарсаларни сезди ва иккаласи ҳам инсон боласи бир-бирига биродар эканини англади.

Одамларнинг ишлари ва ҳаётлари рақамлар билан ифода этилган рўйхатдан бошини кўтарган Даву учун биринчи қарашда Пъер фақат бир сурат эди: Даву ўй-

¹—Мени билишингиз мумкин эмас, генерал. Мен сизни ҳеч қачон кўрганим йўқ...

²—Бу рус жосуси.

³—Йўқ, зоти олийлари, йўқ, зоти олийлари, мени сиз танимай-сиз. Мен милиция офицери бўламан ва Москвадан чиққаним йўқ.

⁴—Онгиз нима?

—Безухов.

—Ёлғон гапирмаётганингизни ким менга исботлаб беради.

⁴—Зоти олийлари.

лаб-нетиб ўтирмасдан, виждан азобига учрамасдан, уни отиб ташлар эди; бироқ энди қаршисида турган бу сурат одам эканини англади ва бир лаҳзагина ўйга ботди.

— Comment me prouvez vous la vérité de ce que vous me dites?¹— деди Даву совуқниң қилиб.

Пьер Рамбални әслади, унинг полки, фамилияси ва тўхтаган уйи қайси кўчада эканини айтиб берди.

— Vous n'êtes pas ce que vous dites²,— деди яна Даву.

Пьер титроқ товуш билан тутилиб-тутилиб айтган гаплари тўғри эканлигига исботлар келтира бошлади.

Бироқ шу он адъютант кириб қолди ва алланима ҳақида Давуга маълумот берди:

Адъютант келтирган ҳабарни эшитиб Давунинг чиройи очилиб кетди ва тумаларини сола бошлади. Даву Пьерни бутунлай унугланга ўхшарди.

Адъютант унга асири эслатганда у қовоғини солиб, Пьерга томон бош ириатди ва уни олиб кетишни буюрди. Лекин қаёққа олиб кетишларини Пьер билолмади: аввал ётган ерига — араваҳонагами ё Девичье поледан ўтаётгандарида ҳамроҳлари кўрсатган маҳсус ерга қатл ётиладиган ергами, билмас эди.

Пьер бурилиб қаради ва адъютант ниманидир қайта сўраётганини кўрди.

— Oui, sans doute!³— деди Даву, лекин у нимага «ҳа» деганини Пьер англамади.

Пьер қанча йўл босганини ҳам, қаёққа кетаётганини ҳам билолмади. У эс-ҳушини тамоман йўқотиб, карахт ҳолда, атрофидаги нарсаларни кўрмасдан, бошқалар билан бирга зўрия оёнини судраб борарди, ҳамроҳлари тўхтаганда у ҳам тўхтади.

Бутун шу муддат давомида Пьернинг калласи фақат бир фикр билан: мени ким ўлим жазосига маҳкум этди экан, деган фикр билан банд эди. Уни ўлимга маҳкум ётган кишилар комиссияда сўроқ қилган кишилар ҳам эмасди, уларнинг биронтаси буни хоҳлаган эмас, афтидан, бу нарса уларнинг қўлидан келмас ҳам эди. Бу гап Давудан ҳам чиққани йўқ, у Пьерга туппа-тузук одамдек қараган эди. Яна бир лаҳзадан сўнг Даву номаъқул иш қилаётганини билган бўлур эди, лекин бунга адъютантнинг

¹ Гапингиз ёлғон эмаслигини қандай исбот қиласиз?

²—Сиз у одам эмассиз.

³—Ҳа, албатта.

кириши ҳалал берди. Адъютантнинг бирон ёмон нияти бор эди деб бўлмайди, у кирмаслиги ҳам мумкин эди. Ахир уни — Пьерни жазоламоқчи, ўлдирмоқчи, бутун хотирадари, истаклари, умид-орзулари, ўй-ҳаёллари билан бирга уни ҳаётдан маҳрум этмоқчи бўлган ким ўзи ахир? Ким шундай қиляпти? Пьер бунда ҳеч ким айбдор эмаслигини сезди.

Буни тартиб-вазият тақозо қилмоқда эди.

Аллақанақа бир тартиб уни — Пьерни ўлдирмоқчи, ҳаётдан, ҳамма нарсадан маҳрум ва нест-нобуд этмоқчи эди.

XI

Асирларни князь Щербатовнинг ҳовлисидан олиб циқиб, Девичье монастирнинг сўлроғидаң, Девичье поле бўйлаб, тўғри пастга, устун ўрнатиб қўйилган пайкалга олиб боришиди. Устуннинг нарёғида янгигина қазилган каттакон бир чуқур бўлиб, шу чуқур билан устунни ярим доира шаклида оломон ўраб турган эди. Оломоннинг озчилигини руслар, кўпчилигини Наполеоннинг санқиб юрган қўшинлари: турли-туман мундир кийган немислар, итальянилар ва француздар ташкил қиласиди. Устуннинг ўнг ва сўл томонида қизил погонли, кўк мундирли, оёқларига ботинка, бошларига кивер¹ кийган француз солдатлар саф тортиб турган эди.

Жинояткорларни рўйхатга мувофиқ қатор қилиб (Пьер олтинчи бўлиб турди) устун тагига олиб келишиди. Икки томондан бирданига бир неча нагора чалина бошлади ва Пьернинг назаридай шу товуш билан жонининг бир парчаси узилиб тушгандай бўлди. Пьер ўйлаш ва англаш қобиљиятини йўқотди. У фақат кўрар ва эшига оларди ҳолос. Ҳозир унинг бирдан-бир истаги, содир бўлиши муқаррар бўлган ўша мудҳиш ишнинг тезроқ содир бўлиши эди. Пьер ўз шерикларига қаради, уларни бошдан-оёқ кўздан кечира бошлади.

Чеккада турган икки маҳбуснинг сочи маҳбусчасига қирилган. Булардан бири новча, озғин, иккинчиси ҳамма ёгини жун босган, мускуллари бўртиб чиқсан ва бурни пачоқ киши. Учинчиси қирқ бешларга кирган, сочи оқара бошлаган, ўзи семиз ва бўй-бастлигина қарол. Тўртинчиси

¹ К и в е р—қаттиқ чармдан тиқилган ҳарбийча бош кийим.

кўзлари қоп-қора, малла соқоли қалин, ўзи жуда келишгангина дечқон. Бешинчиси халат кийган, ранги заҳил, ўзи озгин, ўн саккизлар чамасидаги фабрика ишчиси эди.

Француз солдатларининг, битталаб отамизми, иккитараб отамизми, деб маслаҳатлашаётгани Пьернинг қулоғига киғди. Старший офицер пинагини бузмай, совуқ-қонлик билан «иккигадан» деб жавоб берди. Саф тортиб турган солдатларнинг сафи қимирлаб қолди. Ҳамманинг ошиқаётгани билиниб турарди, лекин буларнинг шошилиши ҳамма тушунадиган ишни бажаргани ошиқаётгани одамларнинг ишига эмас, балки зарурий, лекин тагига етиб бўлмайдиган хунук бир ишни бажаришга ошиқаётгани одамларнинг шошилишига ўхшарди.

Шарф бойлаган амалдор француз қатор бўлиб турган жинояткорларнинг ўнг томонига ўтди-да, француза рус тилларида ҳукмни ўқиб берди.

Шундан кейин икки жуфт француз аскари жинояткорларнинг олдига келди ва офицернинг кўрсатишига мувофиқ сочи маҳбусчасига қирилган четдаги икки кишини олиб чиқди. Маҳбуслар устун тагига бориб тўхташди ва қоп олиб келгунларича овчининг домига тушган жонивор, яқинлашиб келаётгани овчига термулиб қараганидек, атрофга жимгина термулиб қараб туришди. Бири ҳадеб чўқинар, бошқаси орқасини қашларкан, худди илжаяётгандай, лабларини тириштиради. Солдатлар шоша-пиша, уларнинг кўзини боғлаб, бошларига қоп кийгиздилар ва устунга боғладилар.

Мильтиқ кўтарган ўн икки ўқчи солдат бараварига илдам қадам ташлаб, сафлар орасидан чиқди-да, устундан саккиз қадам берида тўхтади. Пьер содир бўлиши керак бўлган воқеани кўрмаслик учун юзини ўгириб турди. Бирдан қарсиллаган овоз эшитилди, бу садо Пьернинг қулоғига энг даҳшатли момақалдироқдан ҳам қаттикроқ эшитилди ва у ўгирилиб қаради. Ҳамма ёқ тутун, ранглари мурдадай оқарган ва қўллари қалтираётгани французлар чуқурнинг тепасида алланима билан овора эди. Яна иккита гуноҳкорни устун тагига олиб боришди. Бу иккала киши ҳам ҳалигилар сингари ёлғиз кўзлари билангина мадад сўраб, жимгина атрофга жавдираб қарар, содир бўладиган воқеага тушунмаётгангага ва ишонмаётгангага ўхшар эди. Уларнинг ишониши ҳам мумкин эмасди, чунки ҳаёт ўзлари учун нақадар ширин эканлинини фақат ўзлари билишар, шунинг учун шундай ширин

ҳаётдан бирор уларни маҳрум эта олиши на хаёлларига келар ва на ақлларига сиғар эди.

Пьер кўзим кўрмасин деб, яна юзини ўгирди; бироқ яна мудҳиш портлашга ўхшаган садо унинг қулоғини қоматга келтирди ва шу садо билан бирга у тутунни, кимнингдир қонини ва яна чукур лабида қалтироқ қўллари билан бир-бирларини туртиб бир нима қилаётган француزلарнинг оқарган ва қўрқсан афт-башараларини кўрди. Пьер оғир нафас олиб, худди «ўзи нима гап? — деб сўраётгандай атрофга назар ташлади. Пьернинг кўзи тушган барча одамларнинг кўзида ҳам айнан шу савол бор эди.

Русларнинг юзида ҳам, француз солдатларининг юзида ҳам, истисносиз ҳамманинг юзида ҳам Пьер ўз қалбидаги қўрқув, даҳшат ва кураш ифодасини кўрди. Пьернинг кўнглидан: «Ахир ким шундай қиляпти? Бу одамларнинг ҳаммаси ҳам менга ўхшаб изтироб чекяпти-ку? Бу ишларни қилаётган ким? Ким ахир?» — деган савол лип эттиб ўтди.

— *Tirailleurs du 86-me, en, avant!*¹ — деб кимдир қичқирди. Пьернинг ёнида турган бешинчи жинояткорнинг ёлғиз ўзини олиб кетиши. Пьер ўзининг қутулиб қолганини ҳам, ўзи ва бошқалар фақат қатл вақтида ҳозир бўлиш учун олиб келинганини ҳам тушунмади. У суюниш, хотиржам бўлиш ўрнига, содир бўлаётган воқеадан борган сайин кўпроқ даҳшатга тушиб, уни кузатиб турди. Бешинчи ҳалат кийган фабрика ишчиси эди. Солдатлар қўл тегизиши биланоқ фабрика ишчинининг ўти ёрилиб, бир сакраб тушди ва Пьерга маҳкам ёпиши (Пьер сесканиб кетди ва дарров ўзини ундан ҳалос этди). Фабрика ишчинининг юришга мажоли қолмади. Икки солдат уни қўлтиғидан олиб судраб кетди, у эса алланималар деб қичқирди. Устун тагига олиб боргандан сўнг, бирдан жим бўлди. Гўё у тўсатдан бир нарсага тушунгандек эди. Ё қичқиришнинг фойдаси йўқлигига тушунди, ё бу одамлар уни ўлдириши мумкинлигига ақли ишонмади, ҳар ҳолда устун тагига борди ва кўзини боғлашларини бошқалар билан бирга кутиб, худди тузоққа илингандай атрофга жаланглаб қараб тураверди.

Бу гал Пьер юзини ўгириш ва кўзини юмиб туришга ожизлик қилди. Шу бешинчи кишини қатл қилаётган

¹— 86 - чи полк ўқчилари, олға!

вақтда унинг ҳам, барча тўпланган кишиларнинг ҳам қизиқсиниш ва ҳаяжони ниҳоят даражада кучайди. Бу бешинчи одам ҳам бошқалар сингари осуда қўринади: у халатини ўраб слишига уринар ва бир ялангоч оёғи билан иккинчи оёнини қашлар эди.

Кўзини боғлаётганларида у гарданини оғритган туннини ўзи тўғрилаб қўйди; кейин қонга беланиб кетган устунга суюб қўйганларида орқага қийшайиб кетди ва шу ҳолатда туриш ўнгайсиз бўлди шекилли, ўзини ўнглаб олиб, оёқларини баравар қўйди-да, осудагина устунга суюнди. Пьер ундан кўзини узмай, ҳамма ҳаракатларини кузатиб турди.

Команда берилган ва командадан сўнг саккиз милтиқдан баравар ўқ қарсиллаб чиққан бўлса керак. Лекин Пьер кейинчалик қанча уринмасин, милтиқ товушини эшитганини эслай олмади. У фақат фабрика ишчиси тўсатдан арқонга осилиб қолганини, унинг икки жойидан қон чиққанини, арқон осилиб турган жасаднинг оғирлигидан ечилиб кетганини ва фабрика ишчиси бошини гайри табиий бир йўсинда эгиб, оёқларини букиб, ерга ўтириб қолганини қўрди. Пьер югуриб устун тагига борди. Ҳеч ким унинг йўлини тўсмади. Ранглари оқариб, ўтакалари ёрилган кишилар фабрика ишчиси атрофида бир нима қилмоқда эдилар. Арқонни ечаётганда мўйловли бир кекса французнинг ияги титради. Жасад ерга тушди. Солдатлар ўнгайсизлик билан шошиб-пишиб жасадни устуннинг нарёғига судраб обориб чуқурга ташлаб юборишиди.

Буларнинг ҳаммаси, афтидан, ўзлари жинояткор эканликларини сўзсиз билишар ва шунинг учун ҳам жиноятларининг изини йўқотишга шошилишарди.

Пьер чуқурга қаради: фабрика ишчинининг юқорига кўтарилган тиззалари бошига тегай-тегай деб туриби, бир елкаси иккинчисидан баландроқ. Шу баланд кўтарилиган елкаси дир-дир титраб, бир маромда кўтарилиб тушиб туриби. Бироқ курак билан сурилаётган тупроқ унинг гавдасини кўма бошлади. Солдатлардан бири, жойингга бориб тур, деб қаҳр-ғазаб билан Пьерга ўшқирди. Аммо Пьер унинг сўзини уқмади ва устун тагида турaverди, ҳеч ким бу ердан кет деб айтмади.

Чуқур тўлгандан сўнг команда товуши эшитилди. Пьерни илгари турган жойига обориб қўйишиди. Устуннинг иккала томонида саф тортиб турган француз солдатлари бурилиб, бараварига қадам ташлаб устун ёнидан

ўтиб кетишиди. Доиранинг ўртасида турган, милтиқларида ўқ қолмаган йигирма тўрт ўқчи солдат роталар ёнларидан ўтиб кетаётган вақтда югуриб бориб, ўз ўринларини ишғол қилишиди.

Доирадан жуфт-жуфт бўлиб югуриб чиқаётган бу ўқчи солдатларга энди Пьер ағрайиб қараб қолди. Факат биттасини истисно қилганда, солдатларнинг ҳаммаси ротага қўшилди. Кивери гарданига сурилиб кетган, ранги мурдадай оқарган ёш солдат, милтиғини ерга тираб, ҳамон чуқурнинг қаршисида, ўқ узган ерида туар эди. Бу солдат йиқилай-йиқилай деб турган гавдасини тик тутиб туриш учун маст кишига ўхшаб гандиряклаганича бир неча қадам олға, кейин орқага босди. Кекса солдат, унтер-офицер югуриб сафдан чиқди-да, ёш солдатнинг елкасидан ушлаб, рота сафига олиб кирди. Руслар ва француузлардан иборат оломон тарқала бошлади. Ҳамманинг боши қўйи солинган, дами ичига тушган эди.

— Ça leug apprendra à incendier¹, — деди француузлардан бири. Пьер гапирган кишига қайрилиб қаради: бу одам, қилинган ишни оқлаб ўзига тасалли бермоқчи бўлган, лекин тасалли тополмаган бир солдат эди. Солдат бошлаган гапи озида қолиб, қўл силтади-ю, нари кетди.

XII

Одамлар отилгандан сўнг Пьерни бошқа судланувчилардан ажратишида-да, якка ўзини ҳамма ёғи остин-устин бўлиб кетган ифлос кичкина бир черковга қамаб қўйишиди.

Кечки пайт соқчи унтер-офицер икки солдат билан бирга ибодатхонага келиб, Пьер афв этилганини ва ҳозир ҳарбий асирлар ётган бостиurmaga кўчирилишини айтди. Пьер буларнинг нима деётганига тушунмасди, ўрнидан турди-да улар билан бирга кетаверди. Уни Девичье поленинг юқорисида, қуйган тахта ва харилардан қурилган бостиurmалар олдига. олиб келиб, биттасига киргизиб юборишиди. Қоронғида йигирматача одам Пьерни ўраб олди. Пьеф булар кимлар эканини ҳам, нима учун бу ерда эканликларини ҳам, муддаолари нима эканини ҳам

¹ Бу нарса ўт қўядиганларга сабоқ бўлади.

билмасди. Бу одамлар бир нима деяганини эшитса ҳам, лекин уларнинг гапидан бирон хулоса ва маъно чиқара олмас, чунки нима деяётганларини уқмас эди. У берилаётган саволларга жавоб қайтарар, лекин бу жавобларни ким эшитяпти, улар қандай тушуняпти, буни идрок қиломас эди. Пьер одамларнинг афт-башараларига қарар, назарида буларнинг афт-башаралари бемаънига ўхшаб кўринарди.

Одамлар ўзлари истамаган ҳолда қилтган мудҳиш хунрезликларини кўрган дақиқадан бери Пьернинг кўксидан ҳамма нарсани тутиб турган ва жонли қилиб кўрсатган пружина гўё тўсатдан суғурилиб олиндию шу билан ҳамма нарса супуринди уюмига айланди қолди. Бу тўғрида гарчи ақлинни бир жойга қўйиб, ўйлаб кўрмаган бўлса ҳам, лекин дунёнинг мукаммаллигига, инсониятга, ўз қалбига ва худога бўлган ишончи чиппакка чиқди. Бу нарсани Пьер илгарилари ҳам сезган, лекин ҳеч қачон ҳозирги сингари кучли ҳис этмаган эди. Агар илгарилари Пьер шу қабилдаги иштибоҳларга борса, бунинг манбай унинг ўз гуноҳлари эди. Ўшанда Пьер бундай умидсизлик ва шубҳалардан қутулиш ўз қўлида эканлигини сезарди. Аммо ҳозир олам кўз олдида ҳароб бўлиб, ундан фақат кераксиз вайроналар қолаётганига унинг гуноҳи сабаб эмаслигини биларди. Пьер ҳаётга янгидан ишонмоқ унинг изму ихтиёрида эмаслигини сизарди.

Коронғида унинг атрофини одамлар ўраб олишди: улар негадир Пьерга жуда қизиқсиниб қараётганга ўхшарди. Улар Пьерга алланималарни гапириб беришди, нималарнидир ундан сўрашди, кейин уни қаёққадир олиб кетишли; Пьер бир маҳал қараса, бостирманинг бир бурчагига келиб қолибди, бу ер ғала-ғовур, одамлар ҳар томондан бир-бирига сўз отмоқда, хахолаб кулмоқда.

Бостирманинг нариги бурчагидан кимдир:

— Ҳой биродарлар... ҳалиги шаҳзода мана шу (мана шу деган сўзга урғу бериб)... — деди.

Пьер девор тагидаги похол устида «миқ» этмай, қимирламай, тоҳ кўзини очиб, тоҳ юмиб ўтиради. Аммо кўзини юмиши биланоқ, унинг кўз олдида ўзининг тўпорилиги билан айниқса мудҳиш бўлган фабрика ишчисининг юзи, жонсарак бўлиб қолганилларни билан тағин ваҳималироқ кўринган, ўз эрки ўзида бўлмаган қотилларнинг афту башараси пайдо бўлар эди. Пьер яна кўзини очар ва қо-

ронғида теварак-атрофга маъносиз назар-ла жаланглаб қаради.

Пьернинг ёнида кичкина бир киши буқчайиб ўтирар эди, бу одам шу ерда ўтирганини бошда Пьер унинг ҳар бир қимирлаганида бурқасаб чиқиб турган сассиқ тер хидидан билган эди. Қоронғида бу одам ўз оёқлари билан овора бўлиб туради, Пьер унинг юзини кўрмаетган бўлса ҳам, лекин бу одамнинг ўзига ҳадеб қараётганини сезди. Қўзлари қоронғига ўргангандан сўнг Пьер бу одам оёқ кийимини ечаётганини англади ва қандай ечаётганига қизиқсиниб қолди.

У бир оёғидаги чилвирни дарров ечиб олиб яхшилаб ўради ва Пьерга қараб-қараб, иккинчи оёғини еча бошлади. Бир қўли чилвирни михга илиб бўлганча, бошқа қўли иккинчи оёғидаги чилвирни еча бошлади. Шундай қилиб бу одам, қўли қўлига тегмай, эпчил ва чақон ҳаракатлар билан оёқ кийимини бирин-кетин ечди-да, уларнинг тепасига қоқилган қозиқса илиб қўйди, кейин паккисини олиб бир нимани кесди ва уни ёпиб ёстиғи остига қўйди-ю, ўрнашиброқ ўтирганидан сўнг тиззаларини қуноқлаб, Пьерга қараб қолди. Унинг чақон ҳаракатлари, ўзига тегишли наъсаларини саранжом қилиб бир бурчакка йиғиб қўйиши, ҳатто ҳиди Пьерга хуш ёқди, кўнглига таскин берди ва Пьер ундан кўз узмай қараб қолди.

Бўй-басти кичкинагина киши тўсатдан Пьерга қараб:

— Ҳой, тўрам, йўқчилик нималигини сиз ҳам кўрганмисиз, а? — деб сўради. Бу одамнинг оҳангдор товуши шу қадар юмшоқ ва мулойим эдики, Пьернинг кўзларига ёш келиб, ияги қалтиради-ю, жавоб қайтаролмади. Кичкина киши Пьер хижолат тортганини билдириб қўйишга улгурмасдан ўша ёқимли товуш билан давом этди.

— Э, лочиним, қайғурма,— деди у кекса рус ҳотинларига хос бир ёқимли навозишкор товуш билан.— Қайғурма жонгинам: бир соат жафо чексанг, юз йил умр кўрасан! Гап шу, бўтам! Бу ерда, худога шукур, ҳеч ким бизни хўрлаётгани йўқ. Булар ҳам бизга ўшаган одам — орасида ёмони ҳам бор, яхшиси ҳам бор,— деб қўйди ва гапира туриб тиззаларини букиб дик этиб ўрнидан турди-да, ўйтало-йўтала қаёққадир кетди.

Бостирманинг нариги бурчагидан Пьер тағин ўша ёқимли, навозишкор товушни эшилди:

— Ҳа, муғомбир, тағин кепсан-ку! Вой қурғур-э, эс-

дан чиқармабди, кепти! Ҳа, бўлди, бўлди, бас.— Ҳалиги солдат сакраб-сакраб ёпишаётган кучукчани итариб ташлаб, ўз ўрнига келиб ўтирди. Унинг қўлида латтага ўроғли бир нарса бор эди.

— Мана, енг, тўрам,— деди у латтани ёзиб қўрда пиширилган уч-тўртта картошкани Пьерга узатаркан, тағин илгаригидай эҳтиром билан.— Тўпда атала беришган эди. Лекин картошкадан яхшиси йўқ.

Пьер куни бўйи туз татимаган эди, шунинг учун картошканинг ҳидига кўнгли суст кетди. У солдатга ташаккур баён этиб, картошкани ея бошлади.

— Картошкани шунаقا ермишми? — деб солдат жилмайиб қўйди ва битта картошкани қўлиға олди.— Мана бунаقا қилиб енг.— У яна пичоқчасини олди, картошкани кафтига қўйиб, ўртасидан бўлди-да, латтадаги туздан сепиб, Пьерга тутди.

— Картошкадан яхшиси йўқ,— деди яна.— Мана бунаقا қилиб егин.

Пьер бунаقا лаззатли таомни умрида емагандай маза қилиб еди.

— Йўқ, мен ҳаммасига чидашим мумкин,— деди Пьер.— Лекин, бу шўрликларни нима учун отиб ташлашдийкин!. Сўнгиси ё йигирмага кирган ё кирмаган эди.

— Тс, тс...— деди кичкина солдат.— Гуноҳ-э, гуноҳ...— деди у шошиб, унинг сўзлари оғзида ҳамиша тайёр тургандек бирин-кетин отилиб чиқаётгандек эди. У гапида давом этди.— Шунаقا қилиб, тўрам, сиз Москвада қолавердингизми?

— Французлар шунчалик тез бостириб келишар деб ўйламаган эдим. Қолиб кетганимни ўзим ҳам билмабман,— деди Пьер.

— Буларнинг қўлига қандай тушиб қолдинг, лочиним? Уйингдан олиб кетдиларми?

— Йўқ, мен ёнғинни кўргани борган эдим, ўша ердан мени ушлаб олишди-ю, сен ўт қўйгансан, деб суд қилишди.

— Суд бор жойда ҳақиқат бўлмайди,— деб қўйди кичкина солдат.

— Кўпдан бери шу ерда ётибсанми? — деб сўради Пьер сўнгги картошкани чайнаркан.

— Менми? Ўтган якшанба мени Москвадаги ҳарбий касалхонадан олиб келишди.

— Сен кимсан ўзинг, солдатмисан?

— Ашшерон полкининг солдатларидан бўламан. Безгак тутиб, ўладиган бўлиб ётган эдим. Ҳеч нарсадан хабаримиз йўқ. Бизниклардан йигирматачаси ётган эди. Тушимизга киргани йўқ эди.

— Бу ерда роса диққатинг ошгандир, а? — деб сўради Пьер.

— Диққатинг ошмай бўларканми, лочиним. Менинг отим Платон; Қаратаевлар авлодидан,— деб қўйди Пьер. Нима деб мурожаат қилишни билмай қийналаётганини фаҳмлаб.— Ҳарбий хизматда менга Лочин деб лақаб қўйишувди. Диққатинг ошмай бўларканми, лочиним! Москва барча шаҳарларнинг онаси бўлса! Бу аҳволни кўриб туриб қандоқ диққатинг ошмайди. Қурт карамни қанчалик кемирмасин, барибир, ўзи олдинроқ ўлади: боболаримиз шундоқ дейишарди,— деб қўшиб қўйди солдат шошиб-пишиб.

— Нима, нима дединг? — деб сўради Пьер.

— Менми? — деди Карапатев.— Бу ишлар бизнинг ақлидрокимиз билал эмас, худонинг ҳукми, хохиши билан бўлади, дейман,— деди солдат илгариги гапини қайтарган бўлиб. Ўша заҳоти тағин гапида давом этди.— Тўрам, сизнинг ер-мулкингиз ҳам бўлса керак? Ҳовли-жой ҳам бордир? Ҳеч нарсадан камчилигим йўқ эди денг ҳали! Ўй бекаси ҳам бордир? Чол-кампир, ота-она барҳаётми? — деб сўради. Пьер гарчи қоронгида бу одамнинг афтини кўрмаётган бўлса ҳам, лекин шу саволни берган вақтида лаблари жийирилиб, мулойимгина жилмайиб қўйганини сезди. Пиернинг ота-онаси йўқлигига, айниқса онасиз эканлигига бу одам афтидан жуда ачинди.

— Хотин маслаҳат сўрашга, қайнона салом беришга ярайди, аммо ҳамма дардингга дармон бўладиган фақат она! — деди у.— Бола-чақадан борми, ахир? — деб яна сўради солдат. Пиернинг салбий жавобидан бу одам яна ҳафа бўлди шекилли, шошиб-пишиб қўшиб қўйди.— Ҳали ёшсиз, худо берса тағин бўлади, фақат тутув яшамоқ даркор...

— Энди барибир,— деди Пьер беихтиёр.

— Эҳ, айланай жонгинам,— деб эътиroz билдириди Платон...— Одам қисматида борини кўраркан.— Узундан узун бир ҳикояни айтиб бермоқчи эди шекилли, томоғини қириб, ўрнашиброқ ўтириб олди.— Шунаقا қилиб, бўтам, мен ўз уйимда яшаб юрган эдим,— гап бошлиди у.— Бизнинг вотчинамиз жуда катта, ери ҳам кўп,

дэхқонлари түк, бизнинг ҳонадон ҳам, худога шукур, ёмон яшамас эди. Отамнинг ўзи ғалла ўримига чиқарди. Турмушимиз яхши, эди. Ҳақиқий, христиан эдик. Бир фалокат бўлди-ю...— Платон Каратаев бироннинг ўрмонига ёғоч ўғирлагани бориб, қоровулнинг қўлига тушиб қолганини, калтаклаб кейин суд қилиб, солдатликка юборишганини бир бошдан гапириб берди.— Дунёнинг иши шунаقا экан, лочиним,— деди Платон табассумдан ўзгарган товуш билан.— Ҳафагарчилик хурсандликка айланди. Мен шу гуноҳни қилмасам, укам солдатликка бораф эди, унга осон эмас, бешта боласи бор, менинг этагимдан ушлайдиган ҳеч кимим йўқ, битта хотиним холос. Биттаю битта қизим бор эди, солдатликка кетишимдан олдин уни ҳам худо кўп кўрди. Яқинда, мен сенга айтсам, учтўрт кунга уйга бориб келдим. Мундай сарасоп солиб қарасам, аввалгидан дурустроқ яшаятилар. Қўрамиз мол-ҳолга тўла, хотин-халаж ҳаммаси уйда, икки укам пул ишлаб келгани кетишибди. Энг кичкина укам Михайлогина уйда экан. Отам бундай деди: «Менга болаларимнинг ҳаммаси баравар: қайси бармоғингни тишлама, оғриди. Агар ўшанда Платонни солдатликка юборишмаса, Михайло кетган бўлар эди.— Ҳаммамизни чақириб, ишонасанми, икона рўласига турғизиб қўйди.— Михайло,— деди,— кел, акангнинг оёғига йиқил, келин, сен ҳам кел, ҳой неварапалар, сенлар ҳам келинглар. Платон амакиларингнинг оёғига йиқилинглар. Тушундиларингми? — дейди.— Ана шундай гаплар, айланай. Тақдирга тадбир йўқ экан. Биз эсак униси чатоқ бўлди, буниси яхши бўлмади,— деб қайфуриб ўтирамиз. Бизнинг баҳтимиз бамисоли ғалвирдаги сув, ботирсанг тўлади, кўтарсанг ҳеч нарса қолмайди, шундай.— Шуни деб бошқа жойга бориб ўтирди.

Бир оз жим тургандан кейин Платон яна ўрнидан турди.

— Қани, нима қилдик, уйқунг келмадими? — деб сўради ва гапириб туриб, тез-тез чўқина бошлади.

— Ё Исойи масиҳ, ё Пирим Никола, Фрола ва Лавра, ё Исойи Масиҳ, ё Пирим Никола!.. Фрола ва Лавра, ё Исойи Масиҳ гуноҳимизни ўзинг кечир. Ўзинг шафоат қил! — деб дуони тугатгач, сажда қилди, кейин ўрнидан туриб хўрсиниб қўйди ва похол устига — ўз жойига ўтирди.— Ана шунаقا гаплар.— Ётдим тошдай, турғизи гил қушдай,— деб устига шинелини ёпди-ю ўрнига чўйилди.

— Ўқиған дуонг қанақа дуо? — деб сўради Пьер.

— Нима? — деди Платон, (унинг кўзи аллақачон илингани эди).— Қанақа дуо ўқидинг дейсанми? Ҳудога ёлвордим. Сен дуо ўқимайсанми?

— Йўқ, мен ҳам дуо ўқийман,— деди Пьер.— Аммо сен Фрола ва Лавраларни тилга олдинг шекилли?

— Бўлмаса-чи,— деди дарров Платон.— Булар от байрами. Чорванинг ҳақига ҳам дуо қилиш керак,— деди Каракаев.— Оббо муғамбир-э, кулча бўлиб ётибди. Исиниб қопти, итвачча,— деди оёғи учига бориб ётган кучукчани пайпаслаб, кейин юзини ўгириб, тағин уйқуга кетди.

Ташқаридан, узокдан йифи ва ҳайқириқ садолари эши билар, бостирманинг тирқишидан ёниб турган оловнинг алангаси кўринарди, лекин бостирманинг ичи жимжит ва қоронғи эди. Пьер анчагача ухломади ва ёнида ётган Платоннинг бир маромда нафас олишига қулоқ солиб, кўзи очиқ ҳолда қоронғида, ўз ўрнида ётди ва илгари ҳаробага айланиб кетган дунё ҳозир қалбиди янги бир ҳусн-латофат билан аллақандай мустаҳкам негизда намоён бўлаётгандай туюлди.

XIII

Пьер тўрт ҳафта қамалиб ётган бостирмада йигирма учта асир солдат, учта офицер ва иккига амалдор бор эди.

Кейинчалик буларнинг ҳаммаси Пьернинг эсида гиравшира, лекин Платон Каракаев руслардаги барча яхши хислатларни ўзида мужассамлаштирган шахс сифатида унинг қалбиди энг кучли ва энг азиз агадий хотира бўлиб қолди. Пьер эртасига эрталаб ўз ҳамсоясини кўрганида унинг ҳақидаги биринчи таассуроти — бу одам кўзига думдумалоқ бўлиб кўрингани тўғри чиқди: французыча шинели устидан чилвир боғлаб, бошига фуражка, оёғига чипта кавуш кийиб олган Платоннинг бутун жуссаси думмалоқ; унинг калласи ҳам думдумалоқ, орқаси, кўкраги, елкалари, ҳатто ҳамиша бирорни кучишга тайёр бўлиб тургандай кўрингани қўллари ҳам думмалоқ; ёқимли жилмайниши, катта-катта қўй кўзлари ҳам юм-юмалоқ эди.

Платон Каатаев бир вақтлар солдат бўлиб қатнашган юришлари ҳақида ҳикоясига қараганда, элликдан ошган бўлиши керак эди. Қачон туғилганини ва нечага кирганини унинг ўзи билмас эди; аммо кулганида (у тез-тез куларди) ярим донра бўлиб кўринадиган икки қатортиши садафдай оппоқ, мустаҳкам ва ҳаммаси бутун эди, соқол ва сочиға ҳам оқ ораламаган, унинг бутун гавдасидан эпчиллиги, айниқса бақувватлиги ва чидамли экани кўриниб турар эди.

Унинг юзи майда ажин босган бўлса ҳам, маъсум ва сўлим, товуши ёқимли ва оҳангдор эди. Нутқининг энг муҳим хусусияти самимийлик ва чечанлик эди. У нима деганлиги ва нима дейиши ҳақида, афтидан, ҳеч қачон бош қотириб ўтирмас эди; шунинг учун гапираётган маҳалда товушнинг тез ўзгариб туришида кишини қаттиқ ишонтирувчи оҳанг бор эди.

Жисмоний жиҳатдан бу одам шу қадар кучли, шу қадар чаққон эдики, асирикка тушган дастлабки кунларда чарчаш ва ҳасталик нима әканини билмас эди. Ҳар куни кечқурун «Ётдим тошдай, турғизгил, қушдай!» деб ўрнига ётар, эрталаб ўрнидан тураркан, ҳамиша бир хилда елкасини қисиб: Ётдим кулчадай, турдим «пар-патдай» дер эди. Ҳақиқатан ҳам бошини қўйиши биланоқ тошдай қотиб қолар, уйғонди дегунча қушдай енгил турар, уйқудан туриши биланоқ ўйинчоңига ёпишган боладай, бирон дақиқа вақтини бекор кеткизмасдан, бирон иш билан машъул бўлар эди. Ҳар иш унинг қўлидан келар, жуда ўринлатиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда ўртacha қилиб бажарап эди. У ион ёпар, овқат пиширас, тикар, йўнар, этик ямарди. У бирон дақиқа бекор ўтирмас, фақат кечаларигина ўзи яхши кўрадиган мавзуларда сұхбат қуарар ва ашула айтарди. Ашулани ҳам одамлар тинглаётганини билиб, хониш қилаётган ашулачиларга ўхшаб эмас, балки сайроқи қушлардек куйлар, чунки бу товушлар ҳам унга, афтидан, керишмоқ ёки оёғини ёзмоқдек зарур эди; товуши ҳамиша ингичка, заиф хотинларники сингари деярли мунгли, унинг қиёфаси эса ашула айтаетган вақтида жудаям жиддий тусга кирар эди.

Асири тушиб, соқоли ўсиб кетганидан кейин у, афтидан, ўзи учун бегона бўлган сохта солдатча таомилларни ташлаб, беихтиёр деҳқон ҳалқига хос бўлган илгариги одатларига қайтган эди.

— Хизматдан қайтган солдат бўздан кўйлак кия-

ди,— дер әди у. Гарчи солдатликдан шикоят қилмаса ва бутун хизмат давомида бирон мартаба калтак еганим түк, деб тез-тез мақтанса ҳам, лекин солдат бўлиб юргани ҳақида истар-истамас гапирап эди. Гапирганда ҳам аксар ўзининг эски хотиралари, афтидан, ўзи учун энг қадрли бўлган ўз таъбири билан айтганда «христианча» турмуши ҳақида гапирап эди. Унинг нутқини бойитган мақоллар солдатлар ишлатадиган ва аксарияти бемаза одобсиз бўлган мақоллар жумласидан эмас, балки алоҳида-алоҳида олганда маъносиз бўлиб кўринса ҳам, ўз ўрнида ишлатганда тўсатдан чуқур маъно касб этадиган ҳикматли ҳалқ сўзлари эди.

У кўпинча илгари гапирган гапларига батамом қарама-қарши бўлган сўзларни айтар, аммо униси ҳам, бу ниси ҳам ҳақ сўзлар эди. Бу одам гапни яхши кўрар, ўз нутқини навозишкор сўзлар, мақоллар билан безаб, чиройли қилиб айтар, Пьерга бу мақоллар худди унинг ўзи ўйлаб чиқаргандай туюларди; унинг гапларидаги энг асосий гўзалик шундан иборат эдики, баъзан Пьернинг кўзи тушган, лекин аҳамият бермаган оддий нарсалар у сўзлаганда тантанали, чуқур маъно касб этарди. Бир солдат ҳар кечада бир хил эртакларни айтиб берар, Каракатаев уларга қулоқ солишини севар, лекин ҳозирги турмуш ҳақидаги ҳикоялар унга кўпроқ ёқарди. Бунака эртакларни эшитганда у хурсанд бўлиб жилмаяр, ўзи сўз қистириб, саволлар берар, эшитган нарсаси қай дараҷада маъноли эканлигини аниқлаб олмоқчи бўлар эди. Каракатаевда Пьер тушунадиган даражада бирорвга ўрганиб қолиши, бирор билан дўст бўлиши, бирорвга меҳр қўйиш хислатлари йўқ эди; у одам танлаб юрмасдан ҳаёт ким билан учраштираса, кўз ўнгига ким бўлса, ўша билан апоқчапсқ бўлиб кетар, унга ўрганиб кетаверарди. У ўзининг лайча шинни яхши кўрар, ўртоқларини, французларни яхши кўрар, ёнида ётадиган-Пьерни яхши кўрар эди; лекин Каракатаев Пьерга минг меҳрибончилик қилмасин (у Пьернинг маънавий ҳаётига беихтиёр қойил эди), ундан ажralиб қолгудай бўлса, парвойига келтирмаслигини Пьер сезиб турар эди. Пьерда ҳам Каракатаевга нисбатан шундай туйғу пайдо бўла бошлади.

Платон Каракатаев бошқа ҳамма асиirlар учун оддий бир солдат әди; уни лочин ё Платоша деб аташар, оқ-қўнгиллик билан уни эрмак қилишар, асиirlарга келган посилкаларни олиб келгани юборишарди. Аммо Пьер

учун у биринчи кечада мураккаб, яхлит, содда ва ростгўйликнинг абадий тимсоли бўлиб кўринди, ҳам умрбод шундоқ бўлиб қолди.

Платон Каратаев ўз дуоларидан бошқа ҳеч нарсани ёддан билмас эди. У бир гапга тушиб кетса, сўзини нима билан тугатишни билмаётганга ўхшарди.

Пьер баъзан Платон айтган сўзларнинг маъносига тонг қолиб бу сўзларни яна бир карра тақорлашини сўраса, Платон севимли қўшиғини Пьерга оддий сўз билан айтиб беролмагани сингари, бир дақиқа олдин айтган сўзларини эслай олмас эди. Унинг қўшиғида қўнидаги сўзлар бор эди: «Родимая, березанька, и тошненько мне», аммо сўз билан айтганда бундан ҳеч маъно чиқмас эди. У нутқидаги айрим сўзларнинг маъносига тушунмас ва тушунолмас эди. Унинг ҳар бир сўзи ва ҳар бир ҳаракати ҳаётини ташкил қилган номаълум фаолиятнинг ташқи кўриниши эди. Лекин унинг ҳаёти (ўз нуқтаи назарича) айрим олинганда ҳеч қандоқ маънога эга эмас эди. Бу ҳаёт ўз атрофини ўраб олган ва у ҳамиша сезиб турган бир бутун ҳаётнинг кичкина бўлакчаси эди. Гулнинг хушбўй иси гулдан қандай таралиб турса, Платон Каратаевнинг сўзлари ва ишлари мана шу бир бутун ҳаётдан шундай табиий, зарурий тарзда, бир маромда қўйилиб турар эди. У алоҳида олинган сўзнинг ҳам, ишнинг ҳам қиммат ва моҳиятига тушунмас эди.

XIV

Княжна Марья ақаси Ростовлар билан бирга, Ярославлда эканини Николайнинг мактубидан билиб, холасининг гапига қулоқ солмасдан, дарҳол йўлга чиқмоқчи, фақат ўзигина эмас, жиянини ҳам бирга олиб бормоқчи бўлди. Княжна Марья шу шароитда йўлга чиқиши осонми, қийинми, мумкинми, мумкин эмасми, бу ҳақда ўйлаб ўтиришни ҳам, суриштиришни ҳам истамади; унинг бурчи балки ўлим тўшагида ётган акасининг олдида бўлишгина эмас, балки қайси йўл билан бўлмасин, унинг ўчиликласини олиб боришдан иборат эди ва у йўлга чиқди. Князь Андрейнинг ўзи ҳабар бермаган бўлса, княжна Марья буни ўзича шундай тушунди: ё князь Андрейнинг хат ёзишга мажоли етмаган ёки шунча йўл босиб келишни ҳам синглиси, ҳам ўғли учун раво кўрмаган.

Княжна Марья бир неча кун йўлга ҳозирлик кўрди. Унинг экипажи отасидан қолган ва ўзи Воронежга ту-

шиб келган тўрт ғилдиракли каттакон карета, бир мужик арава ва бир юк аравасидан иборат эди. Княжнага m-lle Bourienne, Николушка, унинг мураббийси, кекса момо, учта хизматкор қиз, бир ёш малай ва холаси қўшиб берган бир чопар ҳамроҳ бўлди.

Москвага одатдаги йўл билан бориш ҳақида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди, шунга кўра Липецк, Рязань, Владимир, Шуя орқали айланиб боришса йўл жуда узоқ, ҳамма ерда почта отлари толиш қийин бўлар ва Рязань атрофида французлар юрганмиш деган овозаларга қаранганди бу йўл хавфли эди,

Мана шу оғир сафар вақтида m-lle Bourienne ҳам, Десаль ҳам, княжна Марьяниг хизматкорлари ҳам княжнанинг ғайрати ва матонатини кўриб ҳайратда қолишиди. У ҳаммадан кейин ётиб, ҳаммадан олдин туар ва ҳеч қандоқ қийинчилик унга юв бўлолмас эди. Княжнанинг ҳамроҳларини рағбатлантирган ғайрат ва фаолияти туфайли улар иккинчи ҳафтанинг охирларида Ярославлга яқинлашиб қолишиди.

Княжна Воронежда юрган сўнгги кунлари ўз умрида ёнг бахтли кунларни бошдан кечирди. Ростовга бўлган муҳаббати энди уни изтиробга солмас, ҳаяжонлантирилмас эди. Бу муҳаббат ёнди унинг бутун қалбини эгаллади, унинг жисму жонига айланди ва княжна бу муҳаббатга қаршилик кўрсатмай қўйди. Княжна Марья сўнгги кунларда, гарчи бу ҳақда ўзига очиқ-ойдин айтмаса-да, Николайга ёқиб қолганига ва ўзи уни яхши кўриб қолганига ишонч ҳосил қилди. Бу нарсага у Николай билан сўнгги дафъа учрашганида, Николай княжна Марьяга акаси Ростовлар билан бирга эканлиги ҳақида хабар келтирганида ишонди. Николай ҳозир, князъ Андрей тузалиб кетган тақдирда, Наташа билан унинг орасидаги илгариги муносабатлар қайта тикланиши ҳақида оғиз очмаган бўлса-да, княжна Марья унинг ташқи қиёфасидан бу нарсани билганини ва бу ҳақда ўйлаганини англади. Шундай бўлса ҳам Николайнинг княжнага бўлган андешали, зариф муҳаббати ўзгармади, балки княжна Марья билан орамизда пайдо бўлган қариндошлиқ муносабат энди (княжна Марья баъзан ўйланганидек) дўстлик муҳаббатни эркинроқ ифодалашимга имкон беради, деб ҳатто суюнгандай кўринар эди. Княжна Марья ўз умрида биринчи ва сўнгги марта севиб қолганини билар, ўзи Николайга ёқиб қолганини сезар ва шунинг учун бундан

кўнгли тўқ ва баҳтиёр эди. Бироқ бу бир ёқлама руҳий шодлик акасининг ғамини ейишга ҳалал бериш ў ёқда турсин, аксинча бир ёқлама осойишталиги акаси учун жон куйдиришга каттароқ имкон берарди. Воронеждан чиққан маҳалда унинг ғами шу қадар кучли эдики, кузатгани чиққан кишилар княжнанинг изтироб ва қайғудан сўлган юзига қараб, йўлда касал бўлиб қолиши турган гап, деган ўйга боришган эди; йўқ, ҳартугур йўл азоби, мана шу ташвиш-таҳлилка бирмунча вақт княжнани ғамандуҳдан қутқарди ва унга куч бағищлади.

Одатда, ҳамиша сафар вақтида бўладиганидек, княжна Маръя йўлга нима мақсадда чиққани ҳақида эмас, балки сафар ҳақидагина ўйларди. Бироқ Ярославлга яқинларниб қолганда яна унинг кўз олдига бир неча кундан сўнг эмас, балки шу кечанинг ўзида кўрадиган мудҳиш нарса — акасининг ўлим тўшагида ётганлиги келди-ю, княжна Маръянинг ҳаяжони интиҳосига етди.

Ростовлар қаерда тўхтаганлиги ва князъ Андрей қай аҳволда эканлигини билиб келиш учун Ярославлга олдинроқ юборилган чопар шаҳар дарвозаси олдида каретага дуч келди-ю, унинг деразасидан калласини чиқарниб турган княжна Маръянинг мурдага ўхшаган юзига кўзи тушгач, қўрқиб кетди.

— Ҳаммасини билиб келдим, бекам: Ростовлар майдонда, савдогар Бронниковнинг ҳовлисида турар эканлар. Жуда яқин, Волганинг шундоқцина тепасида,— деди чопар.

Княжна Маръя нима учун асосий саволга — акамнинг қай аҳволда эканлиги ҳақидаги саволга жавоб бермаяпти, деб унинг юзига савол назари-ла қўрқа-писа қараб турар эди. Княжна ўрнига бу саволни *tu-lle* Boürienne берди.

— Князъ қалай?

— Князъ жаноблари ўшалар билан бир ҳовлида турибдилар.

«Демак тирик экан» деди ичиди княжна Маръя ва секин: «Аҳволи нечук?» деб сўради.

— Одамлар ҳамон илгаригидай дейишади.

Княжна «ҳамон илгаригидай» деган гапни қандай тушуниш кераклигини сўрамади, олдида ўтирган ва шаҳарга етиб келдик, деб суюнаётган етти ёшли Николушкага секин бир кўз ташлаб олди-ю, бошини қуи солди ва оғир карета тараққаб, силкиниб, чайқалиб қаергадир,

келиб тўхтагандагина бошини кўтағди. Йиъма энналар шарақлатиб туширилди.

Каретанинг эшигини очиши. Сўл томон сув — каттакон дарё, ўнг томон зинапоя; зинапоя устида эркак-аёл хизматкорлар ва қоп-кора йўён сочини битта қилиб ўриб ташлаган, икки бети қип-қизил бир қиз, княжна Марья назарида негадир сохта тарзда илжайиб тургандек эди (бу қиз Соња эди). Княжна у ёқ-бу ёққа қарамасдан тўри зинадан югуриб чиқаверди, сохта табассум қилиб турган қиз: — Бу ёққа, бу ёққа! — деди ва княжна даҳлизга, юзи шарқ аёлларининг юзига ўхшаган кекса хотиннинг олдига кириб қолди. Юрак-бағри эзилиб кетгани юз ифодасидан билиниб турган бу аёл югуриб келиб княжнани қарши олди. Бу кекса аёл графиня эди. У княжнани қучоқлаб ўпа бошлади.

— Mon enfant! — Je vous aime et vous connais depuis longtemps¹, — деди графиня.

Княжна Марья ҳаяжонланган бўлса ҳам бу аёл графиня эканлигини ва унга бир нима дейиш кераклигини тушунди. У нима деяётганини ўзи билмасдан, графиня сўзлаган оҳангда, назокат билан французычалаб алланима деди ва акасининг аҳволини сўради.

— Доктор ҳеч қанақа қўрқадиган жойи йўқ деб айтди, — деди графиня, лекин шу сўзларни айттаётганида у хўрсанини кўзини осмонга тикди, унинг шу ҳаракатида ҳозир айтган сўзларга қарама-қарши бир маъно бор эди.

— Акам қаерда? Кўрсам бўладими? — деб сўради княжна Марья.

— Ҳозир, княжна, ҳозир, жоним. Бу князнинг ўнил-часими? — деди графиня Десаль билан бирга киртан Николушкага қараб.— Ҳаммамиз сиғамиз, ҳовли жуда катта. О, мунча ширин бола!

Графиня княжнани меҳмонхонага олиб кирди. Соња melle Bourienne билан гаплашиб турган эди. Графиня болани эркалади. Кекса граф хонага кириб, княжна билан сўрашди. Кекса граф княжна сўнгги дафъа кўрганидан бери жуда ўзгариб кетган эди. Ўшанда у тетик, хуш чақчақ, такаббур чол эди, энди эса аянч, яккаланиб қолган бир мўйсафид бўлиб қолибди. У княжна билан гаплашаркан, худди маъқул гапни гапнрояпманми, деб сўраётгандай ҳадеб ҳаммага бирма-бир қараб қўярди. Москва

¹—Болагинам! Мен сизни севаман ва кўпдан бери биламан!

ва ўз мулки талон-торож бўлиб кетганидан сўнг граф одатланган изидан чиқиб кетиб, ўз ўрнини йўқотганга ўхшар ва дунёда яшаш назарида энди ортиқчадай кўринар эди.

Бутун тилаги акаси билан тезроқ дийдор кўришиши ва шу топда кўзига ўшандан бошқа нарса кўринмаётган бир дақиқада уни гапга тутаётганлари ва тилёғламачилик қилиб Николушкани мақтаётганлари княжнага алам қилаётган бўлса ҳам, атрофида бўлаётган ҳамма нарсани пайқаб турар ва ҳозир тушиб қолган янги шароит ва тартибга вақтинча бўлса ҳам итоат қилиш зарур эканлигини сезарди. Княжна бу нарсаларнинг ҳаммаси керак эканлигини биларди, бу таомилга бўйсуниш унинг учун қийин бўлса ҳам, лекин хафа бўлмади.

— Менинг жияним,— деди граф Соня билан таништиаркан,— сиз буни танимайсизми, княжна?

Княжна Соняга томон бурилди ва бу қизга нисбатан кўксида уйғонган адоват туйғусини босишга уриниб, уни ўпди. Лекин атрофдаги одамларнинг кайфияти унинг ичидан ўтаётган нарсалардан жуда узоқлиги княжнага ниҳоят қаттиқ ботди.

— Акам қаерда? — сўради княжна ҳаммага қараб.

— У пастки қаватда. Наташа ўша ерда,— деди Соня қиззарib.— Хабар олиб келгани кетиши. Сиз жуда чарчаган бўлсангиз керак, княжна?

Юраги сиқилиб кетганидан княжнанинг кўзларига ёш келди. У юзини ўгириб, графинядан қанақа қилиб акам олдига борсам бўлади, деб энди сўрамоқчи бўлганда эшикдан худди шодликдан ерга тегмай, тез-тез ва енгил одим отиб келаётгандай қадам товуши эшитилиб қолди. Княжна қайрилиб қаради-ю, деярли югуриб келаётган Наташани, бир вақтлар Москвада учрашганида сира ёқмаган ўша Наташани кўрди.

Бироқ княжна Наташанинг юзига қарашга улгур-масданоқ бу қиз ғамига ғамгузор, дардига самимий ҳамдам эканини англади. Княжна югуриб бориб Наташани қучоқлаб олди ва елкасига бошини қўйиб йи-лаб юборди.

Князъ Андрейнинг бош томонида ўтирган Наташа княжна Марья келганини эшитиши биланоқ, княжнага шодликдан ерга тегмаётгандай туюлган енгил қадамлари билан секин уйдан чиқди-ю, унинг истиқболига югурди.

Югуриб уйга кирганида унинг ҳаяжонланган юзида фақат бир ифода — муҳаббат, князъ Андрейга, княжна

Марьяга, севгилисига яқин бўлган ҳамма нарсага нисбатан чексиз муҳаббат туйғуси, бошқалар учун қайғуриш, изтироб чекиши туйғуси, уларнинг тамини енгиллатиш учун бажонудил ўзини қурбон қилишга тайёргарлик ифодаси бор эди. Шу дақиқа Наташа ўзи ҳақида, князь Андрейга бўлган муҳаббати ҳақида сира ўйламаётгани унинг бутун вужудидан кўриниб туар эди.

Зийрак княжна Марья Наташанинг юзига қараши биланоқ, буларнинг ҳаммасини англади ва бошини унинг елкасига қўйиб қайғу-ҳасрат билан тўйиб-тўйиб йиғлади.

— Юринг, юринг, олдига кирайлик,— деди Наташа княжна Марьяни иккинчи уйга томон бошларкан.

Княжна Марья бошини кўтариб, кўз ёшлиарини артди ва Наташага қаради. Княжна Наташадан ҳамма гапни билиб оламан, сўраб оламан деб ўйлаган эди.

— Қалай,— деб гап бошлади-ю, лекин тўсатдан жим бўлди. Икки оғиз сўз билан ҳеч нарсани сўраб бўлмаслиги ҳамда жавоб қайтариб бўлмаслигини княжна сезди. Наташанинг юзи билан кўзлари бу саволларга очикроқ ва чуқуроқ жавоб бериши керак эди.

Наташа княжнага қараб туаркан, худди билганимни айтами, йўқми деб қўрқиб, шубҳаланиб турганга ўхшарди; у гўё қалбининг энг чуқур ерларига йўл топа оладиган бу порлоқ кўзларга қараб ўзига маълум бўлган барча ҳақиқатни айтмаслик мумкин эмаслигини сезди. Наташанинг дудоқлари бирдан титраб кетди, даҳани атрофида ёқимсиз ажия пайдо бўлди, йиғлаб юбориб, қўллари билан юзини беркитди.

Княжна Марьяга ҳамма нарса аён бўлди.
Лекин шундай бўлса ҳам княжна умидини узмади ва ўзи ишонмайдиган сўзлар билан сўради:

— Яраси қандай? Умуман аҳволи қалай?

— Ўзингиз... ўзингиз кўрасиз,— дея олди Наташа.

Улар князь Андрейнинг олдига йиғи-сиғисиз, очиқ чирой билан кирмоқчи бўлиб, пастда, у ётган хонанинг олдида бир оз тўхтаб туришиди.

— Қасали қандай? Кўпдан бери аҳволи оғирми? Қаҷондан бери шу аҳвolda? — деб сўради княжна Марья.

Наташа бир бошдан ҳаммасини гапириб берди: дастлабки кунлар иситмасининг баландлиги ва сриқнинг зўрлигидан аҳволи оғирлашган экан, бироқ Троица куни иситмаси тушиб, оғриғи ҳам унча-мунча босилибди, доктор фақат бир нарсадан — гангренадан қўрқан экан,

хайрият, бу хатар ҳам ўтибди. Ярославлга келганларида яра йириглай бошлабди (Наташа йиринглашга ва бошқа нарсаларга доир ҳамма нарсани биларди), доктор шундоқ бўлиши керак, бунинг хеч қўрқадиган жойи йўқ деб айтибди. Кейин бирдан иситмаси ошиб кетибди. Доктор бу иситма унча хавфли эмас дебди.

— Аммо икки кун бурун,— деди Наташа,— тўсатдан шундоқ бўлиб қолди.— У зўрна йиғидан ўзини тийди.— Нимага бундоқ бўлиб қолганини билмайман, аммо қанақа ҳолатга тушшиб қолганини ўзингиз кўрасиз.

— Ҳолсизланиб қолдими? Озиб қолдими? — деб сўради княжна.

— Йўқ, ундоқ эмас, ундан бадтарроқ. Ўзингиз кўрасиз. Оҳ, Мари, у ниҳоятда яхши одам, йўқ, йўқ, унинг тузалиб кетиши қийин, чунки...

XV

Наташа ўрганиб қолган бир ҳаракат билан князъ Андрей ётган уйнинг эшигини очиб, княжнани олдин киргизиб юборди. Княжна Марья ичкари кириши биланоқ ўпкаси тўлиб кетаётганини сезди. Княжна ўз ҳаяжонини билинтирмасликка нақадар тайёргарлик кўрган бўлмасин, ўзини босишга нақадар ҳаракат қилмасин, акасини кўз ёшилиз кўриш қўлидан келмаслигини билиб туради.

Княжна Марья Наташанинг икки кун бурун у шу ҳолатга тушди, деган сўзининг маъносини англаган эди. Бу сўз — князъ Андрей тўсатдан юмшаб, тақдирга тан берриб қолди, деган маънони англатар эди, унинг тақдирга тан бериши, кўнгли юмшаб қолиши ўлим аломати эқанлигини княжна Марья биларди. Эшик олдига келганда княжна Андрюшанинг болалик чоғларидаги ёқимли, ювош, маъсум чеҳрасини кўз олдига келтириди, катта бўлгандан сўнг у жуда камдан-кам ўша ҳолатга тушар, шунинг учун ҳамиша княжнада қаттиқ таассурот қолдирар эди. Княжна Марья ҳозир отаси сингари акаси ҳам ўлим олдида мулоим ёқимли сўзлар айтишини ва княжна бу сўзларга тоқат қилолмай, унинг тепасида йиғлаб юборишини биларди. Лекин эртамиц, кечми, барибир шу ҳодиса рўй бериши керак эди, шунинг учун княжна уйга кирди. У тобора ўпкаси тўлиб, узоқдаги нарсани хирароқ кўрадиган кўзлари князъ Андрейнинг шаклу шамойилини

борг ан сари аниқроқ кўра бошлади, ниҳоят қидириб унинг юзини кўрди ва кўзи кўзига тушди.

Князь Андрей олмахон терисидан тикилган пўстин-халатда ҳамма ёнга ёстиқ қўйилган диванда ётарди. У, озиг бетган, ранг-рўйи мурдадай оқарган. Қони қочиб, чўпдай бўлиб қолган, бир қўлида рўмолча, иккинчи қўлининг бармоқларини секин қўмирлатиб ўсиб кетган мўйловларини силар эди. Иккала кўзи хонага кириб келган кишиларда эди.

Княжна унинг юзини кўриши ва кўзларига кўзи тушши биланоқ қадамини секинлатди ва бирдан кўз ёшлиари қуриб, йиниси бўғиздан қайтганини сезди. Акасининг юзидаги ифодани ва кўзини кўриши билан тўсатдан юраги орқасига тортиб кетди ва ўзини гуноҳкор ҳис қилди.

«Менинг гуноҳим нима?» — деб сўради княжна Марья ўзидан. Бунга князь Андрейнинг совуқ, жиддий нигоҳи: «Гуноҳинг шуки, тирик бўлганингдан кейин тирик одам ҳақида ўйлайсан, мен эсам!..» деб жавоб берди.

Князь Андрей синглиси билан Наташага секин кўз ташлаганида унинг кишига эмас, балки ўз ботинига қараб тургандай жиддий кўринган жиддий кўз қарашида адоватга яқин бир нарса бор эди.

Эски одатларича у синглиси билан қўл ўпишиб кўришиди.

— Салом, Мари, қандай қилиб келдинг? — деди у кўз қарашига ўхшаган ёт ва салмоқли товуш билан. Князь Андрей аччиқланган товуш билан бақириб берганида балким княжна бу ёт товушдан камроқ қўрқсан бўлар эди.

Князь Андрей айттаётган сўзини зўрға эслаб:

— Николушкани ҳам олиб келдингми? — деди яна ўша салмоқли товуш билан секин.

— Дурустмисан энди? — деб сўради княжна ўзи берган саволидан ўзи таажжубланиб.

— Буни доктордан сўраш керак, дўстим,— деди князь Андрей, кейин синглисига бирон илиқ сўз айтгиси келди шекилли, яна бир карра ўзини зўрлаб лаби билангина пичирлади (айтган сўzlари ҳақида сира ўйламагани кўриниб туар эди):

— Merci, chere amie, d'être venue¹.

¹ Келганингга миннатдорман, азиз дўстим.

Княжна Марья унинг қўлини сиқди. Синглиси қўлини сиққанда у хиёл юзини буриштириди. Князь Андрей индамай ётар, княжна ҳам нимадан гап очишни билмас эди. Шу сўнгги икки кун мобайнинда акаси қандай ҳолатга тушганини княжна англади. Унинг сўзларида, сўз оҳангиди; айниқса кўз қарашида — совуқ, деярли ёт кўз билан қарашида, тириқ одам учун даҳшатли бўлган нарса — фоний дунёдан кўз юмаётганлиги сезилиб турар эди. Афтидан, у барча жонли нарсаларга зўри тушунарди; лекин шу билан бирга жонли нарсаларга тушуниш иш қобилиятидан маҳрум бўлганлиги учун эмас, балки тириклар англамайдиган ва англашлари мумкин бўлмаган бошқа бир нарсани англаетгани ва шу нарса унинг бутун борлигини қамраб олгани учун зўрға тушунгани сезилиб турар эди.

— Ҳм, қара, тақдир бизни қандай учраштири! — деб князь Андрей сукунатни бузди ва Наташага ишора қилди. — Кечакиундуз менга шу қарайпти.

Княжна Марья унинг сўзларига қулоқ соларкан, нима деяётганига тушунмас эди. Наҳотки князь Андрейдек зийрак, таъби нозик киши ўзи севадиган ва ўзи яхши кўрадиган севгилиси олдида шунчалик лоқайдлик билан гапирса! Яшаши ўйлаганида эди, бу сўзни бунақа совуқ, ҳақоратомуз оҳангда айтмас эди. Агар ўлишини билмаса, Наташанинг дилини оғритгани кўнгли бўлмас, унинг олдида бунақа демас эди! Буни фақат бир нарса билан, ҳозир бошқа, бундан муҳимроқ бир нарсага тушунгани ва шунинг учун бошқа ҳамма нарса назарида баридардай бўлиб кўрингани билан изоҳлаш мумкин эди.

Суҳбат совуқ, гап гапга қовушмай, тез-тез узилар эди.

— Мари Рязань орқали келибди, — деди Наташа. Синглисини Наташа «Мари» деб атаганини ҳам князь Андрей пайқамади. Наташа эса акаси олдида княжна Марьянни «Мари» деб атаганини биринчи марта сезди.

— Ҳа, нима бўпти? — деди князь Андрей.

— Марига Москва бутунлай куйиб кетди деган гапни айтишибди, гўё...

Наташа тўхтади: гапириш керак эмасди. Князь Андрей буларнинг гапига қулоқ солишга уринди, лекин баридир, бунга мажоли етмади.

— Ҳм, куйиб кетганмишми, — деди у. — Эсизгина, шундай деди-ю, бармоқлари билан имиллаб мўйловини силаркан, рўпарасига қараб қолди.

Князь Андрей буларга бирон ёқимли сўз айтгиси келди шекилли, тўсатдан.....

— Мари, сен граф Николай билан кўришдингми? — деб сўради.— Буларга ёзган хатига қараганда сен унга жуда ёқиб қолибсан,— деди у соддагина, хотиржамлик билан; афтидан бу сўз тирик кишилар учун қанчалик мураккаб маънога эга эканлигини англашдаň ожиз эди.— Сен ҳам уни ёқтирганингда жуда яхши бўлар эди-да... уйлансаларинг,— деди бир оздан сўнг худди узоқ қидирган сўзини ахир топганинга суюниб кетгандай. Княжна Марья унинг бу сўзини эшитишга эшилди-ю, лекин бу сўзлар унга ёлниз бир нарсани: акаси барча ҳаётий нарсалардан нақадар узоқ эканлигини англатди.

— Мени қўй! — деди княжна Марья бамайлихотир ва Наташага қаради. Наташа унинг қараётганини сезаётган бўлса ҳам унга қарамади. Яна жимлик чўқди.

— Andre сен Нико...— деди тўсатдан княжна титроқ товуш билап,— Николушкани кўргинг борми? У ҳадеб сени сўрайди.

Князь Андрей биринчи мартаба хиёл жилмайиб қўйди, аммо акасининг ҳар бир юз ифодасини жуда яхши тушунадиган княжна Марья шу нарсани англаб қўрқиб кетди: князь Андрей супонганидан, ўғлига бўлган меҳр-муҳабатдан эмас, балки княжна акасини ҳушига келтирмоқ учун, ўз фикрича ишлатган шу сўнгги чораси устидан сенингина, аста кулиб қўйди.

— Ҳа, албатта, Николушкани жуда соғинганман. Катта бўлиб юрибдими?

Князь Андрей олдига Николушкани олиб кирганларида бола отасига қўрқибгина қаради-ю, лекин йиғла-мади, чунки ҳеч ким йиғлаётгани йўқ эди. Князь Андрей ўғлини ўпди ва нима дейишини билмади шекилли, индамади.

Николушкани олиб чиқиб кетгандан сўнг княжна Марья яна акасининг тепасига бориб уни ўпди ва ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

Князь Андрей синглисига тикилиб қаради.

— Николушкани ўйлаб йиғлаяпсанми? — деб сўради у.

Княжна Марья унинг гапини тасдиқлагандай бош ирнади.

— Мари, биласанми инжил...— бироқ тўсатдан жим бўлди.

— Нима деяпсан?

— Ҳеч нима деганим йўқ. Бу ерда йиғлама,— деди у боягидек княжнага совуқни қараб.

Княжна Маръя йиғлаганда князь Андрей, синглиси Николушка етим қолади, деб йиғлайтганини англади. У бор кучини йиғиб, яна ҳаётга қайтишга уринди ва масалага уларнинг нуқтаи назаридан қаради.

«Ҳм, улар бу нарсага ачинса керак? — деб ўйлади.— Лекин бу жуда жўн нарсал!»

«Осмондаги қушлар на экишни билади, на ўришни, уларнинг ризқини худо беради» деди князь Андрей ўзиға ўзи, княжна Маръяга ҳам шу гапни айтмоқчи бўлди. Йўқ, бўлмайди, бу гапни булар ўзларича тушунишади, англашмайди! Улар ардоқлайдиган барча туйғулар, уларга шунчалик муҳим бўлиб кўринган барча бу фикрлар *кераксиз* эканини булар тушунишмайди.

«Биз бир-бири мизга тушумаймиз!» — деди ўзича князь Андрей ва жим қолди.

Князь Андрейнинг ўғилчаси ёттига кирган. У унчамунча таталаб ўқиса ҳам, ҳеч нарса тушунмас эди. Ўша кундан кейин Николушка жуда кўп нарсаларни бошдан кечирди, билим, мушоҳидакорлик, тажриба орттириди: лекин ўшандада Николушка барча кейин орттирган қобилиятларига эга бўлганда ҳам, отаси, княжна Маръя ва Наташа орасида бўлиб ўтган воқеанинг маъносини ҳозиргидан кўра чуқурроқ тушунмаган бўлар эди. У ҳамма нарсага тушунди, йиғламасдан уйдан чиқди, орқасидан чиқсан Наташанинг олдига индамай келди-да, ўйчан, чиройли кўзлари билан уялинқираб унга боқди; унинг хиёл кўтарилиб турган устки қип-қизил лаби титраб кетди ва Наташага суюниб, йиғлаб юборди.

Шу кундан бошлаб у Десалдан ҳам, ҳадеб уни эркалайдиган графинядан ҳам ўзини опқочиб юриб, ё ўзи ёлниз ўтирас, ё тортиниб княжна Маръя билан Наташанинг олдига келиб, секингина ва уялинқираб уларга эркаланаарди, афтидан, Наташани аммасидан ҳам яхши кўриб қолганга ўхшарди.

Княжна Маръя акасининг олдидан чиқди-ю, Наташанинг юзига қараб ҳамма нарсани тушунди. Князь Андрейнинг ҳаётини қутқариб қолиш умиди ҳақида Наташага

бўлак гапирмади. У князь Андрей ётган диван ёнида Наташа билан навбатма-навбат турди, йиғламади, лекин ақл-идрок қилолмайдиган, айниқса ўлим тӯшагида ётган кишининг тепасида ҳозир тургани яққол сезилаётган мангубу кучга сиғиниб, тинмай дуо ўқий бошлади.

XVI

Князь Андрей ўлишинигина эмас, балки ўлаётганини, аллақачон чала ўлик бўлиб қолганини ҳам биларди. У ер юзидаги барча нарсалардан алоқаси узилганини, борлиқ қувончли ва алланечук енгил бўлиб қолганини сезди. У шошилмай, вахимага тушмай ўз қисматини куга бошлади. Умр бўйи тепасида турганини бир дақиқа ҳам унумаган, кўз билан кўриб бўлмайдиган даҳшатли ва йироқ мангулик энди унга жуда яқин бўлиб қолди — борлиқ алланечук енгил бўлиб қолгани учун ҳам бу нағсани деярли сезиб тураг эди.

Илгарилари у ўлимдан қўрқар эди. Ўлимдан қўрқиши, ундан қаттиқ даҳшатга келиш туйғусини князь Андрей икки марта бошдан кечирган, эндиликда эса ундей туйғуни билмас эди.

Бу туйғуни князь Андрей биринчи мартаба тўп ўқи — граната тушиб, кўз олдида гир-гир айланаетганида бошдан кечирган эди, ўшанда аннизга, буталарга, осмонга қараб туриб қаршисида турган нарса ўлим эканини билган эди. Ярадор бўлиб ўзига келгандан сўнг гўё ҳаётнинг исканжасидан қутулган қалбида бирдан бу ҳаётга сира алоқаси бўлмаган мангубу, озод муҳаббатнинг ғунчаси очилиб кетдию, ўлимдан энди қўрқмайдиган, ўйламайдиган бўлиб қолди.

Ярадор бўлиб танҳоликда ўтказган ўша изтиробли, гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлиб ётган чоғларида ўзига аён бўлган бу янги, мағбу муҳаббатнинг маншай ҳақида қанча кўп ўйласа, бу фоний дунёдан ўзи сезмаган ҳолда шунча кўп узоқлашарди. Ҳамма нарсани, ҳаммани яхши кўриш, муҳаббат учун ҳамиша жон фидо қилиш — ҳеч кимга кўнгил қўймаслик демакдир, бу фоний ҳаёт билан яшамаслик демакдир. Князь Андрей муҳаббатнинг мана шу маншай ҳақида қанча кўп ўйласа, ҳаётдан шунча воз кечар ва қалбимизда муҳаббат бўлмаган пайтда ҳаёт билан ўлим орасида турадиган мудҳиш тўсиқни янада таг-томири

билан емиради. У биринчи дафъя ўзининг ўлишини ўйла-
ганда, ўз-ўзига: ҳа, ўлсам нима бўпти, тағин яхци деган эди.

Бироқ Митишчида ўтказилган ўша кечадан сўнг, гоҳ
худ, гоҳ бехуд бўлиб ётган чоғида севган қизи олдига
киргандан ва севгилисининг қўлини лабларига босиб,
хурсандлигидан ун чиқармай йиғлаганидан сўнг аёл ки-
шининг муҳаббати секин-аста унинг қалбидан жой олдию,
ҳаётга яна боғлаб қўйди. Яна унинг бошига севинчли ва
ваҳимали фикр-хаёллар кела бошлади. Яра боғлайдиган
пунктда Курагинни учратгани эсига тушиб кетдию, ав-
валги ҳолатига қайтолмади: уни энди бир савол: Курагин
тириқмикин, деган савол қийнай бошлади. Сўрашга эса
сира тили бормасди.

Унинг касали жисмоний жиҳатдан ўз тартиби — ўз
йўли билан бормоқда, лекин Наташа айтганидек, у княжна
Марьянинг келишидан иккى кун олдин шу ҳолга тушган
эди. Бу ҳаёт билан ўлим орасида бўлган сўнгги руҳий
кураш эди ва бу курашда ўлим голиб чиқди. Бу Наташанинг
муҳаббати шаклида тасаввур этган ҳаётдан ҳаливери
воз кечмаслигини англаш ва белгисиз бир куч қаршисида
таслим бўлишдан қўрқишининг сўнгги хуружи эди.

Бу ҳолат кечки пайт юз берди. Князь Андрейнинг
одагдагича тушликдан сўнг иситмаси бир оз кўтарилиди,
лекин ақли-хуши жойида эди. Соња стол ёнида ўтирувди.
Князь Андрей пинакка кетди. Бирдан олам кўзига ёришди.

«Ҳа, бу кирган Наташал! — деб ўйлади у.

Ҳақиқатан ҳам секин, оёқ учида юриб кирган Наташа
Сонянинг ўрнида ўтирган эди.

Наташа князь Андрейга қарай бошлагандан бери
ҳамиша Наташанинг жисмоний яқинлигини сезмоқда
эди. Наташа шам ёруни князь Андрейга тушмасин деб
унга ёнбошини бериб, креслода пайпоқ тўқиб ўтирган
эди. (Князь Андрей бир куни Наташага, ҳеч ким пайпоқ
тўқиб ўтирадиган қари момолар сингари касалга яхши
қаролмайди, пайпоқ тўқишининг ўзида кишини овунтира-
диган, кишига ором бағишлийдиган бир нарса бор, деган
эди, Наташа дарҳол пайпоқ тўқишини ўрганди.) Унинг
нозик бармоқлари ора-сира бир-бирига тегиб кетаётган
пўлат пилтакачларни тез-тез ишлатар, қуий солинган
кюнининг ўйчан профили князь Андрейга яққол кўриниб
турар эди. Мана, у хиёл ўрнидан қўзғалган эди, тиззаси-
даги бир тўп ип ерга думалаб тушди. Наташа чўчиб кетиб,
князь Андрейга бурилиб қаради-да, қўли билан шамни

тўсиб, эпчиллик билан энгашиб ипни олди ва яна жойига ўтириди.

Князь Андрей қимир этмасдан Наташани кузатиб ётган эди. Наташа бу ҳаракатдан сўнг бутун қўкси билан чуқур нафас олиши керак эди, бироқ бунга журъат қилолмади ва секингина нафасини ростлади.

Троица лавра монастирида улар ўтган воқеалар ҳақида гаплашган эди, шунда князь Андрей Наташага: «Агар ўлмай қолсам, мени сиз билан янгидан топиштирган жароҳатим учун умр бўйи худога шукур қиласман» деган эди, лекин ўшандан бери улар келажак ҳақида оғиз очишмади.

Шу топда князь Андрей пўлат пилтакачларнинг шитирлашига қулоқ солиб ётаркан: шу нарса менга тағин муяссар бўлармиди, йўқми, деб ўйларди. — Наҳотки, ўлишим учунгина толе мени бу билан шундай ғалати вазиятда учраштирган бўлса? Наҳотки, ёлғончи дунёда яшамоғим учун ҳаёт ҳақиқати менга аён бўлган бўлса? Мен бу қизни оламдаги ҳамма нарсадан ортиқроқ севаман. Яхши кўриб қолган бўлсан нима қиласай? — деди у ва азоб чеккан вақтларидаги одатига кўра, тўсатдан беихтиёр, инграб юборди.

Наташа бу товушни эшитиб, пайпоқни қўйдию князь Андрейга томон бурилди ва бирдан унинг ялтираб турган кўзларини кўриб, ўрнидан турди-да, секин унинг олдига бориб энгашди.

— Ухлаганингиз йўқми?

— Йўқ, аллақачондан бери сизга қараб ётибман: кирганингизни ҳам сезган эдим. Сиздан бўлак ҳеч кимнинг олдига мен бунаقا тинч... роҳат қилиб ётолмайман. Хурсандликдан йиғлаб юборгим келяпти.

Наташа креслони унга яқинроқ сурди. Севинчдан унинг юзи гул-гул очилиб кетди.

— Наташа, мен сизни ҳаддан ташқари севаман. Дунёдаги барча нарсалардан ортиқ севаман.

— Мен-чи? — Наташа бир лаҳзагина юзини бурди. — Нега ҳаддан ташқари дейсиз? — деди у.

— Нега ҳаддан ташқари?.. Айтинг-чи, сиз нима деб ўйлайсиз, кўнглингиз нима дейди, тузалиб кетаманми? Тузаладиганга ўхшайманми?

— Тузалиб кетишингизга аминман, аминман! — деб қичқириб юбораёзди Наташа эҳтирос билан унинг иккала қўлини ушлаб.

Князь Андрей жим бўлди.

— Қандоқ жаҳши бўларди! — деб у Наташанинг қўлини ўпди.

Наташа ўзини баҳтиёр сезиб, ҳаяжонга тушди; лекин шу он князъ Андрей билан бунақа мавзуларда гапириш мумкин эмаслигини, унга осудалик кераклигини сезди.

— Демак, ухламаган экансиз-да,— деди Наташа севинчини босиб.— Ухлашга ҳаракат қилинг.., ўтийаман.

У Наташанинг қўлини сиқиб, кейин қўйиб юборди. Наташа шамнинг олдига келди-да, яна аввалги вазиятда ўтириди. Наташа икки марта унга бурилиб қаради, ҳар дафъя ҳам унинг ялтираб турган кўзларига кўзи тушарди. У қўлидаги пайпоққа қараб, шуни битирмагунча князъ Андрейга қарамайман, деб аҳд қилди.

Ҳақиқатан ҳам шундан сўнг князъ Андрей кўзларини юмди ва уйқуга кетди. Кўп ўтмасдан совуқ терга тушиб, бетоқат бўлиб уйғонди.

Кўзи уйқуга кетаётган вақтда князъ Андрей шу кунлари доимо хаёлини банд қилган ўша бир нарсани — ҳаёт билан ўлимни ўйлаган эди. Кўпроқ ўлимни ўйлаган эди. Назарида ўлими яқинлашиб қолганга ўхшади.

«Муҳабbat. Муҳабbat нима деган сўз? — деб ўйлади у.— Муҳабbat ўлимга халал беради. Муҳабbat ҳаёт демакдир. Ўзим билган ҳамма нарсани мен фақат муҳабbat туфайли билганман. Менинг севгим бору ҳамма нарсабор, ҳамма нарса мавжуд. Муҳабbatнинг ҳамма нарсага алоқаси бор. Муҳабbat — худо демакдир. Ўлиш — менинг, муҳабbatнинг кичкина бир қисмининг умумий ва абадий манбага қайтиш демакдир». Бу фикрлар унга тасалли берадигандай туюлди, лекин булар фақат фикр эди холос. Бу фикрларга бир нима етишмас, буларда алланечук шахсий бирғёкламалик, ақлдан чиқариб айтилган бир нарса бор эди-ю, аниқлик, ойдинлик йўқ эди. Бу фикрларда яна бесаранжомлик ва мужмаллик бор эди. Ниҳоят у ухлаб қолди.

Тушида у шу уйда ётган экан, лекин ярадор эмас, соппа-соғ экан. Князъ Андрейнинг олдида ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган, турли-туман пасткаш одамлар пайдо бўлади. Князъ Андрей булар билан гапиришади, кераксиз нарсалар ҳақида сўз талашади. Улар аллақаёққа кетишга отланишади. Князъ Андрей буларнинг ҳаммаси бекорчи гап эканини, бундан зарурроқ ишлари борлигини элас-элас эслайди, лекин шундоқ бўлса ҳам тутуруқсиз қочириқ гаплар билан буларни мот қилиб, гапини давом эттира-

веради. Бу одамлар аста-секин, бирин-кетин йўқола бошлайди, буларнинг ўрнини бир масала — беркилмай қолган эшикни ёпиш масаласи эгаллайди. Князь Андрей ўрнидан туриб, эшик олдига боради ва илгакни солмоқчи бўлади. Ҳамма нарса эшикни беркитишга улгуриши ва ё улгурмаслигига боғлиқ. Князь Андрей юради, шошилади, лекин оёқлари қимирламайди, у эшикни беркитиб олишга улгурмаслигини билса ҳам, барibir, бор кучини йиғиб, қадам ташлашга уринади. Даҳшатли бир қўрқув уни қамраб олади. Бу қўрқув ўлим қўрқувси, эшик орқасида турган эса, ўлимнинг ўзи. Князь Андрей ҳолдан тойиб, минг азоб билан эшик олдига эмаклаб борганида ҳалиги даҳшатли нарса нариги томондан эшикка ёпишиб, уни очиб кирмоқчи бўлади. Инсониятга ёт бўлган нарса — ўлим кирмоқчи бўлади, эшикни беркитиб олиб, уни киргизмаслик керақ. Князь Андрей эшикка ёпишади, бор кучини тўплайди — эшикни беркитиб бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, уни ушлаб туришга уринади, лекин кучи кетиб қолган, ҳаракатлари ҳам бесўнақай, ҳалиги даҳшатли нарсанинг кучи зарбидан эшик очилиб кетадио яна ёпилади.

Даҳшатли нарса яна эшикни итариб юборади. Сўнгги, ғайри табиий тарзда бор кучини йиғиб қилган ҳаракати зое кетади. Эшикнинг иккала тавақаси жимгина очилиб кетадио у, яъни ўлим кириб келади. Князь Андрей жон беради.

Бироқ ўлиши биланоқ князь Андрей ухлаб ётганини эслайди ва ўлган дақиқасида бутун кучини йиғиб яна ўйғонади.

«Ҳа, бу ўлим эди. Мен ўлувдим — уйғониб кетдим. Ҳа, ўлим — уйғоқлик демакдир» деб ўйладио тўсатдан кўнгли ёришди ва парда кўтарилиб, шу маҳалгача пинҳон ётган нарса унинг руҳий нигоҳи қаршиисида намоён бўлди. Илгари занжирбанд қилиб ташлангандай туолган кучи бирдан эркинликка чиққандай бўлганини ва ўшандан бери уни тарк этмаган ғалати бир енгиллик бутун борлигини чулғаб олганини сезди.

Совуқ терга пишиб уйқудан уйғонгандан сўнг диванда қимирлади ва Наташа унинг тепасига бориб аҳволини сўради. Князь Андрей Наташага жавоб бермади ва нима деганига тушунмай ғалати бир қараш қилди.

Княжна Марьянинг келишидан икки кун аввал юз берган воқеа шу эди. Шу кундан бошлаб, доктор айтта-

нидек, кишини ҳолдан тойдирадиган иситма ўз таъсирини кўрсата бошлади, лекин Наташа доктор нима деяётганига қизиқмас эди: Наташа ўзи учун очиқ-ойдин бўлган бу даҳшатли руҳий аломатларни кўриб туарар эди.

Шу кундан бошлаб князь Андрей уйқудан уйғониши билан бирга ҳаётдан ҳам уйғонди. Умр узунлиги билан солиштирганда бу уйғониш князь Андрейга туш узунлиги билан солиштирган уйқуга қараганда секинроқ бўлиб туюлмади.

Нисбатан бунақа секин уйғонишдан даҳшатли ва кескин нарса йўқ эди.

Князь Андрейнинг охирги кунлари ва охирги соатлари одатдагидек бир хил ўтмоқда эди. Унинг олдида муттасил ўтирган княжна Марья билан Наташа буни сезиб туришарди. Сўнгги вақтларда улар йиғламасди, ваҳимага тушмасди, чунки князь Андрейни эмас, (князь Андрейдан улар аллақачон айрилган эди), балки унинг энг яқин хотираси — унинг жонсиз жасадини парвариш қилиб юрганларини билишарди. Иккаласининг туйғуси шу қадар кучли эдики, ҳатто ўлимнинг ташқи, даҳшатли томони уларга таъсир этмади ва улар ўз яраларига туз сепишини лозим кўришмади. Улар князь Андрейнинг олдида ҳам, ундан яшириқча ҳам йиғлашмади, унинг тўғрисида ҳеч қачон ўзаро гаплашмади. Улар бошларига тушган мусибатни сўз билан ифодалаш мумкин эмаслигини билишарди.

Князь Андрей секин-аста, осудалик билан борган сари, қаергадир, чуқурроқ чўкиб бораётганини иккаласи ҳам кўришар, бу нарса шундоқ бўлиши кераклигини ва шундоқ бўлгани яхши эканини билишар эди.

Князь Андрейни тавба қилдириб, гуноҳдан пок этишди, ҳамма у билан видолашгани келди. Ўғилчасини уйга олиб киргандарига князь Андрей лабини унинг юзига тегиздию, юзини ўғирди, ўғли билан видолашиб оғир эканлиги ва унга ачинаётгандигидан эмас (княжна Марья билан Наташа бўнга тушуниб туришарди), балки мендан талаб этган нарсалари шу бўлса керак деб ўйлагани учун шундай қилди, бироқ Николушканни дуо қилгин деб айтгандарига князь Андрей бу талабни бажо келтирди ва худди чаласи йўқми, деб сўраётгандай атрофга кўз ташлади,

Руҳдан айрилаётган тан сўнгги мартаба титраганда княжна Марья билан Наташа унинг тепасида эди.

Князь Андрейнинг жасади совуб, бир неча дақиқа

уларнинг олдида ҳаракатсиз ётгандан кейин княжна Маръя Наташага қараб:

— Жони узилдими? — деди князь Андрейнинг танаси совуб, бир неча минут унинг кўз ўнгида қимир этмай ётгандан кейин, Наташа унинг тепасига бориб кўзларига қаради ва дарров беркитиб қўйди. Ўликнинг кўзини беркитгандан сўнг Наташа уни ўпмади, балки ундан қолган энг яқин ёдгорликка лабини тегизди.

«Қаёққа кетди у? Қаёқда ҳозир у?..»

Мурдани ювиб, кийинтириб, тобутга солиб, столга қўйганларидан сўнг ҳамма видолашгани келди, йиғисини бўлди.

Николушка юрак-бағрини абгор қилган бу уқубатли ҳайратдан йиғларди. Графиня билан Соня Наташага ачингандаридан ва князъ Андрей ораларидан кетганидан йиғларди. Кекса граф умр паймонаси тўлаётганини билганидан ва шу даҳшатли қадамни босишга кўп қолмаганидан йиғларди.

Наташа билан княжна Маръя ҳам энди йиғлашаётган эди, лекин улар бошларига тушган шахсай мусибатларидан эмас, балки кўз олдиларида юз берган ўлимнинг оддий ва тантанали сиридан воқиф бўлиб кўнгиллари юшаганидан йиғлашарди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Одамзод ақли ҳодисалар сабабининг мажмууини англашга қодир эмас. Лекин ҳодисаларнинг сабабини қидиришга эҳтиёжи инсоннинг табиатида бор. Одамзод ақли ҳар бир алоҳида ҳодисага сабаб бўлиши мумкин бўлган сон-саноқсиз ва мураккаб ҳодисаларнинг қандай шароитда юз берганини фаҳмламай туриб, дафъатан кўзи тушган ва энг яқин бўлиб кўринган сабабга, ана, топдим, деб ёпишиб олади. Тарихий воқеаларни мушоҳада этишда мавзуи баҳс — одамларнинг фаолиятидир, бунда ҳодисаларга биринчи ёндошишда булар худонинг ҳоҳиши бўлиб кўринса, иккинчидан, тарихда энг яққол кўзга кўринган шахслар, тарихий қаҳрамонларнинг ҳоҳиши бўлиб кўринади. Лекин ҳар бир тарихий воқеанинг моҳияти билан, яъни шу воқеага иштирок этган барча кишиларнинг фаолияти билан дурустроқ танишсак, дарҳол омманинг фаолиятига тарихий шахслар иродаси етакчилик қилиши у ёқда турсин, уларнинг ўзларига бошқалар ҳамиша етакчилик қилганини кўрамиз. Бундай қараганда тарихий воқеаларнинг моҳиятини қандай тушуниш барibirдай кўринади. Фарб одамлари Наполеоннинг истак-иродасига биноан Шарққа юриш бошлади, деб даъво қилган одам билан бу воқеа шундок бўлиши зарур бўлгани учун содир бўлди, деган одам орасида қанчалик фарқ бўлса, ер бир жойда тек турадио сайёralар унинг атрофида айланади, деган одамлар билан, биз ер нима устида турганини билмаймиз, аммо ер билан бошқа сайёralарнинг ҳаракатини идора қиладиган бир қонун борлигини биламиз, деган кишилар орасида шунчалик фарқ бор. Тарихий ҳодисалар-

нинг сабаби йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, фақат сабабларнинг сабаби бор холос. Лекин ҳодисаларни идора қиладиган қонуналар бор ва биз бу қонуналарни қисман билмаймиз, қисман тусмол билан биламиз. Одамлар ер бир жойда тек туради, деган ақидадан воз кечгандаридан кейин сайёralарнинг ҳаракат қонуналарини ўрганиш мумкин бўлгани каби, биз ҳодисалар сабабини бир кишининг иродасидан қидирмоқдан воз кечганимиздагина бу қонуналарни батамом ўрганиш мумкин бўлиб қолади.

Тарихчилар Бородино жангидан сўнг, Москва душман томонидан ишғол қилингани ва ўт қўйилганидан сўнг, рус армиясининг Рязань йўлидан Калуга йўли ва Тарутино лагерига томон қилган ҳаракатини — Красная Пахранинг нарёғидаги фланг марши деб аталган ҳаракатни — 1812 йил урушнинг энг муҳим эпизоди деб ҳисоблайдилар. Тарихчилар бу буюқ қаҳрамонликнинг шон-шуҳратини турли кишиларга нисбат беришади ва ҳақиқатан ҳам кимга мансуб деб муносара қилишади. Бу фланг марши ҳақида гапирганда ажнабий тарихчилар, ҳатто француз тарихчилари ҳам рус саркардаларининг даҳосини эътироф қилишади. Бироқ нима учун жангнома ёзадиган ёзувчилар ҳам, уларга эргашиб бошқалар ҳам Россияга нажот бериб, Наполеонни ҳалокатга дучор этган бу фланг маршини айрим шахснинг оқилона кашфиёти деб таҳмин қилишади — буни тушуниш қийин. Аввало бу ҳаракатнинг оқилона ва доҳиёна ҳаракат эканлиги нимадан иборатлигини тушуниб бўлмайди, ундан кейин армия учун (хужум хавфи холи бўлган тақдирда) энг қулай жой — озиқовқат мўл бўлган жой эканлигини билиш учун кўп ҳам ақл керак эмас. Ҳар кимсанинг ҳам, ҳатто ўн уч яшар гўдакнинг ҳам 1812 йилда Москвадан чекинилгандан сўнг армия учун энг қулай йўл Калуга йўли эканини англашга ақли етарди. Шундай қилиб, аввало, бу маневрда чуқур бир маъно борлигини кўрган тарихчилар қанақа муҳоддакама юргизиб шу хulosага келганиларини тушуниш қийин, иккинчидан, бу маневрнинг нимаси руслар учун нажотбахш, нимаси француزلар учун ҳалокатли эканини тарихчилар нимадан билганини тушуниш ундан ҳам қийинроқ: чунки шу фланг марши бошқа бир шароитда, бундан олдинги, ундан кейинги ва унинг кетидан вужудга келган шароитда рус қўшиллари учун ҳалокатли, француз қў-

шинлари учун нажотбахш бўлиши мумкин эди. Агар шу маршдан кейин рус қўшинларининг вазияти яхшиланган бўлса, бу нарсани шу ҳаракат оқибати деб тушуниш но тури.

Бошқа шарт-шароитлар бир-бирига мос келмагандა, бу фланг марши бирон фойда келтириш у ёқда турсин, билъакс рус қўшинини ҳалокатга дучор қилиши ҳам мумкин эди. Москва ёнмаган тақдирда нима бўларди? Мюрат рус қўшинларини кўздан қочириб қўймаса нима бўлар эди? Наполеон ҳаракатсиз ётмаса нима бўлар эди? Рус армияси Бенингсен билан Барклайнинг маслаҳатига кириб, Красная Пахра яқинида француزلарга қарши жанг қилинса нима бўларди? Руслар Паҳранинг нариёнида ҳаракат қилаётган вақтда французылар уларга ҳамла қилса нима бўлар эди? Кейинчалик, Наполеон Тарутино ёнига келиб, Смоленскдаги ҳужумнинг ҳеч бўлмаса ўндан бир ҳиссасига тенг келадиган куч билан русларга ҳамла қилса нима бўлар эди? Французылар тўри Петербургга қараб ҳаракат қилса нима бўларди?.. Мана шу эҳтимолларнинг ҳаммасини назарда тутсак, фланг марши нажот эмас, балки ҳалокат келтириши мумкин эди.

Учинчидан, энг тушуниб бўлмайдиган нарса Ѣуки, тарихни ўрганувчи шахслар фланг марши бир кишининг хизмати эмаслигини, буни ҳеч ким, ҳеч қачон каромат қилишга қодир эмаслигини жўрттага тан олмайдила, ваҳоланки бу маевр ҳам, Филидаги чекиниш сингари ҳеч қачон ҳеч кимнинг кўз олдида бутунлигича гавдалангани йўқ, балки қадам-бақадам, кетма-кет, ҳар да қиқа, ҳар он содир бўлган воқеалар сон-саноқсиз, турли туман шароитлар натижасида вужудга келиб, ўтмишга айлангандан кейингина тўла-тўқис кўзга кўринган.

Филида бўлган ҳарбий кенгашда рус командирларининг асосий фикри, ўз-ўзидан маълум, тўри йўл, яъни Нижегород йўли билан орқага чекинишдан иборат эди. Кенгашда кўпчилик шу фикрни ёқлаб қўл кўтаргани ва энг муҳими, кенгашдан сўнг бош қўмондоннинг озиқ-овқат қисм мудири Ланской билан қилган машҳур суҳбати бунга далил бўла олади. Ланской бош қўмондонга армия учун озиқ-овқат асосан Ока дарёси бўйида, Тула ва Калуга губернияларида тўпланганини, Нижнийга қараб чекинилган тақдирда озиқ-овқат заҳиралари катта Ока дарёсининг нариёнида қолиб кетишини ва қишиш бошлангандан кейин бу озиқ-овқатни дарёдан ўтказиш қийин бўлишини

маълум қилган эди. Бу нарса жуда табиий бўлиб кўринган Нижнийга томон чекинишдан воз кечиш зарурлигини билдирувчи биринчи аломат эди. Армия жануброқдан, Рязань йўлидан, озиқ-овқат заҳираларига яқинроқ ердан ҳаракат қилди. Кейинчалик рус армиясини ҳатто кўздан қочирган француزلарнинг ҳаракатсизлиги, Тула заводини мудофаа қилиш кераклиги, энг муҳими, озиқ-овқат заҳираларига яқинлашишнинг қулайлиги армияни яна ҳам жануброққа, Тула йўлига қараб ҳаракат қилишга мажбур қилди. Рус армиясининг бошликлари жадал суръатлар билан ҳаракат қилиб, Пахранинг нариёғига, Тула йўлига чиқиб олишди-да, Подольскда тўхтамоқчи бўлишди. Тарутино позицияси ҳеч кимнинг хаёлига келмади; бироқ сонсаноқсиз ҳодисалар, илгари рус армиясини кўздан қочирган француз қўшинларининг яна пайдо бўлиб қолиши, жанг лойиҳалари, энг муҳими, озиқ-овқатнинг Калугада фаровонлиги бизнинг армияни яна ҳам жануброққа силжиб, озиқ-овқат заҳиралари мўл ернинг ўртасига келганди, Туладан Калуга йўлига, ундан Тарутиного қараб ҳаракат қилишга мажбур қилди. Москва қачон душманга ташлаб кетилди, деган саволга жавоб бериш мумкин бўлмаганидек, Тарутиного бориш масаласи қачон ва ким томонидан ҳал қилинди, деган саволга ҳам жавоб бериш қийин. Сон-саноқсиз турли-туман кучларнинг истижасида қўшин Тарутиного келиб қолгандан сўнг ҳамма биз шуни истаган эдик ва шундоқ бўлишини аллақачонлар билган эдик, деб ишонч билан гапира бошлади.

II

Машҳур фланг марши шундан иборат эди: у ёқ-бу ёққа бурилмасдан тўғри орқага қараб чекинаётган рус қўшинлари, французалар ҳужуми тўхтагандан сўнг мўлжалланган томонга чекинишдан воз кечди ва душманнинг таъқиб этмаётганини кўриб табиий тарзда озиқ-овқат мўл томонга бурилди.

Рус армиясининг бошида буюк саркарда эмас, балки саркардасиз армиянинг ўзи бўлганда ҳам, барибир, бу армия ярим доира ясад, озиқ-овқат мўл ва ҳамма нарса фаровон бўлган томонга қайрилар, янгидан Москвага қараб ҳаракат қиласарди ва бундан бошига илож йўқ эдй.

Нижегород йўлидан Рязань, Тула ва Калуга йўлларига ўтиш шу қадар табиий эдики, ҳатто рус армиясидаги талончилар шу томонга қараб қочиши ва Петербург ҳам Кутузовдан армияни шу томонга олиб ўтишни талаб қилди. Кутузов армияни Рязань йўлига олиб чиққани учун Тарутинода подшоҳдан деярли «ҳайфсан» олди, подшоҳнинг мактубида Калуга қаршисидаги йўл кўрсатилган эди ва мактуб етиб келганда Кутузов худди шу ер да эди.

Бутун уруш давоми ва Бородино жангига вақтида туртки еб, тўғри орқага қараб думалаб кетган рус қўшини коптоги, туртки кучи тамом бўлгандан ва янги туртки емагандан кейин ўзининг табиий вазиятида қарор топди,

Кутузовнинг хизмати одамлар айтгандек, аллақандай доҳиёна, стратегик маневр қилганидан эмас, балки рўй берган воқеанинг аҳамиятини ёлғиз ўзи тушунгандигидан иборатдир. Француз армиясининг ҳаракатсиз ётишининг аҳамиятини ўшандаёқ уққан киши ҳам фақат Кутузов бўлди. Бородино жангига бизнинг ғалабамиз бўлди, деб маҳкам туриб олган киши ҳам фақат Кутузов бўлди; бош қўмондон сифатида ҳужум тарафдори бўлиши керакдай туюлса ҳам рус армиясини кераксиз хунрезликдан сакламоқ учун бутун куч-қувватини ишга солган ҳам фақат Кутузов бўлди.

Бородино жангига ўқ еган дарранда, овчи ташлаб қонгган ерда ётар эди; лекин дарранда тирикми, куч-қуввати борми, ё тулкилик қилиб пусиб ётибдими, буни овчи билмас эди. Бирдан шу дарранданинг инграгани эши-тилди.

Лористоннинг Кутузов лагерига сулҳ сўраб келиши, ўқ еган дарранда, яъни француз армиясининг инграши, ҳалокатга дучор бўлганининг фош этилиши эди.

— Яхши яхши эмас, балки менинг ақлимга келган нарса яхши,— деб қаттиқ ишонган Наполеон ўйлаб-нетиб ўтирмастан, калласига келган палапартиш сўзларни Кутузовга ёзиб юборди.

«Monsieur le prince Koutouzov, j'envoie près de vous un de mes aides de camps généraux pour vous entretenir de plusieurs objets intéressants. Je désire que Votre Altesse ajoute foi à ce qu'il lui dira, surtout lorsqu'il exprimera les sentiments d'estime et de particulière considération que j'ai depuis longtemps pour sa personne... Cette lettre

n'étant à autre fin, je prie dieu, Monsieur le prince Kou-touzov, qu'il vous ait en sa sainte et digne garde.

Moscou, le 30 Octobre, 1812. Signe:

N a p o l e o n¹.

Кутузов Наполеонга шундоқ жавоб берди:

«Je serais maudit par la postérité si l'on me regardait comme le remier moteur d'un accommodement quelconque. Tel est l'esprit actuel de ma nation»²

У бутун куч-қувватини армияни ҳужумдан сақлаш учун сарф қилди.

Француз қўшинлари Москвани талон-торож қилиб юрган ва рус қўшинлари Тарутино атрофида тинчгина манзил қуриб турган ўша бир ой мобайнида ҳар иккала қўшин кучларининг нисбати (ҳам маънавий, ҳам сон жиҳатдан) ўзгарди ва бу ўзгариш натижасида русларнинг кучи бўлиб қолди, Француз қўшинларининг вазияти ва сони русларга номаълум бўлса ҳам, кучлар нисбати ўзгариши биланоқ, ҳужум этиш зарурлигини билдирадиган сон-саноқсиз аломатлар дарҳол юзага чиқа бошлади. Бу аломатлар қўйидагилардан иборат эди: Лористоннинг сулҳ сўраб келиши, Тарутинода озиқ-овқатнинг мўллиги, француз қўшинларининг фаолиятсизлиги ва тартибсизлиги ҳақида ҳар томондан келаётган хабарлар, полкларимизнинг рекрутлар, яъни янги олинган солдатлар ҳисобига тўлдирилиши, об-ҳавонинг қулайлиги, рус солдатла рининг узоқ вақт дам олганлиги, одатдагидек дам олгандан сўнг аскарлар орасида туғиладиган сабрсизлик, яъни асосий вазифаларини тезроқ бажаришга шошилиш, кўпдан бери кўзга кўринмай қолган француз армиясида нималар бўлаётганлигига қизиқсиниш, рус соқчи аскарларининг Тарутино ёнида турган французлар атрофида бемалол изъиб юришга жасорат этиши, дехқонлар ва партизанлар француздарни осонгина мағлуб қилаётганлиги ҳақидаги

¹ «Князь Кутузов, сиз билан жуда муҳим нарсалар ҳақида сўзлашиб олмоқ учун генерал - адъютантларимдан бирини ҳузурингизга юбордим. Жаноб олийларидан сўрайман, унинг барча гапларига, айниқса кўпдан бери сизга сақлаб юрган ҳурматим ва эҳтиромимни ифода этувчи сўзларига шонинг. Шу билан худодан сўрайман, сизни ўз паноҳида сақласин. Москва, 30 октябрь, 1812.

N a p o l e o n».

² Агарда менга бирон келишувнинг сабабкори деб қарасалар лаънатга қолар эдим. Ҳалқимизнинг истак - иродаси шудир.

ҳа барлар, бу туфайли түғилган ҳавас ва ҳасад, французлар Москвада юргани учун ҳам ҳар бир кишининг қалбida пайдо бўлган ҳосос ҳисси ва энг муҳими, кучлар нисбатининг ўзгариб қолганлиги, биз устун бўлиб қолганимизни ҳар бир солдат очик-равшан бўлмаса ҳам, лекин қалби билан сезиши эди. Кучларнинг нисбати хийлагина ўзгарди ва ҳужум зарур бўлиб қолди. Соат мили бир айланиб чиққандан сўнг жом чалина бошлагани каби кучлар нисбати ўзгариши билан юксак доираларда дарҳол зўр ҳаракат бошланди, соат жаранг-журунг этиб жомчала бошлади.

III

Рус армиясини ўз штаби билан Кутузов ва Петербургдан туриб подшоҳ идора қиласарди. Москва душманга қолдирилганлиги ҳақидаги хабар этиб келишидан олдин Петербургда уруш плани муфассал тарзда тузилган ва қўлланма сифатида Кутузовга юборилган эди. Бу план Москва ҳануз қўлимида деган тахмин билан тузилган бўлса ҳам штаб уни маъқул топди ва амалга ошириш учун қабул қилиб олди. Фақат Кутузов узоқдан туриб ҳарбий операцияга раҳбарлик қилиш ҳамиша қийин бўлади, деган гапни ёэди. Рўй берган қийинчиликларни бартараф этиш учун янги кўрсатмалар, Кутузовнинг ҳатти-ҳаракатларини кузатиш ва бу борада Петербургга ҳабар бериб туриш учун янги кишилар юборилди.

Бундан ташқари, шу кунлари рус армиясининг бутун штабига ўзгаришлар киритилди. Жангда ҳалок бўлган Багратион ва армиядан аразлаб кетган Барклай ўрнига янги кишилар келди. Қандоқ қилсан яхши бўларкин: А. ни Б. ўрнига қўйиб, Б. ни Д. ўрнига қўйсакми, ё аксинча, Д. ни А. ўрнига қўйсакми ва ҳоказо, деб худди бу ўрин алмаштиришдан А. ва Б. кўнгилхушлигидан бошқа бир иш чиқадигандай жуда кўп бош қотиришди.

Кутузовнинг штаб бошлиги Бенингсен билан ноиттифоқлиги, подшоҳ юборган одамларнинг шу ерда юрганлиги ва бу ўрин алмаштиришлар оқибатида армия штабида гуруҳбозлик авжига чиқиб кетди: одамларнинг жойини ўзгартиравериб ишнинг чигалланиши натижасида А. Б. нинг тирноғи остидан кир қидирса, Б. С. нинг тирноғи остидан кир қидира бошлади. Барча бу фисқ-фасод ва тирноқ остидан кир қидиришларнинг негизида асосан

бир мақсад — ҳарбий хизмат ётар, бу одамларнинг ҳам-
маси ҳарбий ишга раҳбарлик қилишни истар эди. Ҳарбий
иш эса, булардан мустақил равища, қандай бориши
керак бўлса, шундай, яъни одамларнинг ўйлаганича эмас,
балки кучлар нисбатининг ўзгаришига қараб борар эди.
Одамлар мўлжаллаган нарсаларнинг ҳаммаси бир-бири
 билан аралаш-қуралаш бўлиб кетиб, юксак доираларда
 содир бўлиши керак бўлган нарсанинг фақат тўғри ини-
коси кўринарди.

Подшоҳ 2 октябрда ёзган ва Тарутино жангидан сўнг
етиб кёлган мактубда қуйидагилар ёзилган эди:

«Князь Михаил Иларионович! 2 сентябрдан бери
Москва душман қўлида. Сизнинг сўнгги рапортингиз
20 ичидаги ёзилган; шу муддат ичидаги душманга қарши ҳа-
ракат қилиш ва қадимий пойтахтни озод этиш учун бирон
тадбир кўрилмади, билъакс сўнгги рапортингизга қара-
ганда, ҳатто яна орқага чекинибсиз. Душман отрядлари
аллақачон Серпуховни ишъол қилибди, Тула шаҳри ўзи-
нинг энг машҳур ва армия учун жуда зарур бўлган заводи
 билан хавф остида. Генерал Винцингероденинг рапорт-
ларидан кўриниб турибди, ўн минг кишилик душман
корпуси Петербург ўйлига қараб ҳаракат қилмоқда. Бир
ичча минг кишидан иборат бошқа бир отряд Дмитровга
 бостириб бормоқда. Учинчи отряд Владимир ўйли билан
 олға томон силжимоқда. Ҳийла катта бўлган тўртинчи
 отряд Руза билан Можайск орасида турибди. Наполеон-
 нинг ўзи 25 сентябргача Москвада бўлган экан. Барча
 бу маълумотлардан кўриниб турибди, душман ўз ку-
 чини катта-катта отрядларга бўлиб юборган, Наполеон-
 нинг ўзи гвардияси билан Москвада турибди, модомиқи
 шундай экан, қаршингизда турган душман кучи катта
 бўлиши ва сизнинг ҳужум бошлаб юборишингизга имко-
 ният бермаслиги мумкинми? Аҳвол шундай экан, душман
 қўл остингиздаги армияга нисбатан хийла заиф бўлган
 корпус ёҳуд отряд билан сизни таъқиб қилиши ҳам эҳти-
 молдан узоқ эмас. Сиз шу вазиятдан фойдаланиб, ўзингизга
 нисбатан заиф бўлган душманга муваффақ иятили тарзда
 ҳамла қилиб уни қириб юборишингиз, ё ҳеч бўлмаса,
 чекинишга мажбур қилиб, ҳозир душман ишъол қилган
 губерниянинг муҳим қисмини қўлимизда сақлаб қолишин-
 гиз ва шу билан Тула ва бошқа шаҳар ларимизга таҳдид
 солаётган хавфнинг олдини олишингиз мумкин эди. Шуни
 билингки, агар душман Петербургга каттагина бир корпус

юбориб, озгина аскар билан қолган пойтахтни таҳликаға солмоқчи бўлса, бунинг масъулияти сизнинг гарданингизда бўлади, чунки қўл остингиздаги армия билан шидатли ва қатъий ҳаракат қилиб, бу янги фалокатнинг олдини олишга сизда ҳамма имкониятлар бор. Москвани қўлдан берганингиз учун ҳали таҳқирланган ватанимиз олдида қарздор эканингиз эсингиздан чиқмасин. Ўз тажрибангидан билардингизки, мен сизнинг хизматларингизни тақдирлашга ҳамиша ҳозирман. Ҳозир ҳам сизнинг хизматларингизни тақдирлашга тайёрман, лекин мен ва Россия сизнинг дурустроқ ғайрат ва қатъият кўрсатиб, муваффақиятлар қозонишингизга умид боғлашга ҳақлимиз, сизнинг ақл-идрокингиз, ҳарбий истеъодингиз, қўл остингиздаги қўшинларнинг шиҷоати шундан далолат бериб турибди».

Бироқ кучларнинг нисбатидаги ўзгариш Петербургда ҳам аллақачон инъикос топганини тасдиқлайдиган бу мактуб етиб келмасданоқ Кутузов ўз қўмондонлиги остидаги армияни энди ҳужумдан сақлай олмади ва жанг бошланиб кетди.

Шаповалов деган казак 2 октябрда разведкага бориб ўрмонда бир қўённи отди ва иккинчисини ярадор қилди. Шаповалов ўқ теккан қўён орқасидан қувиб, ўрмон ичига кириб кетди ва қўққисдан Миорат армиясининг бехавотир ётган сўл қанотига дуч келиб қолди. Кейин у французларнинг қўлига асир тушаёздим деб кула-кула бу воқеани ўртоқларига гапириб беради. Бу сўзни эшитиб қолган хорунжий¹ дарров командирга хабар берди.

Қазакни чақиришди, сўраб-суриштиришди; казак командирлари бу воқеадан фойдаланиб, французларнинг отларини қўлга киргизмоқчи бўлишди, бироқ армиядаги олий рутба кишилар билан танишлиги бўлган бир командир бу гапдан штабда хизмат қилувчи генерални огоҳлантириб қўйди. Армия штабидагиларнинг ораси сўнгги вақтларда жуда бузилиб қолган эди. Шу воқеадан бир неча кун бурун Ермолов Бенингсеннинг олдига келиб, бир амаллаб бош қўмондонни йўлга солишини ва ҳужум бошлаб юборишга уни кўндиришни ўтиниб сўраган эди. Бенингсен унга жавобан шундай деди:

— Сизни танимаганимда сўраётган нарсангизга ўзингизнинг раъйингиз йўқ деб ўйлар эдим. Биласиз-ку, мен

¹ Хорунжий—подпоручик унвонига тенг офицер.

Кутузовга нима маслаҳат берсам, у дарҳол унинг теска-
рисини қилади.

Қазаклар келтирган хабар ва махсус юборилган отряд-
нинг бу хабарни тасдиқлаши вақеалар қиёмига етганини
кўрсатарди. Таранг тортилган тор маромига этиб парраги
пилдиради ва жаранглаб жом чала бошлади. Ўзининг
бутун зоҳирий ҳокимияти, ақл-идроқи, тажрибаси, өдам-
шунослигидан қатъи назар Кутузов подшоҳга шахсан
маълумот юбориб турган Бенингсеннинг хатини, барча
генераллар ҳам шу хатда ифода этилган нарсани талаб
етиб турганини, подшоҳнинг ҳам ҳоҳиши таҳминан шу
эканини ва қазаклар келтирган маълумотни эътиборга
олиб, содир бўлиши муқаррар бўлган ҳаракатнинг олдини
ололмади ва ўзи беҳуда ва зарарли деб ҳисоблаган буй-
руқни берди, яъни содир бўлган воқеага фотиҳа бериб
юборди.

IV

Бенингсеннинг ҳужум бошлаш зарурлиги ҳақида
юборган мактуби билан французларнинг сўл қаноти очиқ
эканлиги ҳақида казаклар келтирган хабар ҳужум бошлаш
зарурлигини кўрсатадиган сўнгги аломатлардан бири эди
ва 5 октябрда ҳужум бошлашга жазм қилинди.

Кутузов 4 октябрда эрталаб диспозицияни¹ имзолади.
Толь уни Ермоловга ўқиб берди ва бундан бүёнги буй-
руқларни бериб туришни унга тавсия қилди. Ермолов:

— Бўпти, бўпти, ҳозир бош қашлашга ҳам фурсатим
йўқ,— деб уйдан чиқиб кетди. Толь томонидан тузилган
диспозиция жуда яхши эди. Немис тилида ёзилмаган
бўлса ҳам, лекин Аустерлиц диспозицияси сингари: «Die
erste Colonne marschirt² фалон ва фалон ерга, zweite Co-
lonne marschirt³ фалон ва фалон ерга» ва ҳоказо деб ёзил-
ган эди. Қофозда бу колонналар ҳаммаси белгиланган вақтда
ўз ўринларини ишғол қилиб, душманни тор-мор келти-
рар эди. Ҳамма диспозициялардаги сингари бунда ҳам
ҳамма нарса батафсил кўзда тутилган эди, лекин бошқа
ҳамма диспозициялардаги сингари бирон колонна бел-
гиланган вақтда ўз жойига келиб туролмади.

¹ Диспозиция—қўшиннинг жанг учун ишғол қиладиган мавқеини
белгилаш.

² Биринчи колонна.

³ Иккинчи колонна.

Диспозиция керакли миқдорда тайёр бўлгандан сўнг уни амалга ошириш учун офицер орқали Ермоловга юборишиди. Кутузовнинг ординареци, ёш кавалергард офицери, шундай муҳим топшириққа сазовор бўлганидан мамнун бўлиб, Ермоловнинг уйига қараб йўл олди.

— Чиқиб кетувдилар,— деди Ермоловнинг деншчиги. Кавалергард офицери у ердан чиқиб бир генералнинг олдига борди, Ермолов шу ерга тез-тез бориб тургувчи эди.

— Келгани йўқ, генерал ҳам уйда эмас,— дейишди.

Кавалергард офицери отга миниб, бошқа бир генералнинг олдига борди.

— Генерал уйда йўқ, чиқиб кетган,— деб жавоб беришди у ерда ҳам.

«Кечикканим учун тагин балога қолмайин! Ҳай аттанг!» деди ичиди офицер ва бутун лагерни кезиб чиқди. Бирор Ермоловни кўрдим, бошқа генераллар билан қаёққадир ўтиб кетди деса, бошқа бирор яна уйига қайтиб кетган бўлса керак, деди. Офицер тушлик қилмасдан, кечқурун соат олтигача қидирди. Ермолов йўқ ва унинг қаердалигини ҳеч ким билмас эди. Офицер ўртоқларининг олдига кириб, наридан-бери овқатланиб олдию яна авангард қисмга томон — Милорадович ҳузурига томон отини қамчилади. Милорадович ҳам уйда экан, лекин у ерда, Милорадович генерал Кикиннинг бал-зиёфатига кетган, эҳтимол, Ермолов ҳам ўша ерда бўлса керак, деган гапни эшилди.

— Балнинг ўзи қаерда бўлаётibi? — деб сўради офицер.

— Ҳу анови ерда, Ечкинда,— деди казак офицери узоқдан кўринаётган помешчик ҳовлисига ишора қилиб.

— Бу қандоқ бўлди, қўшин цепининг нарёғидами?

— Цепга икки полк аскар жўнатиши. Ҳозир у ерда иш гумбур! Иккита оркестр, учта ашулачилар группаси ҳам келган.

Офицер цепининг нарёғига, Ечкинга қараб кетди. Помешчик уйига яқинлашган сайин, узоқдан солдатларнинг жўр бўлиб айтаётган шўх рақс куйларини эшилди.

Одамларнинг шовқин-сурони, қийқир иғи орасидан онда-сонда:

— «Во-олузяҳ... во-олузяҳ!» — деган садолар ҳуштак аралаш эшитилиб қоларди. Бу товушларни эшитиб офицернинг таъби очилди, лекин шу билан бирга муҳим

топшириқни ўз вақтида бажо келтирмагани учун ваҳимага тушди. Соат тўққизларга яқин эди. Офицер отдан тушди-да, помешчикнинг руслар билан француздар цепи орасида омон қолган каттакон қўрасининг зинапоясига чиқди. Буфет ва даҳлиизда вино ва таом кўтарган малайлар ивирсиб юрган эди. Деразалар остида қўшиқчилар туришарди. Офицерни ичкарига олиб киришди. У ерда армиянинг барча казо-казо генераллари, каттакон гавдаси билан булардан ажralиб турган Ермолов ўтирган эди. Генераллар сюртукларининг ёқасини ечиб ташлаган, юзлари қизарган, кайфлари чоғ эди, ярим доира шаклида туриб ҳохолаб кулмоқда, залнинг ўртасида ёноқлари қизариб кетган, ўрта бўйли келишгангина бир генерал чаққонлик билан трепак музикасига ўйин тушмоқда эди.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Кам бўлманг, Николай Игнатович! Ҳа, ҳа-ҳа!

Кавалергард офицери шундай бир дақиқада муҳим буйруқ билан келгани учун ўзини икки карра гуноҳкор сезиб, бир оз сабр қилиб турмоқчи бўлди, бироқ генераллардан бири уни кўриб қолди-ю, нима учун келганини билиб, Ермоловга хабар берди. Ермолов қош-қовоғини солиб, офицернинг олдига келди ва сўзларини тинглаб бўлгач, индамасдан унинг қўлидаги қоғозни олди.

Шу куни кечқурун кавалергард офицернинг штабдаги бир ўртоғи Ермолов ҳақида гапириб шундай деди:

— Ермолов билмасдан уйидан чиқиб кетган деб ўйлайсанми? Буларнинг ҳаммаси найранг. У атайлаб кетган. Коновницинни қўлга туширмоқчи. Эртага қанақа ҳангомалар бўлишини кўрамиз!

V

Эртасига әрталаб шарти кетиб парти қолган Кутузов ўрнидан турди, ибодат қилиб кийинди ва ўзи маъқул кўрмаган жангга раҳбарлик қилиши кераклигидан таъби хира бўлиб, коляскага тушди-да, Тарутинодан беш чақирим беридағи Леташевкадан чиқиб, ҳужумчи колонналар тўпланиши керак бўлган жойга қараб йўл олди. Кутузов тоғ пинакка кетиб, тоғ уйлониб, ўнг томондан миљтиқ садолари чиқаётгани йўқми, ҳужум бошланиб кетмадими, деб тингшаниб бормоқда эди. Лекин ҳозирча ҳамма ёқ жимжит. Куз фаслининг рутубатли ва тумайли

тонги энди ёришиб келмоқда эди. Тарутинога яқинлашиб қолганда Кутузов отларни суюргани йўлни кесиб ўтган сувориларни кўриб қолди. У колясканни тўхфатиб уларга дайқат билан қаради ва қайси полкдан бўласизлар, деб сўради. Бу суворилар аллақачон илгарилаб бориб, пистирмада туриши керак бўлган полкдан экан. «Балки янглишишгандир» деди ичидагекса бош қўмондон. Бироқ озгина юргач, Кутузов яна милтиқларни бирбирига суюб қўйиб, бўтқа пишириш, ўтин ташиш билан овэра бўлиб иштончанг юрган пиёда аскарлар полкининг солдатларига дуч келиб қолди. Офицерни чақириб келишди. Офицер хужум ҳақида ҳеч қандай буйруқ олмаганини айтди.

— Нега энди буй... — деб Кутузов сўз бошламоқчи бўлди-ю, яна жим қолди ва, — старшии офицерни чақиринглар, — деб буюрди. Ўзи колясканни тушиб, бошини қўйи солган ҳолда ҳарсиллаганича индамасдан, нарибери юриб, катта офицерни кута бошлади. Чақирилган офицер — бош штаб офицери Эйхен ҳозир бўлганда Кутузов тутақиб кетди; бу ишда офицер айбдор бўлгани учун эмас, балки ғазабини тўкиб солишга бу одам қулай келиб қолган эди. Чол титраб-қақшаб, бўғилиб, ғазабдан ўзини ерга ташлаб юборган вақидагина рўй берадиган ҳолатга тушди, қўлини пахса қилиб, шалоқ сўзлар билан сўкиб Эйхенга ёпиша кетди. Жанжал устига келиб қолган, бегуноҳ капитан Брозин ҳам худди шу ҳақоратларни эшилди.

— Бу муттаҳам қим? Отиб ташлаш керак! Аблаҳлар! — деб Кутузов қўлини пахса қилиб гандираклаб, хириллаган товуш билан бақирди. У жисмоний азоб чекмоқда эди. Бош қўмондон ва буюк княздай одам ҳамманинг оғзидан, шу чоққача Россияда ҳеч кимнинг ҳукми сизнинг ҳукмингизча ўткир бўлгани йўқ, деган гапни эшилтиб юрган одам наҳотки бутун армия олдида шу аҳволига тушса, уни қалака қилишса! «Бугунги кун ҳақида шунча ташвишлар тортиб ибодат қилганим, кечаси билан мижжа қоқмай, ҳамма нарса ҳақида ўйлаб чиққаним бекорга кетди!» — деб ўйлади Кутузов. — Ёшгина йигит — офицер бўлганимда ҳеч ким мени бунчалик қалака қилишга журъат этолмаган бўлар эди... Энди-чи! У қалтакланган киши сингари жисмоний азоб чекар ва бу азобни ғазаб ва изтироб билан қичқириб ифодалашдан бўлак илож тополмас эди; бироқ кўп ўтмай, унинг

куч-қувати кетди, у ёқ-бу ёққа қараб, кўп беҳуда сўзлар айтиб кўйганини сезиб, коляскага чиқди-да, индамай орқага қайтди.

Бир қайнаб тошган ғазаб иккинчи қайтиб келмади ва Кутузов киприкларини пирпиратиб ўзларини оқлаш ва ҳимоя этишга уринаётган кишиларнинг сўзларини тинглади (Ермоловнинг ўзи фақат эртасига Кутузов олдига келди), Бенингсен, Коновницин ва Толнинг бугун амалга ошмаган ҳужумни эртага амалга ошириш мумкин, деган фикрларига қулоқ солди. Кутузов яна уларнинг фикрига қўшилишга мажбур бўлди.

VI

Қўшинлар эртасига кечки пайт, белгиланган жойга тўпланди ва тун қоронисида йўлга чиқди. Куз, қоринофармон бўлутлар сузиб юрган бўлса ҳам ёмғир ёнаётгани йўқ. Ер нам, аммо лой эмас. Қўшинлар жимгина бормоқда, фақат онда-сонда артиллериянинг шалдиршулдури эшитиларди холос. Қаттиқ гапириш, чақмоқтош чақиш ман этилган; отларни ҳам кишнагани қўйишмасди. Ҳамма инш махфий равишда бўлаётганини кўриб одамларнинг мароқ ва қизиқиши янада ошиб борарди. Солдатлар шод-хуррамликла одим отмоқда. Баъзи колонналар манзилга етдик деб гумон қилиб, милтиқларини бирбирига суюб, заҳ ерга чўзилишди; баъзи бир (кўлчилик) колонналар тун бўйи юриб, афтидан, манзилга эмас, бошқа ёққа кетиб қолишиди.

Фақат граф Орлов-Денисов белгиланган вақтда ўз казаклари (бошқа отрядларга нисбатан энг кичик бўлган отряд) билан белгиланган жойга етиб келди. Бу отряд ўрмоннинг четида, Стромилово қишлоғидан Дмитровскоега борадиган сўқмоқда тўхтади.

Тонготарда кўзи энди уйқуга ىлинган граф Орловни уйғотишиди. Французлар лагеридан қочиб ўтган бир одамини олиб келишиди. Бу қочоқ Понятовский корпусида хизмат қилиб юрган бир поляк унтер-офицери эди. Унтер-офицер нима учун қочганини поляк тилида гапириб берди: унга нисбатан адолатсизлик қилишиди; у офицер деган уивонга аллақачонлар эга бўлиши керак экан, ҳаммадан жасурроқ экан, шунинг учун улардан аламини олмоқчи бўлиб қочибди. Унтер-офицер, Мират бир чақирим йа-

рида тунаған, юзта соқчи қўшиб берсаларинг, уни тириклай олиб келардим, деган гапни айтди. Граф Орлов-Денисов шериклари билан маслаҳатлашиб кўрди. Бу таклиф кишини жуда қизиқтирадиган ҳамда рад этиб бўлмайдиган таклиф эди. Ҳамма талабгор бўлди. Ҳамма таваккал қилиб кўришни маслаҳат берди. Узоқ баҳсу мунозара ва мулоҳазалардан сўнг генерал-майор Греков унтер-офицерни олиб иккита казак полки билан бормоқчи бўлди.

Граф Орлов-Денисов унтер-офицерига жавоб бераркан, шундай деди:

— Ҳой, шуни билиб қўй, агар ёлғон гапирган бўлсанг, итдай осиласан, агар гапинг рост бўлса, юз червон оласан.

Унтер-офицер қарори қатъийлигини кўрсатувчи бир қиёфада индамай бу сўзларни тинглади ва отга миниб бирпасда ҳозирланган Греков билан кетди. Улар ўрмонга кириб, кўздан ғойиб бўлишди. Граф Орлов ёришиб келаётган тонг салқинидан қўнишиб, Грековни жўнатиб бу ишнинг масъулиятини ўз гарданига олганидан ҳаяжонланган ҳолда ўрмондан чиқди ва тонг ёрунида ҳамда ёниб битаётган гулханларнинг шуъласида минг тусга кириб қўзга ташланаётган душман лагерига синчилаб қарай бошлади. Колонналаримиз граф Орлов-Денисовнинг ўнг томонида, тақир ёнбағирликда кўриниши керак эди. Граф Орлов ўша томонга қаради, бироқ узоқдан кўриш мумкин бўлган бу колонналардан дом-дарак йўқ эди. Граф Орлов-Денисовнинг назарида француzlар лагерида ҳаракат бошлангандай бўлиб кўринди ва буни унинг ўтқир кўэли адъютанти тасдиқлади.

— Ҳай аттанг, фурсат ўтганга ўхшайди,— деди граф Орлов душман лагерига қараб. Одатда сўзига ишонгани кишимиз кўз олдимиздан ғойиб бўлганда сўзига шубха туғилганидек, бу унтер-офицернинг ёлночни экани, буларни алдагани, икки полк солдатнинг йўқлиги (худо билади, унтер-офицер уларни қаёқча олиб боради), ҳужумга ёмон таъсир қилиши бирдан граф Орловга очиқ равшан бўлди қолди. Наҳотки щунча катта қўшин орасидан бош қўмойдонни олиб қочиб бўлса!

— Бу итвачча чинданам алдаб кетди! — деди граф Орлов-Денисов.

Граф Орлов сингари бу ишдан юраги ғаш бўлиб юрган бир офицер душман лагерига назар солиб:

— Қайтарсак ҳам бўлади,— деб қолди.

— А? Ростданми?.. Сиз нима дейсиз, кетаверишсими?
Е қайтарайликми?

— Қайтарилсими?

— Қайтарилсин, қайтарилсин! — деди бирдан граф Орлов соатига қараб қескин тарзда.— Кейин кеч бўлади. Кун бутунлай ёришиб қолди.

Адъютант ўрмон оралаб Грековнинг кетидан от қўйиб кетди. Греков қайтиб кёлгандан кейин граф Орлов-Денисов амалга ошмай қолган бу ташаббусдан, пиёда аскарлар қолоннасидан дом-дарак йўқлигидан ва душманнинг яқинлигидан ҳаяжонга келиб (унинг бутун отряди шу аҳволда эди) ҳужум бошлишга қарор берди.

У шивирлаб: «Отлан!» деб команда берди. Ҳамма ўз жойига бориб турди, чўқинди...

— Худо ёр бўлсин!

«Ураааа!» деган садо ўрмонда янграб кетдию, казак сотнялари худди қопдан тасир-тусур тўклилаётгандай, бирин-кетин от қўйиб, найза ўқталғанларича сойдан ўтиб душман лагерига томон кетиши.

Казакларни ҳаммадан олдин кўрган бир французнинг кўтарган фарёди масалани ҳал қилди қўйди. Лагердаги-ларнинг ҳаммаси ваҳимага тушиб, уйқу аралаш, қўйлакчан тўпу тўпхонаси ва оту аравасини ташлаб, боши оққан томонга қараб қочди.

Казаклар орқадаги, теварак-атрофдаги нарсаларга зътибор бермасдан француздарнинг кетига тушганда Миоратни ҳам, ўша ердаги ғаниматларни ҳам қўлга туширишарди. Бошлиқларнинг муроди шу эди. Бироқ асир ва ўлжа олишга ўч бўлган казакларни жилдириш амри маҳол бўлиб қолди. Ҳеч ким командага қулоқ солмай қўйди. Бирпаста бир минг беш юз киши асир олинди, ўттиз саккиз тўп, байроқлар, казаклар учун ҳаммадан ҳам зарур бўлган нарса от-эгар, кўрпа-ёстиқ ва бошқа буюмлар қўлга киритилди. Бу нарсаларнинг ҳаммасини бир ёқлик қилиш керак эди: асирларни, тўпларни саранжом қилмоқ, ўлжаларни тақсимламоқ, бақириб-чақиришиб, ҳатто бир-бирлари билан муштлашмоқ керак эди: казаклар мана шу ишлар билан овора бўлиб қолиши.

Француздар душман таъқиб қилмаганидан кейин, эс-ҳушларини йиhib олдилар ва колонналарга бўлиниб, ўқ ота бошладилар. Орлов-Денисов колонналарнинг ҳаммаси етиб келсин деб ҳужумни давом эттирмай турди.

Бу орада Бенингсеннинг командаси остидаги Толь бошқарган ва кечикиб қолган колонналарнинг пиёда аскарлари «die erste Colonie marschirt»¹ ва ҳоказо деб ёзилган диспозицияга мувофиқ йўлга чиқдилар ва одатдагича, бёлгиланган жойга эмас, балки тамоман бошқа жойга бориб қолдилар. Кўтаринки руҳ билан йўлга тушган одамлар, одатдагича, бирдан тўхтадилар, норозилик товушлари эшитила бошлади, бир чалкашлиқ юз берганини сезиб одамлар қаёқладир, орқа томонга қараб юра бошладилар. От қўйиб ўтиб кетган адъютант ва генераллар қичқиришар, тажанг бўлишар, баҳс-мунозара қилишарди, бёлгиланган жойни қўйиб, бошқа ёққа келиб қолганларини ва хужумга кечикканларини айтиб, кимнидир сўкишарди ва ҳоказо; ниҳоят ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлди ва қаёққа бўлса ҳам барибир, бирон ерга етиб борамиз, деб юра бошлади. Ҳақиқатан ҳам белгиланган жойга эмас, бошқа ёққа етиб келишди, баъзи бислари ўша жойга етиб борган бўлса ҳам, шу қадар кечикиб бордиларки, уларнинг келишидан ҳеч қандоқ фойда чиқмади ва бекордан бекорга душман ўқига дучор бўлишди. Аустерлиц жангиде Вейротер ўйнаган ролни бу жангда ўйнаётган Толь зўр бериб бир жойдан иккинчи жойга от чоптириб бораф, ҳамма ерда иш тескари бўлиб чиққанини кўрарди. Толь шу тарзда от чоптириб юриб, энди қорони туша бошлаганда, ўрмонда, Багговут корпусига дуч келиб қолди, бу корпуш аллақачон Орлов-Денисовнинг колоннасига бориб қўшилиши керак эди. Иши ўнгидан келмагани учун кайфи бузилган ва ҳаяжонга тушган Толь бу ишда бирон киши айбдор бўлиши керак деб гумон қилиб, корпуш командири олдига от қўйиб кетди ва бу қилган ишининг учун сени отиб юбориш керак, деб унга дўқ қила бошлади. Бу ўринсиз тўхташлар, чалкашиклар, қарамақарши гаплар жонига теккан кекса, жанговар, вазмин генерал Багговут, ҳаммани ҳайратда қолдириб, ўз феълу авторига хилоф равишда ғазабга келди ва Тольга аччиқ-аччиқ сўзларни айтди.

— Мен ҳеч кимдан сабоқ олмоқчи эмасман, керак бўлса солдатларим билан бирга жон фидо қилишда бошқалардан қолишмайман! — деди ва бир дивизия аскар билан олга қараб кетди.

¹ Биринчи колонна фалон жойга боради.

Француз ўқлари ёнилиб турган майдонга чиққач, ҳаяжонланган жасур Багговут битта дивизия билан шутопда жангга киришим бирон фойда берадими йўқми, деб ўйлаб ўтирмасдан, ўз солдатларини тўғри душман ўқи остига олиб кирди. Газаби қайнаб турган чоқда унга энг керакли нарса — тўплар ва милтиқлардан ёнила- ётган ўқлар эди. Душманнинг биринчи ўқи уни ўлдирди, кейинги ўқлар жуда кўп солдатларни ерга қулатди. Унинг дивизияси қеч қандай фойда келтирмасдан бир қанча вақт душман ўқи остида туриб қолди.

VI

Бу орада бошқа бир колонна рўпарадан — фронтдан душманга ҳамла қилиши керак эди, лекин бу колониада Кутузовнинг ўзи бор эди. Ўз хоҳишидан ташқари бошланган бу жангдан чалкашлиқдан бошқа ҳеч нарса чиқ маслигини Кутузов жуда яхши биларди ва шунинг учун қўлидан келганча қўшиниларни ҳужумдан сақлашга тиришиди. У ўрнидан қўзголмади. У кичкина кул ранг отида индамай бораркан, душманга ҳамла қилиш керак, деган таклифларга эринибгина җавоб берарди.

— Ҳужум қилиш керак деб айтасиз-у, лекин муракаба маневрга ожизлик қилишимизни кўрмайсиз,— деди Кутузов душманин таъқиб этишга ижозат сўраётган Милорадовичга қараб.

— Эрталаб Миоратни тириклай ушлаб келиш, белгиланган ерга ўз вақтида етиб бориш қўлларингдан келмадими, энди бўлди, тек ўтиринглар! — деди у яна бошқа бир офицерга.

Французларнинг орқа томонида, казаклар келтирган маълумотга кўра, илгари ҳеч ким йўқ эди, ҳозир ўша ерда икки поляк полки пайдо бўлиб қолибди, деган хабарни Кутузовга етказганларида Ермоловга хўмрайиб қаради (кечадан бери Кутузов у билан гаплашгани йўн эди).

— Ҳужум бошлаймиз деб қисташади, ҳар хил лойиҳалар таклиф қилишади, аммо иш бошлашинг билан маълум бўладики, ҳали ҳеч нарса тайёр эмас ва бизнини ҳаракатимиздан огоҳ бўлган душман аллақачон тегишли чораларни кўриб қўйибди.

Ермолов бу сўзларни эшитиб, кўзини қисди ва хиёл жилмайиб қўйди. У Кутузовнинг ғазаби босилганини чол энди шу сўзлар билангина кифояланишини билди

Ермолов ёнида турган Раевскийни тиззаси билан туртиб:

— Бу гапларни менга шама қилиб гапиряпти,— деди секин.

Шундан сўнг кўп ўтмай Ермолов олдинга чикди ва Кутузовнинг рўпарасида туриб эҳтиром-ла деди:

— Жаноб олийлари, фурсат ўтгани йўқ, душман ҳали шу ерда. Ҳужумга рухсат берсангиз. Бўлмаса, гвардия тутунни ҳам кўрмай қолади.

Кутузов индамади, лекин Мюратнинг қўшинлари чекиняпти, деб хабар келгандан сўнг ҳужум бошлашга буйруқ берди; буйруқни беришга берди-ю, лекин ҳар юз қадамда чорак кам бир соат тўхташга тўғри келди.

Бутун ҳужум Орлов-Денисов казакларининг қилган ишидан иборат бўлди, қолган қўшинлар бекордан-бекорга юзларча кишини йўқотди холос.

Бу жанг учун Кутузов олмос нишони олди, Бенингсен олмос нишони ва юз минг сўм пул олди, бошқалар ҳам ўз увонларига мувофиқ, жуда кўп яхши нарсалар олишди ва шу жангдан сўнг штабда яна янги ўрин алмаштиришлар — ўзгаришлар юз берди.

Тарутино жангидан сўнг рус офицер ва генераллари: «Бизда ҳамма вақт мана шунаقا бўлади, ҳамма нарса-нинг тескариси бўлади» дейишарди. Ҳозир ҳам худди шундай, тепада ўтирган қайси бир каллаварам шунаقا тескари ишлар қиляпти, биз эсак бунаقا қилмас эдик, дейишади. Бироқ шундай дейдиган одамлар ё нима ҳақда гапираётганини билишмайди, ё атайлаб ўзларини алдашади. Ҳар қанақа жанг ҳам, Тарутино, Бородино ва Лустерлиц жангни бошлиқлар мўлжаллаганича бўлган эмас. Жангнинг муҳим шарти ҳам шу.

Жангнинг йўналишига сон-саноқсиз эркин кучлар (одам ҳеч қачон ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётган жанг вақтидаги сингари эркин бўлмайди) таъсир қиласи ва бу йўналиш ҳеч қачон олдиндан маълум бўлмайди ҳамда ҳеч нақт маълум бир кучнинг йўналишига уйғун келмайди.

Агар бир жисмга айни бир вақтда турли йўналишда ҳаракат қилаётган жуда кўп куч таъсир этса, бу жисмнинг ҳаракати бу кучларнинг биронтасининг ҳаракатига уйғун келмайди, балки бу ҳаракат доим энг қисқа, энг ўрта бир йўналишда бўлади ва бу ҳаракат механикада кучлар параллелограммасининг диагонали билан ифодаланади.

Агар биз тарихчиларнинг, хусусан француз тарихчиларининг номаларида уруш ва жанглар олдиндан тузилган планларга мувофиқ юз берганини учратсак, бундан фақат биргина хulosага — бу номалар нотўғри деган хulosага келишимиз мумкин.

Маълумки, Тарутино жангидаги Толь кўзда тутган мақсадга: қўшинларни диспозицияга мувофиқ жангга киргишиш мақсадига эришгани йўқ; граф Орлов-Денисов ҳам кўзда тутган мақсадга: Мюратни асири олиш мақсадига эришолмади, ёки Бенингсен ва бошқаларнинг кўзда тутган ниятлари: душман корпусини бирлаҳзада қириб ташлаш ниятлари ҳам амалга ошмади: ё жангда қатнашиб ўзини кўрсатмоқчи бўлган офицернинг орзуи ҳам, ёхуд қўлга киритганидан кўра кўпроқ ўлжа олмоқчи бўлган казакнинг тилаги ҳам амалга ошмади ва ҳоказо. Лекин агар жангдан мақсад ҳақиқатан рўй берган нарса бўлса ва барча русларнинг ўша вақтдаги орзу-умиди французларни Россиядан қувиб чиқариш ва уларнинг армиясини қириб ташлаш бўлса, унда масала равшан: Тарутино жангни тахминга мос бўлмаганлигий уруш кампаниясининг ўша даврида жуда керакли жанг бўлган эди. Бу жанг натижасидан кўра мақсадга мувофиқ бир натижа бўлиши қийин ва мумкин эмасди. Кўп куч сарф қилмай ҳамма нарсачувалиб кетган бир пайтда озгина талафот бериб бутун уруш кампанияси учун энг буюк натижалар қўлга киритилди: чекинишдан ҳужумга ўтилди, французларнинг заифлиги фош қилинди ва Наполеон армиясининг қочиши учун керак бўлиб турган ўша туртки берилди.

VIII

Наполеон порлоқ de la Moskowa музafferиятидан сўнг Москвага киради; ғалабага шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, чунки жанг майдони французлар қўлида қолади. Руслар чекиниб пойтахтни душманга бериб кетишади. Озиқ-овқатга, асбоб-аслаҳага, битмас-туганмас ёйликка тўла Москва Наполеон қўлига ўтади. Француэ қўшинларига нисбатан икки ҳисса заиф бўлган рус қўшинлари бир ой мобайннада душманга ҳамла қилишга бирон марта ҳам уринмайди. Наполеоннинг аҳволи жудаям яхши. Икки ҳисса ортиқ куч билан рус армиясининг қолдиғига ҳужум қилиш, уни тор-мор келтириш, энг қулай сулҳни таклиф қилиш ёки рад жавоби олийган

тақдирда Петербургга томон таҳдидомиз ҳаракат қилиш, ҳатто иш ўнгидан келмай қолганда Смоленскка, ё Виль’ нога қайтиш, ёхуд Москванинг ўзида қолиш,— хуллас. француз қўшинларининг ўша вақтдаги қуладай вазиятини сақлаб қолиш учун маҳсус даҳо керакмасга ўхшайди. Бунинг учун энг оддий ва энг осон бир ишни қилиш: аскарларнинг талончилик қилишига йўл қўймаслик, Москвадан бутун армия учун етарли даражада топиладиган қишки кийим-кечакни ғамлаш (француз тарихчиларининг ёзишлирига қараганда), бутун қўшинга ярим йилдан ортиқроқ муддатга етадиган озиқ-овқатни Москвада тўғри жамғариш кифоя этди. Тарихчиларнинг дэъвосига кўра, доҳийларнинг доҳийси бўлган ва қўшинларнинг ҳукми қўлида бўлган Наполеон бу ишларнинг биронтасини ҳам қилмади.

Наполеон буларнинг биронтасини қилмади, аксинча ўз ҳукумини олдида турган фоалияти йўлларидан энг беҳудасини ва энг хатарлисини танлашга ишлатди. У Москвада қолиши, Петербург устига юриши, Нижний-Новгородга қараб ҳаракат қилиши, орқага, шимолроққа, ёки кейин Кутузов юрган йўл билан жануброққа юриши мумкин эди, бироқ Наполеон бу имкониятларнинг биронтасидан фойдаланмасдан энг аҳмоқона, энг хатарли ишни қилди: яъни қўшинларга шаҳарни талагани ижозат бериб, октябргача Москвада қолди, кейин, иккиланиб, гарнizonни шаҳарда қолдириб, Москвадан чиқди, Кутузов армиясига яқинлашиб ҳам жанг бошламади, ўнгга юриб, Малоярославлга чиқди, ўзига яна йўл очиш учун таваккал қилиб кўрмасдан Кутузов юрган йўл билан эмас, балки талонторож бўлган Смоленск йўли билан юриб Можайскка қайтди, бундан беҳуда, қўшин учун бундан хатарли нарсани ўйлаб топиш қийин эди ва натижалар ҳам шуни кўрсатди. Боринг, энг моҳир стратеглар Наполеоннинг мақсади ўз армиясини тор-мор келтиришдан иборат эди, деб тасаввур қилсинглар, рус қўшинлари кўраётган тадбирларга мутлақо алоқаси бўлмаган, бутун француз армиясини Наполеоннинг ўзи ҳалок этгани сингари таҳликали бошқа бир қанча ҳарбий ҳаракатларни ўйлаб чиқарсинглар.

Доҳий Наполеон шу ишни қилди. Лекин Наполеон ўз армиясини ўз ихтиёри билан ҳалок этди, ёки ўтакетган аҳмоқ бўлгани учун шундоқ қилди деб айтиш, Наполеон ўз қўшинларини ўз ихтиёри билан Москвага олиб

келди, чунки у жуда доно ва доҳий эди, деган гапга ўхшаш тутуруксиз гапдир.

Иккала ҳолатда ҳам Наполеоннинг ҳар бир солдатнинг шахсий фаолиятидан кучли бўлмаган шахсий фаолияти ҳодисалар жараёнининг қонунига уйғун келиб қолган холос.

Тарихчилар (сўнгги ҳодисалар Наполеоннинг фаолиятини оқламагани учунгина) Наполеоннинг кучлари Москвада заифлашиб қолган эди, деган гапни айтадилар, бу мутлақо ёлғон. Наполеон 1812 йилда ҳам илгари ҳам, кейин ҳам, ўн учинчи йилдаги сингари бутун куч-қувват ва маҳоратини армияга қулай шароит туғдириш учун сарф қилган эди. Наполеоннинг бу даврдаги фаолияти Мисрда, Италияда, Австрияда ва Пруссияда кўрсатган фаолиятидек ҳайратомуздир. Ўтган қўрқ аср унинг улуғлигини томоша қилган Мисрда Наполеон қай даражада доҳийлик кўрсатганини биз билмаймиз, чунки барча бу буюк қаҳрамонликлар француз мўаллифлари томонидан баён этилган. Унинг Австрия ва Пруссияда кўрсатган доҳийлиги ҳақида ҳам тўғри баҳо беролмаймиз, чунки Наполеоннинг у ерларда кўрсатган фаолиятига оид маълумотлар француз ва немис манбаларидан олинган; аммо корпусларнинг жангсиз асир тушиши, қалъаларнинг қамалсиз таслим бўлиши каби ақлга сиғмайдиган ишлар немисларни, Германияда олиб борилган урушнинг бирдан бир изоҳи Наполеоннинг доҳийлигидир, деб эътироф этишга мажбур қилиши керак эди. Лекин бизнинг ўз айбимизни беркитиш учун унинг доҳийлигини эътироф қилишимизга, худога шукур, ҳеч қандоқ эҳтиёж йўқ. Биз қурбонлар бериб, масалага тўппа-тўғри қараш ҳуқуқига эга бўлганимиз ва бу ҳуқуқни энди қўлдан бермоқчи эмасмиз,

Наполеоннинг Москвада кўрсатган фаолияти бўлса бошқа ҳамма ерда кўрсатган фаолияти каби ҳам ҳайратангез, ҳам доҳиёнадир, Москвага кирган дақиқасидан бошлаб чиқиб кетганига қадар ўтган муддат ичida у кетмакет буйруқлар беради, кетма-кет режалар тузади. Москванинг кимсасиз, бўм-бўш қолгани ҳам ҳеч қандай элчи келмагани ҳам, Москванинг ёнгини ҳам Наполеоннинг парвойига келмайди. У ўз армиясининг фароғатини ҳам, душманнинг ҳаракатини ҳам, Россия халқларининг фароғатини ҳам, Париждаги ишларини идора қилишни ҳам, келажак сулҳнинг шартлари ҳақидаги дипломатик ишларни ҳам эътиборси қолдирмайди.

Ҳарбий масалага келганды Наполеон Москвага кириши биланоқ, рус армиясининг ҳаракатидан огоҳ бўлиш тўғрисида генерал Себастианига қаттиқ буйруқ беради, ҳар томонга корпузлар юборади ва Миратга Кутузовни топасан, деб фармон беради. Кейин Кремль мудофаасини мустаҳкамлаш ҳақида фармойиш беради; ундан сўнг Россия харитаси устида бўлажак урушнинг дохиёна лойиҳасини тузади. Дипломатия масаласига келсак, Наполеон мол-мулки таланиб, ўзи угадага ўраниб, Москвадан қанақа қилиб чиқиб кетишини билмай юрган капитан Яковлевни чақиртириб, унга ўз сиёсати ва олижаноблигини батафсил баён қиласди, кейин император Александрга мактуб ёзиб, унда Растанчиннинг Москвада қилган номуносиб ишларидан дўсти ва биродарини огоҳлантиришни ўз бурчи деб билганини изҳор этади ва бу мактубни Яковлев орқали Петербургга юборади. Наполеон ўз планлари ва олижаноблигини Тутолминга ҳам айнан шу тарзда баён қиласди ва бу чолни ҳам музокара олиб бориш учун Петербургга жўнатади.

Адлия хусусида, ёнин бошланишидан сўнг дарҳол айбордларни топиш ва уларни отишни буюради. Бадкирдор Растанчинни жазолаш мақсадида унинг уйига ўт қўйиши амр этади.

Маъмурӣ масала хусусида, Москвага конституция ҳадя қилинади, шаҳар ишларини идора қиладиган муниципалитет таъсис этилади ва қўйидаги эълон чиқарилади:

«МОСҚВА АҲОЛИСИ!»

Сизнинг бошингизга қаттиқ кулфат тушди, аммо аълоҳазрат император ва қирол бу кулфатларга хотима бермоқчи. Итоатсизлар ва хиёнаткорлар қай йўсинда жазоланаётганини сиз мудҳиш миссолларда кўрдингиз ва ибрат олдингиз. Тартибсизликка барҳам бериш ва умумий хавфсизликни ўрнатиш учун жиддий тадбирлар кўрилмоқда. Ўзларингиздан сайланган, ўзларингники бўлган маъмурият — муниципалитетларинг ёки шаҳар бошқармалари иш бўлади. Бу идора сизларга ғамхўрлик қиласди, сизларнинг эҳтиёж манбаатларинг учун жон куйдиради. Шаҳар бошқармасининг аъзолари бошқалардан ажralиб туриш учун елкалари оша қизил лента тақиб юрадилар, шаҳар ҳокими

эса бундан ташқари, яна оқ белбөр бөглаб юради. Лекин хизмат соатлари тамом бўлганда сўл қўлларига қизил лента тақиб юрадилар.

Шаҳар полицияси йлгариғи қоидага биноан таъсис этилган, унинг фаолияти натижасида яхшироқ тартиб-интизом жорий қилинади. Ҳукумат томонидан икки нафар бош комиссар ёки полицмейстр, шаҳарнинг барча даҳаларида йигирмата комиссар ёки даҳа миршаббошиси тайинланади. Сиз уларнинг чап қўлларига бөлгаган оқ ленталаридан таниб оласиз. Турли мазҳабдаги баъзи бир ибодатхоналар очилган, уларда ҳеч қандоқ монесиз муттасил тоат-ибодат давом этмоқда. Ватандошларинг кун сайин ўз манзилларига қайтиб келмоқда, бошларига қора кун тушган кишилар сифатида уларга ёрдам бериш ва ҳимоя кўрсатиш учун амр-фармонлар берилди. Ҳукумат кўраётган бу тадбирлардан мурод осойишталик ўрнатмоқ ва сизларнинг оғир кунларингни енгиллатмоқдир, лекин бунга эришмоқ учун сизлар ҳам ҳаракат қилишларинг керак, бошларингга тушган қора кунни, агар иложи бўлса унугиб, унчалик ҳам шафқатсиз бўлмаган тақдирнинг лутф-марҳаматига умидвор бўлинг, сизга дахл қилган ва омои қолган мол-мулкингизга қўл узатган киши, албатта шармандали ўлимга маҳкум бўлишига ва ниҳоят мол-мулжаларинг муҳофаза қилинишига шубҳа қилмағ, чунки подшоҳларнинг энг буюк ва энг одили бўлмиш ҳукмдорнинг хоҳиши шудир. Солдатлар ва турли миллатга мансуб бўлган аҳоли! Давлат баҳт-саодатининг манбаи бўлган умумий эътимодни қайта тикланг! Ака-уқадай бўлиб яшанг, бир-бирларингга ёрдам беринг, бир-бирларингни ҳимоя қилинг, нияти қора кишиларнинг мақсадини рӯёбга чиқармаслик учун бирлашинг, ҳарбий ва ғайри ҳарбий бошлиқларга итоат қилинг ва тезда сизларнинг кўз ёшларинг оқмай қолади».

Қўшиннинг озиқ-овқат масаласига келганда Наполеон барча аскарий қисмларга ҳам ўзлари ва ҳам армияни келажакда озиқ-овқат билан таъминлаш мақсадида, навбатма-навбат Москва кўчаларида юриб, à la marande¹ қилишни.

Диний масалага келганда, Наполеон гаманег le popes² ва черковларда ибодат бошлини буюрди.

¹ Талончилик.

² Попларни қайтариб олиб келишни.

Савдо масаласи ва армияни озиқ-овқат билан таъминлаш хусусида ҳамма жойга қўйидаги эълон ёпиширилди:

ЭЪЛОННОМА

«Эй тинч Москванинг аҳолиси, бахтсизлик шаҳардан чиқиб кетишга мажбур қилган мастеровой ва ишчилар, эй парокандаликка тушган ва бекордан-бекорга қўрқиб шу чоққача далà-қирларда яшаб юрган дехқонлар, қулоқ солинг! Пойтахтда осойишталик яна барқарор бўлмоқда, тартиб-интизом қайта тикланмоқда. Ҳамшаҳарларинг, уларга нисбатан кўрсатилаётган эъзоз-икромни кўриб, бекиниб ётган ерларидан чиқиб келмоқда. Уларнинг шахсиятига ва мол-мулкига қасд этган кишилар дарҳол жазоланади. Аъло ҳазрат император ва қирол уларни ҳимоя қиласи, у амрига бўйсунмаганларни истисно қилганда, сизларнинг ораларингдан ҳеч кимни ўз душмани деб билмайди. Император сизларнинг мусибатларингга хотима бермоқчи, сизларни ўз уй-жойларинг ва бола-чакаларинг олдига қайтармоқчи. Унинг бу эзгу ниятлари га лойиқ бўлинг, қўрқиб-нетиб ўтирасдан қайтиб келаверинг. Эй аҳоли! Ўз манзилларингга ишонч билан қайтиб келаверинг: эҳтиёжларингни қондириш йўлини ҳадемай топарсиз! Косиблар ва меҳнатдўст мастеровийлар! Ўз касб-корларингга қайting: иморатлар, дўконлар, қўриқчи-қоровуллар сизларга маҳтал; сизлар ўз хизмагларингга яраша ҳақ оласизлар! Ҳой дехқонлар, сизлар ҳам қўрқиб-писиб, ўрмонларда бекиниб ётган ерларингдан чиқинглар, дадиллик билан ўз хонадонларингга қайtingлар! Шунга амин бўлингларки, ҳимоясиз қолмайсизлар! Шаҳарда каппонлар қурилди, дехқонлар ўз эҳтеежларидан ортиб қолган дон-дун ва сабзавотларни олиб келиб топширишлари мумкин. Ўз маҳсулотларини эркин тарзда сотгани дехқонларга имконият туғдирмоқ учун ҳукумат қуйидаги тадбирларни кўрди: 1) Шу бугунги кундан бошлиб дехқонлар ва Москва атрофида яшайдиган аҳоли ҳеч қўрқмасдан ўз заҳиралари қанақа бўлмасин, белгиланган икки каппонга, яъни Моховая билан Охотний — рядга олиб келишлари мумкин. 2) Бу маҳсулотлар сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишган нархида харид қилинади, лекин агар сотувчи ўзи истаган нархга сота олмаса, унда бу маҳсулотни қишлоғига қайтариб олиб кетишга ҳақли ва ҳеч ким унга қаршилик кўрсат-

майди. 3) Ҳар ҳафта икки мартаба, яқшанба ва чоршанба кунлари катта бозор бўлади; шунинг учун ҳам ҳар сешанба ва шанба кунлари шаҳар ташқарисидан маҳсулот ортиб келадиган араваларни қўриқлаш учун барча катта йўлларга керакли миқдорда аскар қўйилади. 4) Шаҳардан қайтиб кетаётган дэҳқонларнинг от-араваларини қўриқлаш учун ҳам шу қабилда чоралар қўрилади. 5) Одатдаги савдо-сотиқни тиклаш учун ҳам шошилинч тадбирлар кўрилади. Эй шаҳарликлар ва қишлоқилар, қайси миллатдан бўлманг, хизматчи ва мастеровойлар! Аъло ҳазрат император ҳамда қирол оталик ниятини бажо келтириш ва умумий осойишталикини таъминлашга ёрдам беришларингни сўрайди. Унинг пойқадамларига эҳтиром ва эътибор билан яқинлашинг ва тезлик-ла бизга қўшилинг!»

Қўшин ва аҳолининг руҳини кўтариш учун устма-уст кўриклар ўтказилди ва мукофотлар берилди. Император от миниб шаҳар кўчаларини айланди ва халқа далда берди; давлат ишлари билан банд бўлишга қарамасдан ўз амри билан ташкил этилган театрларга борди.

Тождорларнинг энг яхши фазилати ҳисобланган хайрия ишлари масаласида Наполеон қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Фарибхоналарнинг эшиги устида Mai son de m^{er}e¹ деб ёзиб қўйишини буюрди, шу билан у онасига нисбатан бўлган нозик ўғиллик туйғусини подшоҳлик фазилатининг буюклиги билан бирлаштириди. Етимхоналарга борди, ўзи қутқарган етимчаларга оппоқ қўлларини ўптириди, илтифот қилиб Тутолмин билан сұхбатлашди, кейин Тъернинг жуда чиройли қилиб тасвирлаганига кўра, қўшинларга ўзи чиқарган қалбаки рус пуллари билан маош беришни буюрди. Relevant l'emploi de ces moyens par un acte digne de lui et de l'armée Francaise, il fit distribuer des secours aux incendiés. Mais les vivres étant trop précieux pour être donnés à des étrangers la plupart ennemis, Napoléon aimait mieux leur fournir de l'argent à fin qu'ils se fournissent au dehors, et il leur fit distribuer des roubles papier².

¹ Онатинамнинг макони.

² Бу тадбирларни ўзи ва француз армиясининг шаънига муносиб бир улуғворлиқ билан Наполеон ёнғиндан зарар кўргаи кишиларга ёрдам беришни буюрди. Бироқ аксарияти душман бўлган бегона элнинг аҳолисига улашадиган озиқ-овқатлар маҳсулоти қиммат бўлгани учун Наполеон, ўзлари топиб, ўзлари сотиб олаверсан; деб уларга дул беришни маъкулроқ топди ва уларни қофоз пуллар билан сарфароз қилди.

Армиянинг тартиб-интизоми хусусида, хизмат бурғларини ўтамаганларга қаттиқ жазо бериш ва талончиликни тугатиш ҳақида ўстмá-уст буйруқлар берилди.

X

Лекин шуниси қиёзики, бундай ҳолларда бериладиган амр-фармонлардан ҳеч ери кам бўлмаган бу буйруқлар, ғамхўрликлар ва планлар ишнинг асл моҳиятига таъсир қилолмасди, меҳанизмдан ажратилган соатнинг милига ўхшаб, ўз ҳолича бекордан бекорга айланаверарди.

Ҳарбий масалага келганда, уруш кампаниясининг доҳиёна плани, Тьер: «que son génie n'avait jamais rien imaginé de plus profond, de plus habile et de plus admirable»¹ деб ёзган ва бу ҳақда жаноб Фен билан баҳс-мунозара қилиб, бу доҳиёна план 4 октябрда эмас, балки 15 октября тузилган эди, деб даъво қилган план ҳеч қачон ижро этилгани йўқ ва уни ижро этиб бўлмасди, чунки ҳақиқатдан йироқ эди. Кремль мудофаасини мустаҳкамлаш учун là Mosquee² (Василий Блаженний черковини Наполеон шундай деб атаган эди) бузиб ташлаш керак эди, лекин бу ҳам тамоман фойдасиз бўлиб чиқди. Кремль деворлари остига қўйилган миналар Кремлни портлатиб, императорнинг Москвадан чиқиб кетаётган чоқдаги орзулярини ушалишига кўмаклашди, яъни бола йиқилиб тушган ерни тепкилагандай гап бўлди. Наполеонни ташвишга солиб қўйган масала — рус армиясини таъқиб этиш масаласи қулоқ эшитмаган зўр воқеага айланиб қолди. Француз армиясининг саркардалари олтмиш минг кишидан иборат рус армиясини йўқотиб қўйди ва Тьернинг ёзишича, Мюратнинг маҳорати ва афтидан, яна доҳийлиги орқасида олтмиш минг кишилик бу армия йўқолган игна сингари яна топилди.

Дипломатик масалага келганда, ўз олижаноблиги ва одиллигини исботламоқ учун Тутолмин олдида ҳам, бутун ташвиши шинель ва от-улов олишдан иборат бўлган Яковлев олдида ҳам Наполеоннинг келтирган далиллари фойда бермади. Александр на бу элчиларни қабул қилди ва на уларнинг элчилигига жавоб қайтарди.

¹ Унинг даҳоси ҳеч қачон бундан теран, бундан моҳирона, бундан ҳайратангез бир нарса иктиро қилгани йўқ эди.

² Масжид.

Юридик масалага келганда, Москвага гўё ўт қўйган кишилар қатл қилингандан сўнг шаҳарнинг қолган ярми ҳам куйиб кетди.

Маъмурӣ масалага келганда, шаҳар идораси — муниципалитет таъсис этилиши талончиликка хотима бермади, балки шу муниципалитет ишида қатнашган баззи бир кишиларминг тегирмонига сув қўиди: улар тартиб сақламоқ баҳонаси билан ўзлари Москвани талашди ва ё ўз мол-мулкларини талон-торож бўлиб кетишдан сақлаб қолишиди.

Диний масалага келганда, Мисрда масжидни зиёрат қилиш йўли билан осонгина ҳал бўлган нарса Москвада ҳеч натижা бермади. Москвадан аранг топилган икки-уч поп Наполеоннинг талабини бажо келтиргани уриниб кўрди, бироқ булардан бири ибодат чогида бир француз солдатидан тарсаки еди, иккинчиси ҳақида бир француз мансабдори қўйидагиларни ёзди: «Le prêtre, que j'avais découvert et invité à recommencer à dire la messe, a nettoyé et fermé l'église. Cette nuit on est venu de nouveau enfoncer les portes, casser les caleñas, déchirer les livres et commettre d'autres désordres»¹.

Савдо масаласига келганда, меҳнатсевар ҳунарманд-косиблар ва барча дәҳқонларга қарата ёзилган эълонномага жавобан ҳеч кимдан садо чиқмади. Меҳнатсевар ҳунарманд-косибларнинг ўзи йўқ эди, дәҳқонлар эса бу эълонномани кўтариб ичкарироққа кирган комиссарларни ушлаб ўлдиришарди.

Халқ ва қўшиннинг вақтичоғлиги учун театр очиш ҳам ҳеч қандай натижага бермади. Кремлда ва Позняков ҳовлисида очилган театр дарҳол ёпилди, чунки артист ва артисткаларнинг бор-йўғини талаб кетишиди.

Хайрия ишлари ҳам кўзлаган натижани бермади. Москвада қалбаки ва ростакам пул кўп эди, уларнинг қиймати қолмади. Ўлжа олиб юрган французларга фаяқат олтин керак эди. Наполеон илтифот кўрсатиб, ғарифларга улашган қалбаки қоғоз пулларгина эмас, ҳатто кумуш ҳам ўз баҳосидан камига олтинга алмаштириларди.

¹ Аранг топиб келиб, ибодат бошлини таклиф қилганим поп, ибодатхонани супуриб-сидириб, эшикни қулфлаб қўйган эди. Ўша кечанинг ўзида яна келиб эшик ва қулфларни бузишди, китобларни иртиб ташлашди ва яна бошқа кўп номатқулчиликлар қилишди.

Лекин Наполеоннинг талончиликни тўхтатиш ва интизом ўрнатиш учун уринишлари, ўша замонда юқоридан берилган амр-фармонлар қай даражада ҳақиқатга тўғри келмаслигини кўрсатувчи энг ҳайратангез ҳодиса эди. Турли ҳарбий мансабдаги кишилар қуидаги мазмунда хабарлар юборишарди:

«Талончиликка барҳам берилсин деган буйруқларга қарамасдан, шаҳарда талончилик давом этмоқда. Таржид ҳали тиклангани йўқ, қонуний йўл билан савдо қилиувчи биронта ҳам савдогар топилмайди, фақат маркитантлар ул-бул сотмоқда, улар савдо қилаётган нарсалар ҳам таланган нарсалар».

«La partie de mon arrondissement continue à être en proie au pillage des soldats du 3 corps, qui, non contents d'arracher aux malheureux réfugiés dans des souterrains le peu qui leur reste, ont même la férocité de les blesser à coups de sabre, comme j'en ai vu plusieurs exemples».

«Rien de nouveau outre que les soldats se permettent de voler et de piller. Le 9 octobre».

«Le vol et le pillage continuent. Il y a une bande de voleurs dans notre district qu'il faudra faire arrêter par de fortes gardes. Le 11 octobre».¹

«Император жуда-жуда норози, чунки талончиликни тўхтатиш ҳақида жиддий буйруқлар берилганига қарамасдан, Кремлга гвардиячи талончиларнинг қайтиб келаётганини кўрасан. Қадимий гвардияда тартибсизлик ва талончилик ҳар қачонгидан кеча ва бугун яна кучайиб авжига чиқди. Шахсан императорнинг муҳофазаси учун тайинланган, итоаткорликда бошқаларга намуна бўлиши керак бўлган энг яхши солдатлар ўзбошимчалик қилиб, ертўла ва магазинларни бузиб, армия учун жамғариб қўйилган озиқ-овқатларни горат қилаётганини кўриб император жуда-жуда ачинмоқда. Бу солдатларнинг баъзи бири шу қадар тубанлашиб кетганки, ҳатто соқчи ва қоро-

¹ «Менга қарашли округнинг бир қисмини З-корпус солдатлари ҳамон горат қилмоқда. Улар шўрлик аҳолининг ертўладарга яширган бор -йўғини тортиб олиш билан қаноатланмасдан, яна шафқатсиз равишда қилич билан уриб уларни ярадор қилмоқда, бу ҳодисани мен ўз кўзим билан кўрдим».

«Ҳеч қандай янги хабар йўқ, солдатлар ҳамон ўғрилик ва талончилик билан шуғулланмоқда. 9 октябрь».

«Ўғрилик ва талончилик давом этмоқда. Бизнинг участкада ўғрилар шайкаси пайдо бўлган, қаттиқроқ чоралар кўриб, уларни тўхтатиш керак. 11 октябрь».

вул офицерларни писанд қилмасдан уларни ҳақорат қилган ва урганлар.

Губернатор қўйидагиларни ёзган эди:

«Le grand maréchal du palais se plaint vivement,— que malgré les défenses réitérées, les soldats continuent à faire leurs besoins dans toutes les cours et même jusque sous les fenêtres de l'Empereur»¹.

Бевош подага ўхшаб қолган бу қўшин оч қолгандა жонига ора кириши мумкин бўлган ўланни оёги билан топтаб, ҳар томонга тарқалиб кетди ва Москвада қанча кўп турса, шунча парокандаликка учраб ҳалок бўлди.

Лекин бу қўшин ўрнидан қўзғалмади.

У Смоленск йўлида юк аравалари тортиб олингандан ва Тарутино жангидан кейин ваҳимага тушиб қоча бошлиди. Тарутино жангига ҳақидаги бу хабар Наполеон қўшинларини кўприкдан ўтказаётган вақтда келиб қолди. Тъернинг ёзишича, у русларнинг адабини бермоқчи бўлиб шаҳардан қўзғалишга амр берди, бутун қўшиннинг талаби ҳам шу эди.

Москвадан қоча туриб бу аскарлар нимани талаган бўлсалар барини олволишиди. Ҳатто Наполеон ҳам қўлга киритган tresor² олиб кетди. Армиянинг йўлини тўсиб қўйган юк араваларни кўриб Наполеон даҳшатга тушди (Тъер шундай ёзади). Лекин урушда пих ёрган Наполеон Москвага яқинлашганда маршалнинг араваларини кўйдириб юборгани каби ортиқча араваларни кўйдириб юборинглар, деб буюрмади: у солдатлар тушиб олган коляскалар ва кареталарга қараб, жуда яхши қилибсизлар, бу экипажлар озиқ-овқат, касал ва ярадорларни ортишга керак бўлиб қолади, деди.

Бутун қўшиннинг аҳволи ҳалокатини сезиб нима қилишини билмай қолган ярадор ҳайвоннинг аҳволига ўхшарди. Москвага кирганидан бошлаб тор-мор бўлган вақтга қадар Наполеон ва унинг қўшинларининг моҳирона маневр ва мақсадларини ўрганиш — қаттиқ ярадор бўлиб ўзини ҳар томонга отаётган ҳайвоннинг талвасасини ўрганишдай бир гап. Кўпинча ўқ еган ҳайвон шитирлаган овоз эшитиб, ўзини ўқ чиққан томонга ташлайди,

¹ Сарой обер -церемониймейстр қаттиқ шикоят қилмоқда: солдат қаттиқ ман этилишига қарамасдан истаган вақтларида сарой ва ҳатто императорнинг деразаси остида изғиб юришади.

² Қимматбаҳо нарсаларини.

дам олдинга, дам орқага қараб югуриб, ўз ўлимини тезлаштиради. Бутун қўшинларнинг тазийки остида Наполеон ҳам айнан шундай қилди. Тарутино жангининг шарпаси йиртқични ҳуркитиб юборди ва у олға, ўқ чиққан томонга қараб югуриб овчининг олдига бориб қолди, яна орқага қайтди ва ниҳоят ҳар бир даррандадай энг хавфли ва ноқулай бўлса ҳам, лекин ўзига таниш бўлган эски йўли — эски изи билан орқага қараб чопди.

Бизнинг тасаввуримизча бутун бу ҳаракатнинг раҳбари бўлиб кўринган Наполеон (кеманинг бурнига солинган сурат ваҳший одамлар назарида шу кемани юрғазадиган куч бўлиб кўрингани каби) шу давр ичидаги фаолияти билан карета ичига боғлаб қўйилган чилвирни маҳкам ушлаб олиб, аравани мен ҳайдаб кетяпман, деб ўйлаган болага ўхшарди.

XI

Пьер 6 октябрда, эрта саҳар бостирмадан чиқди-да, қайтиб кираётган чоғида эшик олдида думини ликиллатиб турган бўйи узун, қисқа оёқлари қийшиқ, жуни ноғармон бир кучукча билан ўйнаб қолди. Бу кучукча улар билан бостирмада яшар, кечалари Карадаевнинг пинжига кириб ётар, гоҳ-гоҳ қаёққадир шаҳарга кетиб, яна пайдо бўлиб қоларди. Бу кучукчанинг, эҳтимол, ҳеч қачон эгаси бўлмаган, ҳозир ҳам унинг эгаси ва оти йўқ эди. Французлар унга Азор деб ном қўйган, эртакчи солдат уни Фемгалка, Карадаев ва бошқалар уни Олапар, баъзан Узунқулоқ деб чақиради. Эгасизлиги, оти ва жинсининг номаълумлиги, рангининг ноғармон кучукчанинг парвойига ҳам келмас эдӣ шекилли. Унинг ҳурпайиб турган думи юқорига қайрилиб турар, қийшиқ оёқлари шу қадар чаққонлик билан ҳаракат қиласарди, у худди тўрттала оёқ билан юришни назар писанд қилмагандай, кўпинча орқа оёғининг бирини жуда чиройли қилиб кўтариб, учала оёғи билан чопиб юарди. Ҳамма нарса унинг завқини келтиради. Гоҳ шодликдан чийиллаб чалқанча ётиб олар, гоҳ ўйга ботиб, виқор билан қуёшда исинар, гоҳ хас-хашак ва пайраҳами топиб олиб, ўйнаб шўхлик қиласарди.

Пьернинг бутун кийими илгариги уст-бошининг бирдан-бир нишонаси бўлган кир ва йиртиқ кўйлак, Карадаевнинг маслаҳатига кўра, иссиқ бўлсин учун тўпифидан иш

билан боғлаб қўйған солдатча чалвор, чакмон ва деҳқонча шапкадан иборат эди. Шу муддат ичидаги жисмоний жиҳатдан хийла ўзгариб қолди. Гарчи наслигага тортган қадду қомати ҳамон илгаригидай барваста ва бақувват кўринса ҳам уни семиз деб бўлмасди. Юзининг ярмини соқол ва мўйлов босган; ўсиб чигал бўлиб кетган ва битга тўлган соchlari бошида ҳурпайиб турарди. Қатъият, осудалик ва ҳамма нарсага тайёр эканлигини ифодаловчи кўзлари-чақнаб турарди, илгарилари ҳеч қачон бундай эмасди. Илгари бепарволигини билдириб турган нигоҳи ҳозир ғайрат, фаолият ва зарба беришга ҳозирлик, ихчамлик ифодалар эди. У ҳозир яланг оёқ эди.

Пьер гоҳ пастга, шу бугун эрталаб аравалар ва суворилар ўтган ялангликка, гоҳ узоқдан кўринаётган дарёнинг нарёғига, гоҳ тишлаб олайми, деб ўйнашаётган кучукчага, гоҳ йўғон, катта ва кир панжаларини қимирлатиб, ҳузур қилиб қадам ташлаб бораётган яланг оёқларига қараб қўярди. Ҳар гал яланг оёқларига қараганда, унинг юзида бир жонланиш ва мамнунлик табассуми ўйнарди. Бу яланг оёқлар унга шу муддат ичидаги бошдан кечирган ва уқиб олгани барча нарсаларни хотирига солар ва бу хотиралар унга хуш ёқарди.

Ҳаво бир неча кундан бери сокин ва очиқ бўлиб эрталаблари салгина қиоров тушарди, бошқача қилиб айтганда «кампир ёзи» мавсуми эди.

Ҳаво ҳам, қуёш тушиб турган ерлар ҳам илиқ, бу илиқлик кишини тетиклаштирадиган субҳидамнинг салқинига қўшилиб жуда яхши таъсир бағишларди.

Узоқ-яқиндаги ҳамма нарса усти гоҳ кумушдай ярқираб, биллурдай товланиб турардиги, бу ҳол фақат кузнинг шу фаслида бўлиши мумкин. Воробьев тоғлари-даги қишлоқ ўзининг черкови ва каттакон биноси билан узоқдан кўриниб турибди. Яйдоқ дараҳтлар ҳам, қум ва тошлар ҳам, уйларнинг томлари ҳам, черков минорасидаги яшил найза ҳам, оқ уйнинг бурчаклари ҳам бу мусаффо ҳавода барча нозик чизиқлари ва икир-чикирлари билан ғайри табиий бир тарэда барала кўзга ташланниб турарди. Яқинроқда бир помешчикнинг чала ёнган ва ҳозир французлар ишғол қилган ўзининг таниш харобалари, ҳовли четида ўсиб ётган ва ҳали барглари кўмкўк турган сирен дараҳтлари кўриниб турарди. Булутли кунда ўзининг беўхшовлиги билан кишининг ихлосини қайтарадиган, ифлос қилиб ташланган бино ҳам ҳозир

мусафо ва сокин ҳавода одамга алланечук ором бағиши-
лайдиган гўзал бир иморатга ўхшаб кўринарди.

Уйида юргандай тугмаларини ечиб ташлаган француз
капрали бошида қалпоқ, оғзида калта чўбуқ, бостирма-
нинг муюшидан чиқди ва дўстона кўз қисиб, Пъернинг
олдига келди.

— Quel soleil hein, Monsieur Kiril? (ҳамма француз-
лар Пъерни шундоқ аташарди). On dirait le printemps¹.—
капрал эшикка суяниб Пъерга чўбуқ таклиф этди, Пъер
ҳар галгидай яна рад қилди.

— Si l'on marchait par un temps comme celui-la...²—
деб гап бошлади у.

Пъер ундан қўшиниларнинг сафарга чиқиши ҳақида
нима хабар бор, деб сўради, капрал деярли ҳамма қў-
шинлар йўлга чиқаётганини ва асиirlар ҳақида ҳам бугун
буйруқ келиш эҳтимоли борлигини айтди. Пъер турадиган
бостирмада Соколов деган солдат ўлим тўшагида ётган
эди, Пъер капралга шу солдат ҳақида бирон тадбир кўриш
кераклигини айтди. Капрал бунга жавобан Пъерга: сиз
хотиржам бўлаверинг, бунинг учун кўчма ва доимий гос-
питаллар бор, касаллар ҳақида кўрсатма келиши керак,
умуман бошлиқлар содир бўлиши мумкин бўлган барча
воқеаларнинг ғамини еб қўйишган, деди.

— Et puis, M-r Kiril, vous n'avez qu'à un mot au capi-
taine, vous savez. Oh, c'est un... qui n'oublie jamais rien.
Dites au capitaine quand il fera sa fournée, il fera tout pour
vous...³

Капрал айтиётган капитан Пъер билан ҳам тез-тез ва
узундан узоқ суҳбатлашиб турар, ҳар доим лутф-марҳа-
мат кўрсатиб юрар эди.

— Vois-tu, St. Thomas, qu'il me disait l'autre jour:
Kiril c'est un homme qui a de l'instruction, qui parle fran-
çais; c'est un seigneur russe, qui e eu des malheurs, mais
c'est un homme. Et il s'y entend le... S'il demande quelque
chose, qu'il me dise, il n'y a pas de refus. Quand on a fait
ses études, voyez vous, on aime l'instruction et les gens
comme il faut. C'est pour vous, que je dis celà, M. Kiril.

¹ — Офтобга қаранг, а жаноб Кирил! Баҳорининг ўзгинаси.

² Жуда походбоп ҳаво бўляпти-да...

³ Кейин, жаноб Кирилл, сиз капитанга бир оғиз айтиб қўйсангиз
бас: биласиз-ку... У шунақа... Ҳеч нарсани эсдан чиқармайди. Капи-
тан асиirlарни кўздан кечиргани келганда айтинг, сиз учун у ҳамма
нарсага тайёр...

Dans l'affaire de l'autre jour si ce n'était grâce à vous; ça aurait fini mal.¹

Қапрал яна бир оз валақлагандан сўнг кетди. (Қапрал қайси куни французлар билан асирлар ёқалашиб қолганини ва шунда Пьер ўртоқларини ажратиб олиб, бу ишни бости-бости қилиб қўйганини ҳотирлаган эди). Асирлардан бир неча киши Пьер билан қапрал орасида бўлаётган суҳбатга қулоқ солиб турган эди, қапрал кетиши билан дарҳол у нима деди, деб сўрашди. Французларнинг шаҳардан чиқиши ҳақида қапралдан эшигтан хабарни Пьер ўртоқларига сўзлаб берадиган чоғда бостирманинг эшиги олдида ориқ, ранги заҳил, кийим-боши жулдур бир француз солдати пайдо бўлиб қолди. У салом ўрнига журъатсиз чаққон ҳаракат билан бармоқларини пешонасига олиб бориб, Пьерга мурожаат этди ва кўйлак тикиб бермоқчи бўлган солдат Platoche² шу бостирмада турадими, деб сўради.

Французлар бир ҳафта мұқаддам чарм ва сурп олишган, этик ва кўйлак тикиб беринг, деб асирларга бўлиб беришган эди.

Каратаев яхшилаб тахланган кўйлакни олиб чиқиб:

— Тайёр, лочиним, тайёр! — деди.

Каратаев кун илиқ бўлгани учун ишлашим қулай бўлсин деб, чалвор ва кир бўлиб йиртилиб кетган кўйлакда юрган эди. Унинг соchlари мастеровойларники сингари пўстлоқ билан боғлаб қўйилган, шу сабабдан кулчадай юзи яна ҳам юмалоқроқ ва ёқимлироқ бўлиб қолган эди.

— Иигит сўзи битта бўлади, жума кунига ваъда берувдим — тайёрлаб қўйдим,— деди Платон жилмайиб, тиккан кўйлагини ёзиб кўрсатаркан.

Француз у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради ва худди шубҳага ўрин қолмагандай дарров мундирини ечиб, кўйлакни кия бошлади. Мундир остида французнинг кўйлаги йўқ, яланғоч, сариқ, ориқ баданига эса ёғ босиб кетган узун, гулли шоҳи жилет кийган эди. У асирлар кулиб

¹ — Мана, кўряпсанми, Тома, деди қайси куни менга капитан, Кирилл жуда ўқимишли одам, французча гапиради; у бахтсизликка учраган рус хўжаси, лекин одам... У гапга тушунадиган киши... Агар бирон нарса сўраса йўқ демайман. Ўзинг унча-мунча ўқиган бўлсанг, тарбия кўрган зиёли кишиларни яхши кўрар экансан. Жаноб Кирилл, мен сизнинг ҳақингизда гапираман. Қайси куни сиз бўлмаганингизда, оқибати жуда ёмон бўлар эди...

² Платош.

юбормасин, деб хавфсирагандай шошиб-пишиб кўйлакни қия бошлади. Асиirlарнинг биронтаси ҳам «чурқ» этмади.

— Қара, лоппа-лойиқ, — деди Платон кўйлакнинг этагини тортиб. Француз калласини ёқасидан, қўлларини ёнгидан чиқарди-да, бошини кўттармасдан эгнидаги кўйлакнинг у ёқ-бу ёғига қаради ва чокларини кўздан кечира бошлади.

Платон, афтидан, ўз ишига ўзи суюниб оғзи қулоғида деди:

— Эй, лочиним, бу ер тикувчилик устахонаси бўлмаса, тикадиган асбоб бўлмаса, битни ҳам қуролсиз ўлдирив бўлмайди деган гап бор.

— C'est bien, c'est bien, merci, mais vous devez avoir de la toile de reste?¹ — деди француз.

Платон Каратаев ҳамон ўз ишидан хурсанд бўлиб, деди:

— Кийиб олганингдан кейин ўтиришади, ҳузур қилиб юрасан...

Француз яна тиржайиб:

— Merci, merci, moi vieux, le reste? — деди ва чўнта гидан қоғоз пул чиқариб Каратаевга узатди, — mais le reste...²

Платон француз нима деганини тушунмаган бўлиб турганини кўриб, Пьер ўртага тушди. Каратаев пул учун французга қуллуқ қилди ва димоги чоғ бўлиб тиккан кўйлагини томоша қилиб тураверди. Француз қолга сурпни берасан, деб туриб олди ва гапини таржима қилишни Пьердан сўради.

— Қолганини бу нима қиларкан? — деди Каратаев. — Биз ундан роҳатижон пайтава қиласдик. Ҳа, майли, оладиган бўлса олаверсин! — Каратаев тўсатдан ранги ўзгариб, тумтайиб олди ва индамасдан қийқимлар ўралган тугунчани қўлтиғидан олди-да, афтига ҳам қарамасдан: — Ма, бошингда қолсин! — деб французга узатди-ю, орқасига бурилиб нари кетди. Француз сургга қараб ўйланиб қолди, кейин Пьерга савол назари билан қаради. Пьернинг нигоҳи унга бир нима дегандай бўлди.

— Platoche, dites donc, Platoche, — француз тўсатдан қизариб кетди-да, чийиллаган товуш билан қичқирди. — Gardez pour vous,³ — ва қийқимларни бериб, жўнаб қолди.

¹ — Яхши, яхши, қуллуқ, лекин қолган сурп қани?

² — Раҳмат, раҳмат, дўстим, лекин қолганини бермайсанми? Қолганини бер.

³ Платоша, ҳой Платоша, ма, ола қол.

— Мана кўрдиларингми,— деди Каратаев, бош чайкаб.— Файридин дейишади, лекин инсофи бор. Терлаган қўл юмшоқ, қуруқ қўл қаттиқ бўлади, деб мўйсафидлар бекорга айтмаган. Ўзи қип-яланғоч бўлса ҳам бериб кетди-ку.— Каратаев ўйчанлик билан қулимсираб, қийқимларга бир оз қараб турди-да, кейин: — Аммо булардан жуда соз пайтава чиқади, оғайні,— деб бостирмага қайтиб кирди.

XII

Тўрт ҳафтадан бери Пьер асоратда эди. Французлар унга солдатлар бостирмасидан офицерлар бостирмасига ўтишни таклиф қилган бўлса ҳам унамасдан биринчи кун ётган бостирмасида қолаверди.

Форат бўлган ва ўт қўйилган Москвада Пьер одам боласи чидаши мумкин бўлган барча маҳрумиятларни бошдан кечирди, лекин у шу вақтгача гавдасининг нақадар бақувват, ўзининг соғлом эканлигини билмаган эди, бу маҳрумиятлар аста-секин сезилмасдан бошланиши, натижасида Пьер буларни осонгина эмас, ҳатто шодлик билан ўтказарди. Кечмишда эришиш учун беҳуда жон куйдирган осойишталиқ ва ўз-ўзидан мамнунлик ҳолатига Пьер мана шу кунлари етишди. Бородино жангидага солдатларда кўриб ҳанг-манг бўлиб қолгани бу руҳий осойишталиқни, ўз-ўзидан мамнунликни Пьер аллақачонлардан бери, турли йўллардан қидириб юради — бу нарсани у филантропиядан, масонликдан, ғамни ёзадиган киборлар ҳаётидан, шаробдан, фидойиликдан, Наташага бўлган романтик севгисидан қидирган эди; бу нарсани у фикрлаш йўли билан қидирган, лекин барча бу қидиришлар ва уринишлардан натижага чиқмаган эдй. Эндиликда эса Пьер бу руҳий осойишталиқка, ўз-ўзидан мамнунликка, ўзи ўйламагани ҳолда, ўлим даҳшати орқали, маҳрумиятлар орқали, Каратаев орқали эришди. Бандилар отилаётган вақтда бошидан кечирган даҳшатли дақиқалари гўё илгари жуда муҳим бўлиб кўринган нотинч фикр ва туйғуларни унинг тасаввuri ва хотиридан абадий ювиб ташлагандай бўлди. Пьер Россия тўғрисида, ҳам уруш тўғрисида ҳам, сиёsat тўғрисида ҳам, Напалеон тўғрисида ҳам ўйламай қўйди. Унга шу нарса равшан бўлдики, буларнинг унга алоқаси йўқ, бу ҳақда ўйлаш унинг қўлидан келмайди, шунинг учун бу бораларда муҳокама ҳам юргизолмайди. «Умрнинг ҳам шериги йўқ, Россия-

Нимг ҳам деб у Карадаевнинг гапини тақорлади ва қизиги шундаки, бу сўзлар унга таскин берарди. Бир вақтлари Наполеонни ўлдириш қасдида юрганлари, Апокалипсис ҳайвон ҳақида, кабалистик муаммоли рақамларни тарҳу жам қилиб юрганлари ҳозир мужмал, ҳатто кулгили ҳол бўлиб кўринди. Хотинининг дастидан дод деб юрганлари, мени маломатга қўймасин деб, ташвишга тушганлари ҳозир арзимаган нарсагина эмас, балки ўйин эрмакдек туюлди. Хотинининг аллақаерда, тъбига мувофиқ ҳаёт кечириб юргани билан унинг неча пуллик иши бор? Асирининг оти граф Безухов эканини француздар билишди нимаю, билишмади нима? Бу билан кимнинг, айниқса Пьернинг нима иши бор?

Шу кунлари Пьер князь Андрей билан қилган сұхбатини тез-тез эслар, унинг фикрига сал бошқачароқ тушунса ҳам, лекин бу фикрларни тўла-тўкис маъқулларди. Князь Андрей баҳт фақат манғий бўлади, деб ўйларди ва шундай дерди, лекин бу сўзни у алам қилганидан хиёл киноя тарзида айтарди. Шу гапни айта туриб князь Андрей гўё бошқа бир фикрни баён қилмоқчи эди, яъни мусбий баҳтга эришмоқ учун биздаги интилишлар фақат баҳтга эришмасдан, изтироб чекиб юришимиз учундир, демоқчи эди. Аммо Пьер ҳеч фаразсиз, бу фикр ҳәққоний фикр эканлигини эътироф қиласарди. Аэоб-үқубатнинг йўқлиги, эҳтиёжларни қондириш ва бунинг оқибатида истаган ишни танлаш, яъни хоҳлаганича яшаш ҳозир Пьерга одам боласининг энг юксак баҳти бўлиб туюларди. Пьер ҳозир шу ерда, умри бино бўлиб, биринчи мартаба егиси келганда ейиш, ичгиси келганда ичиш, уйқуси келганда ухлаш, совқотганда исиниш, бирор билан гаплашгиси келганда гаплашиш, бирорнинг товушини эшитиш лаззатини тўла-тўкис тотмоқда эди. Эндиликда ҳамма нарсадан — яхши таомдан, озодаликдан, эркинликдан маҳрум бўлиб ўтирган чоғда бу эҳтиёжларни қондириш Пьерга баҳтнинг энг чўққиси бўлиб кўринди, машғулот танлаш, яъни истаганича яшаш эса, ҳозир бунаقا иш танлаш маҳдуд бўлган бир вақтда, Пьерга шу қадар осон бўлиб туюлдики, у роҳат-фароғатнинг керагидан ортиқлиги эҳтиёжни қондириш баҳтини йўққа чиқариб қўйишини ҳам унуди, машғулот танлашда бўлган катта эркинлик, ҳаётида билими, давлати, киборлар доирасида тутган мавқеи берган ўша эркинлик унга машғулот танлашни, яъни истаганча яшашни жуда қийинлаштириб юборишини ҳам, машғулотда

бўлган талаб ва имкониятни йўқقا чиқариб қўйишини ҳам унуда.

Шу кунлари Пьер фақат озод бўладиган вақтини орзу қиласарди. Лекин шундай бўлишига қарамасдан, кейинчалик, бутун умр бўйи Пьер асирикда ўтказган шу бир ойлик вақтини, иккинчи мусассар бўлмайдиган, щодлик бағишлаган кучли туйгуларни, энг муҳими, фақат шу бир ой мобайнинда сезгани тўла-тўқис руҳий осудаликни, мукаммал ботиний эркинликни зўр шавқ-завқ билан эслаб ва гапиради.

Пьер биринчи кун эрта туриб, тонг пайтида бостирамадан чиқиб, аввал Новодевичье монастирининг қорайиб турган гумбази билан крестларни, чанг босган ўт-ўланлар устига тушган қировни, Воробьев тепаликларини, дарё устида илонг-бilonг бўлиб, нофармон-зангори узоқларга бориб кўздан ғойиб бўлган дараҳтзор соҳилни кўрганида, майин шабада бетини силаганини сезгандада, Москвадан дала орқали учиб келаётган зоғчаларнинг товушини эшиганида, бирдан шарқдан нур сочиб, булут остидан қуёшнинг бир чети тантанали балқиб чиққаҷ, гумбаз ҳам, крестлари ҳам, қиров ҳам, яқин-йироқ ҳам, дарё ҳам, хуллас, ҳамма нарса фараҳли нурга кўмилиб жилмая бошлаганда Пьер шу маҳалга қадар сезмаган янги бир туйғуни, ҳаёт қувончга тўла ва мустаҳкам эканини сезди.

Бу туйғу асирик чоғида уни тарқ этдигина эмас, билъакс, аҳволи қанчалик оғирлашса, бу туйғу шунчалик ортиб бораверди.

Бостирамага келган дастлабки кунлардаёқ Пьер ҳақида шериклари орасида жуда юксак бир фикр туғилиб қолди ва бу фикр унинг ҳар нарсага ҳозир туришига ҳамда руҳан пок бўлишига ёрдам берди. Бир неча тилни билиши, французларнинг унга кўрсатаётган эҳтиромлари, ўзига хос соддалиги, ўртоқлари сўраган нарсани аямаслиги (у ҳафтада офицерлар қатори уч сўм пул оларди), солдатларнинг кўз олдида бостирма деворига қўли билан мих қоқиши, ўртоқларига хушмуомалалиги, уларни тонг қолдирадиган даражада ҳеч нарса қилмасдан бир жойда ўтириб, ўй-хәёлга берила билиши Пьерни солдатларнинг кўзига сирли ва алланечук олий зот қилиб кўрсатарди. Илгари ўзи яшаган ўша киборлар доирасида унга зарари етмаган бўлса ҳам бир қадар тортиниб-қимтиниб юришига сабаб бўлган хислатлари — бақувватлиги, паришхонтирилиги, соддалиги, бу ерда, бу одамлар орасида уни қаҳ-

рамон даражасига кўтаришига оз қолди. Пьер шерикларининг унга шу кўз билан қараши ўз зиммасига кўп нарсалар юкланини сезди.

XIII

6 октябрдан 7 октябряга ўтар кечаси француз қўшинлари шаҳардан чиқа бошлади: ошхоналар, бостирмалар вайрон қилинди, юклар араваларга ортилди, қўшин ва аравалар қўзғалди.

Эрталаб соат еттида бостирма олдида эгнидарида поход формаси, бошларида кивер, қўлларида милтиқ, ёлкаларига сафар халтаси ва катта-катта қоп кўтариб олган француз соқчи отрядлари туришарди. Ҳамма ёқн, французларнинг ғала-ғовури ва сўкиши босиб кетган эди.

Бостирмадагиларнинг ҳаммаси кийим-кечагини кийиб, қайишларини боғлаб, фақат чиқишга буйруқ берилишини кутиб туришарди. Қўзларининг атрофи кўкарған, ранли рўйи кетиб, ўзи чўпдай бўлиб қолган касал солдат Соколовгина уст-бошини киймасдан ўрнида ўтирап ва ориқликдан чўкиб кетган кўзлари билан унга парво қилмаётган ўртоқларига саволомуз тикилиб, бир маромда секин инграрди. Афтидан, у дарднинг зўрлигидан эмас (у юракбуруугига учраган эди), ёлғиз қолиш ғами ваҳимасидан кўпроқ инграмоқда эди.

Оёғида Карадаев эчки терисидан (бу терини бир француз таг чарм қилгани келтирган эди) тикиб берган этикн-кийиб, белини чилвир билан боғлаб олган Пьер касал олдига келди ва унинг қаршисига чўккалади.

— Кўп ҳам ваҳимага тушма, Соколов, улар бутунлай кетаётгани йўқ! Бу ерда уларнинг госпитали бор. Балки бизлардан кўра яхшироқ қарашар,— деди Пьер.

— Эй, худо, эй ажал! Эй худо! — деб солдат баланд товуш билан инграй бошлади.

— Тағин бир илтимос қилиб кўрай-чи,— деб Пьер ўрнидан турди ва бостирманинг эшигига томон юрди. Пьер эшик олдига желганда кеча чубуқ манзират қилган капрал икки солдат билан келиб қолди. Қапрал ҳам, солдатлар ҳам поход формасида, орқаларида сафар халтаси бор эди, бошларидаги кивернинг қулоқчинини тушириб олишганидан уларнинг таниш баشاрапари ўзгариб кетган эди.

Капрал бошлиқларнинг буйруғига биноан бостирма эшигини қулфлаб олгани келган асиirlарни ташқарига чиқаришдан олдин санаш керак эди.

— Caporal, que fera-t-on du malade?..¹— деб Пьер сўз бошлади-ю, бироқ шу он бу капрал мен танийдиган ўша капралми, ё бошқа бегона кишими, деб шубҳаланиб қолди, чунки капрал бутунлай ўзгариб кетган эди. Бундан ташқари, Пьернинг оғзидан шу сўз чиқиши биланоқ тўсатдан икки томонда дўмбира гумбур-гумбур садо бера бошлади. Капрал Пьернинг сўзини эшитиб қовоғини солди ва алланима деб сўкиниб, эшикни ёпди. Бостирманинг ичи қоронғи бўлиб қолди; иккала томондан гумбурлаб садо бераетган дўмбира касалнинг инграган товушини босиб кетди.

Пьер ўз-ўзига: «Мана ўша!.. Тағин ўша садо!» — деди ва беихтиёр эти жимиirlаб кетди. Капралнинг ўзгариб кетган башараси ва товушидан, дўмбираларнинг кишиний ларзага соладиган ва қулоқларни қоматга келтирадиган товушидан Пьер одамларни ўз иродаларидан ташқари ўзларига ўхшаган кишиларнинг қонини тўкишга мажбур қилган сирли лоқайд бир куч чулғаб олганини фаҳмлаб, бу куч нималарга қодир эканлигини у қатл вақтида кўрган эди. Бу кучдан қўрқмоқ, ундан узоқлашишга тиришмоқ, унинг қўлида қурол бўлиб хизмат қилаётган кишиларга ўтич ёки тавалло билан мурожаат этмоқ фойдасиз эди. Пьер энди бу нарсани биларди. Фақат сабр ва таҳаммул керак эди. У Соколовнинг олдига бўлак бормади ва қайрилиб ҳам қарамади, индамай тумтайиб бостирма эшигининг олдидаги туриб қолди.

Бостирма эшиги очилиб, асиirlар қўй суруси сингари бир-бирларини босиб, эшик олдига келиб тиқилиб турғанда Пьер буларнинг орасидан йўл топиб олдинга чиқди ва капралнинг айтишига кўра, Пьернинг илтимосини ерда қўймайдиган капитаннинг олдига борди. Капитан ҳам поход формасида эди, унинг совуқ башарасида ҳам, Пьер капралнинг сўз оҳангига ва дўмбиранинг садоларидан англаган «ўша» нарса кўриниб турар эди.

Капитан қаршисида ғуж бўлиб турган асиirlарга қошиб қовоғини солиб, хўмрайиб қарапкан:

— Filez, filez²— дерди.

¹ Капрал, касалини нима қиласиз?

² Ўтинглар, ўтинглар.

Пьер илтимоси ерда қолишини билса ҳам капитаннинг олдига борди.

Капитан худди Пьерни танимагандай, совуққина қайрилиб қаради ва:

— Eh bien, qu'est ce qu'il у a?¹— деб сўради. Пьер касал солдат ҳақидаги илтимосини айтди.

— Il pourra marcher, que diable! Filez, filez²,— деди капитан унга қарамай.

— Mais non, il est à l'agonie...³— деб Пьер гап бошлади.

— Voulez vous bien?..⁴— деб капитан бақириб берди.

Дўмбиралар трам-та-таютам қилиб қулоқларни қоматга келтира бошлади. Пьер бу одамларни ўша сирли куч батамом чулғаб олганини ва бирон нарса дейиш энди фойдасиз эканини англади.

Асир офицерларни солдатлардан ажратиб олдилар ва уларга олдинда юришни буюрдилар. Офицерлар, шулар жумласига кирган Пьер билан ўттиз киши, солдатлар эса уч юз киши эди.

Бошқа бостирмалардан чиқарилган асир офицерларнинг ҳаммаси нотаниш кишилар бўлиб, Пьерга нисбатан дурустроқ кийинган эди. Улар Пьернинг уст-бошига шубҳаланиб, ётсираб қарай бошлади. Пьердан сал нарида, афтидан, асир ўртоқларининг ҳурматига сазовор бўлган ранг-рўйи заҳил, юзи шишинқираган йўғон бир майор авратўн устидан белини сочиқ билан боғлаб олиб, қошиб-қобонини солиб бормоқда эди. У тамаки халтacha ушлаган қўлини қўйнига тиқиб, иккинчиси билан чўбуққа суяниб олган эди. Майор назарида ҳамма уни итараётгандай бўлиб кўрингани, шошиладиган жой бўлмаса-да, ҳамма қаёққадир шошилаётгани, таажжубланадиган ери бўлмаса ҳам ҳамма негадир таажжубланаётгани учун ҳарсиллаб, пишиллаб жаврар, ҳаммага аччиғланарди. Бошқа бир кичкина, ориқ офицер эса ҳозир қаёққа олиб бораётгандилари, бугун қаңча йўл боса олишлари ҳақида ўз тахминларини айтиб, ҳаммага сўз қотарди. Кигиз этик ва комиссариат формасини кийган бир мансабдор ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа югуриб, ёниб кетган Москвага қарар,

¹ Ҳа, тагин нима?

² Бораёради, ҳеч бало урмайди!

³ Йўқ, у ўлай деб ётиби...

⁴ Бор-э...

қайси жойларга ўт тушганини, кўринаётган иморатлар Москванинг қайси томонида эканини товуш билан хабар қиласарди.

— Нимага баҳс-мунозара қиляпсизлар? — деди майор ғазаб билан.— Николаники бўлди нима-ю, Власники бўлди нима, барибир эмасми, мана, кўриб турибсизлар, ҳаммаси куйиб кул бўлди...— Майор орқасидан келаётган ва уни туртаётган кишиларга қараб:

— Ҳой, сизга йўл торлик қиляптими, нега туртасиз? — деди.

Бу орада ёнғинга қараб бораётган асиirlарнинг гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан:

— Войбўй, қаранг-а, нима қилиб қўйишибди? — деган товушлари эшитилиб турар эди.— Замоскворечъени ҳам, Зубовони ҳам, Кремлни ҳам... Қаранглар, ярми куйиб ётибди. Замоскворечье бутунлай ёниб кетган деб айтмаб-мидим.

— Енган бўлса ёнгандир, энди щанғиллаб ўтиришнинг нима ҳожати бор! — деди майор.

Хамовник (Москванинг омон қолган камдан-кам маҳалларидан бири) орқали ўтиб, ибодатхона қархисига келганда бирдан асиirlар тақа-тақ тўхтади, даҳшат ва нафрат нидолари эшитилди.

— Вой аblaҳлар-э! Вой динсизлар-э! Ҳа, ўлик, ўлик... Бетига бир бало суртиб қўйишибди.

Пьер ҳам асиirlарни даҳшатга солган аллақанақа нарса олдига — черков яқинига борди ва унинг панжарасига суюб қўйилган бир нарсани кўрдию, лекин нималигини пайқолмади. Фақат аниқроқ кўрган ўртоқларининг сўзларидан билдики, бу нарса бетига қоракуя суртиб, черков панжарасига тикка қилиб қўйилган мурда экан.

Соқчиларнинг:

— Marchez, sacré пом... Filez... trente mille diab-les...¹— деб сўккан товуши эшитилди ва француз солдатлари яна-да ғазабланиб, ўликка қараётган асиirlар оломонини қилич билан ҳайдай бошлиди.

XIV

Хамовник тор кўчаларидан асиirlар ёлғиз соқчилар ва соқчиларнинг орқадан келаётган юқ ва ем-ҳашак ортилган аравалари билан боришарди, бироқ озиқ-овқат

¹ Юринглар, юринглар... малъунлар...

магазинлари олдига келганда, улар аҳолининг араваларига аралашиб кетиб, зўрга жилаётган жуда каттакон тўп-тўпхона карвоининг орасига кириб қолишиди.

Кўприкка етганда, олдиндагилар ўтиб кетсин, деб ҳамма тўхтади. Кўприк олдида асиirlар олдинда бораётган ва орқадан сон-саноқсиз бошқа аравалар карвоини кўрди. Ўнг томонда, Қалуга йўли Нескучнийга яқин бориб буриладиган ерда, йироқларда кўздан ғойиб бўладиган сон-саноқсиз қўшин ва аревалар карвони қаторқатор бўлиб кетарди. Булар ҳаммадан олдин қўзғалган Богарне корпусининг қўшинлари эди; орқада, дарё бўйлаб ва Каменний мост устида Нейнинг қўшин ва аревалари чўзилиб кетган эди.

Асиirlарни олиб кетаётган Даву қўшинлари Кримский кечувидан ўтиб борар, қисман Қалуга кўчасига кирган эди. Лекин аревалар карвони шу қадар чўзилиб кетган эдики, Богарнега қарашли карвоининг кети Москвадан Қалуга кўчасига кирмасдан туриб, Ней қўшинларининг боши Большая Ординкадан чиқди.

Кримский кечувидан ўтгач, асиirlар бир неча қадам юргандан сўнг тўхтаб қолар, бир оздан кейин яна қўзғалишарди, ҳар томондан оқиб келаётган экипаж ва одамлар борган сайин уларни қисиб келмоқда эди.

Кўприк билан Қалуга кўчаси орасидаги бир неча юз қадам масофани бир соатдан ортиқроқ босиб, Замоскваречье кўчасини Қалуга кўчасига туташтирадиган майдонга етгандан сўнг,тиқилинчда қисилиб қолган асиirlар яна тўхташди ва шу чорраҳада бир неча соат тўриб қолишиди. Ҳамма ёқдан қутурган денгиздай тинимсиз гумбурлаётган гилдиракларнинг садоси, қадам товушлари эшитилар, муттасил бақириш ва сўқинишлар қулоқни қомагга келтиради. Ёниб қорайган бир бинонинг деворига қисиб қўйилган Пьернинг тасаввурида бу товушлар дўмбиранинг товушига қўшилиб кетарди.

Асиir офицерлардан бир нечаси атрофни яхшироқ кўриш учун Пьер суяниб турган ўша бинонинг деворига тармашиб чиқди.

— Вой-бўй, одамларни қаранг-а! Одамларни... Тўпларга ҳам юк ортишибди! Мўйналарни қаранг...— дейиншарди асиirlар.— Оббо аглаҳлар-э, роса талашибди... Ху анавининг кетидаги аревага қаранг... Худо ҳаққи, иконадан юлиб олишган. Булар немис бўлса керак. Эй, ўзимизнинг мужик-ку, азбаройи худо! Ҳа, аглаҳлар!..

Қара, шунча нарсани ортибди, аранг боряпти! Мужи арава нима деган гап — ўшани ҳам олишибди!.. Қара сандиқ устига ўтириб олибди. Ё алҳазар!.. Ёқалашаپти

— Тумшуғига сол, сол тумшуғига!.. Шу туришда кунни кеч қиласидиганга ўхшаймиз. Ана унга қаранглар, ана унга... бу Наполеоннинг ўзиники бўлса керак. Отларини кўряпсизларми! Тож тамға-я, тож тамға. Мана бу кўчмай. Қопи тушиб қолди, кўрмаяпти. Тағин ёқалашиб кетди. Ана у бола кўтариб олган аёл ҳам чакки эмас... Бу қанақаси, ҳаммани қўйиб сени ўтказиб юборишсинми.. Қара, бош-кети кўринмайди-я. Худо урсия, рус қизлари рус қизлари! Коляскаларда керилиб ўтиришларини қара-я!

Хамовниқ черкови олдида бўлгани сингари бу ерда ҳам асиrlар қизиқсиниб йўлга томон ёцирилишди, Пъер бўйи баландлиги сабабли бошқа кишиларнинг боши оша, асиrlарини бу қадар қизиқтирган нарсани кўрди. Снаряд яшиклари орасига кириб тақилган учта коляскада ясантусан қилиб, ола байроқ кийимлар кийган, бетларига упа-элик суртган хотинлар бир-бирига қисилишиб чийиллаб, алланималар деб қичқириб бормоқда эди.

Бу сирли куч пайдо бўлиб қолганини англаған дақиқадан бошлаб Пъернинг назарига ҳеч нарса: эрмак учун қоракуя суртилган ўлик ҳам, қаёққадир шошилаётган бу хотинлар ҳам, Москва ёнгини ҳам ҳайрон қоларли ёки кўрқинчли бўлиб кўринмай қолди. Кўз олдида юз берадётган бу ҳодисаларнинг биронтаси Пъерга деярли таъсир қилмас эди — унинг қалби гўё оғир бир курашга ҳозирлик кўраркан, иродасини заифлаштирадиган таас-суротларни қабул қилмай қўйгандай эди.

Хотинлар ўтирган коляскалар ўтиб кетди. Уларнинг кетидан яна аравалар, солдатлар, мужик аравалар, солдатлар, яшиклар, яна солдатлар, онда-сонда аёллар ўтди.

Пъер алоҳида одамларни кўрмас, балки уларнинг ҳаракатини кўрарди.

Бу одамларни ҳам, отларни ҳам гўё кўзга кўринмайдиган бир куч қувиб бормоқда эди. Пъер кузатиб турган шу бир соатли вақт ичida уларнинг ҳаммаси фақат бир тилак билан — тезроқ ўтиб кетиш тилаги билан турли кўчалардан чиқиб келмоқда эди; уларнинг ҳаммаси бир-бири билан тўқнаш келиб қолиб, жаҳли чиқар, ёқалашиб кетар, оқ тишларини кўрсатиб ўржайишар, қовоқларини солишар, бир хилдаги сўзлар билан бир-бирларини ха-

қорат қилишіар ва ҳамма юзларда Пьер эрталаб, дўмбира товушчи чиққан вақтда капралнинг башарасида кўриб тонг қолган ўша йигитчасига дадил ва шафқатсиз совуқ ифода бор эди.

Кечга томон соқчи отряднинг бошлиғи ўз командасини тўплади, қичқириб-бақириб, жанжаллашиб, аравалар карвони орасига суқилиб кирди ва ҳар томондан қуршаб олинган асиirlар Калуга йўлига чиқди.

Улар дам олмасдан, илдам юриб кетавердилар ва қуёш бутунлай ботгандагина тўхтадилар. Аравалар бирбирининг орқасига тиради қолди, одамлар тунағани ҳозирлик кўра бошлади. Ҳамма жаҳли чиққан ва жонидан тўйганга ўхшарди. Анчагача ҳар томондан сўкиниш, бақириш ва ёқалашиш товушлари эшитилиб турди. Соқчиларнинг кетидан келаётган карета туртилиб, шотиси билан соқчиларнинг аравасини тешиб юборди. Бир неча солдат ҳар томондан аравага қараб югурди, бири каратага қўшилган отларни калласига уриб, уларни четроқка бурса, иккинчилари бир-бирлари билан ёқалаша бошлади, қилич билан уриб, бир немиснинг бошини қаттиқ ярадор қилишганини Пьер ўз кўзи билан кўрди.

Буларнинг ҳаммаси совуқ куз оқшомида, даланинг қоқ ўртасига келиб тўхтагандан сўнг, бир нарсадан — шаҳардан чиқиб кетаётган чоғда бу қадар саросимага тушганликлари, бу қадар шошилиб ҳаракат қилганларидан хижолат тортгандай эди. Тўхтагандан кейингина ҳамма қаёққа бораётганлари номаълум эканини, бу йўлда ҳали кўп қийинчилик ва кулфатларга дучор бўлишини англагандек эди.

Бу манзилда соқчилар асиirlарга шаҳардан чиққан вақтдагига қараганда қўполроқ муомала қила бошлади. Биринчи мартаба шу манзилда асиirlарга бериладиган овқат от гўштидан пиширилди.

Офицердан тортиб сўнгги солдатгача ҳамманинг қалбida ҳар бир асиirlарга нисбатан шахсий бир адovat туйфуси пайдо бўлиб қолганлиги ва бу адovat, бирдан илгариги дўстона муносабатлар ўринини олганлиги сезилиб қолди.

Москвадан чиқаётган вақтдаги шошма-шошарликда бир рус солдати, қорним оғрияпти, деган баҳона билан қочиб кетганлиги асиirlарни йўқлама қилаётган чоғда маълум бўлдию бу адovat янада кучайиб кетди. Пьер бир француз йўлдан четга чиққан бир рус солдатини тутиб урга-

инни кўрди, унинг ошнаси капитан рус солдатини қочириб юборгани учун унгер-офицерга дағдаға қилганини ва сени судга бераман, деб унга дўқ урганини эшилди. Солдат касал, юролмай қолган эди, деб унгер-офицер важ кўрсатганда, капитан юролмай қолган асиrlарни отиб ташлансан деган буйруқ бор, деб айтди. Қатл вақтида Пьерни эзиб ташлаган ва асиrlик вақтида билинмай кетган ўша машъум куч ҳозир унинг бутун вужудини чулғаб олган эди. Уни ваҳима босди, лекин ўша машъум куч уни қанчалик маҳв этишга уринмасин, у ўз қалбида бу кучга боғлиқ бўлмаган ҳаёт кучининг ўсиб, мустаҳкамлана бораётганини сезди.

Пьер от гўшти солиб, арпа унидан пиширилган аталаи ичди-ю, ўртоқлари билан суҳбатлашиб ўтириди.

Москвада кўрган нарсалари тўғрисида ҳам, французларнинг қўпол муомаласи тўғрисида ҳам, орқада қолган кишилар отиб ташланади, деб қилинган эълон тўғрисида ҳам ҳеч ким, на Пьер ва на унинг ўртоқлари оғиз очди; ҳудди оғирлашиб бораётган вазиятларини писанд қилмаётгандай, ҳамманинг чиройи очиқ ва кайфи чоғ эди. Улар ўзларининг шахсий хотиралари, поход вақтида кўрган кулгили воқеалардан гапириб, ҳозирги вазиятлари ҳақида сўз очишмас эди.

Қуёш аллақачонлар ботиб кетган. Осмоннинг ҳар қаер, ҳар қаерида ёруғ юлдузлар порлаб чиқди; мўралаб чиқаётган тўлин ойнинг ёнгин алангасидай қизғиши шуъласи осмоннинг бир четини ёритиб юборди ва каттақон қизил баркашга ўҳшаган ой ярим қоронгида ажиг тарзда тебрана бошлади. Ҳамма ёқ ёришиб кетди. Оқшом ўтган, лекин тун ҳали бошланмаган эди. Пьер янги топган ўртоқларининг олдидан туриб, гулханлар оралаб, кўчанинг нарёғига ўтди: эшитишича, асир солдатлар шу ерда эди. Пьер уларнинг суҳбатини қўмсаబ қолган эди. Француз соқчиси йўлда уни тўхтатиб, орқага қайтарди.

Пьер қайтиб келди-ю, лекин гулхан ёнида ўтирган ўртоқларининг олдига эмас, оти чиқарилган бир бўш араванинг олдига борди. Оёқларини букиб, бўшини қўйи солиб, араванинг фидираги ёнида, совуқ ерга ўтириди ва шу зайлда узоқ вақт қимирламай, ўй-хаёлга ғарқ бўлди. Бир соатдан ортиқроқ вақт ўтди. Ҳеч ким Пьерни безовта қилмади. У тўсатдан мулойим ва йўғон товуши билан шу қадар қаттиқ кулиб юбордики, атрофдаги кишилар якка ўзи кулаётганини кўриб, таажжубланиб қарадилар.

— Ҳа-ҳа-ҳа! — деб куларди Пъер. У баланд товуш билан ўзича гапира бошлади: — Солдат мени қўймади. Мени тутиб, қамаб қўйиши. Мени асирикда сақлаб юришибди. Кимни, мени? Меними? Менинг мангутуҳимни! Ҳа-ҳа-ҳа!.. Ҳа-ҳа-ҳа!.. — деб Пъер кўзларида ёш куларди.

Бирор ўрнидан турди ва бу йўғон ва ғалати киши нима учун куляпти, деб Пъернинг олдига келди. Пъер кулгидан тўхтаб, ўрнидан турди-да, бу синчков кишининг олдидан нарироққа бориб, атрофга қаради.

Ёнаётган гулханларнинг чирсиллаши, одамларнинг ғала-ғовури билан илгари гувиллаб турган каттакон, бепоён манзилгоҳ жимиб бормоқда; гулханларнинг қипқизил ўтлари ёниб кул бўлмоқда. Оқаришиб турган баланд осмонда тўлин ой чиройини кўз-кўз қилиб турмоқда эди. Манзилгоҳ ташқарисидаги олдин кўринмаётган ўрмон ва далалар ҳозир йироққача кўриниб турарди. Бу ўрмон ва саҳроларнинг нарёғида оқаришиб, чайқалиб, меҳригиёдай ўзига тортаётган бепоён йироқ ерлар ётарди. Пъер осмонга қаради, узоқда милтиллаб турган юлдузларга қаради. «Буларнинг ҳаммаси менини, буларнинг ҳаммаси менда, буларнинг ҳаммаси менинг ўзим! — деб ўйлади Пъер. — Буларнинг ҳаммасини улар ушлаб олдилару, тахта билан тўсив қўйган бостиргмага қамаб қўйдилар!» У кулимсираб қўйди ва ухламоқчи бўлиб ўз ўртоқлари олдига кетди.

XV

Октябрнинг бошларида Кутузов ҳузурига Наполеоннинг мактуби ва сулҳ ҳақидаги таклифи билан яна бир элчи келди; Наполеон шу кунлари Кутузовдан сал олдинда, эски Қалуга йўлида бўлса ҳам русларни чалғитиш учун мактубнинг остида, Москвада ёзилган, деб кўрсатган эди. Кутузов Лористон орқали юборган биринчи мактубга нима жавоб берган бўлса, бунга ҳам айнан ўша жавобни берди; сулҳ ҳақида ҳеч қандай сўз бўлиши мумкин эмаслигини айтди.

Шундан сўнг кўп ўтмай, Дороховнинг Тарутинодан сўлроқда ҳаракат қилаётган партизан отрядидан маълумот олинди; маълумотда Фоминскоеда француз қўшинлари пайдо бўлиб қолганлиги, бу қўшинлар Брусье

дивизиясига тегишлий солдатлар эканлиги, бошқа қўшинлардан ажралиб қолган бу дивизияни бирпасда қириб ташлаш мумкин эканлиги кўрсатилган эди. Солдатлар билан офицерлар яна жанг қилишни талаб этишиди. Тарутино яқинидаги енгилгина ғалаба қозониб, мазахўрак бўлиб қолган штаб генераллари Кутузовдан Дорохов таклифини амалга оширишни талаб қилишди. Кутузов ҳар қанақа ҳужумга қарши эди. Шунинг учун ўртacha бир йўл танланди: Брусье дивизиясига ҳамла қилиш учун Фоминскга кичикроқ бир отряд юборилди. Энг қизифи шуки, энг оғир, энг муҳим бўлган бу топшириқ (бу нарса кейинчалик маълум бўлди) тасодифан Дохтуровга топширилди; ҳеч ким бизга уни жанг лойиҳаларини тузиб берадиган, полклар олдида жавлон уриб, орденларни тўпхоналарга отадиган ва ҳоказо ишларни қиласиган одам деб тасвирламаган эди, бу камтарин, паст бўйли одамни ҳамма ланж ва калтафаҳм одам ҳисоблар ва ланж, калтафаҳм деб юрар эди, лекин русларнинг француздар билан қилган бутуни уруши давомида, Аустерлицдан бошлаб ўн учинчи йилгача, қаёрда аҳвол оғир бўлса, ўша ерда ҳозир бўлиб, бошчилик қилган ўша Дохтуров эди. Аустерлицда, ҳамма қочган, ҳамма ҳалок бўлаётган ва ариергардда биронта ҳам генерал қолмаган бир вақтда Аугест тўғони олдида ўзи якка-ёлгиз қолиб, полкларни тўплаган, қутқариш мумкин бўлган нарсани қутқариб қолган одам шу Дохтуров эди. Касал бўлиб, иситмалаётган Дохтуров йигирма минг аскарни олиб, шаҳарни бутун Наполеон армиясидан муҳофаза қилиш учун Смоленскка кетади. Смоленскда, Малахов дарвозаси ёнида, иситманинг зўрлигидан, кўзи энди уйқуга илингданда душманнинг Смоленскка қараб стаётган тўпларининг гумбурлости уни уйғотиб юборади ва Смоленск куни бўйи душманга қаршилик кўрсатиб, таслим бўлмайди. Бородино жангидаги Багратион ҳалок бўлиб, сўл қанотимиз қўшинлари 9 нинг 1 га нисбати миқдорида қирилиб, француздар тўпчиларининг кучи шу томонга йўналтирилгач, бошқа ҳеч ким эмас, мана шу ношуд ва калтафаҳм Дохтуров юборилади ва бошқа кишини юбормоқчи бўлган Кутузов, шошиб, дарров ўз хатосини тузатади. Бўй-басти кичик, ўзи камгап Дохтуров ўша ерга, рус қўшинларининг донгини чиқарган Бородинога боради. Наср ва назм билан жуда кўп қаҳрамонлар тараннум этилган, лекин Дохтуров ҳақида ҳеч ким бир оғиз сўз айтмаган эди.

Яна Дохтуров Фоминскоега юборилади, у ердан Малий Ярославлга жўнатилади, французлар билан сўнгги жанг мана шу Малий Ярославлда бўлади, французларнинг ҳалокати ҳам, маълумки, мана шу ердан бошланади; бизга урушнинг шў давридаги жуда кўп доҳийлар ва қаҳрамонларни тасвирлаб беришади, лекин Дохтуров ҳақида яна бирон сўз айтишмайди, айтилганда ҳам ё жуда кам ва ё шубҳали сўзлар айтишади. Дохтуров ҳақида лом-мим демай қўйғанларининг ўзи унинг фазилатларини очиқ-оидин таёдиқлайди.

Табиийки, машинанинг ҳаракатига тушунмайдиган киши унинг ишлашини кўрганда, тасодифан машина ичига тушиб, унинг юришига халал бериб, пилдираб турган пайраҳани кўриб, машинанинг энг муҳим қисми шу бўлса керак деб ўйлади. Машинанинг тузилиши билан ошна бўлмаган киши билмайдики, машинанинг энг муҳим қисми айланишига халал бериб, уни ишдан чиқариб қўядиган бу пайраҳа эмас, балки товуш чиқармасдан айланадиган кичкина тишли парракдир.

10 октябрда Дохтуров Фоминское йўлининг ярмини босиб, берилган буйруқни тўла-тўкис бажаришга бел боғлаб, Аристово қишлоғида тўхтаган ўша куни француз қўшинларининг ҳаммаси жонсараклик билан ҳаракат қилиб; худди жанг бўшламоқчи бўлгандай, Миратнинг позициясига келди-да, бирдан, ҳеч қандай сабабсиз, сўлга, янги Калуга йўлига бурилди ва илгари Брусье ёлғиз турган Фоминскоега кира бошлади. Шу вақтда Дохтуровнинг командасида Дороховнинг отрядидан бўлак яна Фигнер билан Сеславиннинг иккита кичик отряди бор эди холос.

11 октябрь, кечки пайт Сеславин асир олинган бир француз гвардиячисини етаклаб, Аристовога, бошлиқлар ҳузурига келди. Асир бугун Фоминскоега кириб келган қўшинлар бутун буюк армиянинг авангард қисми эканини, Наполеон ҳам шулар билан бирга эканини, армиянинг Москвадан чиққанига беҳ кун бўлганини айтди. Ўша куннинг ўзида Боровскдан келган бир дворян хизматкори шаҳарга жуда катта қўшин кирганидан хабар берди. Дорохов отрядининг казаклари француз гвардиячилари Боровск йўли билан бораётганини маълум қилди. Бу маълумотларнинг ҳаммасидан шу нарса аниқландики, бир дивизиягина бор деб мўлжалланган жойда ҳозир французларнинг Москвадан кутилмаган

йўл билан — эски Калуга йўли билан келаётган бутун армияси тўплланган экан: Шундай бўлгандан кейин Дохтуров ҳеч қандай тадбир кўрмади, чунки бу вазиятда қиладиган иши нимадан иборатлигини билмас эди. Унга Фоминскоега ҳужум қилишни буюришган эди. Бироқ Фоминскоеда илгари битта Брусьенинг дивизияси бўлса, ҳозир бутун француз армияси йиғилганди. Ермолов ўз билганича иш кўрмоқчи бўлган эди, бироқ Дохтуров менга шавкатли князнинг ами керак, деб туриб олди. Шундан сўнг штабга маълумот юбормоқчи бўлдилар.

Бу вазифа Болховитинов деган жуда улдабуро бир офицерга топширилди. У ёзма маълумотдан ташқари, бутун вазиятни оғзаки гапириб бериши керак эди. Кеҷаси соат 12 да Болховитинов маълумот солинган конверт билан оғзаки топшириқни олгач, бир казак билан эҳтиёт отларини олиб, бош штабга жўнади.

XVI

Куз фаслининг қоронги, илиқ тунларидан бири. Тўрт кундан бери ёмғир ёфмоқда эди. Болховитинов икки марта биринчидан алмаштириб, бир ярим соатда ўттиз чақирим билчиллаб кетган лой йўлни кечиб, кечаси соат иккига яқин Леташевкого етиб келди. Четан деворига «Бош штабдеб ёзиб қўйилган бир кулбанинг олдида эгардан тушиб, отини қўйди-ю, қоронги даҳлизга кирди.

— Навбатчи генералини тезроқ чақиринг! Масала жуда муҳим! — деди Болховитинов қоронги даҳлизда пишиллаб ўринидан тура бошлиған бир одамга.

— Кечқурун тоблари жуда қочиб турувди. Уч кундан бери ухлаганлари йўқ,— деб шивирлади деңгичик генералга ғамхўрлик қилиб.— Капитанини уйғота қолсангиз бўлмасмикин?

— Маълумот жуда муҳим, генерал Дохтуровдан,— деди Болховитинов пайпаслаб топган очиқ эшикдан кираркан. Деңгичик ундан олдинга ўтиб, кимнидир уйғота бошлиди: — Тўрам, тўрам, чопар келди!

— Нима, нима? Кимдан? — деди бирор уйқу аралаш.

— Дохтуров билан Алексей Петровичдан. Наполеон Фоминскоеда,— деди Болховитинов ким сўраётганини қоронғиликда кўрмаса ҳам товушидан бу одам Коновициин эмаслигини билиб.

Уйқудан уйғонган киши эснади, керишди.

— Уйғотгани мўнглим бўлмаялти,— деди у нимани.

дир пайпаслаб.— Тоблари йўқроқ эди! Балким узунқу-
лок гапдир.

— Мана маълумот,— деди Болховитинов.— Навбатчи
генералга тезда етказасан деб буюришди.

— Шошманг, аввал чироқни ёқайлик. Ҳой кумпар,
тағин қайси гўрга тиқдинг? — деди керишаётган киши
деншчикка қараб. Бу одам Коновнициннинг адъютанти,
Шчербинин эди.— Топдим, топдим,— деди у.

Деншчик чақмоқ чақиб, ўт чиқарди. Шчербинин пай-
паслаб шамдонни топди.

— Ҳа, сабил қолгурлар! — деди Шчербинин нафра-
томуз.

Чақмоқнинг шуъласида Болховитинов қўлида шам
ушлаб турган Шчербининнинг навқирон юзини ва бе-
риги бурчакда ҳануз ухлаб ётган тағин бир кишини кўрди.
Бу ётган одам Коновницин эди.

Чақмоқнинг пилиги бошда зангори, кейин қизғиш
шуъла сочиб ёнгандаги Шчербинин шамни ёқди (шамни
кемириб ётган сувораклар ҳар томонга тўзиб кетди) ва
чопарга қаради. Болховитинов бошдан-оёқ лойга ботиб
кетган эди, енги билан юзини артмоқчи бўлиб, ҳамма
ёғини бўяб қўйди.

Шчербинин конвертни оларкан:

— Бу маълумотни ким берди? — деб сўради.

— Аниқ маълумот,— деди Болховитинов.— Буни
асирлар ҳам, казаклар ҳам, айғоқчилар ҳам бир оғиз-
дан тасдиқлайти.

— Уйғотмасак бўлмайди,— деб Шчербинин ўрнидан
турди ва бошида тунги қалпоқ, шинелга бурқаниб ёт-
ган кишининг тепасига борди.— Пётр Петрович,— деди
у.— Коровницин қимирламади ҳам.— Бош штабга чақи-
ришяпти! — деди илжайиб Шчербинин бу сўздан Конов-
ницин уйғотиб кетишини аниқ билиб. Ҳақиқатан ҳам
қалпоқ кийган киши дарҳол бошини кўтарди. Коновни-
циннинг келишган қатъий юзида, иситмадан қизарган,
шишинқираган яноқларида бир лаҳзагина ҳозирги ва-
зиятдан йироқ бўлган уйқу хаёли ҳукм суриб турди,
лекин кейин бирдан сесканиб кетди-ю, юзи одатдагича
осуда ва қатъий тусга кирди.

— Ҳа, нима гап ўзи? Кимдан? — деб сўради ёруғдан
кўзларини очиб-юмиб, шошилмасдан. Кейин офицер-
нинг маълумотини эшитиб, мактубни очди, ўқий бош-
лади. Ўқиб бўлиши биланоқ жун пайпоқ кийган оёқла-

рини ерга тушириб, этигини кийди. Қалпоқни олиб, чакка сочларини таради-да, фуражкасини кийди.

— Тез етиб келдингми? Юр, шавкатли князь ҳузурига кирамиз.

Коновницин чопар келтирган маълумот жуда муҳим аҳамиятга эга эканини, уни кечиктириб бўлмаслигини дарҳол англади. Бу яхими, ёмонми, бунисини ўйлаб ўтирмади ва ўзига савол ҳам бермади. Унинг бу нарса билан иши йўқ эди. Урушга алоқадор масалаларга у ақли, муҳокамаси билан эмас, бошқа бир нарса билан қаарди. Унинг қалбида ҳеч кимга айтилмаган, теран бир қаноат: ҳамма нарсанинг охири хайрли бўлади, лекин бунга ишониш керак эмас, модомики, шундай экан, буни бирорвга айтишнинг ҳам ҳожати йўқ, энг яхиси ўз вазифангни бажаравер, деган қаноат бор эди ва у бор кучини сарф қилиб, ўз вазифасини адо этмоқда эди.

Петр Петрович Коновницин ҳам Дохтуровга ўхшаб, фақат ҳурмат юзасидангина 12-йил қаҳрамонлари деб аталган Барклайлар, Раевскийлар, Ермоловлар, Платовлар, Милорадовичларнинг рўйхатига киритилган, у ҳам Дохтуров сингари қобилияти ва маълумоти маҳдуд одам деб ном чиқарган эди; Коновницин ҳам Дохтуровга ўхшаб, ҳеч қачон жанг режасини тузмаган бўлса ҳам лекин ҳамиша қаерда вазият оғир бўлса, ўша ерда бўларди; навбатчи генерал бўлиб тайнинланганидан бери, чопар келиб қолса мени дарҳол уйғотинглар, деб доим эшикни очиқ қолдириб ётар, жанг вақтида ҳамиша ўт ичидаги бўлар, бунинг учун ҳатто Кутузовнинг ўзи ҳам ундан ўпкалар ва бирон ёққа юборишдан қўрқарди. У ҳам Дохтуров сингари шатир-шутур қилмасдан, гувилламасдан, унсизгина айланиб, машинанинг энг муҳим қисмини ташкил қилган тишли парракларнинг бири эди.

Коновницин қоронғи ва рутубатли тунда уйдан чиққа қошларини чимирди, биринчидан, унинг бош оғриғи кучайган бўлса, иккинчидан, кўнгилсиз фикрлар хаёлига келди: бу хабарни эшишиб, ҳозир штабда уя қурған кишиларнинг, айниқса Тарутино воқеасидан бери Кутузов билан қирпичноқ бўлиб қолган Бенигсеннинг ҳовлиқиб қолишини ҳам биларди; униси у таклифни қиласа, буниси бу таклифни олға суриб, баҳс-мунозара қилишини, бири бир буйруқ берса, иккинчиси уни бекор қилишини ҳам биларди. Бусиз мумкин эмаслигини билиб турса ҳам, лекин бу фикрлар унинг таъбини хира қилмоқда эди.

Ҳақиқатан ҳам Коновницин бу янги хабарни айтиш учун Толь олдига кириши биланоқ у дарҳол ҳамхужраси бўлмиш генералга ўз мулоҳазаларини баён эта бошлиди, ҳоргинлик ва хомушлик-ла қулоқ солаётган Коновницин шавкатли князь ҳузурига боришни унга эслатиб қўйишга мажбур бўлди.

XVII

Кутузов ҳамма мўйсафидлар одатича кам ухлар, кундузи кўпинча уни қўққисдан мудроқ босиб қоларди, лекин кечалари ечинмасдан тўшагида чўзилиб ётаркан, кўпинча ухламасдан хаёл сурарди.

Бугун ҳам у шу алфозда, хунуги чиққан катта бошини сергўшт қўли устига қўйиб, биргина очиқ кўзини қоронғиликка тикиб, ўз каравотида хаёл суриб ётар эди.

Подшоҳ билан ҳат ёзишиб турадиган ва бош штабда ҳаммадан кўра нуфузлироқ бўлган Бенигсен Кутузовдан ўзини опқочиб юргандан бери Кутузов бир масалада анча тинчиб қолган эди: ҳозир ҳеч ким уни ўз қўшинлари билан беҳуда ҳужум қилишга мажбур қилолмас эди. Кутузовнинг юрагида бир доғ қолдирган Тарутино жангига ва унинг арафасида юз берган кўнгилсиз воқеалар уларга ҳам таъсир қилса керак, деб ўйларди бош қўмондон.

«Ҳужумга ўтиб, жанг қилсак ютқизиб қўйишимиз аниқлигини улар англаши керак. Менин баҳодир жангчиларим — сабр ва фурсатдир!» — деб ўйлар эди Кутузов. Олмани пишмасдан олдин узмоқ номаъқул эканлигини Кутузов биларди. Олма пишса, ўзи тушади. Хом узсанг, ҳам олмани, ҳам дарахтни нобуд этасан, ҳам тишингни қамаштириб қўясан. Кутузов ширкорни яхши биладиган, тажрибали овчи сингари бу ҳайвон ярадор бўлганини, ярадор бўлганда ҳам русларнинг бор кучи билан жуда қаттиқ ярадор бўлганини биларди, лекин бу яра ҳайвонни ўлдирадиган даражадами, йўқми, бунисини ҳали ҳозирча билмас эди. Энди Лористон ва Бертелемиларнинг элчи бўлиб келганидан, партизанлардан олинган маълумотлардан Кутузов бу яра ўлдирадиган яра эканини аниқ билди. Лекин шундай бўлса ҳам бунга далил-исботлар керак, сабр-бардош керак эди.

«Улар югуриб бориб, ўзлари ўлдиран ҳайвоннинг ўлигини кўрмоқчи. Сабр қилинглар, ҳали кўрасизлар, Ҳадеб ҳужумга ўтиш, маневр қилиш керак эмиш! — деб

ўйлар эди Кутузов.— Нима учун денг? Ўзларини кўрсатиш учун. Урушишда худди бир дилхушлик бордай улар доим жангга интилишади. Улар бир-бирлари билан урушиб кетиб, кейин гап сўраганда воқеанинг нималигини дурустроқ айтиб беролмаган болаларга ўхшайди, чунки булар ҳам гўдакларга ўхшаб ҳар қайсиси ўзининг урушқоқлигини исботламоқчи. Ҳозир гап унда ҳам эмас.

Барча бу жонкуярлар менга қандай моҳирона маневрларни тақлиф қилишади! Булар бир-иккита тасодифий нарсани ўйлаб топишади-ю (Кутузов Петербургдан келган умумий ҳужум планини эслади), кейин барча тасодифларни кўзда тутганмиз деб гумон қилишади. Ваҳолонки уруш вақтида тасодифнинг сон-саноги бўлмайди!»

Бородино жангидаги душманга берилган зарба ўлдирадиган зарбами эди, йўқми, деган масала бир ойдан бери Кутузовга ором бермас эди. Бир томондан, французлар Москвани ишғол қилишди. Иккинчи томондан, бутун руслар билан бирга, бор куч-қувватни йигиб берилган даҳшатли зарба душманни албатта ҳалок қилувчи зарба эканига Кутузов жон-жаҳди билан ишонарди. Аммо ҳар ҳолда далил ва исбот керак эди ва Кутузов бир ойдан бери шу далил-исботни кутар ва вақт ўтган сари кўпроқ бетоқат бўларди. Тўшакда ётиб, кечалари тонг отгунча мижжак қоқмай ўтганида, ғўр ёш генералларни таъна қилган Кутузов ўзи уларнинг ишини қиласа ва ёшлар каби ҳар хил тасодифларни ўйлаб топарди, фақат улар ўртасидаги тафовут шундан иборат эдики, Кутузов бу тасодифларга суюниб ҳеч бир иш қилмас, у бунаقا тасодифларни бир-икки эмас, балки минглаб кўрган эди. Қанча кўп ўйласа, бу тасодифлар шунча кўпаярди. У Наполеон армиясининг барчаси ёки унинг айрим қисмларининг ҳар хил йўллар билан қиласидиган ҳаракатларини, уларнинг Петербург устига юришини, ўзи устига ва орқасидан келиб қолишини ҳар жиҳатдан ўйлаб кўпарди. Ҳатто Наполеон менинг ўз қуролимни ўзимга қарши ишлатиб, Москвага кириб олиб бу ерда менинг келишимни пойлаб ётавермасмикин, деган эҳтимолни ҳам кўп ўйлар ва бу эҳтимол уни ҳаммадан кўра кўпроқ ташвишга соларди. Кутузов ҳатто Наполеон армияси орқасига қайтиб, Медин ва Юхнов томонга чекинса унда нима қилиш керак, деб ҳам ўйлаб кўрди; лекин у фақат бир нарсани: Москвадан чиққандан кейин дастлабки ўн бир кун ичida Наполеоннинг қўшини саросималикка

тушиб, ўзини телбаларча у ёқдан бу ёққа уришини ва шунинг оқибатида француз армиясини батамом қириб ташлаш мумкинлигини Кутузов хаёлига келтиришга журъат этолмаган эди. Брусье қўл остидаги дивизиянинг аҳволи тўғрисида Дороховнинг юборган маълумоти ҳам, Наполеон армиясининг оғир вазияти ҳақида партизанлардан олинган хабарлар ҳам, французларнинг Москвадан чиқиб кетишга тайёрланаётгандеклари тўғрисидаги узунқулоқ хабарлар ҳам, француз армияси тор-мор бўлиб, қочиш ҳаракатига тушиб қолганлиги тўғрисидаги эҳтимолни тасдиқлар эди; аммо бу фараз ва тахминлар фақат ёшлиар учун муҳим бўлиб, Кутузовнинг назаридা, уларнинг аҳамияти йўқ эди. Олтмиш ёшлик тажрибага эга бўлган билан бу мўйсафид узунқулоқ хабарларга қанчалик ишониш мумкинлигини, бир нарсани ўз ҳоҳишича бўлишини истаган кишилар барча мишишларни ўз ҳоҳишиларни исбот қиласидиган тарзда йиғишлиарни ва бундай ҳолларда ўз тилакларига зид бўлган хабарларни эътибордан соқит қолдиришга ҳаракат қилишиларни яхши биларди. Кутузов французларнинг тор-мор бўлиб, қочиш ҳаракатига тушишини қанча кўп истаса, бунга инонмоқдан ўзини шунча кўп тияр эди. Бу масала унинг бутун маънавий кучини банд қилган эди. Бундан бошқа ишларнинг ҳаммаси унинг учун кундалик ишларни бажаришдан иборат эди. Штабдагилар билан гаплашиш ҳам, т-те Stuël га Тарутинодан туриб ёзган хатлари ҳам, роман ўқиши ҳам, мукофотлар улашиш ҳам, Петербургга хат ёзиш ва ҳоказолар ҳаммаси шундай кундалик оддий ишларни бажаришдан иборат эди. Аммо унинг ёлғиз ўзи французларнинг ҳалок бўлишини билган, унинг бутун тилаги, ягона орзуси ҳам шу эди.

11 октябрь кечаси ястаниб ётган жойида Кутузовнинг хаёли ана шу билан банд эди.

Кутузов ётган уйнинг ёнидаги уйдан Толь, Коновницин ва Болховитиновларнинг қадам товуши эшитилди.

— Ҳой, ким у? Бу ёққа киринг, бу ёққа киринг! Қандай янги хабар бор? — деб фельдмаршал уларни ҷақирди.

Лакей шам ёққунча Толь хабарнинг маъмунини айтиб берди.

— Ким келтирди бу хабарни? — деб сўради Кутузов. Шам ёқилгач, Толь унинг чеҳрасидаги совуқ, қатъий ифодани кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Жаноб олийлари, бу ҳақда шубҳа бўлиши мумкин эмас.

— Бу ёққа чақир, чақир уни!

Кутузов бир оёғини каравотдан тушириб, букилган иккинчи оёғи устига катта қорнини тираб ўтирас эди. У худди фикрини банд қилган нарсани чопарнинг сиймосидан англамоқчи бўлгандай, соғ кўзини қисиб Болховитиновга қаради.

Кутузов кўйлагининг очилиб қолган ёқасини беркинтаркан, кексаларга хос секин овоз билан Болховитиновга деди:

— Қани дўстим, гапир, яқинроқ кел, яқинроқ кел. Менга қанақа хушхабар келтирдинг! Наполеон Москва-дан чиқиб кетибдими? Ростдан ҳам шундайми? А?

Болховитинов буюрилган гапни бошдан-оёқ батафсил баён қилди.

Кутузов унинг сўзини бўлиб:

— Гапир, тезроқ гапир, юрагимни эзма! — деди сабрсизлик билан.

Болховитинов ҳамма гапни айтиб бўлгандан кейин Кутузовнинг амрини кутиб сукут қилиб турди. Толъ бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Кутузов унинг сўзини бўлди, лекин бирдан юзи буришиб, кўзлари қисилди; Толга қараб қўлини силкитгач, уйнинг тўрида осиғлиқ турган иконаларга юзини ўғирди.

— Эй тангрим! Халлоқи олам! Дуоларимиз даргоҳингда мустажоб бўлди...— деди Кутузов икки қўлини сийнасига қўйиб қалтираган товуш билан.— Россия наожт топди. Ҳамду санолар бўлсун сенга, тангрим! — Шуни деб йиғлаб юборди.

XVIII

Французлар Москвадан чиқиб кетди, деган хабар олингандан бошлаб, уруш тамом бўлгунга қадар Кутузовнинг бутун фаолияти, қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, ҳийла-найранг ишлатиб, ялиниб-ёлвориб, ўз қўшинларини фойдасиз ҳужум, маневр ва ҳалокатга учраётган душман билан тўқнашишдан сақлашдан иборат бўлди. Дохтурров Малоярославецга боради, лекин Кутузов бутун армияси билан ишни пайсалга солади ва Калугани тозалашга буйруқ беради, назарида Калугадан чекиниш мумкинга ўхшаб қўринади.

Кутузов ҳамма ерда чекинади, душман эса унинг чекинишини кутмасдан орқага, тескари томонга қараб қочади.

Наполеоннинг тарихчилари бизга уни Тарутино ва Малоярославцга қилган моҳирона маневрларини тасвирлаб бериб, Наполеон жанубдаги бой губернияларга бостириб киришга улгурса нима бўлар эди, деб фараз қилишади.

Бироқ Наполеоннинг серқуёш ўлкаларни забт қилишига ҳеч ким ҳалал бермаганилиги у ёқда турсин (чунки рус армияси унинг йўлига гов бўлгани йўқ), тарихчилар Наполеон армиясининг жонига ҳеч нарса ора киролмаслигини унудиб қўйишади, чунки бу армиянинг ҳалокатга, инқирозга учраши муҳаққақ эди. Нима учун Москвада қўлга киритган шунча кўп озиқ-овқатни саранжомлаб олмасдан, уни топтаб ташлаган, Смоленскка келиб у ердаги озиқ-овқатни тежаш-саранжомлаш ўрнига, талон-торож қилиб юборган бу армия Калуга губерниясига келиб, ўзини ўнглаб олиши керак экан? Ахир бу ерда ҳам Москвадаги сингари руслар яшар ва улар ҳам москваликлар сингари ҳамма нарсага ўт қўйишга қодир эди-ку!

Бу армия ҳеч қаерда ўзини ўнглай олмас эди. Бородино жанги ва Москва форат қилинишидан бошлаб бу армиянинг вужудида чириш учун шароит вужудга келган эди.

Собиқ армиянинг одамлари ўз раҳнамолари билан бирга бораётган ерларини ўzlари билмаган ҳолда, қаёқ-қадир қочмоқда, Наполеоннинг ўзи ҳам, унинг ҳар бир солдати ҳам фақат биргина нарсани, ҳозирча аниқ равшан бўлмаса ҳам, бу вазиятнинг мушкул эканлигини англаб, ундан иложи борича тезроқ қутилишни истарди.

Фақат мана шунинг учун ҳам Малоярославецдаги кенгашда генераллар маслаҳатлашган бўлиб, турли фикр баён қилганда, ҳамманинг дилидаги гапни айтган оқ кўнгил солдат Мутоннинг сўнгги сўзи: иложи борича бу ердан тезроқ кетиш керак, деган сўзи ҳамманинг оғзини бойлаб қўйди, ҳатто Наполеоннинг ўзи ҳам бошқалар сезиб турган бу ҳақиқатга қарши «чурқ» этмади.

Кетиш кераклигини ҳамма билса ҳам, лекин қочиш уят, номус эканлиги одамларни ушлаб турар эди. Мана шу ор-номусни енгиш учун ташқи бир туртки керак эди. Шундай туртки ўз вақтида етиб келди. Бу нарса фран-

пузларнинг ибораси билан айтганда le Houga de l'Em¹ regeur² эди.

Кенгашнинг эртасига эрталаб Наполеон қўшинларни бўлиб ўтган ва бўлажак жанг майдонини кўздан кечириш баҳонаси билан, генерал ва соқчилар билан биргаликда қўшинлар линияси ўртасидан бормоқда эди. Ўлжа дардидаги юрган казаклар императорнинг ўзига дуч келиб қолишиди ва сал бўлмаса уни асир олишарди. Агар казаклар бу гал Наполеонни қўлга туширомаган бўлса, фақат французларни Тарутинода ҳалокатга дучор қилган нарса — ўлжа французлар жонига ора кирди: казаклар Тарутинодаги сингари бу ерда ҳам одамларни қўйиб, ўлжага ёпишидилар. Улар Наполеонга эътибор бермасдан ўлжага ташланишди ва Наполеон фурсатдан фойдаланиб жонини кутқазди.

Мана шунақа қилиб, les enfants du Don² императорни ўз қўшинлари ўртасида қўлга тушираёзганларидан кейин, ўз-ўзидан маълум эдики, энг яқин ва таниш йўл билан иложи борича тезроқ қочишдан бўлак чора йўқ. Қорин қўйган, илгариги чаққонлиги ва шижоати қолмаган қирқ ёшлик Наполеон бу ишорага тушунди. Казаклар кўнглига солган ваҳиманинг таъсирни остида дарҳол Мутоннинг фикрига қўшилди ва тарихчиларнинг айтишича, Смоленск йўли билан орқага чекинишга буйруқ берди.

Наполеоннинг Мутон фикрига қўшилиши ва француз қўшинларининг орқага чекиниши Наполеоннинг буйруғи билан бўлган эмас, балки бутун армияни Можайск йўли билан кетишга унданаган кучлар айни вақтда Наполеоннинг ўзига ҳам таъсир қилганини кўрсатади.

XIX

Йўл юраётган киши ҳамиша мақсадни кўзлади. Минг чақирим масофани босиши учун киши шу минг чақирим йўлнинг охирида бирон яхши нарса бор деб ўйлаши зарур. Олга қараб ҳаракат қилаётганда белда мадор бўлиши учун киши орзу қилиб юргани бирон жойни кўз олдига келтириши керак.

Хужум вақтида французлар орзу қилган жой Москва эди, орқага чекинаётганда эса ўз ватанлари бўлди. Лекин

¹ Император наъраси.

² Дон ўғлонлари.

Ватан ҳали жуда узоқ, минг чақирим масофани босадиган киши, албатта, сўнгги мақсадни унутиб, ўз-ўзига: «Бугун қирқ чақирим йўл боссам, дам оладиган ва тунайдиган ерга ётиб бораман» дейди ва дам оладиган биринчи манзил сўнгги мақсадни орқага суриб, бутун орзу-тилакларини ўзига жалб қиласди. Айрим шахсда туғилган майл-истак оломонда ҳамиша кучайиб боради.

Эски Смоленск йўли билан орқага чекинаётган французлар учун сўнгги мақсад — ватан жуда узоқ эди. Энг яқин мақсад, оломонда мутаносиб равишда ортиб бораётган, барча орзу-тилакларни ўзига жалб қиласётган энг яқин мақсад Смоленск эди. Улар Смоленскда жуда кўп озиқ-овқат ва жангга кирмаган қўшин бор деб эшитгандари ва уларга шундай деб айтганлари учун эмас (бильякс армиядаги олий рутбали кишилар ҳам, Наполеоннинг ўзи ҳам у ерда озиқ-овқат озлигини биларди), балки бу нарса олға юриш учун уларга куч ва оғир маҳрумийтларга бардош бағишилагани учун олға юришарди. Улар: бу нарсани биладиганлар ҳам, билмайдиганлар ҳам ўзларини шу зайлда алдаб, худди нажотгоҳ каби Смоленскка қараб интилишиди.

Катта йўлга чиқиб олгандан кейин французлар мисли кўрилмаган суръат билан ўzlари ўйлаб топган мақсадга томон югурга бошлидилар. Французлар оломонини бирлаштирган ва уларга мълум даражада куч бағишилаган бу умумий интилишдан ташқари, уларни бир-бирига боғлайдиган тағин бошқа бир сабаб ҳам бор эди. Бу сабаб уларнинг сон-саноғи эди. Физикадаги тортиш қонуни каби, уларнинг энг катта оломони айрим одам атомларини ўзига тортиб бормоқда эди. Юз минг кишидан иборат бу оломон бир давлатга ўхшаб ҳаракат қилмоқда эди.

Буларнинг ҳар бири фақат бир нарсани — асир тушиб, бутун бу даҳшат ва фалокатлардан қутулишни истар эди. Лекин бир томондан мақсадга, Смоленскка қараб умумий интилиш кучи ҳар бир солдатни ўша томонга тортса, иккинчи томондан, корпуснинг ротага таслим бўлиши хунук гап эди, шунинг учун французлар бир-бирларидан ажralиш ва озгира қулай фурсат топилиб қолса асир тушишга уринсалар ҳам бундай қулай фурсат ҳамиша муяссар бўлавермас эди. Аскар миқдорининг кўплиги, зич бўлиб, жадал суръат билан ҳаракат қилиши уларни бу имкониятдан маҳрум этмоқда ва руслар учун бу ҳаратни, французлар оломонининг бутун кучини ўзида

тўплаган бу ҳаракатни тўхтатиш ишинй қийинлаштиригина эмас, балки уни мумкин бўлмайдиган нарсага айлантириди. Бир вужудни тилка-пора қилиш — чириш жараёнини маълум бир даражадан ортиқ тезлаштиrolмайди.

Бир уюм қорни бир онда эритиш мумкин эмас. Муайян бир вақт ўтмагунча ҳеч қандай кучли ҳарорат қорни зритолмайди. Аксинча, кун илиган сайин ердаги қоршу қадар қаттиқроқ бўлади.

Кутузовдан бўлак рус ҳарбий саркардаларининг биронтаси буни билмас эди. Француз армияси Смоленск йўли билан қочаётгани маълум бўлгандан кейин Кононицин 11 октябрда каромат қилган нарса амалга ошаверди. Армиядаги барча олий рутбали кишиларда бирон иш кўрсатиш, французларнинг йўлини кесиш, уларни қўлга тушириш, асир олиш, улоқтириб ташлаш ҳаваси пайдо бўла бошлади ва ҳамма бир оғиздан ҳужумга ўтишни талаб қилди.

Ёлғиз Кутузов бор кучини (бош қўмондонларда бунақа куч кўп бўлмайди) ишга солиб, бу ҳужумга қарши чиқди.

Кутузов уларга биз ҳозир айтган гапни айта олмас эди: жанг қилиш, душман йўлини тўсиш, ўз одамларимизни ҳалок этиш ва бу шўрликларни шафқатсизликла қиришнинг нима кераги бор? Москвадан Вязмагача бусиз ҳам душман армиясининг учдан бири, ҳеч қандай жангсиз эриб ўйқ бўлиб кетгандан кейин, бўларнинг нима ҳожати бор, деёлласди. Лекин Кутузов ўз кекса калласидан чиққан ва улар тушунадиган ҳикматли сўзларни айтди: Кутузов уларга олтин кўпприк ҳақида гапирди, улар Кутузовни масхара қилиб кулишди, унга бўғтонлар қилишди, ўлдирилган йиртқич ҳайвон устида талашиб-тортишиб, ўзларини ҳар томонга ташлашди.

Вязма атрофида Ермолов, Милорадович, Палтов ва бошқалар французларга яқин бориб қолгач, икки француз корпусини бир-биридан ажратиш ва уни улоқтириб ташлашдан ўзларини тиёлмадилар. Улар Кутузовни ўз ниятларидан огоҳ қилиб, маълумотнома ўрнига конвертга бир варақ оқ қозозни солиб юборишли.

Кутузов қўшинларни ҳужумдан сақлаб қолишга қанчалик уринмасин, бизнинг қўшинлар душман йўлини тўсиш мақсадида унга ҳамла қилаверишли. Одамларнинг гапига қараганда, пиёда аскарлар полки музика ва дўмбира билан ҳужумга кириб, мингларча душманни қириб

ташлашар ва ўзлари ҳам мингларча талафот беришарди.

Лекин душман корпусларини бир-биридан ажратиш ва уларни улоқтириб ташлашга мувваффақ бўлолмадилар. Хавф-хатардан яна ҳам жиплашган француз қўшинлари, бир маромда эриб, Смоленскка томон ўз ҳало-катли йўлини давом эттираверди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

I

Бородино жангى, ундан сүнг французлар томонидан Москванинг ишғол қилиниши ва жанг қилмасдан уларнинг яна Москвадан қочиши энг ибратли тарихий ҳодисалардан бири ҳисобланади.

Ҳамма тарихчилар бир-бири билан тұқнашған давлатлар ва халқларнинг ташқи фаолияти урушлар орқали ифодаланади, катта ё кичик ҳарбий муваффақиятлар натижасыда давлатлар ва халқларнинг сиёсий кучи бевосита ортади ё камаяди, деган фикрни тасдиқлашади.

Тарихчиларнинг аллақанақа қирол ё император бошқа бир қирол ё император билан низолашиб, құшин йифди, душман аскарларига қарши урушиб, ғалаба қозонди ва уч минг, беш минг, ўн минг одамни ўлдириб, бунинг оқибатида бир неча миллион аҳолига эга бўлган бутун бир давлатни тиз чўктирди, деб ёзишлари нақадар таажжубли бўлмасин, бутун халқ кучининг юздан бир қисмини ташкил этган биргина армиянинг мағлубияти бутун бир халқни тиз чўкишга мажбур этганини англаш нақадар қийин бўлмасин, бизга маълум бўлган барча тарихий фактлар шу нарсани тасдиқлайди: бир халқ қўшинининг бошқа бир халқ қўшини устидан қозонган катта ё кичик ғалабаси ўша халқларнинг кучи ортгани ё камайганининг асосий сабаби, ёки энг камида, жуда муҳим бедгиси эканини тасдиқлайди. Қўшин фатҳу нусрат қозониши биланоқ ғолиб халқнинг ҳаққу ҳуқуқи мағлубиятга учраган халқнинг ҳисобига кўпаяди. Қўшин мағлубиятга учрадими, шу мағлубият даражасига қараб, халқ ўз ҳаққу хуқу-

қидан маҳрум бўлади, қўшини батамом мағлуб бўлдими, ўша халқ бутқул тиз чўкади.

Тарихнинг қўрсатишича, қадимий замонлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар шундай бўлиб келган. Наполеон олиб борган урушларнинг ҳаммаси шу қоидани тасдиқлади. Австрия қўшинлари қай даражада мағлубиятга учраган бўлса, Австрия шу даражажа ҳақку қидан маҳрум бўлган, Франциянинг ҳуқуқи ва кучи эса шу даражажа ортган эди. Французларнинг Иена ва Ауэрштет яқинида қозонган галабалари Пруссия истиқолиятини маҳв этган эди.

Бироқ тўсатдан 1812 йилда французлар Москва яқинида галаба қозониб, Москвага кириб олганларидан сўнг Россия ўз истиқолиятини йўқотмади, билъаке, ҳеч қандай янги жангсиз, олти юз минг кишилик француз армияси ва Наполеон Францияси маҳв бўлди. Фактларни тарих қоидаси қолипига солиб, Бородино жангидага русларнинг қўли балаанд келган, душман Москвага киргандан кейин янги жанглар бўлиб, бу жангда Наполеон армияси тор-мор қилинган эди, деб айтиш мумкин эмас-ку ахир.

Французлар Бородинода галаба қозонганларидан сўнг французлар катта жанг у ёқда турсин, ҳатто тилга олишга арзидиган кичикроқ бир жангга ҳам журъат қилганлари йўқ ва француз армияси ўз-ўзидан нест-нобуд бўлиб кетди. Бу нима деган гап? Агар бу Хитой тарихидан олинган мисол бўлса, биз буни тарихий воқеа эмас, деб айта олардик (бирон нарса қолипларига тўғри келмаса, тарихчилар шундай деб қутулишади); сўз озгина аскар қатнашган қисқа муддатли тўқнашув ҳақида кетгандага эди, биз бу мустасно ҳодиса деб ҳисоблар эдик; лекин бу воқеа ота-боболаримизнинг кўз olandida юз берган ва улар учун бу воқеа ҳаёт-мамот масаласини ҳал қиладиган воқеа бўлган, ундан кейин бу уруш биз биладиган урушларнинг энг каттаси ва энг машҳури бўлган...

1812 йил кампаниясининг Бородино жангидан бошлаб французлар қувиб чиқарилгунча ўтган даври жангда ютиб чиқиши галабага сабаб бўлолмаслигинигина эмас, ҳатто галабанинг доимий аломати бўлолмаслигини ҳам исботлайди; 1812 йил кампанияси халқлар тақдирини ҳал қиласиган куч фотиҳлар, ҳатто армия ва ё жанглар ҳам эмас, балки тамоман бошқа нарсада эканини исботлаб берди.

Француз тарихчилари, француз қўшинларининг

Москвадан чиқиб кетиш арафасидаги вазиятини тас-
вирлаб, суворилар, артиллерия ва юк араваларини мус-
тасно қилганда, Буюк армияда ҳамма нарса жойида эди.
Фақат отлар ва қорамоллар учун ем-хашак етмас эди,
деб ёзишид. Бу оғир аҳволдан кутулишга ҳеч ким ёрдам
беролмас эди, чунки шаҳар атрофидаги деҳқонлар пичан-
ларини французларга беришдан кўра куйдириб юбориш-
ни афзалроқ кўришарди.

Шундай қилиб, галаба билан тугаган жанг одатдаги
натижани бермади, чунки французлар чиқиб кетгандан
кейин шаҳарни талагани от-араваси билан келган мужик-
лар — умуман ҳеч қанақа шахсий қаҳрамонлик туйғуси
бўлмаган Карп ва Власлар ва булар қабилидаги сон-
саноқсиз мужиклар, катта пул ваъда қилишган бўлса
ҳам ўз-пичанларини Москвага олиб келиб французларга
сотмадилар, балки куйдириб юбордилар.

Қўлига қилич олиб, қиличбозлик санъатининг барча
қоидаларига асосан яккама-якка курашга отланган ик-
ки шахсни кўз олдимиизга келтирайлик: қиличбозлик
жуда узоқ давом этади; рақиблардан бири тўсатдан ярадор
бўлганини сезади-да, бу нарса ҳазил эмас, балки унинг
учун ҳаёт-мамот масаласи эканини англаб, қиличини таш-
лайди-да, дуч келган бир сўйилни олиб ўшани ишга со-
лади. Яна шуни тасаввур қилингки, мақсадга эришмоқ
учун энг яхши ва энг оддий воситалардан бунчалик оқи-
лона фойдаланаётган киши шу билан бирга рицарлик
ҳақидаги ривоятлардан руҳланиб, ишнинг моҳиятини хас-
пўшлашга уринса-ю, мен қиличбозлик санъатининг барча
қоидаларига мувофиқ енгдим, деб туриб олса. Бўлиб
ўтган яккама-якка курашни шу тариқа тасвиrlаш нақадар
чалкаш ва ноаниқ эканлигини бир кўз олдингизга кел-
тириб қаранг!

Қиличбозлик санъатининг барча қоидаларига асосан
олишиши талаб қилган қиличбоз французлар эди; қи-
лични ташлаб, сўйилни олган эса, уларнинг рақиби —
руслар эди: юз берган бу воқеанинг ҳаммасини қилич-
бозлик санъатининг қонун-қоидасига асосан изоҳламоқчи
бўлганлар бу ҳодисани баён этган тарихчилар бўлади.

Смоленск ёнгинидан кейин урушлар ҳақидаги эски
ривоятларга сира тўғри келмайдиган бир уруш бошла-
ниб кетди. Шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйиш, жангдан
кейин чекиниш, Бородинода берилган зарба, яна чеки-
ниш, Москва ёнгини, талончи солдатларни овлаш, юк

араваларини қўлга тушириш, партизанлар уруши -- буларнинг ҳаммаси уруш қонун-қоидасидан четга чи-киш эди.

Бу нарсани Наполеон сезди; у қиличбозлик қонун-қоидасига мувофиқ бир қиёфада Москвада тўхтаб, ўз боши узра душманинг қиличини эмас, балки сўйилини кўрдию, бу уруш қонун-қоидага хилоф равишда олиб борилаётгани ҳақида (худди одам ўлдиришнинг бирон қонун-қоидаси бордай) Кутузов ва император Александра шикоят устига шикоят юбора бошлади: француздарнинг уруш қонун-қоидага хилоф тарзда олиб борилаётганилиги ҳақидаги шикоятларига қарамасдан, сўйил билан урушиш юксак мавқедаги русларга, нимагадир, ор-номус бўлиб кўринганига ва улар қонун-қоидага мувофиқ... en quatre ёки en tierce¹, позицияда туриб маҳорат билан prime² ҳамла қилиш ва ҳоказоларни истаётганларига қарамасдан, ҳалқ урушининг сўйили бутун даҳшат ва маҳобати билан кўтарилиди ва бировнинг дидига ёқадими, қонун-қоидага тўғри келадими, деб сўраб-суринштирмасдан, ўтакетган соддалик билан француз истилоси тамом бўлгунга қадар уларни ерга киргизаверди.

Француздарнинг 1813 йилда қилган ишини такрорлаб, қиличбозлик санъатининг барча қонун-қоидасига мувофиқ салют бериб, назокат ва эҳтиром билан қилич сопини ғолиб келган марҳаматли душманига тутган ҳалқ-қа эмас, балки бошига кулфат тушган вақтда, бундай пайтларда бошқалар қандай тартиб-қоида билан ҳаракат қилганликларини суриншириб ўтирумасдан, соддалик ва абжирлик билан қўлига тушган сўйилни олиб, дилидаги аламлари чиққунча ва ўчини олиб, интиқом ҳисси нафрат ва шафқат ҳисси билан алмашинмагунча душманни шу сўйил билан ураверган ҳалқ-қа шон-шарафлар бўлсин!

II

Фуж бўлиб олган одамларга қарши тарқоқ ҳолатдаги кишиларнинг жанг олиб бориши уруш қонуни деб атальган нарсадан четга чиқишининг энг сезиларли ва қулай шаклидир. Бундай ҳолатлар, ҳамиша умумхалқ урушига айланган урушларда рўй беради. Бу ҳаракат шундан

¹ Тўртинчи, учинчи.

² Биринчи.

иборатки, бир тўда одамга қарши бир тўда бўлиб туриш ўрнига, одамлар ҳар томонга тарқалиб кетиб, душманга якка-якка ҳамла қилишади ва душман катта куч билан уларга ҳужум қилиши биланоқ, тумтарақай бўлиб кетишади ва кейин, қулай пайт тўғри келиб қолса, яна ҳамла қилишади. Гверильяслар¹ Испанияда шундай қилган; Қавказдаги тоғликлар шундай қилган; 1812 йилда руслар шундай қилган.

Бу хилдаги урушга партизан уруши деб ном қўйилган ва шундай ном қўйиш билан унинг моҳиятини англатмоқчи бўлишган. Ҳолбуки бундай уруш ҳеч қандай қонун-қоидага тўғри келмайди, ҳатто қам-қўстсиз, мукаммал деб танилган маъруф тактик қоидасига тамомила зиддир. Бу тактик қоидага мувофиқ ҳужум қиласиган томон жанг вақтида душманидан зўр бўлиш учун ўз қўшинларини бир ерга тўпламоғи шарт.

Партизан уруши, тарихдан маълум бўлишича, ҳамиша муваффақият қозонган уруш, бу қоидага тамомила зиддир.

Бу зиддиятнинг сабаби шуки, уруш илми, қўшиннинг кучи унинг сонига боғлиқ деб билади. Уруш илми, қўшин қанча кўп бўлса, куч ҳам шунча кўп бўлади дейди. *Les gros bataillons ont toujours raison*².

Уруш илми бу даъвони олға сургандা ҳаракатда бўлган икки жисмга фақат уларнинг массалари нуқтай назаридан қараб, уларнинг кучи баравар ёки баравар эмас, чунки уларнинг массалари баравар ёки баравар эмас, деган механикага ўхшайди.

Куч, яъни ҳаракатнинг камияти³ ҳаракатдаги жисм массасини ҳаракатнинг суръатига зарб этишдан ҳосил бўлади.

Урушда ҳам қўшиннинг куч-қуввати, бу қўшинларнинг миқдорини қандайдир номаълум бир x-га зарб қилишдан ҳосил бўлади.

Уруш илми қўшиннинг кучи массасига мувофиқ келмаганини, кичкина отрядлар катта-катта отрядларни мағлуб қилганини тарихда кўп кўргач, номаълум бир

¹ Гверильяслар—Испаниядаги партизанлар. 1808—1814 йилларда Франция билан Испания урушгандаги халқ ичидан чиққан фидойилар.

² Катта ҳарбий кучлар ҳамиша ғолиб келган.

³ Миқдори.

кўпайтувчи борлигини эътироф қилгандай бўлади ва бу кўпайтувчи, гоҳ, ҳандасий шаклларда, гоҳ аскарнинг яроқ-аслаҳасида, гоҳ эса, осонгинаси, саркардаларнинг истеъдодида бўлса керак деб ўйлайди. Бироқ кўпайтувчи остига қўйилган бу қийматлар тарихий фактларга мос келадиган натижани бермайди.

Ҳолбуки биз уруш вақтида қаҳрамонларга хушомад қилиб, юксак доиралар томонидан чиқарилиган фармо-йишларга бериладиган соҳта баҳолардан воз кечсак, бу номаълум х-ни топамиз қўямиз.

Бу х—қўшиннинг руҳий ҳолатидир, қўшиннинг руҳий ҳолати эса армияни ташкил этган кишиларнинг жанг қилиш ва хавф-хатарга рўбарў бўлишни қай даражада истаганликларига боғлиқ; бу кишилар доҳий ё доҳий бўлмаган одамлар командаси остида урушяптими, икки қатор ё уч қатор бўлиб жанг қиляптими, сўйил билан урушяптими, ё минутига ўттиста ўқ узадиган милтиқ билан урушяптими, бунинг аҳамияти йўқ. Урушга иштиёқи бўлган кишилар ҳамиша уруш вақтида ўзларини энг қулай шароитга қўя биладилар.

Қўшиннинг руҳий ҳолати шундай бир кўпайтирувчи ададки, уни қўшиннинг миқдорига зарб қилсан, ундан чиққан ҳосил аскарнинг кучи бўлади. Фаннинг вазифаси мана шу маҳжул кўпайтирувчини — қўшинлар руҳий ҳолатини белгилаш ва унинг қийматини аниқлашдан иборат.

Агар биз шу маҳжул х-нинг қиймати ўрнига куч юзага келган вақтдаги шарт-шароитларни, масалан: саркардаларнинг амр-фармони, қурол-яроқ ва ҳоказоларни келтириб қўйишидан ва буларга кўпайтирувчи адад деб қарашдан воз кечсак ва шу маҳжул х-ни бутунлигича олсан, яъни уни кишиларнинг жанг қилиш ва хавф-хатарга рўпара бўлишни қай даражада истаётганликларидан иборат деб билсан, масалани ҳал этишимиз мумкин. Ўшандагина маълум тарихий фактларни тенгламалар орқали ифодалаб, бу х-нинг нисбий қийматини муқояса йўли билан топиб, х-нинг ўзини аниқлашга умид боғлаш мумкин.

Ўн киши, ўн батальон, ё ўн дивизия, ўн беш кишига, ўн беш батальон, ё ўн беш дивизияга қарши курашиб, ўн бештасини мағлуб қиласди, яъни ҳаммасини қириб ташлайди ё асир олади, ўзи ҳам тўртта йўқотади, демак, бир томондан тўрт, иккинчи томондан ўн беш киши, батальон, дивизия нобуд бўлади. Демак, тўрт адади ўн беш

ададга тенг келган, бинобарин, $4x=15$ у, демак, $x:y = 15:4$. Бу тенглама мажхұл соннинг қийматини белгиламайды, лекин икки мажхұл орасидаги нисбатни күрсатади. Тарихий жиҳатдан турлича бўлган бирликларни (жанглар, кампаниялар, урушнинг алоҳида даврлари) бундай тенгламага солганда рақамлар сираси вужудга келадики, бу рақамларда қонунлар мавжуд бўлиши ва бу қонунлар кашф этилиши мумкин.

Ҳужум вақтида кўплашиб ҳужум қилиш керак, чекинаётгаңда тарқалиб чекиниш көрак, деган тактик қоида қўшиннинг кучи унинг руҳий ҳолатига боғлиқ деган ўша ҳақиқатни онгиз равишда тасдиқлайди холос. Одамларни ёнилаётган ўқларнинг остига олиб кириш учун интизом ҳужум даф этилаётган вақтдагига қараганда қаттиқроқ бўлиши керакки, бунга фақат кўпчилик билан ёпирилиб ҳаракат қилгандагина эришиш мумкин. Бироқ қўшинлар руҳий ҳолатини кўзда тутмаган бу қоида ҳамиша нотўғри бўлиб чиқади, айниқса қўшинларнинг руҳий ҳолати ё жуда яхши ва ё жуда ёмон бўладиган барча умумхалқ урушларида кишини тонг қолдирадиган даражада ҳақиқатга зид келади.

Француздар 1812 йилда, тактика қоидасига мувофиқ тарқалиб чекинишлари керак бўлса ҳам улар аксинча тўп-тўп бўлиб чекинишга ҳаракат қилишди, чунки француз қўшинларининг руҳи шу қадар тушиб кетган эдик, агар ғуж бўлиб турмаса, ўзини тутолмайдиган ҳолатга тушиб қолган эди. Руслар, аксинча, тактика қоидасига мувофиқ тўп-тўп бўлиб ҳужум қилишлари керак эди, ҳақиқатда эса тарқоқ ҳолда жанг қилишди, чунки қўшиннинг руҳи шу қадар баланд эдик, айрим шахслар ўзларини азоб-уқубат ва хавф-хатарга дучор қилиш учун амр-фармон кутиб ўтирасдан, буйруқсиз француздарга ташланишга тайёр эди.

III

Партизан уруши деб аталган уруш душман Смоленска га киргандан кейин бошланди.

Партизан уруши ҳукумат томонидан расмий равишида қабул қилинмасдан аввал казаклар ва мужиклар душман қўшинидан бир неча мингини — йўлда — чўлда қолган талончиларни, овқат, ем-хашак йиғиб орқада бораётган душман солдатларидан бир неча мингини қириб ташла-

дилар, қутурган ит оралариға кириб қолганда бошқа итлар уни қандай беихтиёр ғажиб ташласалар, казаклар ва мужиклар ҳам душман солдатларини шундай беихтиёр қириб ташладилар. Денис Давидов русларга хос, бўлган алоҳида сезгирилиги билан уруш санъатининг қонун-қоидаларини суришириб ўтирасдан французларни қириб ташлаётган бу даҳшатли қуролнинг бутун аҳамиятини ҳаммадан олдин тушунди ва урушнинг бу усулини расмий лаштиришга ҳаммадан олдин киришган одам ҳам шубўлди.

Давидов қўл остидаги энг биринчи партизан отряди 24 августда ташкил қилинди, унинг кетидан бошқа отрядлар ҳам вужудга кела бошлади. Уруш чўзилган сари бу отрядларнинг сони ҳам кўпаяверди.

Партизанлар Наполеоннинг шундай катта армиясини бўлак-бўлак қилиб, бирин-кетин қира бошладилар. Улар қуриб қолган дараҳтнинг ўзидан ўзи тўклилаётган баргларини теришарди, яъни француз қўшинларини қиришарди. Аммо баъзида улар шу қуриган дараҳтни силкитиб ҳам қўярдилар. Октябрь ойида французлар Смоленскка қараб қочиб кетаётганларида катта-кичик ҳар хил партизан отрядларининг сони бир неча юзга етди. Мунтазам армиянинг барча тартиб ва интизомларини жорий қилган, пиёда аскарлари, артиллерияси, алоҳида штаби бўлган ва ўзларига қулай шароит туғдирган отрядлар ҳам бор эди, фақат казаклар ва суворилардан иборат отрядлар ҳам бор эди; ҳар хил тоифалардан тўпланган майдა-чўйда отрядлар, пиёда ва суворилар, ҳеч ким билмайдиган мужик ва помешчиклар отряди ҳам бор эди. Бошида дъячок турган отряд ҳам бор эди, бу отряд бир ой мобайнида бир неча юз асир туширди. Хотинлардан чиққан оқсоқол Валисиша ҳам ўзига отряд тузиб, юзлаб французни қириб ташлаган эди.

Октябрнинг сўнгги кунлари партизанлар урушининг авжига чиққан вақти эди. Дастлабки кунларда ўз ботирликларига ўзлари ҳайратда қолган партизанлар французларнинг бирдан босиб келиб, ўраб олишларидан қўрқиб, отларининг эгарини олмай, ҳатто отдан тушмай, ҳар он французларнинг қувлаб келиб қолишларини пойлаб, ўрмонларда яшириниб юришарди. Лекин энди партизанлар урушининг бу даври ўтди. Энди бу уруш муайян тусга кирди, французлар билан урушда қандай тадбирларни қўллаш мумкинлиги ва қандай тадбирларни қўл-

лаш мумкин эмаслиги ҳаммага маълум бўлиб қолди. Энди фақат қоидага мувофиқ, ўз штаблари билан йирокларда юрган отряд бошлиқларигина ҳануз кўп ишларга журъат қилолмас эдилар. Бу ишга киришганига кўп бўлган ва француздарга яқин келиб, уларнинг ҳол-аҳволидан воқиф бўлган майда-чуйда партизан отрядлари бўлса, катта отрядларнинг бошлиқлари журъат этолмаган ишларга ҳам киришиб кетаверар эдилар. Француздар орасида ўралашиб юрган казак ва мужикларнинг назарида энди ҳамма ишни қилса бўладигандай эди.

Партизанлардан бири бўлган Денисов 22 октябрда ўз отряди билан партизан урушини жуда қизитиб юборди. Шу куни эрталабдан бошлаб Денисов бутун аскарлари билан шайланиб турарди. У катта йўл четидаги ўрмонга кириб олиб, куни бўйи кавалерияга тааллуқли анжомлар ва асир русларни ҳайдаб, бошқа француз қўшилларидан ажралиб қолган каттакон француз транспортини кузатиб юрди. Француздар орасига кириб чиқсан тилчилар ва француздардан тушган асирларнинг гапига қарангда бу транспорт кучли қўриқчилар муҳофазаси остида Смоленска қараб бормоқда эди. Бу гапдан фақат Денисов билан Долоховгина (у ҳам кичкина бир партизан отрядига бош бўлиб, Денисовга яқин жойларда жанг қилиб юрар эди) эмас, балки ўзининг маҳсус штаби бўлган катта отряд бошлиқлари ҳам хабардор эди; хуллас, ҳамма буни билар ва Денисовнинг таъбири билан айтганда, ҳамма унга кўз олайтириб турар эди. Катта отряд бошлиқларидан иккитаси — бири поляк, иккинчиси немис, айни бир вақтда Денисовни биргалашиб француз транспортига ҳужум қилиш учун ўз отрядларига қўшилишини таклиф қилиб қолди.

Денисов уларнинг мактубини ўқиб:

— Йўқ, оғайни, мен ўзим ҳам қиладиган ишимни биламан,— деди, кейин немисга хат ёзиб, гарчи сиздек машҳур ва маъруф генералнинг қўл остида хизмат қилмоққа иштиёқманд бўлсан ҳам бу баҳт-саодатдан ўзими ни маҳрум қилмоққа мажбурман, чунки поляк генералининг хизматига кириб қўйдим, деб жавоб қилди. Поляк генералига ҳам айнан шу мазмунда мактуб ёзиб, немис генералининг хизматига кирганини билдириди.

Денисов генералларга шундай жавоб бергаңдан сўнг, олий қўмондонликка маълум қилмасдан Долохов билан биргалашиб, ўз қўл остидаги озгина куч билан фран-

шузларнинг бу транспортига ҳужум қилиб, уни босиб олмоқчи бўлди. Французлар 22 октябрда Микулино қишлоғидан чиқиб, Шамшево қишлоғига томен йўл олишган эди. Шамшево билан Микулино йўлининг чап томонида катта ўрмон бўлиб, у баъзи ерларда йўлга яқинлашиб келар, баъзи жойларда бир чақирим, бир ярим чақирим узоқлашиб кетар эди. Мана шу ўрмонзорларда Денисов французларниг пайига тушиб, кечаю-кундуз тинмасдан, гоҳ ўрмонниг жуда ичкарисига кириб кетар, гоҳ четларига чиқиб, французларни изма-из таъкиб этиб борар эди. Эрталаб, Микулинога яқин жойда, йўл бўйидаги ўрмонда, Денисов отрядидан бир неча казак лойга ботиб қолган ва эгар-жабдуқ ортган иккита француз аравасини ушлаб, ўрмонга олиб кетишди. Шундан кейин, кечгача партизандар французларни безовта қилмасдан, уларнинг кетидан пойлаб бораверишди. Мақсад: французларни чўчитмасдан Шамшевогача бемалол бориб олишига имкон бериш, Шамшевога етгандан сўнг Долохов отряди билан биргаллашиб, тонготарда бароногоҳ икки томондан ҳужум қилиб, французларнинг ҳаммасини бирданига қўлга тушириш эди. Долохов кечга яқин Шамшеводан бир чақирим нарида бўлган дарахтзор ичидаги қоровулхонага келиши ва бу ерда иккови маслаҳатлашиб олиши керак эди.

Микулиндан икки чақирим орқароқда, ўрмон йўлга яқин келган жойда казаклардан олти кишини пойлоқчи қилиб қўйишди; булар орқадан бошқа француз колонналири етиб келгудай бўлса, дарҳол хабар бериши керак эди.

Шамшеводан нарироқдаги йўлда яна бошқа француз аскарлари бўлса, Долохов уларнинг Шамшеводан қанча узоқда эканини билиш учун йўлларни бирма-бир текшириб чиқиши керак эди. Француз карвонида бир минг беш юз киши бўлса керак, деб тахмин қилишган эди. Денисовнинг икки юзта одами бор, Долоховники ҳам шундан ортиқ эмас эди. Бироқ Денисов французларнинг кўплигига парво қилмади. Фақат бир нарсани, француз аскарлари қанақа аскар эканини аниқлашиб керак эди холос. Бунинг учун Денисовга французлар колоннасидан бирор кишини қўлга тушириш керак эди. Эрталаб лойга ботиб қолган француз араваларини тутганда шу қадар шошиб қолишидик, уидаги французларни битта қўймасдан қириб ташлашди, фақат битта ногорачи бола тирик қолган эди, бу бола эса аскарлардан жуда орқада қолиб кетган ва ўтиб

кетган француз аскарларининг қандай аскар эканликлари тұғрисида ҳеч қандай маълумот беролмас эди.

Французларга яна бир карра ҳужум қилишни Денисов маъқул күрмади, чунки ҳужум қилгудай бўлса, бораётган французларнинг ҳаммасини ҳуркитиб, хавотирга солиб қўйиш мумкин эди, шунинг учун французларнинг олдинда бораётган квартирлерларидан ҳеч бўлмаса бирон кишини тутиб келиш учун қўл остидаги мужиклардан Тихон Шербатий деган кишини олдинроқ Шамшевога юборди.

IV

Куз фаслийнг илиқ, ёғингарчилик бошланган пайти. Осмон билан уфқнинг ранги бир хил: лойқа сувга ўхшарди. Гоҳ кўк юзини туман пардаси қоплаб олгандай бўлар, гоҳ катта-катта ёмғир қийирхон қуиб қолар эди.

Денисов совутилган хипча зотли отга миниб бораркан, елкасига ташланган енгиз чакмони билан папогидан ёмғир суви шариллаб оқиб турар эди. У бошини қайириб, қулоқларини чимириб, гижинглаб бораётган отидек, қияламасига ёғаётган ёмғирдан ўзи ҳам чимрилиб, кўнгли нотинч, олдинга тикилиб борар эди. Унинг озғин, қоп-қора соқол бостган юзи тунд кўринарди.

Қаттакон семиз отга минган казак ясовули Денисов билан ёнма-ён борар, унинг ҳам устида енгиз чакмон, бошида папоқ бор эди.

Учинчи ясовул — сочи малла, новча, тахтадай ялпоқ юзи оппоқ Лавайский ҳам гердайиб борар, унинг ҳам эгнида енгиз чакмон, бошида папоқ, кичкина кўкиш кўзлари ялтираб турар эди. От билан суворининг диққатини жалб этадиган хусусияти нимадан иборат эканини аниқ билиб бўлмаса ҳам, ясовул билан Денисовга дафъатан қараганда, Денисовнинг ёмғирдан ивиб, ўнғайсизланниб от устида зўрға бораётганлиги кўзга ташланиб турар, аммо ясовулга боқсан киши унинг жуда bemalol ва баҳузур кетаётганини; у отга минган қиши эмас, балки от билан бирга икки ёрти бир бутун бўлиб, бутун вужуди отга қўшилиб кетган бир киши эканини дарҳол фаҳмлар эди.

Улардан сал олдинда, ёмғирдан ивиб ҷалаббо бўлган, кўк камзил ва қалпоқ кийган кичкина бир мужик йўл кўрсатиб борар эди.

Орқароқда озғин, думи узун, ёли қалин, лаби йир-

тилиб, қони оқиб турган пастаккина, ихчам қирғиз отида күк француз шинелидаги бир ёш офицер борар эди.

У билан ёнма-ён бораётган гусар французча жулдир мундир кийган, күк қалпоқли бир үғил болани отга мингаштириб олган эди. Бола совуқдан қизарыб кетган қўллари билан гусарни маҳкам ушлаб олган, яланг оёқларини андак иситиш учун қимирлатиб, қошларини чимириб, ҳайрат билан ҳар томонга аланглаганича борар эди. Эрталаб қўлга тушган ногорачи француз болашу эди.

От-арава қатнай бериб билчиллаб кетган ўрмонзор ичидаги тор йўлдан учта-учта, тўртта-тўртта бўлиб, орқадан гусарлар, уларнинг кетидан баъзи бири енгиз чакмон кийган, баъзи бири француз шинели ва бошига ёпқич ташлаб олган казаклар борар эди. Шовуллаб ёғаётган ёмғирдан ивиган отларнинг тўриғи борми, самани борми, ҳаммаси қоп-қора бўлиб кўринарди. Ҳовури чиқиб бораётган отларнинг ёллари ҳўл бўлиб, ингичка тортиб кетгандай эди. Йўл ва йўлдаги хазонлар қандай ивиб кетган бўлса, отлар ҳам, уларнинг эгар-жабдуқлари, тизгинлари ва устидаги одамларнинг кийим-бошлари ҳам шундай ивиб кетган эди. Суворилар баданларига ўтган намни иситиш, тиззаларидан ва орқаларидан оқиб тушаётган совуқ сувни баданларига ўтказмаслик учун қимирласмасликка ҳаракат қилиб, бўйинларини қисиб боришарди. Йўлда чўзилиб бораётган казакларнинг ўртасида бояги қўлга туширилган иккита француз араваси борар, эгар-жабдуқли казак отлари бу аравани шатакка олган, аравалар йўллардаги тўнка, шох ва бутоқлардан сакраб-сакраб, филдирак изига тўлган сувни шалоплатиб борар эди.

Денисовнинг оти йўл устидаги балчиқдан айланиб ўтиб, бир томонга суриб кетди, Денисовнинг тиззаси дарахтга бориб урилди.

— Э, ҳаром ўлгур! — деб Денисов ғазаб билан бақирди ва тишларини ғижирлатиб, отини икки-уч мартаба қамчилади, ўзига ва ёнида бораётган шерикларига лой сачратиб юборди. Денисовнинг қайфи бузуқ эди: бунинг сабаби бир ёқдан ёмғир бўлса, иккинчи ёқдан очлик (эрталабдан бери ҳеч ким туз татигани йўқ) эди, лекин асосий сабаб ҳанузгача Долоховдан дарак йўқлиги ва французлардан биронтасини ушлаб келгани юборилган одам қайтиб келмагани эди.

«Французлар транспортига ҳужум қилиш учун энди

бундан қулайроқ пайт топилармикин, деб ўйларди ўзича Денисов.— Ёлғиз ўзимиз ҳужум қилишимиз жуда хавфли, эртагача қолдирсак каттароқ партизан отрядларидан биронтаси кўз олдимида бизни ўлжадан маҳрум қилиши мумкин», деб ўйларкан, Долохов олдига борган одам қайтиб келишини кутиб, йўлга қаради.

Ўнг томонда хийла узоқ жойлар кўриниб турган ялангликка чиққач, Денисов тўхтади.

— Бирор келяпти,— деди у.

Ясовул Денисов ишора қилган томонга қараб:

— Икки киши келяпти — бири офицер, бири казак,— деди. Кейин казаклар тушунмайдиган иборалар ишлатишни яхши кўрадиган ясовул: — лекин бу келаётган кишининг подполковник эканлиги эҳтимолдан хориж, — деб қўйди.

Келаётганлар баландликдан пастликка тушиб, кўздан ғойиб бўлишди, орадан бир оз ўтгач, яна кўриниб қолиши. Лўкиллаётган отини қамчилаб, олдинда бир офицер келар, унинг соchlари ҳурпайган, ўзи ёмғирдан ивиган ва шиминйнг почаси тиззасидан юқорирогигача шимарилган эди. Офицернинг кетидан узангига оёғини тираб тикка туриб олган бир казак ёт елдириб келмоқда. Кепчикдай юзи қип-қизил, қувноқ кўзлари ўйнаётган ёшгина офицер йигига Денисовнинг олдига от чоптириб келди ва ёмғирдан ивиган конвертни унга узатди.

— Генералдан,— деди офицер.— Кечирасиз, сал ҳўл бўлиб қолди.

Денисов, қовоини солиб, конвертни олди ва оча бошлиди.

Денисов конвертдаги мактубни ўқиётганда офицер ёнидаги ясовулга қараб деди:

— Йўл хатарли деб бекорга ваҳима қилиши. Аммо Комаров икковимиз шай бўлиб олдик.— У ёнидаги казакка ишора қилди.— Икковимизда ҳам иккитадан тўппон... Ие, бу қанақаси? — деди ёш офицер асир олинган ноғорачи француэга кўзи тушгач.— Асири? Жангга ҳам қатнашибсизлар-да! Майлими, бу билан бир-икки оғиз гаплашсам?

— Ростов! Петя! — деб қичқирди шу чоқ хатга бир кўз югуртириб чиққан Денисов.— Нега кимлигингни айтмайсан? — Денисов жилмайиб, офицерга томон қайрилди ва унга қўлинни чўзди.

Бу офицер Петя Ростов эди.

Петя келаётган чоғда Денисов билан эски қадрдон-лигини билинтирмасдан катта йигит ва офицерга муносиб равишда сиполикни қўлдан бермасдан муомала қилишга тайёрлик кўриб келган эди. Бироқ Денисов жилмайиб қараши биланоқ Петя гул-гул очилиб, суюнганидан ҳатто қизаринқираб, сиполикни ҳам унутиб, француздарнинг кўз олдидан қандай ўтиб келганини, бундай топшириқ олганидан жуда хурсанд бўлганини, Вязьма яқинида бўлган жангда иштирок қилганини, бир гусарнинг бу жангда мардлик кўрсатганини гапириб берди.

— Келганингга жуда хурсандман,— деб Денисов унинг сўзини бўлди ва унинг юзида яна ташвиш аломати пайдо бўлди.

— Михаил Феоклитич,— деди у ясовулга қараб,— бу мактуб тағин ўша немисдан. Бу йигитча ўшанинг қўл остида хизмат қиласди.— Денисов ҳозир келган мактубнинг мазмунини ясовулга айтиб берди. Немис генерали француздарнинг транспортига биргалашиб ҳужум қилишни яна тақлиф қиласланган эди.— Эртагаёқ бир иложини топиб, қўлга киритмасак, унинг ўзи босиб олиб, бизни ўлжадан маҳрум қиласди,— деди Денисов гапни тугатиб.

Денисовнинг совуққина муомаласидан мулзам бўлган Петя, Денисов ясовул билан сўзлашаётган чоғда, шимининг почаси йиғилиб қолгани учун мен билан совуқ муомала қилди шекилли, деб гумон қилиб, ҳеч кимга билдирамасдан, иложи борича сиполикни қўлдан бермай, секин шинелининг остида шимининг почасини тузатиб, юзига жанговар тус берди.

Петя яна йўлда ўйлаб келган адъютант ва генерал ролини ўйнамоқчи бўлди-да, қўлини шапкасининг соябонига тегизиб, сиполик билан Денисовга мурожаат этди:

— Жаноблари томонидан бирон буйруқ бўладими? Ё хизматларига қолишини амр этадиларми?

— Буйруқ дейсанми?..— деди Денисов ўйчан.— Эрталабгача қола қоласанми?

— Жоним билан... ҳузурингизда қолишига ижозат берасизми? — деб қичқириб юборди Петя.

— Генерал сенга нима деб буюрган эди, дарҳол қайтиб кел дебмиди? — деб сўради Денисов. Петя қизарип кетди.

— Генерал ҳеч нима дегани йўқ. Қолсам ҳам бўлаверар,— деди Петя.

— Хўп, майли,— деди Денисов.

Кейин қўл остидаги одамларга қараб, дам олиш учун ўрмон ичидаги қоровулхонага бориб туришни, қирғиз оти минганди офицерга (бу офицер адъютантлик вазифасини адо этарди) Долоховни қидириб топишни, унинг қаердалигини ва кечқурун келар-келмаслигини билиб келишни буюрди. Денисовнинг ўзи ясовули ва Петяни бирга олиб, ўрмонзорнинг Шамшево қишлоғига туташган этагига бориб, француздар ишғол қилган жойга эртага қайси томондан ҳужум қилмоқ учун атрофни бир кўздан кечирмоқчи бўлди.

— Қани, серсоқол, Шамшевога бошла! — деди Денисов йўлловчи мужикка қараб.

Денисов, Петя, ясовул бир неча казак ва асир тушган ногорачи болани мингаштириб олган гусар ҳамроҳлигида чап томондаги жарликдан ўтиб, ўрмон этагига қараб кетиши.

V

Ёмғир ёғиб ўтди; туман тушиб, дараҳтларнинг шоҳидан томчилар томиб турарди. Денисов ясовул ва Петя қалпоқ кийган мужикнинг кетидан индамай бормоқда; маймоқ сёқларига чипта кавуш кийиб олган йўл кўрсатувчи мужик ўт-ўлан ва ҳўл хазонларни юмшоққина босиб, уларни ўрмон этагига томон бошлаб бораради.

Ялангликка чиққач, мужик тўхтаб, ён-верига назар солди ва ўрмоннинг четидаги сийраклашиб қолган дараҳтларга қараб кетди. Ҳали барги тўкилмаган каттакон эман дараҳтининг тагига бориб тўхтади ва қўли билан имлаб буларни чақирди.

Денисов билан Петя иккаласи унинг олдига борди. Мужик тўхтаган жойдан француздар кўриниб турар эди. Ўрмонзорнинг нарёғида баҳори бугдой экилган дўнглиқ ер бор эди. Жарликнинг ўнг томонида кичкина қишлоқ ва бир помешчикнинг томи ўлирилган уйи кўриниб турар эди. Қишлоқчани ҳам, бойнинг ҳовлисини ҳам, бутун тепаликни ҳам, чорвоқни ҳам, қудуқ ва кўл атрофини ҳам, йўлни ҳам, кўпприкдан бошлаб қишлоққа боргунча икки юз саржинча келадиган масофани, чайқалиб турган туман остида, мўр-малаҳдай одам босгани эди. Араваларни тепаликка тортиб чиқаётган отларга француз тилида бақираётган ва бир-бирига гапираётган одамларнинг товуши эшитилиб турар эди.

Денисов кўзини французлардан олмай, секин:

— Асир болани бу ёққа олиб көлинглар,— деди.

Казак отдан тушиб, болағи эгардан олди, уни бошлаб Денисовнинг олдига келди. Денисов французларга ишора қилиб, булар қанақа, қайси хил аскар, деб боладан сўради. Бола совқотган қўлларини чўнтағига тиқиб, қошлиарини чимириб, қўрқа-писа Денисовга қаради, билганини айтиб беришни хоҳласа ҳам айтадиган сўзини эсдан чиқариб, Денисов берган саволларга фақат бош ирғаб қўя қолді ҳолос. Денисов қовоғини солиб, асир боладан юзини ўғирди ва ясовулга қараб ўз мулоҳазаларини сўзлаб берди.

Петя бирон мұхим ишдан бехабар қолмайин деб, гоҳ ноғорачи болага, гоҳ Денисовга, гоҳ ясовулга, гоҳ қишлоқ ва йўлдаги французларга қараб қўяр эди.

— Долохов келса-келмаса ҳужумни бошлаб юбориш керак!.. Нима дединг? — деди Денисов кўзларини чақнатиб.

— Жуда қулай жой,— деди ясовул.

— Пиёдаларни пастдан, ботқоқликдан юборамиз, — деди Денисов.— Улар эмаклаб чорвоққа яқин бориб туришади; сиз казаклар билан ана у ёқдан келасиз,— Денисов қишлоқнинг нариги томонидаги ўрмонга ишора қилди.— Мен эсам гусарларим билан шу ерда тураман. Милтиқ отилиши билан...

— Пасқамликдан бориб бўлмайди, у ер ботқоқ,— деди ясовул.— Отлар ботиб қолиши мумкин, чапроқдан айланиб ўтиш керак.

Улар шу тарзда шивирлаб гаплашиб турганда пастда, пасқамликдаги кўл-томондан устма-уст икки марта ўқ узилди, кейин тутун чиқди, сўнгра ёнбағирда тургац юзларча французларнинг бирданига кўтарилган шовқин-сурони эшитилди. Денисов билан ясовул, дафъатан орқага тисарилиши. Ўқ товуши ёнгиналаридан чиқиб қолгани учун ҳам улар, бу садонинг боиси биз бўлсан керак, деб ўйлашиди. Лекин милтиқ товуши билан бу шовқин-суроннинг уларга алоқаси ўйқ эди. Пасқамликдан, ботқоқликдан қизил бир нима ёпинган киши орқасига қарамай қочиб бормоқда эди. Французлар, афтидан, ўқни шу одамга қараб отган ва ўшанга қараб бақиришаётган эди.

— Ие, ўзимизнинг Тихон-ку,— деди ясовул.

— Ха, ўша! Ўшанинг ўзи!

— Оббо баччағар-э! — деди Денисов.

— Буни қўлга тушириб бўпти! — деди ясовул кўзини қисиб.

Бўлар Тихон-деб атаган одам юрганича сой бўйига келди-ю, ҳамма ёққа сув сачратиб, сувга шўнғиб ғойиб бўлди, лекин бир оздан сўнг қоп-қора бўлиб сувдан эмак-лаб чиқди-ю, қочиб қолди. Уни қувлаб келаётган французлар сой бўйида тўхташди.

— Ёмон эпчил-э, — деди ясовул.

— Оббо шайтон-э! — деди Денисов ҳамон афсус-ланган оҳангда, — шу маҳалгача нима қилиб юрган экан?

— Ким ўзи? — деб сўради Петя.

— Пиёда казақ аскарларимиздан бири. Битта-яримта французни ушлаб кел, деб юборган эдим.

Петя гарчи Денисовнинг гапига сира тушунмаган бўлса ҳам унинг сўзи оғзидаи чиқар-чиқмас, ҳаммасини тушунгандай:

— Ҳа, шундайми! — деб бош иргатди.

Тихон Шчербатий партизан отрядига жуда зарур кишилардан бири. У Гжатъя яқинидаги Покровский қишлоғининг мужикларидан эди. Денисов отряди энди иш бошлаган дастлабки вақтларда бир куни Покровский қишлоғига келиб, одати бўйича, оқсоқолни чақириб, французлардан хабаринг борми, деб сўраганида, бошқа оқсоқоллар сингари бу ҳам ўз жонини қутқазмоқчи бўлгандай, ҳеч нарса билмайман ва ҳеч нарса эшитганим йўқ, деб жавоб берди. Бироқ Денисов французларнинг уругини қуритгани келганини тушунтириб берганидан кейин французлар бу атрофларда кўрингани йўқми, деб сўраганида, оқсоқол: рост, талончилар келарди, лекин қишлоқда улар билан ёлғиз Тишкә Шчербатий шуғулланиб юрувди, деган гапни айтиб қолди. Денисов Тихонни чақирирди. У келганидан сўнг қилган ишлари учун уни мақтаб қўйди ва оқсоқол олдида ватан ўғлонларининг подшога ва ватанга кўрсатаётган садоқатлари ва французларга кўрсатаётган адватлари ҳақида бир неча оғиз сўз айтди.

Тихон Денисовнинг сўзларидан пича қўрқди шекилли:

— Биз французларга ёмонлик қилганимиз йўқ, йигитлар йифилишиб, бир оз шўхлик қилдик холос. Ўлдирган бўлсак ўн-ўн бешта талончини ўлдирдик, бошқа ҳеч қанақа ёмон иш қилганимиз йўқ... — деди. Эртасига Денисов бу одамни батамом унутиб, Покровскийдан жў-

наб кетаётган чогида, Тихон отрядга келиб қўшилганини, мени ҳам сафларингга олинглар, деб илтимос қилганини унга айтишди. Денисов отрядда қолдиришга рози бўлди.

Келган кунлари ўт ёкиш, сув ташиш, от қашлаш сингари юмушларни қилиб юрган Тихон тез кунда партизан урушига жуда ҳаваскёр ва уста одам эканини кўрсатди. У кечалари овга чиқиб, француزلарнинг кийим-кечак ва яроғ-аслаҳаларини ўғирлаб келар, агар буюришса, асири ҳам олиб келарди. Денисов Тихонни қора ишлардан бўшатиб, разведкага бирга олиб борадиган бўлди ва уни казакларига қўшиб қўйди.

Тихон от миниб юришни хушламас, пиёда юрганда ҳам ҳеч қачон суворилардан орқада қолмас эди. Унинг бор-йўқ аслаҳаси — битта пилтали милтиқ, бир болта ва бир найза бўлиб, милтиқни кўпроқ қизиқчиликка кўтариб юрар эди; аммо бўри тиши билан катта-катта суякларни ғажиш, баданини қашиб, бургасини тутишга қанчалик уста бўлса, Тихон ҳам болтани ишлатишга шу қадар уста эди. У ҳар қандай ғўлани ҳам бир болта уришда ёриб ташлар, болтани дастасидан ушлаб, ингичка қозиқлар йўнар ва қошиқлар ясар эди. Денисовнинг отрядида Тихон алоҳида ўринни ишғол этарди. Биронта қийин иш чиқиб қолса, масалан, лойга ботиб қолган аравани елкаси билан кўтариб чиқариш, балчиққа ботиб қолган отни думидан тортиб чиқариш, терисини шишиш, француслар орасига кириб чиқиш, кунда эллик чақирим йўл юриш каби ишлар чиқиб қолса, мийикларида кулиб, ҳаммасига Тихонни рўбарў қилишарди.

— Унга ҳеч бало бўлмайди, девдай одам у, — дейишарди Тихон ҳақида.

Тихон бир француzinи тутиб олмоқчи бўлганида француз тўппончадан ўқ отиб, уни думбасидан ярадор қилиб қўйганди. Тихон бу ярани даволаш учун ароқдан сиртқи ва ички дори сифатида фойдаланаарди; унинг яраси ҳазилмутойибага сабаб бўлди. Тихон ҳам ҳар қанақа ҳазилни кўтарар эди.

— Ҳа, оғайни, тавбангга таяндингми? Бўкчайтириб қўйишдими? — деб казаклар ҳазиллашарди. Тихон ҳам жўрттага букчайиб, бужмайиб, аччиғи келган кишидай францусларни болохонадор қилиб сўкар эди. Бу воқеанинг өқибати шу бўлдики, ўқ еганидан кейин Тихон камдан-кам французнинг тириқ келтирадиган бўлди.

Отрядда довюраклик ва ботирлиқда Тихондан ўтадигани йўқ эди. Ҳужум қилиш пайтини ҳеч ким Тихончалик билмас, французларни ҳеч ким Тихончалик кўп қирган ва асир олган эмас; шу важдан Тихон барча казак ва гусарнинг қизиқчиси бўлиб қолди, лекин ўзи ҳам ҳар қанча ҳазилни кўтарар эди. Бугун, кечаси Денисов бир французни олиб келиш учун уни Шамшево қишлоғига юборган эди. Бироқ ё битта французга қаноат қилмадими, ё кечаси ухлаб қолдими, ҳар қалай, куппа-кундуз чакалакзордан ўтиб, французларнинг орасига кирди, улар буни пайқаб қолишиди. Ҳали ёнбағирдан Денисов ёщитган гала-ғовурнинг сабабчиси шу эди.

VI

Денисов французлар орасидаги масофа яқинлигини кўриб, эртага ҳужум қилмоққа узил-кесил қарор берди шекилли, бу ҳақда ясовул билан гаплашиб олиб, отини орқага бурди-ю, жўнаб қолди.

— Ука, энди бориб уст-бошимизни қуритиб олайлик,— деди у Петяга қараб.

Ўрмондаги қоровулхонага яқинлашгач, Денисов отини тўхтатди ва ўрмонга синчиклаб қаради. Эгнида калта камзул, оёғида чипта кавуш, бошида қозонча шляпа, елкасида милтиқ, белида болта, оёқлари узун бир киши катта-катта одим ташлаб, узун қўлларини соллонтириб ўрмондан келмоқда эди. Бу одам Денисовни кўриши биланоқ дарров бир нарсани буталар орасига ирғитиб юбордию, кейин ивиб, шалпайиб, қолган шляпасини бошидан олиб бошлиғи олдига келди. Бу одам Тихон эди. Унинг чўтири ва бужмайиб кетган юзи, кичкина қисиқ кўзлари хурсандликдан қулиб турар эди. Тихон бошини кўтарди ва худди кулгиси қистаган бўлса ҳам қулмай турган кишига ўхшаб Денисовга тикилиб қолди.

— Қайси гўрда эдинг? — деди Денисов.

— Қайси гўрда эдинг дейсизми? Бир французни олиб келгани кетувдим,— деди Тихон тап тортмай, Хириллаган овоз билан шошиб-пишиб.

— Кўппа-кундуз куни борадими одам? Э, нодон! Қани олиб келган французинг?

— Олиб келишга-ку олиб келдим-а,— деди Тихон.

— Қани бўлмаса?

— Тонг маҳалида биттасини қўлга киргизиб, ўрмон-

га обориб қўювдим,— деди Тихон чипта кавуш кийган япалоқ қийшиқ оёгини кериб.— Мундай сарадоп солиб қарасам, мазаси йўкроқ кўринди. Қайтиб бориб дуруст-роғини тутиб келай деган эдим.

— Бу падар қусур ҳали кўп ҳунар кўрсатади деб айт-мабмидим,— деди Денисов ясовулга қараб.— Ўша қўлга киригганингни нега олиб келмадинг?

— Нима қиламан олиб келиб,— деди Тихон дарров аччиғланаб ва унинг сўзини бўлиб.— У ярамас эди. На-ҳотки сизга қанақаси кераклигини билмасам?

— Оббо ҳумпар-э!.. Ҳўш!..

— Бошқасини тутиб келай деб борувдим,— деди Ти-хон сўзида давом этиб.— Эмаклаб бориб мана мунақа-сига ётиб олдим.— Тихон қанақа қилиб ётганий кўр-сатмоқчи бўлиб, бирданига қорни билан ерга ётиб олди.— Биттаси келиб қолган эди, мён дарров уни мана мунақа қилиб қучоқлаб олдим.— Тихон сапчиб ўрнидан турди.— Қани, юр, полковник олдига десам, бир бўкириб юбор-дики, асти қўйинг! Қарасам, улар тўрт киши экан! Ҳам-маси қиличини кўтариб менга ҳамла қилди. Мен болтани мана мунақасига кўтариб: «Хой, худонинг бандалари»,— деб бақирдим.— Тихон қўлини кўтариб, қош-қовоғини солди-ю, кўкрагини кериб, француzlарга қандай бақир-ганини кўрсатди.

— Шаталоқ отиб кўлмак сувга ташлаб қочганингни биз боя тепалиқдан томоша қилиб турган эдик,— деди ясовул чақнаб турган қўзларини қисиб.

Петя кулгиси қистаётган бўлса ҳам бошқалар кул-гидан ўзини тийиб турганини кўриб, кулмади. У гап-нинг тагига етмасдан, қўзларини жавдиратиб, гоҳ Ти-хонга, гоҳ ясовулга, гоҳ Денисовга қарап эди.

— Майнавозликни қўй,— деди Денисов жаҳл билан йўталиб.— Нега аввал ушлаганингни олиб келмадинг?

Тихон бир қўли билан орқасини, бир қўли билан бо-шини қашларкан, бирданига оғзининг таноби қочиб ир-жайган эди, кемтик тиши кўриниб қолди (шу нуқсон туфайли Шчербатий (кемтик) лақабини олган эди). Де-нисов жилмайиб қўйди, Петя хандон ташлаб кулиб юбор-ган эди, Тихоннинг ўзи ҳам унга қўшилди.

— Нима қилай, кийим-боши шу қадар эски эдики, олиб келгани номус қилдим,— деди Тихон. Бунинг усти-га, яна жуда сердағдага экан; тўрам. Мен ўзим анарал-нинг ўғли бўламан, бормайман, дейди.

— Ҳой, чорво! — деди Денисов,— мен ундан сўраб-суриштироқчи эдим...

— Ўзим сўрадим,— деди Тихон.— Яхши билмайман, деди. Одамимиз кўп-ку, лекин мазаси йўқ, қуруқномигина қолган ҳолос. Дурустроқ бир ҳайт десаларинг, ҳаммасини тутиб оласизлар, дейди,— деб Тихон сўзини тамомлади ва хурсанд бўлиб, Денисовга тик қаради.

— Юз даррани боцлаб урсам, кейин майнавозчиликни ташларсан,— деди Денисов жиддий тарзда.

— Нега ғазаб қиласиз,— деди Тихон,— нима, мен француздарни кўрмабманми? Андак сабр қилинг, қоронги тушсин, қанақаси қерак бўлса, ўшанақасини олиб келаман, битта эмас, учта десангиз ҳам олиб келаман.

— Қани, бўлмаса кетдик,— деди Денисов. Қоровулхонага етгунча у қош-қовоғини солиб, индамай борди.

Тихон буларнинг кетидан юрди. Петя орқадан келаётган казакларнинг ўзаро ҳазиллашиб, Тихон буталар орасига ирғитиб юборган этикни эслаб кулаётгандарини ўшилди.

Тихоннинг гали ва тиржайиши кулгига сабаб бўлган эди, кулги босилгандан сўнг Петя дарҳол Тихоннинг одам ўлдирганини англади-ю, ўнғайсизланиб қолди. У қайрилиб, асир тушган ноғорачи болага қаради-ю, юраги ачиdi. Бироқ бу ҳолат бир зумда ўтиб кетди. Петя бошини баланд кўтариб, ўзини дадил тутиши, ҳамма ҳамроҳлари олдида иззатини сақлаб, сир бой бермаслиги ва эртага қилинадиган ишни ясовулдан сўраб олиши кераклигини фаҳмлади.

Долохов олдига юборилган офицер йўлда Денисовга дуч келиб, Долохов ҳозир етиб келишини, унинг ҳамма ишлари жойида эканини айтди.

Денисов бирдан хурсанд бўлиб кетди ва Петяни олдига чақириб:

— Қани, энди ўз тўғрингда гапириб бер-чи,— деди.

VII

Петя Москвадан кетаётгандан ўз ота-онаси ва қавм-қариндошлари билан хайрлашиб, полкига қўшилиб олди ва кўп ўтмай, жуда катта бир отрядга қўмандонлик қилаётган генералга ординарец бўлиб тайинланди. У офицерлик унвонини олганидан бери, хусусан ҳаракатдаги армияга келиб, Вязьмада бўлиб ўтган жангда иштирок

қилганидан бери, ҳамиша димоги чоғ әди, әнди катта йигит бўлиб қолдим, бирон ҳодиса бўлиб, қаҳрамонлик кўрсатиш пайти келганда, тағин фурсатни қўлдан бериб қўймайин, деб доим ҳовлиқиб юрар әди. У армияда кўрган, билганларидан хурсанд бўлиб, ўзини баҳтиёр ҳисоблар, лекин шу билан бирга, назарида, ҳақиқий қаҳрамонона ишлар у йўқ жойда содир бўлаётгандек туюларди. Мана шунинг учун у ўша қаҳрамонлик содир бўладиган ерга тезроқ боришга интилар әди.

21 октябрда генерали Денисов ҳузурига бирон киши юбориши кераклигини айтганда.. Петя, мени юборинг, деб генералга шу қадар ялиндики, охири генерал унинг раъйига қарашга мажбур бўлди. Лекин генерал Петяни юбораркан, Вязьма жангидаги бир юмуш билан юборилганда, тентаклик қилиб, тўғри йўлдан бориш ўрнига, французларнинг ўқи ёғилиб турган цепга борганини ва тўппончадан икки марта ўқ узганини эслатиб, Денисовнинг ҳеч қанақа амалиётига аралашмаслигини қаттиқ тайинлаганди. Денисов бу ерда қола оласанми, деб сўраганида Петянинг қизариб, дудуқланиб қолганининг сабаби ҳам мана шу әди. Ўрмон четига чиққунга қадар Петя ўз вазифасини адо этиб, дарҳол қайтиб кетиш фикрида әди. Бироқ французларни ва Тихонни кўрганидан, кечаси албатта французларга ҳамла қилишларини билганидан кейин Петя бирпастда фикридан айнийдиган ёшларга ўхшаб, шу маҳалгача жуда эҳтиром қилиб юрган генералини ўз-ўзича каллаварам немисга чиқариб қўйди; Денисовни ҳам, ясовулни ҳам, Тихонни ҳам қаҳрамон деб билди ва шундай оғир фурсатда уларни ташлаб кетишни ўзига эп кўрмади.

Денисов Петя ва ясовул билан қоровулхонага етиб келганда қоронги тушіган әди. Фира-шира қоронғиликда Эгарлогли отлар, ўрмон ичидағи ялангликда чодир қураётган ва тутунини французлар кўрмасин деб чуқурликда ўт ёқаётган казаклар билан гусарларнинг қораси кўриниб турар әди. Кичкинагина уйнинг даҳлизида енгини шимариб олган бир казак қўй гўштини чопмоқда. Хонада Денисовнинг офицерларидан уч киши эшикдан стол ясамоқда әди. Петя ҳўл кийимларини ечиб қуритгани берди ва дарҳол стол ясаётган офицерларга қарашди.

Ўн дақиқа ўтар-ўтмас стол тайёр бўлди, устига дастурхон ёзилди. Столда ароқ, тунука сувдонда ром, оқ нон, қовурма ва туз муҳайё бўлди.

Офицерлар билан бир қаторда дастурхон ўтириб, ҳиди димоққа уриб турган ёғли қўй гўштининг ёгини оқизиб қўли билан тўғраб турган Петя ёш боладек суюнار, ҳаммага мөхр қўйиб, бошқаларнинг ҳам унга мөхр билан қараб турганига ишонар эди.

— Василий Фёдорович,— деди у Денисовга мурожаат қилиб.— Энди нима дейсиз, яна бирон қун ҳузурингизда қолсам майлими? — Денисов жавоб беришга улгурмасдан ўз саволига ўзи жавоб қайтарди: — Менга билиб кел, деб буюришган эди, мен ўша топшириқни бажариб юрибман... Фақат мени тўполоннинг ичига қўйиб юборинглар... Мен мукофот тамаида эмасман... Мен шуни истар эдимки... — Петя тишини тишига қўйиб, бошини орқасига ташлаб, қўлинини кўтариб ён-верига қаради.

Денисов кулемсираб:

— Энг тўполон жойга дегин...— деб унинг сўзини такрорлади.

— Фақат командани ўз ихтиёримга беринг, ўзим командирлик қиласи, сиз учун нима деган гап бу! — Қейин гўштдан бир бурда кесиб олмоқчи бўлган офицерга қараб: — Э, сизга пичноқ керакми? — деб ўзининг паккисини узатди.

Офицер паккини мақтади.

— Ола қолинг, марҳамат, менда бунаقا паккилар кўп...— деди Петя қизариб.— Эҳ, эсим қурсин! Бутунлай ёдимдан кўтарилибди,— деб бирдан қичқириб юборди Петя.— Жуда ажойиб майизим бор ёди, уруғи йўқ. Бизнинг маркитантимиз янги, жуда ғалати нарсаларни топиб келади. Ўшандан ўн қадоқ сотиб олган эдим. Ширинликка ўрганиб қолганман. Ҳушингиз қалай майизга?.. — Петя югуриб даҳлизда ўтирган казакнинг олдига чиқди-ю, бир халтада беш қадоқча майиз келтирди.— Марҳамат, жаноблар, марҳамат,— деди.

— Сизга кофе дамлайдиган чойнак керакмасми? — деб сўради у ясовулдан.— Мен маркитантимиздан сотиб олувдим, жуда қулинг ўргилсан чойнак. Ўнда шунаقا ғалати нарсалар жуда кўп, ўзи ниҳоят ҳалол киши. Энг кераги ҳам шу-да. Ўша чойнакни албаттә сизга бериб юбораман. Балким чақмоқ тошларинг соб бўлгандир, баъзан шунаقا ҳам бўлади. Эҳтиётдан чақмоқ тошдан ҳам олиб келганман, шунинг ичиди,— у халтани кўрсатди.— Юзтacha келади, жуда арzonга олганман. Керагича ола-геринглар, барисини олсаларинг ҳам майли...— Тўсат-

дан, ошириб юбормадимми, деб Петя ўз-ўзидан хавотир олиб гадан тўхтади ва қизариб кетди.

Бошқа бирон аҳмоқлик қилиб қўймадиммикин, деб у уялинқираб қолди. Шу бугун бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир хаёлидан кечиаркан, ноғорачи француз болани эслади. «Биз-ку маза қилиб ўтирибмиз, унинг ҳоли нима кечди экан? Уни қаерга тиқиб қўйишдикин? Хафа қилишмадимикин?» — деб ўйлаб кетди Петя. Аммо чақмоқ тош тўғрисида муболага қилиб юборганини пайқаб, бир оз ўнғайсизланди.

«Сўрасам-ку бўлади-я, — деди ичиди Петя, — аммо ўзи бола бўла туриб, боланинг ғамини еб ўтирибди, деб ўйлашмасмикин. Эртага қанақа болалигимни бир кўрсатиб қўйяй! Ҳозир сўрасам уят бўлармикин? — деди тағин ичиди.— Ҳа, нима бўлса бўлар!» — деди-ю, масхара қилишмасмикин деган хаёл билан офицерларга жавдираф қааркан, сўради.

— Бояги асир болани чақириб келсак майлимми? Овқат-повқат берсак қалай бўларкин?..

Денисов Петянинг бу гапини айбга қўшмади шекилли:

— Ҳа, бола бечоранинг ҳоли хароб, чақиртирсан ҳам бўларди. Унинг номи Vincent Bosse¹. Чақиринглар уни.

— Мен чақириб келаман.

— Чакир, чакир. Бола бечорага одамнинг раҳми келади,— деди Денисов.

Денисов бу гапни айтганда Петя эшик олдиди турган эди. У офицерлар орасидан ўтди-ю, Денисовнинг олдига келиб:

— Сизни ўпсам майлими, акажон,— деди.— Яшанг! Кам бўлманг! — Денисовни ўпиб, юрганича ташқарига чиқди.

— Bosse! Vincent! — деб эшик олдидан қичқирди Петя.

— Кимни сўраяпсиз, бегим? — деди бирор қоронгилайдан. Петя, бугун қўлга тушган француз болани чақиряпман, деб жавоб қилди.

— Э, ҳалиги Весеннийими? — деди казак.

Унинг французча номини аллақачонлар ўзгартириб, казаклар Весенний, мужиклар билан солдатлар Висеня қилиб олишган эди. Бу иккала иом ҳам ёшлик тимсоли

¹ Венсан Босс.

бўлган баҳорни эслатар ва ёш ўғил болани кишининг кўз олдига келтирас эди.

Коронгиликдан:

— Гулхан олдида исиниб ўтирувди. Ҳой Висеня! Ҳой Висеня! Ҳой Весений! — деган нидолар ва кулги товуши ёшитилди.

— Жуда ҳушёр бола экан,— деди Петянинг ёнида турган гусар.— Ҳали қорнини тўйғизган эдик. Ёмон ҳам очқаган экан.

Коронгидан оёқ шарпаси ёшитилди. Ноғорачи бола яланг оёқ шилп-шилп лой кечиб, энцик олдига келди.

— Ah c'est vous! Voulez vous manger? N'ayez pas peur, on ne vous fera pas de mal, Entrez, entrez¹, — деди Петя тортиниб-қимтиниб, унинг қўлини секин ушларкан.

— Merci, monsieur², — деди ноғорачи бола титроқ товуш билан, кейин оёчининг лойини остоңага арта бошлиди. Петя тасалли таринқасида болага бир неча сўз айтгиси келарди-ю, лекин журъат этолмас эди. У даҳлизда бирпас депсиниб турди-да, кейин қоронгидан унинг қўлини ушлаб, сиқиб қўйди.

— Entrez, entrez, — деди яна мулојим товуш билан.

«Нима қилиб кўнглини топсам экан?» — деди Петя ўз-ўзича ва эшикни очиб болани ичкарига киргизиб юборди.

Ноғорачи хонага киргандан кейин Петя унга эътибор беришни ўзига эп кўрмади-да, ундан нарироққа бориб ўтирди. У фақат чўнтағига қўлини солиб, пулларини пайпаслаб кўрди ва ноғорачи болага берсан уят бўлмасмикин, деб иккиланиб қолди.

VIII

Денисовнинг бўйруғига биноан ноғорачи болага озроқ ароқ ичириб, қўй гўшти билан қорнини тўйғизиши. Сўнгра Денисов болага русча чакмон кийгизиб, бошқа асиrlар билан жўнатмасдан, шу ерда қолдиринглар, деб фармон берди. Бу орада Долохов келиб қолди-ю, Петя француз болани унутиб, Долохов билан овора бўлиб кетди. Долоховнинг кўрсатган фавқулодда қаҳрамонлик-

¹ Э, сизмисиз! Овқат ейсизми? Қўрқманг, ҳеч ким сизга тегмайди. Киринг, кираверинг!

² Раҳмат, жаноб.

лари, унинг французларга нисбатан шафқатсизлиги ҳақида кўп гап ёшитган эди, шунинг учун ҳам Долохов бу хонага кириб келгандан бері ундан кўзини узмас ва ҳатто Долоховдай ботир кишининг олдида ҳам ўзини дадил тутиб ўйқор билан бошини кўтариб ўтирад эди.

Долохов ўзининг тўпори қиёфаси билан Петяни ҳайратда қолдирди.

Денисов чакмон кийиб, соқол қўйиб, бўйнига авлиё Николайнинг суратини осиб юрар, гапда ҳам, юриш-туринда ҳам сиполикни қўлдан бермас эди. Аммо илгарилари Москвада ажамнусха либос кийиб юрадиган Долохов энди энг оддий гвардиячи офицерга ўхшаб кийинган эди. Унинг соқол-мўйлови топ-тоза қирилган, эгнида гвардиячилар киядиган пахтали сюртук, сюртукнинг ёқасида Георгий нишони, бошида ҳеч қанақа олифтагарчиликсиз кийган оддий шапка. Елкасига ташлаб олган енгиз ҳўл чакмонини бурчакка ечиб, ҳеч ким билан кўришмасдан, тўғри Денисовнинг олдига борди-ю, вазиятни суриштира кетди. Денисов катта отрядлар француз транспортига кўз олайтириб турганини, Петя ҳам шу масала билан келганини, иккала генералга қандай жавоб қайтарганини гапириб берди; кейин француз отрядининг вазияти ҳақида нима билса ҳаммасини очиб солди.

— Шундоғликка шундоғ-у, лекин ҳар ҳолда бу аскарий қисмлар қанақа аскарий қисм эканини, уларнинг ададини билиш керак,— деди Долохов.— Ҳар қалай, бориб билиб келмасак бўлмайди. Уларнинг сонии билмасдан туриб, таваккал қилиб бўлмайди. Пала-партиш ишга ҳушим йўқ. Ораларингда мен билан бирга француз лагерига бориб келадиган мард борми? Мен французча мундир ҳам олиб келганиман.

— Мен, мен... бораман сиз билан! — деди Петя қичкириб.

— Сенга тўғри келмайди,— деди Денисов Долоховга қараб.— Буни эса-ку ҳеч ҳам юбормайман.

— Ана холос! — деди Петя қичкириб.— Нега энди бормас эканман...

— Шунинг учунки, кераги йўқ.

— Сиз мени кечирингу, лекин мен бораман... бораман дедимми, бораман. Мени бирга олиб борасиз-а? — деди у Долоховга қараб.

— Нега олиб бормай...— деди Долохов француз болага тикилиб, паришонлик билан.

— Қачондан бери бу қочоқ сенинг қўлингда? — деб сўради Долохов Денисовдан.

— Бугун ушладик, лекин ҳеч балони билмайди. Ўз отрядимда қолдирдим буни.

— Шунақами, қолганларини нима қиляпсан? — сўради Долохов.

— Нима қилардим? Тилхат олиб, жўнатиб юборяпман,— деди тўсатдан қизариб-бўзариб кетган Денисов қичқириб.— Биронтасининг ҳам қонига зомин бўлганим йўқ. Мен бу гапни барала айтишим мумкин. Солдат деган номга иснод келтиргунча, ўттизтасини, борки, уч юзтасини соқчи билан шаҳарга юбориш сен учун қийин иш эмас.

— Мана бу ўн олти ёшли графча бунақа баландпарвоз гапларни айтса ярашади, лекин сенга ярашмайди,— деди Долохов тиржайиб.

— Мен ҳеч нарса деяётганим йўқ, фақат сиз билан бирга бораман деяпман холос,— деди Петя ийманиброқ.

— Мен билан сенга, биродар, бунақа кераксиз меҳрибончиликнинг ҳожати йўқ,— деди яна Долохов худди Денисовнинг энсасини қотирадиган шу мавзуда гапиришдан завқ олаётгандай.— Буни нега олиб қолдинг? — деди калласини қимиirlатиб.— Раҳминг келганиданми? Сенинг тилхатларингни биз биламиз. Юзтасини юборсанг, ўттизтаси етиб боради холос. Кўпи йўлда очликдан ўлади ёки ўлдириб ташлашади. Шундай бўлгандан кейин уларни асир қилиб олдинг нима-ю, олмадинг нима?

Ясовул чақнаб турган кўзларини қисиб, Долоховнинг гапини маъқуллагандай бош ирғатди.

— Ҳаммаси бир гўр, баҳс-мунозара қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Лекин мен уларнинг уволига қолмоқчи эмасман. Барибир ўлиб кетади дейсан. Ўлса ўлаверсин, менинг қўлимда ўлмаса бўлгани.

Долохов кулиб юборди.

— Қўлларидан келса, мени йигирма марта ушлаб олишисин, ким йўқ дебди? Қўлга туширсалар, мени ҳам, сени ҳам олижаноблигингга қарамасдан, дорга осишади.— Ў бирпас жим бўлди.— Қани, ишни бошлайлик бўлмаса. Нарсаларни менинг казагим билан юбориш керак! Менда иккита французча мундир бор. Қани, бирга борадиган бўлдингми? — деди у Петяга қараб.

— Менми? Ҳа, ҳа, жоним билан,— деб қичқириди

Петя қизарыб-бўзарыб Денисов билан кўз уриштира-
кан.

Асиrlарни нима қилиш тўғрисида Денисов билан
Долохов баҳслашиб турган вақтда Петя ўнгайсиз ҳолга
тушиб шошиб қолди; бироқ яна уларнинг гапига дуруст-
роқ тушунмади. «Катталар, номи чиққан одамлар шундай
деб ўйлашса, демак, шундай бўлиши керак экан-да,—
деди ўзича у.— Лекин энг муҳими шуки, Денисов, Петя
сўзимдан чиқмайди, унинг жилови менинг қўлимда, деб
ўйламаса бўлгани. Мен албатта Долохов билан француз-
лар лагерига бораман. Нега энди у борар экану, мен бо-
ролмас эканман!»

Денисов Петяни қанчалик йўлдан қайтаришга урин-
масин, барибир бўлмади. Петя, мен ҳам таваккалга иш
қилишни ёмон кўраман, бир иш қилсан, албатта пухта
қиламан, унча-мунча хавф-хатар мен учун писанд эмас,
деб туриб олди.

— Ўзингиз ўйлаб кўринг, французларнинг қанчали-
гини билмасдан иш бошлаб бўларканми, балким юзлар-
ча кишининг ҳаёти шунга боғлиқдир, биз эсак бу ерда
якка ўзимиз, ундан ташқари, жуда-жуда боргим келяп-
ти, албатта бораман, худо хайрингизни берсин, йўлимни
тўсманг, бормасам яхши бўлмайди...— деди Петя.

IX

Петя билан Долохов французча шинель ва кивер ки-
йиб, ўрмон ичидаги ялангликка, Денисов французлар
лагерини кўздан кечирган ерга қараб жўнади; тимқорон-
гилиқда ўрмондан чиқиб, сойликка тушди. Пастга туш-
гандан сўнг Долохов биргалашиб келган казакларга шу-
ерда тура туришни бўюрди-ю, ўзи отини йўрттириб кўп-
рикка қараб кетди. Петя ҳаяжондан юраги орзиқиб, До-
лохов билан ёнма-ён борар эди.

— Қўлга тушиб қолгудай бўлсак, мен тириклай тас-
лим бўлмайман, ёнимда тўппончам бор, — деди Петя
шивирлаб.

— Русча гапирма, — деди Долохов ҳам шивирлаб,
бироқ шу онда қоронғилиқдан: «Qui vive?»¹ деган товуш
ва милтиқнинг шиқирлаши эшилди.

¹ «Ким келяпти?»

Петянинг юзига қон қуюлди ва у тўпнончасига қўл чўзди.

Долохов отини бир зайлда йўрттириб бораркан;

— Lanciers du 6-me¹, — деди. Кўприкда навбатчилик қилиб турган соқчининг қораси кўринди.

— Mot d'ordre², — деди соқчи ва Долохов отининг бошини тортиб жой юргизиб кетди,

— Dites donc, le colonel Gérard est ici?³ — деб сўради у,

— Mot d'ordre! — деди соқчи унинг саволига жавоб бермасдан йўлини тўсиб. Долохов ғазаб билан соқчининг устига от суриб бораркан, бақириб берди:

— Quand un officier fait sa ronde, les sentinelles ne demandent pas le mot d'ordre... Je vous demande si le colonel est ici?⁴

Вир чеккага чиқиб йўл берган соқчининг жавобини кутмасдан Долохов отини аста-секин юргизиб, тепаликка қараб кетди.

Йўлни кесиб ўтган бир одамнинг қорасига кўзи тушгач, Долохов уни тўхтатди-да, командир билан офицерларнинг қаердалигини сўради. Қоп орқалаб олган бу солдат тўхтади ва Долоховнинг отига яқин келиб, уни силаб-сийлаб, худди таниш-билишдай бемалол гаплашиб, командир билан офицерлар тепаликнинг ўнг томонида, ферманнинг ҳовлисида (у помешчикнинг қўрасини ферма деб атади) эканини айтди.

Иккала томонида гулханлар ёқилган ва французча говур-ғувур эшитилиб турган йўлдан бир оз юргач, Долохов отининг бошини ҳалиги помешчик қўрасига томон бурди. Дарвозадан киргач, отдан тушди-ю, ловиллаб ёнаётган каттакон гулхан атрофида шанғиллаб ганириб ўтирган бир неча французнинг олдига борди. Гулханнинг бир четида котелокда нимадир қайнаб ётар, бошида қалпоқ, эгнида шинель кийган бир солдат, чўккалаб, гулхан ёруғида котелокни кавларди.

Гулханнинг нарёгида, қоронғиликда ўтирган офицерлардан бири:

¹ Пароль,

² — 6-нчи полк суворийлари.

³ Менга қара, полковник Жерар шу ердами?

⁴ Офицер сепни айланиб юрганда соқчилар пароль сўрашмайди. Мен полковник шу ердами, деб сўраяпман?

- Oh, c'est un dur à cuire, s¹— деди.
 — Il les fere marcher les lapins... t²— деди бошқаси кулиб. Долохов билан Петянинг оёқ шарпасини эшишиб, иккаласи ҳам қоронгиликка тикилиб жим қолди.
 — Bonjour, messieurs!³— деди Долохов дона-дона қилиб, баланд товуш билан.

Гулхан шуъласи тушмайдиган ерда ўтирган офицерлар қимирилаб қолишиди, қомати баланд ва бўйни узун офицер гулханини айланиб ўтиб, Долоховнинг олдига келди.

— C'est vous, Clement. D'où, diable⁴,— деди-ю, бироқ янглишганини фаҳмлаб, сўзини чала қолдирди-да, қошиб-қовоғини солиб, худди нотаниш киши билан кўришаёт-гандек саломлашиди ва «хўш, хизмат?» деб Долоховдан сўради. Долохов, унга жавобан, мен ўз шеригим билан полкдан кейиндә қолиб, энди етиб олмөқчимиз деди-ю, ўтирганларнинг ҳаммасига қараб, б-чи полкдан хабарларинг йўқми, деб сўради. Ҳеч ким ҳеч нарса билмас эди; Петянинг назарида офицерлар Долохов билан унга шубҳаланиб, ёмон кўз билан қараётгандай кўринди. Бир неча дақиқа ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Si vous comptez sur soupe du Soir, vous venez trop tard⁵,— деди гулханинг нариги томонидан бирор кулгидан зўрга ўзини тийиб.

Долохов, йўқ, қорнимиз тўқ, шу кечанинг ўзида яна йўлга чиқишимиз керак, деган гапни айтди.

У отларнинг тизгинини котелокни кавлаб турган солдатга бердию, ўзи гулхан олдига, бўйни узун офицернинг ёнига чўнқайиб ўтириди. Бўйни узун офицер Долоховдан кўзини узмай, қайси полкдан эдингиз? — деб сўради. Долохов ўзини эшифтмаганга солиб, унга жавоб бермасдан, чўнтағидан французча трубкани олиб чекаркан, казаклар йўлларни қай даражада хавф-хатарга солганини улардан сўради.

— Les brigands sont partout,⁶— деб жавоб берди гулханинг нариёғида ўтирган офицер.

Долохов, казаклар мен ва менинг шеригимга ўхшаб

¹ Бу шайтонга бас келиб бўлмайди.

² Бу уларнинг адабини беради.

³ Салом, жаноблар!

⁴ Клеман, сизмисиз? Қаердан келяпсиз, шайтон...

⁵ Овқатдан умидвор бўлсангиз, кечикдингиз.

⁶ Бу ҳароқчилар ҳамма ерда ҳам бор.

адашиб кейинда қолган кишилар учун хавфли, лекин каттакон отрядларга ҳужум қилгани жасорат қилолмасалар керак, деди саволомуз. Ҳеч ким унга жавоб бермади.

Гулхан олдида тикка туриб; Долоховнинг сўзларига қулоқ солаётган Петя ҳар он: «Энди жўнаса керак» — деб ўйларди.

Бироқ Долохов яна қайтадан гап очиб, батальони-нгизда неча киши бор, нечта батальонларинг бор, асириларинг кўпми, деб очиқ-ойдин сўрай бошлади. Француз отряди асир олган руслар ҳақида суриштира туриб Долохов шундай деди:

— La vilaine affaire de trainer ces cadavres après soi. Vaudrait mieux fisiller cette canaille!¹ — ва шу сўзлардан сўнг у баланд товуш билан ғалати қилиб шундай хохолаб юбордики, Петянинг назарида ҳозир сир очилиб, французлар буларнинг кимлигини биладигандай бўлди ва у, беихтиёр, гулхан олдидан бир қадам чекинди. Долоховнинг сўзи ва кулгисига ҳеч ким жавоб қилмади ва шинелига бурканиб ётгани учун шу маҳалгача кўринмаётган офицер бошини кўтариб, ёнидаги шеригига бир нима деди. Долохов ўрнидан туриб, ҳали отини топширган солдатни чақирди.

Петя Долоховнинг ёнига келаркан, беихтиёр: «Отларни беришармикин, ё беришмасмикин?» деб кўнглидан ўтказди.

Отларни олиб келишди.

— Bonjour, messieurs², — деди Долохов.

Петя ҳам Bonjous³ демоқчи бўлди-ю, лекин тили бормади. Офицерлар алланималар деб ўзаро шивирлаб қўйишди. Долохов типирчилаб турган отига ҳадеганда минолмади, мингач, битта-битта қадам ташлатиб дарвозадан чиқиб кетди. Петя, орқамиздан французлар қувлаб келмаяптими, деб хавотирга тушиб қайрилиб қарагиси келса ҳам юрак бетламай, Долохов ёнида бормоқда эди.

Йўлга чиқиб олгандан сўнг Долохов орқага, далага томон эмас, балки қишлоқ бўйлаб қетаверди. Бир жойга боргандা у тўхтаб, қулоқ солиб турди-ю, кейин Петядан:

— Эшитяпсанми? — деб сўради.

Петя ҳам тингшаниб, гапираётганлар руслар эканини

¹ Бу ўлимтикларни судраб юриш ҳам жонга тегди. Асли бу алаҳларни отиб ташлаган яхши.

² Хайр, жаноблар.

³ Хайрли кеч.

билди, гулханлар атрофида рус асириянинг қорасини кўрди. Долохов билан Петя пастга, кўприкка тушиб, индамасдан қовогини солиб, кўприк устида нарибери юриб турган соқчининг ёнидан ўтиб, казаклар кутиб турган пастқамликка тушиди.

— Хўп, энди хайрлашайлик. Денисовга айт: тонг пайти, биринчи ўқ товушини кутиб турсин,— деб Долохов жўнаб кетмоқчи бўлган эди, бироқ Петя уни енгидан маҳкам ушлаб олди.

— Йўқ! Сиз қаҳрамонсиз! Мен сизнинг қаҳрамонлигингизга қойилман! Яшанг! Қам бўлманг! Сизга муҳаббатим жуда-жуда ошди!

— Хўп, хўп,— деди Долохов, бироқ Петя уни қўйиб юбормади ва қоронгиликка тикилиб, Петя ўпмоқчи бўлаётганини пайқади. Долохов кулиб уни ўпдию отининг бошини буриб, қоронгиликда кўздан ғойиб бўлди.

X

Петя қоровулхонага етиб келганда Денисов даҳлизда ўтирган эди. У Петяни юборганига пушаймон бўлиб, безовталаниб, йўлига кўз тикиб турган эди.

— Худога шукур! Худога шукур! — деди Денисов қичқириб, Петянинг шавқ-завқ тўла сўзларини эшитаркан.— Сен шумтаканинг ташвишини еб кечаси кўз юмганим йўқ! — деди Денисов.— Худога шукур, эсон-омон келдинг, қани кел энди ухла. Эрталабгача мизғиб олсак бўлади.

— Йўғ-э...— деди Петя.— Уйқум келаётгани йўқ. Мен ўз одатимни биламан, ухладимми тамом, мени ҳеч ким уйғотолмайди. Ундан кейин жанг арафасида ухламасликка ўрганганман.

Петя француздар лагерига бориб келишининг тафсилотини завқ билан эслаб ва эртагабўладиган воқеаларни кўз олдига келтириб, даҳлизда бир оз ўтириди. Кейин Денисовнинг ухлаб қолганини пайқаб, ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди.

Ташқарӣ ҳали қоп-қоронғи эди. Ёмғир тинган бўлса ҳам дараҳтларнинг баргидан томчилиб турар эди. Қоровулхонадан сал нарида казакларнинг чайласи ва бир-бираига маташтириб боғлаб қўйилган отларнинг қораси кўриниб турар эди. Хонанинг орқасида иккита мужик арава, аравалар олдида отлар турар, жарликда ёниб бўлган гулханинг чўғи қизариб кўринарди. Казак ва гусарлар-

нинг баъзи бири уйғоқ: барглардан тушаётган томчилар-нинг шитирлаши ва ем еяётган отларнинг кусур-кусурiga одамларнинг пичир-пичири қўшилиб жетарди.

Петя даҳлиздан чиқди-ю, қоронғида у ёқ-бу ёққа қараб, аравалар олдига борди. Араваларнинг остида бирор хуррак отиб ётар, ён-верида эгарланган отлар ем еб туарар эди. Қоронғиликда Петя ўз отини таниб, олдига борди. Гарчи бу от жайдари бўлса ҳам уни Карабах деб атар эди.

— Ҳа, Карабах, эртага иш кўрсатамиз,— деб отининг қашшарини ҳидлаб, ўпиб қўйди.

— Ҳа, тўрам, ухломаяпсизми? — деди арава остида ётган казак.

— Йўқ... Э, Лихачев эди шекилли отинг? Мен ҳозиргина келдим. Биз французлар лагерига бориб келдик.

Кейин Петя фақат бориб келганини эмас, ҳатто нима учун борганини, нима учун таваккалчиликдан кўра таҳликали бўлса ҳам аввал ў ёқ-бу ёғини билиб, кейингина иш бошлишни афзал кўришини батафсил гапириб берди.

— Жичча мизгиб олсангиз бўларди,— деди казак.

— Йўқ, мен ўрганиб қолганман,— деди Петя.— Тўп-пончангизнинг чақмоғи ейилиб қолгани йўқми? Менда бор. Керак бўлса ола қол.

Казак Петяни дурустроқ кўрмоқчи бўлиб, араванинг остидан бошини чиқарди.

— Ҳамма ишни дўндириб қилишга ўрганиб қолганман,— деди Петя.— Баъзилар наридан-бери, пала-партиш иш қилиб, кейин пушаймон бўлиб юради. Мен унақа ишни ёқтирмайман.

— Рост айтасиз,— деб қўйди казак.

— Барака топкур, мана шу қиличимни бир қайроқлаб бер: ўтмас... (ёлғон гапиргани Петянинг тили бормади) ҳеч қачон қайроқ кўрганим йўқ. Қўлингдан келадими?

— Нега келмасин, албатта келади.

Лихачев ўрнидан турди, юклари орасидан бир нимани излади, бирпастдан сўнг Петя қилич билан қайроқ шифиллаётганини эшитди. У аравага чиқиб бир четига ўтириб олди. Казак арава остида қилич қайрарди.

— Азаматлар ухлаб қолишиб шекилли? — деб сўради Петя.

— Баъзи бири ухляяпти, баъзи бири чўзилиб ётиди.

— Бола-чи, бола?

— Весеннийми? Ана у даҳлизда чалқанчасига тушиб ухлаб ётибди. Жони омон қолганига курсанд.

Шундан сўнг Петя ҳар томондан эшитилаётган товушларга қулоқ солиб, анчагача жим ўтириди. Қоронғиликдан қадам товуши эшитилиб, бир кишининг қораси кўринди.

— Нимани қайраяпсан? — деди у араванинг олдига келиб.

— Мана шу тўрамнинг қиличини қайраяпман.

— Бу ишинг тузук,— деди Петянинг назарида гусарга ўхшаб кўринган одам.— Пиёла шу ерда қоптими?

— Ҳа, ҳу ана, гилдиракнинг олдида.

Гусар пиёланни олди.

— Тонг ҳам отай деб қолди,—деди гусар эснаб, кейин қаёққадир ғойиб бўлди.

Петя ўрмонда, Денисовнинг отряди орасида эканини, йўлдан бир чақирим берида, француздардан ўлжа олинган арава устида ўтирганини, араванинг олдида тушовланган отлар турганини, у ўтирган араванинг остида казак Лихачев унинг қиличини қайраётганини, ўнг томонда қорайиб кўриниб турган каттакон нарса қоровулхона эканини, чап томондаги жарликда қизариб турган нарса ёниб битган гулхан эканини, пиёла сўраб келган киши гусар эканини, у сув ичмоқчи бўлиб келганини билиши керак эди, лекин Петя бу нарсаларни билмас, билиши ҳам истамас эди. Петя ажойиб бир афсонавий оламда эдики, бу ердаги ҳамма нарса ҳақиқатдан йироқ эди. Қоп-қорайиб турган каттакон нарса, балким, қоровулхонадир, лекин ер қаърига кириб кетадиган ғор бўлса ҳам ажаб эмас. Қизариб турган каттакон нарса балким чўғдир, лекин катта бир аждаҳонинг кўзи бўлса ҳам ажаб эмас. Ўзи ҳозир, эҳтимол, аравада ўтиргандир, эҳтимол, аравада эмас, ниҳоятда баланд минора устида ўтирган бўлиши ҳам мумкин, агар бу минорадан йиқилиб кетса борми, бир кун-икки кунда эмас, ойлар ўтар ҳамки, ерга етмас. Балки арава остида Лихачев деган оддий бир казак ўтиргандир, аммо бу одам ҳеч ким билмайдиган, дунёда ҳаммадан мөҳрибон, ҳаммадан довюрак, ҳаммадан олижаноб ажойиб киши бўлса ҳам ажаб эмас. Балки ҳалиги гусар ҳақиқатан ҳам сувга келиб, сойликка тушиб кетгандир, лекин шу топдагина кўздан ғойиб бўлиб, тамоман кўринмай кетган ёки асли ўзи йўқ бўлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Ҳозир Петянинг кўзига нима кўринса ҳам таажжуб-

ланмас эди, чунки у ҳозир ҳамма нарса мумкин бўлган гаройиботлар оламида яшамоқда эди.

У осмонга қаради. Осмон ҳам ер сингари гаройиботга тўла эди. Осмон булатлардан тозаланмоқда, парча-парча булатлар худди юлдузларнинг юзидағи пардан очиб ташлаётгандек, дараҳтлар тепасидан чопиб кетмоқда. Гоҳ-гоҳ осмоннинг юзи очилиб, мусаффо кўк қорайиб кўринар, баъзан бу қорайиб турган нарсалар булатга ўхшаб кетар, баъзан тепасидаги осмон жуда баланд кўтарилигандай бўлиб туюлар; баъзан қўл узатса еткудай паст кўринарди.

Петя кўзларини юмиб, тебрана бошлади.

Ёмғир томчиламоқда. Аста-секин гаплашаётган товшлар эшитилмоқда эди. Отлар кишинашиб, бир-бири билан уришди. Кимдир хуррак отмоқда.

Қайралаётган қилич «шиф-шиф-шиф...» этмоқда. Тўсатдан Петянинг қулогига умрида эшиитмаган ажойиб тантанали бир гимн чалаётган мусиқа садоси эшитилиб қолди. Петя ҳам Наташадек музикаға завқи баланд эди, бу жиҳатдан ҳатто Николайдан устун турарди, лекин ҳеч қачон мусиқа ўрганмагани ва бу ҳақда асло ўйламагани учун тўсатдан хаёлига келиб қолган куй, мақомлар қулогига жуда ёқимли ва янги куйга ўхшаб эшитиларди. Мусиқа садоси борган сайин яққолроқ эшитилар, бир асбобдан иккинчисига ўтар эди. Мусиқада фуга деб аталаған нарса вужудга келмоқда (аммо Петя фуга нималиги ҳақида ибтидоий маълумотга ҳам эга эмас эди). Ҳар бир мусиқий асбоб, гоҳ скрипка, гоҳ трубага ўхшаган, лекин улардан ҳам яхшироқ ва овози тиникроқ бўлган ҳар бир мусиқий асбоб ўз ҳавосини чалар, бу ҳавони чала қолдириб, айнан шу куйни бошлаган иккинчи, учинчи, тўртинчи асбобга қўшилиб кетар, ажралиб, яна бирга қўшилиб, гоҳ черков навосига ўхшаган тантанали, гоҳ ғалабани эслатадиган бир шукуҳ билан янграр эди.

«Э, туш кўрибман шекилли,— деди пинакка кетган Петя.— Қулогимга шундай эшитилди. Балки бу эшитганим мусиқа, менинг мусиқамдир. Мана, яна эшитиляпти. Майли, янграй бер, менинг мусиқам, янграй бер!»

Петя кўзларини юмди. Ҳар тарафдан, яқин-йироқдан садолар эшитила бошлади, улар бир-бирига қўшилиб, яна ажралиб кетди, яна ҳаммаси бир-бирига қўшилиб, боягидай малоҳатли, тантанали бир гимн ҳосил бўлди. «Оҳ, нақадар гўзал! Истаганимча эшитишим мумкин»,—

деди Петя ўзича. Бу буюк мусиқий асбоблар хорига у раҳбарлик қўлмоқчи бўлди.

«Бўлди, энди аста-секин жиминглар.— Товушлар унга итоат қилди.— Энди тўлароқ, шўҳроқ янгранг! Яна ҳам, яна ҳам шўҳроқ.— Фойибдан борган сайин кучаяётган тантанали садолар эшитила бошлади.— Ҳой товушлар, тезроқ жўр бўлинглар!» деб буйруқ берди Петя. Бошда йироқдан эркакларнинг товуши эшитилди, қейин хотинлар товуши келди. Товушлар борган сайин мунтазам, тантанали бир тарзда юксалаверди. Петя бу товушнинг гайри оддий фусункорлигига қулоқ соларкан, ҳам шавқ-завққа тўлар, ҳам ваҳимага тушарди.

Дараҳтларнинг баргидаги ёмғирларнинг томчилаши, қилич билан қайроқнинг шир-шир этган товуши қўшиққа қўшилиб, тантанали зафар маршига айланди, яна отлар уришиб, кишинади, лекин улар бу қўшиққа халал бермади, балким унга жўр бўлди.

Бу мусиқий оҳанг қанча давом этганини Петя билмас эди; у шавқ-завқдан маст, бироқ ўз ҳисларини айтгани ҳеч ким йўқлигидан таассуф қиласар эди. Лихачевнинг ёқимлигина товуши уни уйғотиб юборди.

— Тўрам, қилич тайёр, французни икки бўлиб ташлайди,— деди.

Петя кўзларини очди.

— Э, тонг ҳам ёришай деб қолибди-ку! — деди Петя.

Илгари кўринмаган отлар энди думигача барада кўринар, барги тушиб кетган шохлар орасидан кўкиш нур ёғилиб турарди. Петя бошини бир силкитиб, ўрнидан ирғиб ҳурди, чўнтағидан бир сўлкавой чиқариб Лихачевга узатди, қиличини ҳавога бир қўтариб кўрди-ю, қейин қининг солди. Казаклар отларнинг тизгинини ечиб, айиларини тортмоқда эди.

— Мана, командир ҳам келди,— деди Лихачев.

Денисов қоровулхонадан чиқиб, Петяни чакирди ва йўлга ҳозирланишини буюрди.

XI

Фира-шира қоронғиликда дарров отларни ечиб, айиларини тортиб қўйишиди ва командаларга бўлинишиди. Денисов қоровулхона олдида туриб, сўнгги амр-фармонни берди. Отряднинг пиёдалари, юзларча оёқ шалоп-шулуп лой кечиб, олдинга ўтди ва бирпастда дараҳтлар орасига

кириб, тонг қоронгиенда кўздан ғойиб бўлди. Ясовул казакларга алланарсани буюрмоқда эди. Петя отининг жиловидан ушлаб, минишга буйруқ берилишини орзиқиб кутмоқда эди. Совуқ сувда ювилган юзи, айниқса кўзлари чўғдай ёниб турар, эти жунжикиб, бутун вужуди жимирлаб турар эди.

— Қани, тайёрмисизлар? — деди: Денисов.— Отларни олиб кел!

Отларни етаклаб келишди. Айил дурустроқ тортилмагани учун Денисов казакни сўкиб-сўкиб, отга минди. Петя ўзангига оёқ қўйди. От одатини қилиб, унинг оёғига оғиз солмоқчи бўлди, бироқ Петя, эпчиллик қилиб, бир сакрашда эгарга минди-ю, қоронғида, орқадан келаётган гусарларга қараб, Денисовнинг олдига келди.

— Василий Фёдорович, менга бирон топшириқ берасизми? Барака топинг... худо ҳаққи... — деди. Петянинг борлиги гўё Денисовнинг хаёлидан кўтарилиган эди. У қайрилиб қаради.

— Сендан битта илтимос,— деди Денисов қовоғини солиб.— Менинг измимдан чиқмайсан ва ҳар ишга суқилавермайсан.

Бутун йўл бўйи Денисов Петяга ҳеч нарса демади ва индамай кетаверди. Ўрмон четига етганда, кун анча ёришиб, тонг отай деб қолди. Денисов ясовулга шивирлаб бир нима деди, кейин казаклар Петя билан Денисовнинг ёнидан ўтиб кетавериши. Уларнинг кети узилгандан сўнг Денисов отини қамчилаб, тепаликдан туша боцлади. Отлар кейинги оёқларини букиб, сирпаниб, ўз суворилари билан сойликка тушаверди. Петя Денисов билан ёнма-ён бормоқда эди. Унинг аъзорий бадани борган сайн қаттиқроқ титрар эди. Кун ҳамон ёришиб бормоқда, факат узоқдаги нарсаларнигина туман тўсиб турар эди. Пастликка тушиб олгандан кейин Денисов орқасига қайрилиб қаради-ю, ёнида турган казакқа бош иргатиб:

— Сигнал! — деди.

Қазак қўлинин кўтарди ва милтиқ товуши эшитилди. Шу оннинг ўзида олдинда чопаётган отларнинг дупури эшитилди, ҳар томондан шовқин-сурон кўтарилиди, яна ўқ узилди.

Отларнинг дупури ва одамларнинг шовқин-сурони эшитилиши биланоқ Петя отини қамчилаб, тизгинни қўйиб юборди-ю, ҳайҳайлаётган Денисовга қулоқ солмасдан, олға қараб кетди. Петянинг назарида милтиқ

отилиши билан ҳамма ёқ кун қиёмга келган маҳалдаги-дек чарақлаб кетди. У кўпприка томон отини йўрттириди. Қазаклар олдинда от чоптириб кетмоқда эди. Кўпприка у орқада қолиб кетган бир казакка дуч келиб қолди ва ундан ўзib кетди. Олдинда аллақанақа одамлар — француzlар бўлса керак — йўлнинг ўнг томонидан чап томонига чопиб ўта бошлади. Биттаси Петяning оёғи остига, лойга йиқилиб тушди.

Бир кулба олдида казаклар тўпланиб, алланима қилишаётган эди. Шу одамларнинг орасидан кимdir даҳшатли товуш билан бақирди. Петя ўша томонга от қўйиб борди ва дафъатан кўзи, ияги титраб, ранг-қути ўчиб, ўзинга қаратилган найзанинг ёғоч солидан ушлаб турган французга тушди.

— Ура!.. Йигитлар!.. Бизникилар!.. — деб Петя қичқириб юборди ва қизишиб кетган отининг бошини қўйиб юбориб от чоптириб кетди.

Олд томондан милтиқ товушлари эшитилиб турар эди. Қазаклар, гусарлар ва кўчанинг икки томонидан югуриб бораётган жулдур кийимли рус асиirlари — ҳаммаси алланима деб бақиришарди. Бошида шапкаси йўқ, кўк шинелли, норғулдан келган, юзи қип-қизил, қовоги солиқ бир француз найзабозлик қилиб, гусарлардан ўзини мудофаа қилмоқда эди. Петя от қўйиб келганда француз йиқилиб ётган эди. «Яна кечикдим» деган фикр лип этиб Петяning хаёлидан ўтди-ю, у отишма товуши келаётган томонга қараб кетди. Отишма кечакунда Долохов билан келиб кетган помешчикнинг қўрасидан эшитилмоқда эди. Француzlар четан девор орқасидаги қалин чакалакзорга ўтиб олиб, дарвозахонада тўпланишиб турган казакларни ўққа тутмоқда эди. Петя отни чоптириб дарвозахонага келганда Долохов порох тутуни ичиди, оқариб-бўзариб одамларга бир нима деб қичқираётган эди. Лайланиб ўтинглар! Пиёдалар кутиб турсин! деб бақираётганда Петя унинг олдига келди.

— Кутиб турсин?.. Урааа!.. — деб қичқирганича Петя бир дақиқа ҳам тўхтамасдан милтиқ товуши чиқаштган ва порох тутуни бурқаб турган томонга қараб от қўйиб кетди. Бараварига отилган милтиқ садолари, бекор кетган ва бир нарсага бориб теккан ўқларни г визиллаши эшитилди. Қазаклар билан Долохов Петяning кетидан от қўйиб қўрага киришди. Бурқиб турган қалин тутун орасида қолган француzlарнинг баъзилари яроғ-аслаҳа-

сини ташлаб, казакларга томон югуриб келди, баъзи бирлари эса тепаликдан кўлга қараб чопди. Петя помешчик нинг ҳовлисига от қўйиб кирди ва юганни маҳкам тортиш ўрнига отининг бошини қўйиб юборди, у иккала қўлийи ёзib, ҳадеб қанот қоқар ва борган сари эгардан оғиб, бир томонга қийшайиб борар эди. От тонг ёғдусида хираланиб, тутаб турган гулханнинг олдига бориб таққа тўхтади, Петя нам ерга гумбурлаб йиқилди. Бөши қўмirlамаса ҳам, қўл-оёқлари типирчилаганини казаклар кузатиб туришди. Ўқ унинг калласини тешиб ўтган эди.

Долохов уй орқасидан найзага рўмолини боғлаб, таслим бўлдик, деб олдига келган француз старший офицери билан гаплашиб бўлгач, отдан тушди-да, қулочини ёзib, ҳаракатсиз ётган Петянинг тепасига келди.

— Тамом,— деди у қошини чимириб, кейин от устидан дарвозадан унга қараб ҳайдаб келаётган Денисовга томон юрди.

Денисов Петянинг ётиши, жонсиз жасаднинг ётишига ўхшаганини узоқдан пайқаб:

— Ҳалок бўлдими? — деб қичқириб юборди.

— Тамом,— деди яна Долохов ҳудди бу сўзни такоррлашдан ҳузур қилаётгандек, сўнгра отдан тушиб, асиirlарни ўраб олишган казаклар олдига тез-тез юриб борди.— Асиr олмаймиз! — деди у Денисовга қараб.

Денисов индамади; у Петянинг тепасига келиб, отдан тушди, титраётган қўллари билан Петянинг қон билан лойга белашиб, аллақачон бўздай оқариб қолган юзини ўзига томон бурди.

«Мен ширинликка ўрганганман. Жуда қулинг ўргилсин майиз, барини ола қолинг»,— деган сўзлари Денисовнинг ёдига келди. Денисов ув тортиб йиғлаганича казаклар ҳайрон бўлиб қайрилиб қарашибди) ўликнинг олдидан турди ва бориб четан деворни қучоқлади.

Денисов билан Долохов французлардан қайтариб олган рус асиirlари орасида Пьер Безухов ҳам бор эди.

XII

Москвадан чиққанларидан буён шу дамга қадар Пьер бирга бораётган асиirlар ҳақида француз командирлари томонидан ҳеч қандай янги буйруқ келгани йўқ эди. 22 октябрга келиб Москвадан улар билан бирга чиққан аскар

ва карвоилар бир ёқда, асиirlар бир ёқда қолиб кетди. Даstлабки манзилларда асиirlар кетидан келаётган қоқ-нон ортилган араваларнинг ярмини казаклар тортиб олишди, қолган ярми олдинга ўтиб кетди; олдинда яёв бораётган сувориларнинг ҳам қораси кўринмай қолди; уларнинг ҳаммаси беномнишон йўқолди. Биринчи манзилларда узоқдан сал-пал кўриниб турган артиллерия ўрнини энди маршал Жюнонинг вестфаллик аскарлари қўриқлаб келаётган карвони эгаллади. Асиirlар кетидан эгар-жабдуқ ортилган карвон келмоқда эди.

Уч колонна бўлиб келаётган француз қўшинлари Вязьмага келганда бир тўп бўлиб олишди. Москвадан кейинги биринчи манзилдаёқ, Пьер пайқаган интизом-сизлик аломатлари энди ҳадду худудидан ошди.

Улар кетаётган йўлнинг икки томонида ҳаром ўлган отлар қалашиб ётар, ўз тўпларидан орқада қолган жулдур кийимли одамлар муттасил равишда гоҳ бораётган колоннага келиб қўшилар, гоҳ яна ундан ажралиб, кейинда қолғуб кетишарди.

Йўлда бир неча бор ёлғондака тревога бўлди, соқчи солдатлар милтиқларини кўтариб, ўқ узишди, бир-бирларини топтаб, жон ҳолатда ҳар томонга қочишли, кейин бескорга ваҳима кўтаргани учун бир-бируни койиб, яна қайтиб келишиди.

Бу уч гуруҳ, яъни суворилар гуруҳи, асиirlар гуруҳи ва Жюнога қарашли аравалар карвони тобора камайиб бораётган бўлса-да, ҳар қалай бир бутун бўлиб ҳаракат қилаётган гуруҳни ташкил қиласарди.

Бошда бир юз йигирма аравадан иборат бўлган гуруҳда қолган бўлса олтмишта арава қолган эди холос; қолганини ё казаклар тортиб олишди, ё ўзлари ташлаб келишиди. Жюнога қарашли араваларнинг ҳам бир нечаси ўлда-жўлда қолиб кетди. Уч аравани Даву корпусининг орқада қолиб кетган солдатлари келиб талаб кетишиди. Пьер немисларнинг гапларидан бу карвонга асиirlар карвонидан кўра кўпроқ қоровул қўйилганини, уларнинг оғайниси бўлмиш бир немис солдатнинг чўнтағидан маршалга қарашли кумуш қошиқ чиққани учун маршалнинг амрига биноан отиб ташланганини англади.

Бу учала гуруҳдан энг кўп камайиб бораётгани асиirlар гуруҳи эди. Москвадан чиққанда уч юз ўттиз киши бўлса, ҳозир бу гуруҳда юзтacha одам қолган эди, холос. Соқчи солдатлар учун эгар-жабдуқ карвони ва маршал Жюно-

нинг араваларидан кўра асиrlарни қўриқлаб бориш малол келар эди. Эгар-жабдуқ билан Жюнонинг кумуш қошиқлари бирон нарсага яраши мумкин эди, лекин пашшадай ўлаётган, юришга мажоли келмаганларини улуғларнинг амрига биноан отиб ташланаётган оч-яланғоч рус солдатларини ўшаларнинг ўзига ўхшаган оч-яланғоч солдатларнинг совуқда туриб қўриқлаши кимга кераклигини тушуниш қийингина эмас, балки жирканч бир ҳол эди. Соқчилар ўзлари аянч аҳволда бўлганликлари учун асиrlарга раҳмлари келиб, юраклари эзилиб кетишидан қўрқандай, қовоқларини солиб улар билан жуда қўпол муомала қилишарди.

Дорогобужда соқчи солдатлар асиrlарни отхонага қамаб, ўзларига қарашли дўконларни талагани кетганда, бир неча асиr девор остини тешиб, чиқиб қочган эди бироқ француzlар уларни ушлаб отиб ташлашиб.

Асиr офицерлар солдатлар билан бирга юрмасин деб Москвадан чиқсан пайтда жорий этилган илгариги тартибга ҳеч ким риоя қилмай қўйди; юришига мажоли етадиганларнинг ҳаммаси бирга бормоқда, Пьер, учинчи манзилдан кейин Карапаев ва унинг ити — нофармон, маймоқ кучукчка Олапар билан биргаликда бормоқда эди.

Москвадан чиқсанларига уч кун бўлганда Карапаевни яна безгак тутди (у Москва госпиталида ҳам шу қасал билан ётган эди); Карапаев мажолсизланган сайин Пьер ундан ўзини олиб қоча бошлади. Нима учун шундай қилаётганини ўзи билмаса ҳам, лекин Карапаев дармон-сизланниб қолгандан бери Пьер, унинг олдига зўрға борар эди. Ҳар манзилда Пьер Карапаевнинг олдига бориб, унинг сдатдагича чўзилиб инқиллашига қудоқ солар, Карапаев жуда сасиб кетганини сезиб, ўрнидан туриб узоқроқ кетарди ва уни ўйламасликка тиришарди.

Асиr тушиб, бостиrmада ётган кунларда Пьер фақат ақл-идроқи билан эмас, балки бутун вужуди, жони билан инсон баҳт учун яратилганини, баҳт инсоннинг ўзида, унинг табиий, инсоний эҳтиёжларини қондиришда эканини, барча баҳтсизликлар етишмовчиликдан эмас, билъакс, ҳамма нарсанинг меъёрдан ортиқ бўлганлигидан вужудга келишини англади. Шу сўнгги уч ҳафталик юриш давомида Пьер яна бир тасалли берадиган ҳақиқатнинг тагига етди; дунёда ҳеч қандай даҳшатли нарса йўқлигини англади. Одам боласи ҳам баҳтли, ҳам эрки батамом ўз қўлида бўлган ҳол бўлмагандек, у бутунлай баҳтсиз ва эрксиз бўл-

ган ҳол йўқлигини англади. Иэтироб билан эркинликниң орасида ҳудуд борлигини, бу ҳудудниң ораси яқинлигини англади: мана, бир фақтлар нафис тўшаги сал гўйжим бўлиб қолганда у қанча иэтироб чеккан бўлса, ҳозир зах ва қаттиқ ерда бир ёнбошини совуққа олдириб, иккинчи ёнбошини иситиб ётганида ҳам шунчалик азоб чекяпти: бир вақтлар балда киядиган тор пойафзалини кийганда қанчалик жони оғриган бўлса, мана ҳозир шилиниб, гўшт бўлиб қолган яланғоч (оёқ кийимлари аллақачонлар йиртилиб кетган эди) оёқлари билан юриб бораётганда ҳам жони шунчалик оғрияпти. Пъер мундай сарасоп солиб қараса, ўз ихтиёrim билан уйландим, деб гумон қилиб юрган вақтидаги эркинлиги, ҳозир кечалари отхонада қамалиб ётган вақтидаги эркинлигидан кўп ҳам фарқ қилмас экан. Ўша кунлари деярли сезмаган бўлса ҳам кейинчалик отини азоб қўйган азияти, асосан яланг оёқ юришдан қавариб гўшт бўлиб қолган оёқларининг оғриғи эди (от гўшти ҳам мазали, ҳам тўқ тутар эди, туз ўрнида ишлатадиган пороҳ селитраси кўнгилни айнитмас, қаттиқ совуқлар бўлгани йўқ, кундузи йўл юрганда одам ҳамма вақт қизиб кетар, кечалари эса гулҳан ёқилар, ҳамма ёгини талаган битлар эса бадани қиздиради). Дастлабки кунларда Пъерга азоб берадиган бирдан-бир нарса — оёқлари эди.

Юришнинг иккинчи куни Пъер гулхан атрофида ўтириб, шилиниб гўшт бўлиб кетган оёқларига қараб, энди юриб бўлмаса керак деб ўйлаган эди, бироқ ҳамма ўрнидан турганда у ҳам ўрнидан қўзғалиб, оқсоқланиб юра кетди ва бир оздан кейин оғриқни сезмай қўйди, лекин кечга бориб оёқлари қараб бўлмайдиган ҳолга тушди. Аммо Пъер оёқларига қарамасдан, бошқа нарсани ўйлаб юраверди.

Фақат эндигина Пъер одам жони нақадар қаттиқ эканини, буг машинаниң қозонидаги бүрнинг кучи мўлжалдан ошганда, бўшатувчи клапанлар очилиб, ошиқча бугни чиқариб юборгани каби, киши диққат-эътиборининг бир нарсадан иккинчи нарсага жалб бўлиши нақадар халоскор кучга эга эканини англади.

Пъер юришга мажоли қолмаган асиirlарни отиб ташлаётганларини ҳам кўрмас, милтиқ садоларини ҳам эшифтасди, ваҳоланки юздан ортиқ киши отиб ташланган эди. У кундан кунга заифланиб бораётган ва бўгун эрта бошига шу кун келадиган Каратаев ҳақида ҳам ўйламас эди.

Ўзи ҳақида-ку, сира ўйламас эди. Аҳволи оғирлашган сайин, келажаги қўрқинчли бўлган сайин, унинг хаёлига ҳозирги аҳволига мутлақо алоқаси бўлмаган ширин ва далда берувчи фикрлар, хотира ва манзаралар келарди.

XIII

Октябрь ойининг 22-сида, туш пайти, Пьер ўнқирчўнқир йўлга ва оёқларига қараб, лой кечиб, сирғаничиқ йўлдан тепаликка чиқиб кетмоқда эди. У атрофини ўраб олган таниш башараларга аҳён-аҳёнда бир кўз ташлаб қўяр, яна оёқларига қаради. Пьер бу одамларга ҳам, шилиниб кетган оёғига ҳам ўрганиб қолган. Нофармон Олапар йўлнинг четидан ирғишлаб юрар, хурсандлиги ва чаққонлигини кўз-кўз қилиш ниятида гоҳ-гоҳ бир оёғини кўтариб, уч оёқлаб чопар, яна мурдаларга қўнган қузғунларга акиллаб, тўрт оёқлаб югуради. Олапар Москвада юрган вақтдагидан хурсандроқ кўринар, семириб силлиқ бўлиб қолган эди. Қаёққа қарама, ҳамма ерда одам гўшидан тортиб от гўштигача ҳар хил махлуқларнинг гўшти сасиб, ачиб ётар, одамлардан ҳайнқан бўрилар ўникларга яқин келолмагани учун Олапар тўйгунича ер эди.

Эрталабдан бери ёмғир ёғмоқда эди. У бир тиниб, кўк юзи очилаётгандай бўлди-ю, яна кучайиб кетди. Ёмғирга тўйган йўл энди сув тортмай қўйди. Ёмғир суви арава изидан шалдираб оқа берди.

Пьер атрофига аданглаб бораркан, ҳар уч қадамдан кейин бир бармогини букар ва осмонга қараб, ичиди: ҳа, тағин ёф! Тағин ёф, дер эди.

Пьер ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ деб ўйласа ҳам кўнглининг бир четида муҳим ва тасалли берадиган алланечук бир ўй ётарди. Бу ўй кеча Карапаев билан қилган сұхбатдан олган энг нозик маънавий сабоқ эди.

Кеча, тунги манзилда, Пьер ўти ўчиб қолган гулханинг олдида совқотиб ўрнидан турди-да, яхшироқ ёнаётган бошқа бир яқиндаги гулхан олдига бориб ўтириди. Ўша гулхан ёнида Платон шинелини, попнинг ибодат чоғида киядиган тўнига ўхшатиб бошига ёпиниб, солдатларга Пьер эшитган бир воқеани ёқимли, жўшқин бўлса ҳам, лекин заиф ва дарчил товуш билан сўзлаб ўтирган эди. Тун яримдан оққан. Одат бўйича шу соатларда Карапаевнинг иситмаси тушар ва хийла тетик бўлиб қоларди.

Пьер гулхан олдига келиб Платоннинг заиф, хаста овозини эпитетиб, унинг гулхан шуъласи барада ёритиб турган аянчли юзини қўрди-ю, қўнгли бузилиб, алланечук бўлиб қетди. У Платонга ачиниб, дили шикастланиб қолишидан қўрқиб, бу ердан кетмоқчи бўлди, лекин шундан бошқа гулхан бўлмагани учун Платоннинг юзига қарамасликка ҳаракат қилиб; гулхан ёнида ўтираверди.

— Тузукмисан, соғлигинг қалай? — деб сўради Пьер.

— Соғлигим нима бўларди? Хасталикдан нолисанг, худо ўлим бермайди,— деди-да, шу ондаёқ чала қолган ҳикоясини давом эттириди.— Ана шундай қилиб ука, — унинг озиб, оқариб қолган юзи табассумдан ёришиб, кўзлари севинчдан порлаб, давом этди,— ача шундай қилиб, ука...

Пьер бу воқеани аллақачонлар эшитган, Карапаев унинг ўзига бу нарсани беш-олти марта ва ҳамиша зўр эҳтирос билан айтиб берган эди. Пьер бу ҳикояни бошдан оёқ яхши билса ҳам, лекин ҳозир хўдди янги бир гапни эшитаётгандек жон қулоғи билан тинглади ва Карапаев гапираётсиб, шавқ-завқта тўлиб кетганини кўриб, афтидан унинг кўнгли ҳам очилиб қетди. Бу ҳикоя аҳлу аёли билан ҳалод кун кечириб юрган художўй ва ростгўй бир кекса дўкондорнинг катта савдогар дўсти билан Макарьяга қилган сафари ҳақидаги ҳикоя эди.

Иккала савдогар карвонсаройга тушиб, ухлаб қолган экан. Эртасига туриб қарасалар, катта савдогарни ўлдириб, пулларини ўйирлаб кетишибди. Кекса дўкондорнинг ёстиғи остидан қонга белангтан пичоқ чиқиби. Дўкондорни суд қилишибди, қамчи билаҳ уришибди, бурнининг паррагини кесиб, каторгага юборишибди.

— Ана шундай қилиб, ука (Пьер келганда Карапаев ҳикоянинг шу ерига келган эди), бу воқеадан ўн йилми, ортиқми ўтади, кекса дўкондор каторгода яшайди. Ёмонлик қилмайди, тақдирига тан бериб, фақат худодан ўлимини тилайди. Бир куни кечаси катордагилар, мана ҳозир биз сиз билан ўтиргандек, бир жойга тўпланишади, ҳалиги кекса дўкондор ҳам буларга қўшилади. Ким нима учун азоб чекиб юргани, тангри олдида қанақа гуноҳи борлиги ҳақида сўз кетади. Бирор бирорни ўлдиргани, бирор икки кишининг ёстиғини қуритганини, бирор ўт қўйганини, бирор қочганини, бирор бегуноҳ ётганини гапириб беради. Сен нима учун ётибсан? — деб ҳалиги дўкондордан сўрайдилар.— Эй, азиз биродарларим, дейди

мўйсафид дўкондор,— мен ҳам ўз гуноҳим ва ҳам ўзгалирнинг гуноҳи учун азоб чекиб юрибман. Бирорни ўлдирганим ҳам, бирорнинг молига қасд қилганим ҳам йўқ. Мен фақат ғариб-бенаволарни едириб-кийдирганман холос. Мен, азиз биродарлар, дўкондор эдим. Давлатим ҳам каттагина эди, дейди чол. Шу билан бутун воқеани бир бошдан гапириб беради. Мен, дейди чол, ўзим учун қайғурмайман. Мен пешонамда борини кўряпман, лекин кампирим билан болаларимга жабр бўлди. Шундай деб чол йиглаб юборади. Буни қарангки, ўша савдогарни ўлдирган одам ҳам шуларнинг ичида экан. Ҳой, ота, дейди, қотил, бу ҳодиса қаерда рўй берган эди? Қачон ва қайси ойда? — деб ҳам масини суринтиради. Унинг юрагига ўт тушади. Шундай қилиб, денг, чолнинг олдига келади-ю, гуре, этиб ўзини унинг оёғи остига ташлайди. Мен туфайли, дейди, сиз азоб чекиб юрибсиз, ота. Мен ҳаққу ҳақиқатни гапиряпман; йигитлар, бу шўрлик гуноҳсиз азоб чекиб юрибди. Савдогарни ўлдириб, ухлаётганида пичоқни ёстиғи остига тиқсанмен бўламан. Худо ҳаққи, мени кечир, ота, дейди.

Каратав жилмайиб, ўтга қараб жим бўлди ва ўтинни тўғрилаб қўйди.

— Чол шундай дейди: сени худойи таолонинг ўзи кечирсин, биз баримиз унинг олдида гуноҳкормиз, мен ўз гуноҳларим учун азоб чекиб юрибман. Шу сўзларни айтиб, чол хўнибийрон йиглайди. Биласизларми, нима бўлди, лочиним,— деди Каратав борган сайин чиройи табассумдан очилиб ва худди ҳикоянинг бутун магизи ва гўзаллиги шу сўнгги сўзларда тажассум топгандай,— биласанми, нима бўлди, лочиним, савдогарни ўлдирган қотил тўғри бошлиқларнинг олдига кириб боради. Мен, дейди, олти кишини жувонмарг қилганман (жуда ашаддий каллакесар бўлган-да), лекин ҳеч кимга шу чолчалик ачинганим йўқ. Қўйинглар, мен шу чолга зомин бўлмайин деб, ҳаммасини гапириб беради. Бошлиқлар айнан ёзib олишади ва бу қофозни жўнатишади. Узоқ йўл эмасми, бу ишни суд текшириб чиққунча, керакли қофозларни бошлиқларга кўчириб бергунча, то бу подшога бориб етгунча ҳийла вақт ўтади. Подшодан: дўкондор озод қилинсин, ноҳақ ётғани учун қанча лозим бўлса, шунча мукофот берилсин, деган мазмунда фармон келади. Қофозга қараб чолни излай бошлийдилар. Гуноҳсиз азоб чекиб юрган фалончи чол қани? Подшодан қофоз келди, деб ҳамма ёқни қидиришади.— Каратавнинг ияги титраб кетди,— у бе-

чорани аллақачой худо бандам дебди — оламдан ўтибди. Мана шуидай, лочиним,— деб Каратаев сўзини тугатди ва кўзларини бир нуқтага тикиб, лабларида табассум, узоқ жим қолди.

Бу ҳикоянинг ўзи эмас, балки унциг сирли маъноси, шу воқеани ҳикоя қилаётган чоғда Каратаевнинг чехрасида пайдо бўлған нашъали сурур ва ҳам шу нашъали сурурнинг асрорангиз моҳияти ҳозир Пъернинг қалбини аллақандай шодликка тўлдирган эди.

XIV

— A vos places¹, — деган товуш янграб кетди.

Асиirlар билан соқчи солдатлар шошиб қолишиди. Ҳамма севинчли ва тантанали бир нарсани кутарди. Ҳар томондан команда садолари эщтилди ва бир гуруҳ башанг кийинган суворилар чиройли отларни йўрттириб, асиirlар ёнидан ўтиб кетди. Ҳамманинг юзига олий ҳокимият эгалари яқинлашган чоғда пайдо бўладиган ҳаяжон ва саросималик ифодаси пайдо бўлди. Асиirlар ғужбўлиб қолишиди, уларни йўлдан сурib чиқаришиди. Соқчи солдатлар саф тортиб турди.

— L'Empereur! L'Empereur! Le maréchal! Le duc!² — деган нидолар янграши ва башараси қип-қизил соқчилар ўтиб кетиши биланоқ, иккита-иккита қилиб олти бўз от қўшилган каретанинг тақир-туқури эшитилди. Учбурчак шляпа кийган кишининг осуда, чиройли, оппоқ ва сергўшт юзига Пъернинг кўзи тушди. Бу одам маршаллардан бири эди. Маршалнинг нигоҳи Пъернинг ғўлабир ва кўркам қадду қоматига тушди-ю, афтини буриштириб, юзини ўғирди. Пъернинг назарида маршал унга ачингандай ва бу нарсани билинтирмаслик учун юзини ўғиргандай бўлди.

Чўчигансимон афт-башараси қип-қизил карвошибоши генерал, қирчанготини қамчилаб, каретанинг кетидан бормоқда эди. Бир неча офицер бир жойга йиғилди, солдатлар уларни ўраб олишиди. Ҳамма юзларда бетоқатлик ва ҳаяжон ифодаси бор эди.

— Qu'est ce qu'il a dit? Qu'est ce qu'il a dit?³ — деган сўзлар Пъернинг қулогига кирди.

¹ Жой-жойларингга турилгар!

² Император! Император! Маршал! Герцог!

³ Нима деди у? Нима деди? Нима?

Маршал ўтиб кетаётганда асиrlар бир ерга ғуч бўлиб қолишиб, шунда Пьер эрталабдан бери кўзи тушмаган Каrатаевни кўрди. Каrатаев эгнида ўша эски шинели билан қайн дараҳтига суяниб ўтирган эди. Унинг сиймосида кеча бегуноҳ азият чеккан дўкондорнинг саргузаштини айтиб берган чоғида пайдо бўлган раҳм-шафқат ифодасидан ташқари, яна сокит бир тантана ифодаси пар-пираб туради.

Каrатаев Пьерга шу топда ёшланиб турган юмaloқ меҳрибон кўзлари-ла қаради ва унга бир нима демоқчи бўлгандек, ёнимга кел, деб имлади. Аммо Пьер шу топда ўзини қўлга ололмай турган эди, шунинг учун ўзини кўрмаганга солди-ю, шошиб-пишиб нари кетди.

Асиrlар яна ўринларидан қўзғалгандан, Пьер орқасига қайрилиб қаради. Каrатаев йўлнинг четида, қарғайнинг остида ўтиради, иккита француз унинг тепасида туриб алланима деб гаплашарди. Пьер бошқа қарамади. Ў оқсоқланиб, тепаликка чиқиб кетаверди.

Орқадан, Каrатаев ўтирган жойдан милтиқ товуши чиқди. Пьер бу товушни баrала эшилди, бироқ шу заҳоти маршал ўтиб кетишидан олдин бошлаган ишини — Смоленсккача неча манзил қолганини ҳали санаб бўлмаганини эслади. Ҳеч нарсага эътибор бермай, санай бошлади. Икки француз солдати (бирининг қўлида елкасидан олган ва ҳали тутун чиқиб турган милтиқ бор эди) Пьернинг ёнидан югуриб ўтди. Иккаласининг ҳам ранги мурдадай оқарган, иккаласининг ҳам юзидағи ифода (бири Пьерга ийманиб қаради) Пьер ўлим жазоси вақтида кўрган ёш солдатнинг юзидағи ифодага ўхшарди. Пьер солдатга қаради ва уч кун бурун бу солдат кўйлагини гулханда қуритмоқчи бўлиб куйдириб қўйганини ва бошқалар ундан кулганини эслади.

Ит орқадан, Каrатаев ўтирган ердан улий бошлади. «Бу бефаҳм нега улияпти?» — деб ўйлади Пьер.

Пьер билан ёнма-ён бораётган солдатлар ҳам, худди Пьердай аввал милтиқ товуши, кейин итнинг улиси эши-тилган томонга қайрилиб қарамади, лекин ҳамманинг юзида жиддий бир ифода бор эди.

XV

Эгар-жабдуқ ортилган аравалар карвони ҳам, асиrlар тўдаси ҳам, маршалнинг аравалари ҳам Шамшево қишлоғида тўхтади. Ҳамма гулхан атроғига тиқилди.

Пьер гулхан олдига келиб, от гўштидан пиширилган кабобни еди-ю, орқасини ўтга бериб чўзилди ва дарҳол уйқуга кетди. У Бородино жангидан сўнг Можайскда андай уйқуга кетган бўлса, бу ерда ҳам айнан шундай уйқуга кетди.

Яна ҳақиқий ҳодисалар тушга қўшилиб кетди, яна кимдир, ўзими, бошқа бироми, аллақандай фикрларни, ҳатто Можайскда айтилган ўша фикрларни унга айтди.

«Ҳаёт ҳамма нарса демакдир. Ҳаёт худо демакдир. Ҳамма нарса ўрнини алмаштиради, ҳаракат қиласи, мана шу ҳаракатнинг ўзи худодир. Модомики, ҳаёт бор экан, худо бор деган ақидадан лаззатланиш ҳам бор. Ҳаётни севмоқ, худони севмоқ демакдир. Бу ҳаётни ўзининг бегуноҳ азоб чекаётганда севиш, энг қийин ва энг саодатли севгидир».

— Карапаев! — деб Пьер Карапаевни эслади.

Бирдан Пьернинг кўз олдида Швецарияда географиядан дарс берган ва аллақачонлар эсидан чиқиб кетган камтарин, кичкина чол муаллим худди тирик-кишидай гавдаланди. Чол Пьерга: «Шошма!» — деб хитоб қиласи ва бир глобусни кўрсатди. Бу глобус қимирлаб турган тирик ва ҳажмсиз шар эди. Шарнинг усти зич томчилардан иборат бўлиб, бу томчилар қимирлаб ўрнини алмаштирас, бир қарасанг, бир нечта томчи бир-бирига қўшилиб, бир қарасанг, бир-биридан ажралиб, бўлинниб кетарди. Ҳар бир томчи ёйилиб, кўпроқ ўринни эгаллашга уринар, лекин бошқа томчилар айнан шунга интилиб уни сиқиб қўяр, ё йўқ қилиб юборар, ёки унга қўшилиб кетарди.

— Ҳаётни кўряпсанми,— деди мўйсафид муаллим.

«Бу нақадар оддий ва равшан! — деди Пьер ичидা.— Нечун шу маҳалгача мен буни билмаган эканман».

— Ўртада худо турибди, ҳар томчи уни кўпроқ кўламда акс эттиришга ҳаракат қиласи. Каттароқ масофага ёйилиб, бир-бирига қўшилади, бир-бирини сиқиб чиқарди, шар устида йўқ бўлиб кетади ва ичкарироқча чўкиб, яна қалқиб чиқади. Мана Карапаев, кўрдингми, ёйилиб кетди-ю, кўздан йўқолди.

— Vous avez compris, mon enfant¹, — деди муаллим.

— Vous avez compris, sacre nom,² — деб ўша товуш қиқириб юборди ва Пьер уйғониб кетди.

¹ Тушуняпсанми.

² Тушунмаяпсанми, ҳомкалла.

У ўрнидан туриб ўтириб. Ҳалигина рус солдатини сиқиб чиқарган француз солдати гулхан олдида чўнқа-йиб ўтириб, шомполга тортилган гўштни ўтга тутмоқда эди. Енглари шимарилган, томири бўртиб чиққан сертук ва бармоқлари қисқа қип-қизил қўллари билан у шомполни чаққонлик-ла ўтда айлантирас эди, Бу қош-қовоги осилган, сарғимтир юзи тунд солдат чўғнинг шуъласида кўзга барала ташланиб туар эди. У орқасида турган солдатга бирдан қайрилиб қараб:

— Ca lui est bien égal; ...brigand. Val¹— деб дўнғиллади.— У сихни ўтда айлантирақкан, Пьерга бир хўмра-йиб қаради. Пьер ундан юзини ўтириб қоронғиликка қаради. Француз итариб юборган ҳалиги рус асири гулхан олдида бир нимани силаб ўтирган эди, Пьер синчик-лаб қаради ва солдатнинг ёнида думини ликиллатиб ётган Олапарни таниди.

— Ие, келдингми? — деди Пьер. Қани Пла...— деб гап бошлади-ю, лекин гапи оғзида қолди. Тўсатдан кўз ўнгига айнан бир вақтда бир-бирига аралашиб-қуралашиб кетган бир неча хотира гавдаланди: қарагай дараҳтининг тагида ўтирган Платоннинг қандай нигоҳ билан қарагани, ўша ердан мілтиқ товуши эшитилгани, ундан кейин Олапарнинг улигани, ёнидан югуриб ўтган икки француз солдатнинг жинояткор башараси, тутун чиқиб турган мілтиқ, бу манзилда Карапаевнинг йўқлиги — буларнинг ҳаммаси эсига тушиб, энди Карапаевнинг отилғанлигини англашга тайёр бўлиб турган пайтида, шу онда худо билади қаёқдан, Киевдаги ҳовлисининг пешайвонида ёз куни соҳибжамол бир поляк қизи билан ўтқазган кечаси эсига келди. Пьер, ҳарқалай, бугунги кун хотиралари ҳақида ўйламасдан ва улардан холоса чиқармасдан кўзини юмди ва шу ондаёқ ёзги табиат манзаралари билан чўмилиш ва қимирлаб турган суюқ шар тўғрисидаги хотиротларига аралашиб кетди-ю, у аллақанақа бир сувга тушиб, чўқди қолди.

Субҳидамда Пьерни қасира-қусур отилаётган мілтиқ садолари ва шовқин-сурон уйғотиб юборди. Пьернинг ёнидан французлар югуриб ўта беришди. Улардан бирини

— Les cosaques², — деб қичқириб юборди ва бир да-

¹ — Унга барибир... қароқчининг ўзгинаси- я!

² Казакдар.

қиқа ўтар-ўтмас чеҳраларидан русларга ўхшаган кишилар Пъерни ўраб олишди.

Пъер нима ҳодиса рўй берганини хийла вақтгача англомай, гангуб қолді. Ён-веридаги шерикларининг суюнгандаридан йиглагандари ҳар томондан унинг қулоғига кирди.

Кекса солдатлар казак ва гусарларни қучоқлаб:

— Жигаргўшаларим! Ўғлонларим, бўталарим! — деб йигларди.

Гусарлар билан казаклар асиirlар теварагига йигилишди, дарров бири кўйлагини, бири этигини, бири ногини берди. Пъер буларнинг ўртасида ўтириб олиб, тили сўзга келмай йигларди: у олдига келган бир солдатни қучоқлаб олди ва йиглаб ўпа бошлади.

Долохов харобага айланган ҳовлининг дарвозаси олдида туриб, яроғ-аслаҳасини ташлаб, таслим бўлган французларни дарвозадан чиқариб турар эди. Юз берган воқеадан гангуб қолган французлар, ўзаро шангиллашиб гаплашар, лекин қамчи билан этигини секин-секин қочиб, ҳеч қандай раҳм-шафқатдан даррак бермайдиган тунд назар билан қараётган Долоховнинг ёнидан ўтаётгандаридан, нафаслари ичларига тушарди. Дарвозанинг у томонида Долоховнинг казаги турар, у француз асиirlарини санаб, ҳар бир юз кишидан сўнг дарвозага бўр билан битта чизиқ чизиб қўярди.

— Нечта бўлди? — деб сўради Долохов асиirlарни санаётган казакдан.

— Юздан ошди, — деб жавоб берди казак.

— Filez, filez¹, — дер эди Долохов французлардан ўргангандан ифодани ишлатиб. Ўтаётган французларни кўргандан унинг кўзларида шафқатсиз бир ёлқин порлаб кетарди.

Денисов папоги қўлида — қовоғи солиқ, Петя Ростовнинг жасадини чорвоқдаги қабрга томон кўтариб бораётган казаклар кетидан борарди.

XVI

28 октябрдан бошлаб, қаҳратон қиши бўшлангандан сўнг совуққа қотаётган, қовжираб қолгунча гулхан атрофидан кетмайдиган, император, қирол ва герцоглар

¹ Ўт, ўт.

талааб олган лаш-лушлар ортилган араваларни пўстинга ўралиб ҳайдаб бораётган французларнинг қочиши яна ҳам даҳшатлироқ, яна ҳам фожиалироқ тусга кирди, лекин аслида, француз армиясининг қочиш ва бузилиш жараёни Москвадан чиққан кундагидан сира фарқ қилас мас эди.

Урушнинг бошидан охиригача талончиликдағ бошқа ҳеч қандай иш қилмаган гвардияни ҳисобга олмаганды, Москвадан Вязьмага келгүнча етмиш уч минг кишидан иборат француз армиясидан ўттиз олти минг кишигина қолди (булардан ўлса, беш мингтачаси жангда ўлгандир). Математик прогрессиянинг бириичи ҳадди мана шу, қолган ҳадларини шунга асосланиб, математик усул билан аниқлаш мумкин.

Француз армияси қишининг қай даражада юмшоқ-сувклигидан, таъқиб шиддатидан, йўлларнинг кесилиб қолишидан ва айрим-айрим олинган ҳамма шароитлардан қатъи назар, Москвадан Вязьмагача, Вязьмадан Смоленск-кача, Смоленскдан Березинагача, Березинадан Вильно-гача айнан шу нисбатда камая берди ва йўқ бўла бошлади. Вязьмага етгандан сўнг уч колонна бўлиб кетаётган француз қўшинлари битта бўлиб олди ва охиригача шу тарзда ҳаракат қилди. Бертье ўз подшоҳига мактуб ёзди (аскар бошлиқлари ҳамиша армия ҳақида ҳақиқатдан йироқ бўлган гапларни ёзишади). Мактубда у шундай деди:

«Je crois devoir faire connaître à Votre Majesté l'état de ses troupes dans les différents corps d'armee que j'ai été à même d'observer depuis deux ou trois jours dans différents passages. Elles sont presque débandées. Le nombre des soldats qui suivent les drapeaux est en proportion du quart au plus dans presque tous les régiments, les autres marchent isolément dans différentes directions et pour leur compte, dans l'espérance de trouver des subsistances et pour se débarrasser de la discipline. En général ils regardent Smolensk comme le point où ils doivent se refaire. Ces derniers jours on a remarqué que beaucoup de soldats jettent leurs cartouches et leurs armes. Dans cet état de choses, l'intérêt du service de Votre Majesté exige, quelles que soient ses vues ultérieures qu'on rallie l'armée à Smolensk en commençant à la débarrasser des non-combattans, tels que hommes démontés et des bagages inutiles et du matériel de l'artillerie qui n'est plus en proportion avec les forces actuelles. En outre les jours de repos, des subsis-

tances sont nécessaires aux soldats qui sont exténués arrs la faim et la fatigue; beaucoup sont morts ces derniersjours sur la route et dans les bivacs. Cet état de choses va toujours en augmentant et donne lieu de craindre que si l'on n'y prête un prompt remède, on ne soit plus maître des troupes dans un combat. Le 9 Novembre, à 30 ver stesde Smolensk¹.

Смоленск нажотбахш деб тасаввур қилган французлар бу ерга ёпирилиб киргач, озиқ-овқат талашиб бир-бирларини ўлдиришиди, ўзларига қарашли дўконларни талашди ва ҳеч нарса қолмагандан кейин тагин қочиша давом этишиди.

Француз қўшинлари қаёққа ва нима учун бораётганинг даҳоси эса буни бошқалардан ҳам оз биларди, чунки унга ҳеч ким буйруқ бермасди. Лекин шунга қарамай, Наполеонга ҳам, унинг атрофидаги кициларга ҳам эски одатни тарк этиш амри маҳол эди; улар ҳамон буйруқлар, мактублар, рапортлар ordre du jour² ёзишар, бир-бирларига ҳамон «Sire, Mon Cousin, Prince d'Ekimhîl, roi de Nâples»³ ва ҳоказо деб мурожаат қилишарди, Лекин буйруқ ва рапортлар қофоздагина қолиб, ҳеч ким уларни бажармас ва бажариб ҳам бўлмас эди, бир-бирларига гарчи аълоҳазрат, ҳазрат олийлари, азиз биродарим деб

¹ Сўнгги уч кун мобайннида ўтказилган марш вақтида мен назардан кечирган корпұсларнинг вазияти ҳақида сиз аълоҳазратга маълумог юборишини ўз бурчим деб биламан. Корпұслар деярли батамон пароканда ҳолда. Солдатларнинг тўртдан бир қисмигина байроқлар остида борса, қолғанлари хизматдан қутулиш ва озиқ-овқат топиш пайига тушиб, ўзлари истаган томонга тарқалиб кетмоқда. Ҳамманинг умиди Смоленскда, ҳамма ўша ерда нафасини ростлаб олмоқчи. Сўнгги кунларда жуда кўп аскарларимиз ўқ-милтиқларини ташлаб кетмоқда. Сизнинг бундан бўёнги ниятингиз қандай бўлмасин, лекин зоти олийларининг хизмат манфаатлари шуни талаб қиласди; ҳамма корпұсларни Смоленскда йиғиб, пиёда қолғанларни отлиқлардан, яроқлиларни яроқсизлардан ажратиши керак, ортиқча от-аравалар ва тўптўхоналарнинг ҳам бир қисмини ташлаш керак, чунки тўпларимизнинг сони аскарларимиз сонига қараганда ортиқроқ. Озиқ-овқат керак. Бир неча кун дам олиш керак: очлик ва чарчоқлардан солдатларнинг жонида жон қолмади; сўнгги кунларда жуда кўп солдатлар йўллар ва манзилларда ўлиб қолди. Бу мушкул аҳвол кун сайин оғирлашиб бормоқда, агар бу фалокатнинг олди олиниб, тезроқ чора кўрилмаса, жанг қилиш керак бўлиб қолган тақдирда қўшинсиз қолишимиз ҳеч гап эмас. 9 ноябрь, Смоленскдан 30 чақирим берида».

² Қундалик жадвал.

³ Аълоҳазрат, биродарим, Экмоль шаҳзодаси, Неапол қироли,

мурожаат қилишса ҳам ҳар қайсиси ўзини қабиҳ ва разил
кини әкалигини, кўп ярамас ишлар қилиб, энди жағо-
сими тортатганини биларди. Улар зоҳиран ўзларини
армиянинг жонкуяри қилиб кўрсатсалар ҳам ҳақиқатда
ҳар бири фақат ўз ғамини ер ва тезроқ қочиб қутулиши
йўларди.

XVII

Французларнинг Москвадан Неманга қараб чекини-
ши даврида рус ва француз қўшимчарининг ҳаракати
худди кўзбойлар ўйинига ўхшайди: бу ўйинда иккала
ўйновчининг кўзи боғланади-да, қочган киши қувлаган
кишига қаердалигини билинтириш учун ҳар замонда
қўнғироқ чалиб қўяди. Бошда қочган киши рақибини
писанд қилмасдан қўнғироқ чалаверади, бироқ аҳволи
танг бўлиб қолгандан кейин, сёқ учида юришга уриниб,
рақибидан қочади, аксари қочиб қутулдим, деб гумон
қилиб, рақибининг қўлига тушиб қолади.

Бошда, яъни Калуга йўли билан орқага қараб чеки-
нишнинг биринчи даврида, Наполеон аскарлари қайси
йўл билан бораётганларини билинтириб турдилар, аммо
кейинчалик, Смоленск йўлига чиқиб олгандан сўнг, улар
қўнғироқнинг тилини қўллари билан маҳкам қисиб, қо-
чиб қутулдик деб ўйлаб, ура қочдилар ва тўғри русларга
дуч келиб қолдилар.

Французларнинг тез суръат билан қочиш ва руслар-
нинг шиддат билан таъқиб этиши оқибатида отлар бутунлай
ишдан чиқиб қолди. Душман қаердалигини билиш воси-
таси бўлган отлиқ айгоқчилар йўқ эди. Бундан ташкири,
ҳар иккала армиянинг вазияти тез суръат билан ҳадеб
ўзгаравериши оқибатида олинган маълумотниң ҳам ўз
вақтида етиб келиши амри маҳдол эди. Агар иккинчи чи-
лода, душман биринчидан фалон ерда тургаклиги ҳақида
маълумот олинса, бирон тадбир кўриш мумкин бўлган
учинчи кунда эса, бу армия аллақачон икки манзил йўл
юрган ва тамоман бошқа вазиятда бўлар эди.

Бир армия қочар, иккинчиси уни қувлаб борар эди.
Смоленскдан чиққандан кейин французлар олдида бир
неча йўл бор эди: бу ерда тўрт кун тургандан сўнг фран-
цузлар душман қаердалигини билинчлари ва бирон дуруст-
роқ қарорга келиб, янги тадбир кўришлари мумкин эди.
Бироқ тўрт кун тўхтагандан сўнг француз оломони ўнгга

ва ё сўлга эмас, балки ҳеч қандай мулоҳаза ва маневрсиз, яна ўша эски ва ноқулай йўл билан ўз изига — Красное ва Оршага қараб қайтди.

Душман олдимиизда эмас, орқамиизда қолди, деб гумон қилган французлар узундан узун чўзилиб, бир-бирларидан йигирма тўрт соатлик масофада ажралган ҳолда қочмоқда эди. Ҳаммадан олдин император, ундан кейин қироллар, қироллардан кейин терцоглар қочиб бормоқда эди. Рус армияси Наполеон ўнгга бурилиб, Днепрнинг нарёги билан (энг қулай йўл ҳам шу эди) чекинса керак, деган мулоҳаза билан ўнгга бурилди ва Красноега борадиган катта йўлга чиқди. Мана шунда французлар, кўзбойлар ўйинидаги сингари бизнинг авангارد қисмларимизга дуч келиб қолишиди. Бехосдан душманга рўбарў келиб қолгач, улар қўрқувдан довдираб тўхташди, кейин орқаларидан келаётган қуролдошларини ташлаб, яна қочишиди. Бу ерда, худди рус аскарлари қаторлари орасидан ўтгандек, уч кун давомида француз қўшияларининг айрим-айрим қисмлари — аввал вице-қирол, ундан кейин Даву, сўнг Ней қисмлари бўрин-кетин ўтаверди. Буларнинг ҳаммаси бир-бираига қарамасдан, барча оғир юкларини, тўп-тўпхоналарини, одамларининг ярмини ташлаб, фақат кечалигина, ўнг томондан ярим доира шаклида русларни айланиб ўтиб қочаверишиди.

Ҳаммадан кейин бораётган Ней (ачинарли аҳволдагига қарамай, ёки шу вазиятга тушиб қолгани учун йиқилган ерини тептан боладек), ҳеч кимга ҳалал бермаган Смоленск деворларини портлатаман деб ўн минг кишилик корпуси билан орқада қолиб кетган Ней барча солдатлари, тўп-тўпхоналарини ташлаб, мингтacha одам билан кечаси яшириқча ўрмон орқали бориб, Днепрдан ўтди ва зўрга Оршага, Наполеон олдига етиб борди.

Оршадан сўнг таъкиб қилиб келаётган армия билан французлар яна шу тарзда кўзбойлар ўйнаб, Вильно йўлига қараб қочдилар. Березина дарёсининг соҳилига етгандаги французлар яна довдираб қолдилар, қанчадан қанча киши сувга чўкди, қанчадан қанча киши таслим бўлди, аммо дарёдан ўта олганлар яна олға қараб чопди. Уларнинг энг улуғи, пўстинни кийиб, чаиага ўтирди-да, шерикларини ташлаб, ўз жонини олиб қочди. Эйлай олганлар бир амаллаб қочиб кетди, эплай олмаганлар таслим бўлди, ўлди.

Бу қоч-қоч кампанияси даврида французлар ўзларини ҳалокатга дучор этиши мумкин бўлган ҳамма номаъқул-чиликларни қилдилар: бу оломоннинг Калугага қараб бурилганидан бошлаб бошлиғи армияни ташлаб қочганига қадар қилган барча ҳаракатида зигирчалик маъно йўқ эди; модомики шундай экан, омманинг ҳаракатини айрим шахслар иродасига боғлиқ қилиб кўрсатадиган тарихчилар урушнинг бу даврини — Наполеон армиясининг чекинишини шу йўсинда изоҳлашга уринмай қолсалар ҳам бўлар эди. Йўқ, ундай қилишмади. Бильакс, улар бу кампания ҳақида тоғ-тоғ китоблар ёзишди, бу китобларнинг ҳаммасида Наполеоннинг амр-фармонлари, унинг теран фикрли режалари — қўшинларга раҳнамолик қилган маневрлари, маршалларининг дохиёна буйруқларини тасвир этишди.

Малоярославецдан чекинаётган вақтда Наполеоннинг бой ўлкага қараб юрмасдан (ваҳоланки ҳеч нарса унинг йўлига ғов бўлгани йўқ ва кейинчалик Кутузов душманни таъқиб этган мувози йўл ҳам очиқ эди), ўйламай-нетмай энг хароб йўл билан чекинишини тарихчилар бизга жуда теран фикрли мулоҳазалар оқибати, деб изоҳлашади. Унинг Смоленскдан Оршага томон чекинишини ҳам шунаقا чуқур мулоҳазалар оқибати деб кўрсатишади. Кейин унинг Красноеда кўрсатган ботирлигини тасвир этишади. Наполеон гўё Красноеда жанг қилиш ва бу жангда ўзи қўмон-донлик этишга ҳозирлик кўрган ва қайин калтакни қўлига олиб, у ёқдан бу ёққа юриб, шундай деган эди:

— J'ai assez fait l'Empereur, il est temps de faire le général¹. — Лекин шунга қарамасдан, ўша оннинг ўзида орқада қолиб кетган аскарий қисмларини ўз ҳолига ташлаб, ўзи тумтарақай қочди.

Кейин маршалларнинг, хусусан, Нейнинг довюраклигини тасвирлашади, Нейнинг довюраклиги шундан иборат бўлганки, у кечаси яширинча ўрмон оралаб, Днепрдан айланиб ўтган, тўп-тўпхоналари ва байроқларини ташлаб, аскарларининг ўндан тўққизини йўқотиб аранг Оршага етиб келган.

Нихоят, тарихчилар буюк императорнинг шижоатли

¹ Шунча вақт император бўлганим ҳам етар, энди генерал бўлмасам бўлмайди.

армиядан сўнгги кетишини бизга жуда оламшумул ва тениал воқеа қилиб тасвирлашади. Ҳатто шу сўнгги қочиши, оддий тил билан айтганда, разолатнинг энг чўққиси бўлган ва ҳар бир гўдак ҳам номус қиласидиган бу сўнгги қочиши тарихчilar оқлашади.

Тарихий мулоҳазаларнинг резинкасимон ипини ҳадеб чўза бериш мумкин бўлмай қолгандан кейин, бу кирдикор бутун башарият томонидан эзгулик ва ҳатто адолат деб аталган нарсаға тамомила зид бўлгандан кейин, тарихчilar ҳар балога балогардон бўладиган бир тушунчага — улуғлик тушунчасига ёпишиб олишади. Улуғлик, гўё яхшилик ва ёмонликнинг меъёрини рад этармиш. Улуғ кишининг ҳамма кирдикори улуғ бўлади. Улуғ кишини ҳеч қандай даҳшатли ишда айбдор қилиб бўлмайди эмиш.

Тарихчilar: C'est grand¹ дедими, тамом, яхши ҳам, ёмон ҳам бўлмайди, балки фақат «grand» ва «grand» бўлмаган бўлади холос. Grand яхши, grand бўлмаган эса ёмон. Grand тарихчilarнинг тушунчасига кўра, ўзлари қаҳрамон деб атаган аллақанақа айрим шахсларнинг хислатидир. Наполеон ҳам иссиқ пўстинни кийиб, ўлиб кетаётган йўлдошларинигина эмас, балки (ўз фикрича) ўзи бошлаб келган солдатларини ташлаб уйига қараб қочганда ўзини que c'est grand сэзган ва виждони азоб чекмаган. «Du sublime (ўзини нечукдир siblime² деб ўйнайди) au ridicule il n'y a qu'un pas»³, дейди у. Бутун олам эллик йил давомида: «Sublime! Grand! Napoléon le grand! Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas»⁴ деган гапни такрорлайди.

Ҳеч кимнинг хаёлига келмайдики, яхшилик ва ёмонлик деган ўлчовлар билан ўлчаб бўлмайдиган буюкликини эътироф этиш арзимас ва жуда кичкина одам эканлигини эътироф этиш демакдир.

Худо бизга яхшилик ва ёмонликнинг ўлчовини берган. Биз учун ўлчанмайдиган нарса йўқ. Соддалик, эзгулик ва ҳақиқат бўлмаган жойда улуғлик ҳам йўқдир.

¹ Бу улуғворлик.

² Улуғ.

³ «Улуғворлик билан кулган бўлишнинг ораси бир қадам».

⁴ «Улуғворлик! Улуғ! Наполеон буюк! Улуғворлик билан кулги бўлиш ораси бир қадам».

1812 йил урушнинг сўнгги даврлари тасвир этилган асарларни ўқиганда қайси бир руснинг «ҳай аттанг» демаслиги, норози бўлмаслиги, тушунолмай қолмаслиги мумкин? Ким ўз-ўзига шундай саволлар бермаслиги мумкин: нима учун сон жиҳатдан француздарга нисбатан устун бўлган учала армия уларни қуршагандан кейин асир қилиб олмади ва бутунлай қириб ташламади, ахир очликдан ва совуқдан жонида жон қолмаган ва пароканда бўлиб кетган француздар солдатларининг ўзлари тўп-тўп бўлиб таслим бўлаётган эди-ку; тарихчиларнинг ёзишига қараганда, русларнинг туб мақсади ҳам француздарни тўхатиш, уларни бир-биридан ажратиб ташлаш ва ҳаммасини асир қилиб олишдан иборат эди-ку?

Қандай қилиб сон жиҳатидан француздарга нисбатан заифроқ бўлған рус қўшинлари Бородинода жанг қўлган әди, қандай қилиб бу қўшин, француздарни уч томондан муҳосира қилиб олган ва асосий мақсади уларни асир қилиб олишдан иборат бўлган бу қўшин ўз мақсадига эришолмади? Ажабо, француздарининг кучи бизга қараганда шу қадар устун эдимики, биз уларни сон жиҳатдан ортиқ куч билан ўраб олиб ҳам мағлуб қилолмадик? Бу ҳол қандай, юз берди экан?

Тарих (шу ном билан аталадиган илм) бу саволларга жавоб бериб, Кутузов, Тормасов, Чичагов ва яна фалон-фалон шахслар фалон-фалон маневрларни ўтказмагани учун шу ҳол юз берди, дейди.

Лекин нима учун улар шу маневрларни ўтказмади? Шуларнинг айби билан кўзлаган мақсадга эришмаган бўлсак, нима учун уларни суд қилишмади ва жазо берйшмади? Борингки, русларнинг иши юришмаганига Кутузов, Чичагов ва бошқалар айбор бўлсин, лекин ҳар ҳолда шунисига тушуниб бўлмайди: нима учун рус аскарлари Березина ва Красное яқинида (ҳар иккала ҳолатда ҳам русларнинг кучи устун эди) француздарини маршал, қирол ва императори билан қўшиб асир олмади, русларнинг асосий мақсади шу эди-ку?

Бу фалати ҳодисани (рус ҳарбий тарихчилари сингари) Кутузов ҳужумга ҳалал берди, деб изоҳлаш бўлмаган гап, чунки биз Вязьма ва ё Тарутино яқинида бўлган жанглардан Кутузов ўз аскарларини қайтара олмаганини биламиш.

Нима учун Бородино жангига озгина куч билан ўзидаң хийла бақувват бўлган душман армиясини мағлуб қилган рус қўшини Красное ва Березина яқинидаги бузуунликка учраган французлар оломони томонидан мағлуб этилди?

Агар русларнинг мақсади Наполеон ва уйниг маршалларининг йўлини кесиб, уларни асир олишдан иборат бўлса, бўу мақсадга эришиш у ёқда турсин, унга эришмоқ учун қўлинган барча интилишлар ҳар гал энг шармандали тарзда барбод бўлди, уруш кампаниясининг сўнгги даврида французлар бирмунча ғалабаларни қўлга киритдилар деган даъвони қўлинган француз тарихчиларининг сўзи ҳақ, руслар зафар қозонди деб даъво қўлинган бизнинг тарихчиларимизнинг сўзи ноҳақ бўлиб чиқди дейиш мумкин.

Рус ҳарбий тарихчилари, мантиқни ўzlари учун мажбурий деб билгандарни даражасида, беихтиёр шу холосага келадилар, жасорат, садоқат ва ҳоказолар каби лирик ҳисобларга қарамасдан, французлар Москвадан чекинишда Наполеон бир неча марта ғалаба қозонди, Кутузов бир неча марта мағлубиятларга учради деб, эътироф қилишга мажбур бўладилар.

Лекин агар халқнинг бутун иззат-нафсини бир чеккага суриб қўйисак, бўу холосанинг ўзида бир қарама-қаршилик борлиги сезилади, чунки французларининг қўлга киритган бир талай ғалабалари уларни бутунлай ер билан яксон қилди, русларнинг бир талай мағлубиятлари эса французларни узил-кесил тор-мор этиш ва ўзватанларини душмандан тозалашга сабаб бўлди.

Бу қарама-қаршиликнинг манбаи шундаки, ҳодисаларни подшоҳ ва генералларнинг мактублари, маълумотлар, рапортлар ва ҳоказолар орқали ўрганган тарихчилар 1812 йил урушининг сўнгги даврига ўрни тагида йўқ нарсаларни асосий мақсад қилиб қўрсатишади — гўё 1812 йил уруши сўнгти даврининг мақсади Наполеон қўшинларининг йўлини кесиш, уни маршаллари билан асир қилиб олишдан иборат эмиш.

Аслида бундай мақсад қўйилгани йўқ ва қўйилиши ҳам мумкин эмасди, чунки Наполеон қўшинларининг йўлини кесиш ва уни асир олишнинг ҳеч қандоқ маъноси йўқ ва бунга эришиш ҳам мумкин эмас эди.

Биринчидан, бунақа мақсаднинг ўзи беҳуда гап, чунки Наполеоннинг тумтарақай бўлиб кетган армияси, боркучини йиғиб, оёғини ерга тегизмасдан Россия тупроғи-

дан қочмоқда, яъни ҳар бир руснинг кўнглидаги ишни қилмоқда эди. Шундай бўлгандан кейин орқасига қўрамай қочаётган французларга қарши турли-туман операцияларнинг нима ҳожати бор эди?

Иккинчидан, бутун куч-қувватини қочишга сарф қиласётган одамларнинг йўлига гов бўлишнинг сира кераги йўқ эди.

Учинчидан, ҳеч қанақа ташқи сабабсиз, ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетаётган француз армиясини қириб ташлаш учун талафот беришнинг ўзи беҳуда гап эди, француз армияси шундай тез йўқ бўлиб кетаётган эдики, йўллари кесилмаса ҳам улар декабрь ойида чегарадан олиб ўтган аскарларидан ортигини барча қўшинларининг юздан биринигина олиб ўта олардилар холос.

Тўртинчидан, император, қирол ва герцогларни асир олиш орзуни бемаъни орзу, ўша даврнинг энг ўткир дипломатлари (I. Maistre ва бошқалар)нинг эътироф қилишича, бунақа одамларни асир олиш — русларнинг ҳаракатини қийинлаштириб қўярди. Красноега етгунча қўшинларимизнинг ярмидан кўпи нест-нобуд бўлган бир вақтда француз корпусларини асир олиш орзуни яна ҳам беҳуда гап эди, чунки француз корпуслари асир олинган тақдирда уларни қўриқлаш учун бир дивизия соқчи аскар ажратиш керак бўларди, ҳолбуки, ўз солдатларимиз яrim оч ҳолда эди ва асир олинган солдатларнинг очликдан ўлиши турган гап эди.

Наполеоннинг йўлини кесиш ва армияси билан уни асир олиш ҳақидаги чуқур маъноли план полизини пай-ҳон қилган молни дарвозагача қувлаб бориб, кейин унинг бошига ура бошлаган дехқоннинг қилган ишига ўхшайди. Лекин дехқон бу ишни меҳнатига ачинганидан, куйиб кетганидан қилди, деб унинг қилмишига важ кўрсатиш мумкин. Бироқ режанинг муаллифлари ҳақида бундай деб бўлмайди, чунки полиз пай-ҳон бўлгандан улар зиғиртча зарар кўргани йўқ эди.

Бундан ташқари, Наполеон ва унинг армияси йўлини кесиш маъносизгина эмас, ҳатто мумкин ҳам эмасди.

Аввало шунинг учун мумкин эмас ва тажриба шу нарсани кўрсатадики, беш чақирим масофага чўзилган колоннанинг ҳаракати жанг вақтида ҳеч қасон планга тўғри келмайди, демак Чичагов, Кутузов ва Витгенштейнларнинг белгиланган вақтда бир ерда учрашувлари ҳақиқатдан йироқ, ҳатто ғайри имкон дейиш мумкин. Кутузов

ҳам шу фикрда эди, бу план қўлига тегиши биланоқ ўузоқ масофага чўзилган душманни гафлатда қолдириб босиш мумкин эмас, деган гапни айтган эди.

Иккинчидан, шунинг учун мумкин эмас эдикси, зўр шиддат билан орқага чекинаётган Наполеон қўшинлари-винг ҳаракатини тўхтатиш учун русларнинг қўшини ўша вақтдагидан кўра бир неча ҳисса ортиқ бўлиши керак эди.

Учинчидан, шунинг учун мумкин эмас эдикси, ҳарбий тилдаги «кесиши» сўзининг ўзида ҳеч қандай маъно йўқ. Армия нон эмаски, уни кесиб бўлса. Армияни кесиш, унинг йўлини тўсиш бўлмаган гап, чунки чап бериб, ўтаман деган одамга тўрт томон очиқ, бундан ташқари, тун бор, кечаси истаган жойдан ўтиш мумкин, ҳеч ким билмай қолади. Ҳарбий одамлар, ҳеч бўлмаса, Красное ва Березина воқеаларидан шу фикрга келишлари мумкин эди. Лекин қалдирғочни тутиб бўлмагани каби (қўлга қўнса-ку ушлаб олиш мумкин-а), одамни ҳам то ўзи ўнга мойил бўлмаса, асир қилиб олиб бўлмайди. Таслим бўлган киши-нигина, стратегия ва тактиканинг барча қоида-қонунларига биноан таслим бўлган немисларга ўхшаб, асир қилиб олиш мумкин. Аммо француз аскарлари ҳақли равишда буни ноқулай деб топдилар, чунки қоч-қочда ҳам, таслим бўлганда ҳам, барибир, оч-яланғочликдан ўлиб кетишлари аниқ эди.

Тўртингидан ва энг муҳими, шунинг учун ҳам мумкин эмасдикси, дунё яратилгандан бери ҳеч қачон, ҳеч бир уруш 1812 йил урушига ўхшаш даҳшатли шароитда ўтмаган эди, бу урушда рус қўшинлари французларни таъқиб этаркан, бутун куч-қувватларини ишга солдилар ва бундан ортиқ зўр берсалар ўзларини маҳв этишлари мумкин эди.

Рус армияси Тарути nodan Красноегача бориб етгунча оғриб қолганлар ва ўлда-жўлда қолиб кетганлар бўлиб, эллик минг киши йўқотди, яъни каттакон бир губерния марказида яшовчи аҳоли қадар киши нест-нонобуд бўлди. Буларнинг ярмиси урушга кирмасдан ўлиб кетди.

Урушнинг мана шу даври ҳақида, қўшинлар яrim оч-ярим яланғоч, этиксиз, пўстинсиз, ароқсиз ўн беш даражали совўқда ойлаб қорда ётиб юрган бир вақт ҳақида, куннинг узунлиги етти-саккиз соатгина бўлиб, қолгани тартиб-интизомга бўйсундириш мумкин бўл-

майдиган тундан иборат бўлган бир вақт ҳақида, одамлар жанг маҳалидагина бир неча соат ўлим гидроби — тартиб-интизом бўлмаган гирдобга кирадиган вақт ҳақида эмас, балки ойлар давомида ҳар он оч-яланғочлик, совуқ ва ўлим билан олишиб келаётган бир вақт ҳақида; бир ой давомида армиянинг ярми қирилиб кетаётган бир вақт ҳақида — урушнинг мана шу даври ҳақида тарихчилар гапириб туриб, бизга Милорадович фалон ерда, Тормасов эса писмадон ерда фланг марши олиб бориши керак эди, Чичагов фалон ерга силжиши (тизза бўйи қор кечиб-а!) керак эди, фалончи ундоқ қилиб душман зарбасини қайтарди өт ўйлани кесиб ташлади ва ҳоказо деб ёзишади.

Ярми қирилиб кетган руслар ўз халқларининг шаънига муносиб мақсадга эришмоқ учун лозим бўлган ва қўлларидан келган ҳамма ишни қилдилар, бошқа руслар иссиққина уйларда ўтириб, мумкин бўлмаган ишларни мўлжаллаган бўлсалар, бунинг учун улар сира айбордor эмас.

Факт билан тарихий тасвиirlар орасидаги тушуњиб бўлмайдига галати зиддиятларининг вуджудга келишига сабаб шуки, бу ҳодисаларни тасвиirlаган тарихчилар воқеаларнинг тарихини эмас, балки турли-туман генералларнинг чиройли туйғулари ва гўзал сўзларининг тарихини ёзган.

Уларга Милорадовичнинг сўзлари, фалон ва писмадон генералнинг олган мукофотлари ва мўлжаллари мароқлироқ бўлиб кўринган, аммо госпиталь ва қабристонларда қолиб кетган эллик минг кишининг тақдиди эса уларни ҳатто қизиқтирумаган, чунки буни ўрганиш уларнинг вазифасига кирмаган.

Холбуки рапорт ва генерал планларни ўрганишдан бир дақиқагина воз кечиб, воқеага бевосита иштирок этган кишиларнинг хатти-ҳаракатларига чуқурроқ эътибор қилсак, шу маҳалгача жумбоқ бўлиб кўринган масалалар фавқулодда бир осонлик ва соддалик билан узилкесил ҳал бўлади қолади.

Ҳеч ким Наполеон ва унинг армияси йўлини кесишни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани йўқ, бу беш-ён кишининг хом хаёлидир, холос. Бундай мақсадни қўйиш ҳам мумкин эмасди, чунки бу бемаъни ва эришиб бўлмайдиган мақсад эди.

Халқнинг бирдан-бир мақсади ўз тупроғини босқинчилардан тозалаш эди. Бу мақсад, аввало, ўз-ўзидан

амалга оша бошлади: французлар орқалариға қарамасдан қоча бердилар, шундай бўлгандан кейин уларнинг баракатига халал бермаслик керак эди. Иккинчидан, бу мақсад французларни қираётган умумхалқ уруши натижасида амалга ошди; учинчидан, французларнинг кетидан каттакон рус армияси қувиб бормоқда эди ва французлар тўхтаган тақдирда, бу армия ўз қучини ишга солишга тайёр эди.

Чопиб бораётган молга қамчи қандай таъсир этса, рус армияси француз қўшинларига шундай таъсир этиши керак эди. Тажрибали подачи билардикি, чопиб бораётган молнинг бошига уришдан кўра пўписа қилиб, қамчини кўтариш кўпроқ фойда беради.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

I

Одам жон бераётган ҳайвонни кўрса ваҳимага тушади: ўзининг моҳиятини ташкил этган нарса, назаридан яшашдан тўхтагандай бўлади. Аммо жон бераётган маҳлуқ одам ва яна севимли одам бўлса, унда ҳаётнинг маҳв бўлиб кетиши олдида сезиладиган даҳшатдан ташқари, яна бир жудолик ва руҳий жароҳат сезиладики, бу жароҳат жисмений жароҳат сингари, баъзан ўлдиради, баъзан тузалиб кетади, лекин ҳамиша оғриди ва бирон нима тегиб кетишидан безиллади.

Князь Андрейнинг вафотидан сўнг Наташа билан княжна Марья айнан шу нарсани ҳис этишди. Улар қўланка солиб турган даҳшатли ўлим булути остида руҳан қоматлари букилиб, кўзлари юмилиб, ҳаётнинг юзига қаролмай қўйишиди. Улар очиқ жароҳатларига бирон нарсанинг қаттиқроқ тегишидан, ҳақорат бўлиб тушишидан қўрқиб, жуда эҳтиёт бўлиб юришарди. Ҳамма нарса: соябон араванинг, кўчадан тезги на ўтиб кетиши ҳам, тушки овқат тайёр бўлди деб эслатиш ҳам, қайси қўйлакни тайёрлаб қўяй, деб хизматкор қизнинг сўраши ҳам, энг ёмони — мунофиқона, юзаки сўзлар билан ҳамдардлик изҳор қилиш ҳам — буларнинг ҳаммаси иккаласининг дардини янгилагандай, жароҳатига туз сепгандай, таҳқирлагандай бўлар ва княжна Марья билан Наташанинг тасаввурда ҳануз янграётган даҳшатли ва салобатли хорни тинглаш учун керак бўлган сукунатни бузар ва улар қаршисида бир лаҳзагагина очилган интиҳосиз, чексиз йироқликларга қарашга моне бўларди.

Фақат икковлари ўтиргандагина ҳеч нарса уларга қаттиқ ботмас ва ҳақорат бўлиб туюлмас эди. Улар бир-бирлари билан камдан-кам гаплашарди. Гапиришганда ҳам энг оддий нарсалар ҳақида гапиришарди. Келажакка тааллуқли нарсаларни тилга олишдан иккови ҳам бир хилда қўрқарди.

Келажакда мумкин бўладиган нарсадан оғиз очиш улар назарида марҳумнинг хотирасини поймол этишдай туюларди. Улар ўз суҳбатларида марҳумга алоқадор нарсаларнинг ҳаммасини ҳәтиёт билан четлаб ўтишарди. Уларнинг назарида гўё бошларига тушган қора кунлар ва оғир мусибатларни сўз билан ифодалаш мумкин эмасди. Уларнинг назарида марҳумнинг ҳаётига оид баъзи бир тафсилотларни, қандай йўл билан бўлмасин, эслаш — кўз олдиларида юз берган сирли воқеанинг буюклиги ва салобатига путур етказадигандай бўлиб кўринарди. Гапиришдан ҳадеб ўзларини тийиш, князь Андрейдан гап очишга сабаб бўладиган нарсаларни мудом четлаб ўтиш, сўз тилга олиниши мумкин бўлмаган нарсаларга бориб тақалганда ҳадеб тўхтаб қолишнинг ўзи уларнинг ҳаёлида ўзлари сезаётган нарсани яна ҳам равшанроқ, яна ҳам тиниқроқ қилиб кўрсатарди.

Бироқ соф ва беғубор шодлик бўлмагани сингари қайрунинг ҳам соф ва беғубори бўлмайди. Ўз мавқеига кўра ўз тақдирининг мустақил бекаси, жиянининг васии ва мураббияси бўлган княжна Марья икки ҳафтадан бери яшаётган қайгу-алам оламидан биринчи ҳаёт оламига қайтди. Княжна Марья қариндошларидан мактуб олди ва бу муктубларга жавоб қайтариши керак бўлди; Николушка ётиб юргаҳ хона заҳ экан, бола йўтала бошлади. Хўжалик ишлари ҳақида ҳисобот бергани Алпатич Ярославлга келди ва Москвада, Воздвиженск кўчасидаги ҳовлилари омон қолганини, шикаст-рехти тузатилса, кўчиб бориш мумкинлигини айтди. Ҳаёт тўхтаб қолмаган, яшамоқ керак эди. Шу маҳалгача бўлган танҳолик ва фикру ҳаёл оламидан чиқиш княжна Марья учун нақадар оғир бўлмасин, Наташани якка-ёлғиз ташлаб кетишга қанчалик юраги ачимасин ва бу қанчалик инсофизлик бўлиб кўринмасин, ҳаёт ташвишлари княжна Марьянинг аралашувини талаб қилди ва княжна беихтиёр бунга бўйсунди. У Алпатич билан бирга ҳисоб-китоб қилиб чиқди. Николушканинг ўқиши ҳақида Десаль билан маслаҳатлашди.

Москвага кўчиш ва йўл тадорикини кўриш тўғрисида фармонлар берди.

Наташа ёлғиз қолди ва княжна Марья кўчиш ҳаракатига тушган кундан бошлаб ундан ўзини олиб қочадиган бўлди.

Княжна Марья графинядан Наташани Москвага бирга юборишини илтимос қилди, графиня билан граф бу таклифга жон деб рози бўлишди, чунки улар Наташа кун сайин жисмоний жиҳатдан зайдланиб бораётганини кўриб, иқлимни ўзгартирса ва Москвадаги докторларга ўзини кўрсатса яхши бўлар, деб ўйлашди.

Бу гапни Наташага айтганларида у:

— Мен ҳеч қаёққа бормайман, мени ўз ҳолимга қўй-саларинг бас,— деди-ю, кўз ёшларини зўрга тийиб, уйдан югуриб чиқиб кетди; ғам эмас, алам ва ғазабига чидолмай кўзларидан ёш чиқиб кетган эди.

Княжна Марья ташлаб кетаётганини, ўз ёғида ўзи қовурилаётганини сезган Наташа қўпинча ўз бўлмасига кириб кетар, диваннынг бир бурчидаги оёқларини йиғиб, нозик бармоқлари-ла бирон нарсани тез-тез ўтириб, ёки буклаб, кўзи тушган нуқтага тикилганича жим ўтиради. Танҳолик уни ҳам қийнар, ҳам эзарди; лекин бу нарса унинг учун зарур эди. Агар олдига бирор кириб қолса, Наташа вазият ва қиёфасини ўзгартириб, дарров ўрнидан тураг, китоб ёки тикаётган ишини қўлига олиб, бу одам қачон чиқиб кетаркан, деб сабрсизлик-ла кутарди.

Наташа бутун жисму жонини банд қилган мудҳиш саволга, ақли ожизлик қилаётган саволга энди тушунаётгандай ва унинг моҳиятини энди англаётгандай бўларди.

Декабрнинг охирида Наташа қора шерстъ кўйлак кийиб, сочини наридан-бери йиғиб турмаклаб, ранг-рўйи оқарган ҳолда оёқларини йиғиб, диваннынг бир четида ўтиаркан; ҳадеб белдамчасининг учини ғижимлаб ёзар ва эшикнинг бурчагига қарапди.

Наташа ҳаётнинг у томонига, князь Андрей кетган томонга қарапди. Ҳаётнинг Наташа илгари сира ўйламаган ва йироқ бўлиб кўринган томони ҳозир назарида ҳаётнинг бу томонига, ҳамма нарса ё бебақо, ё бузилиб кетаётган, ё изтироб ва ё таҳқирдан иборат бўлган томонига қараганда яқинроқ, азизроқ ва тушунарлироқ бўлиб кўринарди.

Наташа князь Андрей кетган томонга қарап, у ўша

ерда эканини биларди, лекин ҳаётнинг бу томонида уни қай аҳволда кўрган бўлса, ҳаётнинг у томонида ҳам уни айнан шундай тасаввур қиласди. Князь Андрей Митишчида, Троица лаврида, Ярославлда қай вазиятда ётган бўлса, ҳаётнинг у томонида ҳам айнан шундай ётгандай эди.

Наташа князь Андрейнинг юзини кўрар, товушини эпилтар, унинг сўзларини ва ўзининг унга айтган гапларини тақоррлар, баъзан ўша онда князь Андрейга ва князь Андрей унга айтишга мумкин бўлган сўзларни ўйлаб топарди.

Мана, қнязь Андрей эгнида баҳмал пўстин, озиб, оқаринқираб қолган қўлига бошини қўйиб, креслода ётибди. Унинг кўкраги чўққаб кетган, елкалари эса кўтарилиб турибди. Лаблари қимтилган, кўзлари чақнайди. Оқариб кетган пешонасида дам ажин пайдо бўлади, дам йўқолади. Бир оёғи билинар-билинмас тез-тез титраяпти. Наташа князь Андрей қаттиқ дард билан олишайтганини билиб туради. «Бу дард қанақа дардкин? Нега бу қадар озиб боряпти? Нимани сезяптикин? Жони қандай оғрияптикин? — деб ўйлади Наташа. Князь Андрей Наташанинг тикилиб турганини кўради-ю, бошини кўтариб табассумсиз гапиради:

«Энг даҳшатлиси,— дейди князь Андрей,— ўз қисматнингни жони оғриётган кишининг қисмати билан абадий боғлашдир. Бу абадий изтироб демакдир». Князь Андрей шундай дейди-ю, Наташага синовчан назар билан қарайди. Наташа одатдагича нима деб жавоб қайтаришини ўйлаб ултурмасдан, дафъатан шундай дейди: «Бу аҳволда ёта-веришингиз мумкин эмас, тузаласиз, буткул тузалиб кетасиз».

Мана, Наташа яна князь Андреини кўрди, ўшанда шималарни кўрган ва ҳис этган бўлса ҳозир ҳаммасини бошқатдан бошдан кечирди. Наташа шундай деб жавоб берганда князь Андрей маъюс нигоҳ билан узоқ ва қаттиқ тикилиб қолган эди, ҳозир Наташа ўша нигоҳни эслади ва унда ноумидлик ва таънаомуз ифода борлигини англади.

| «Мен ҳам шундай деган эдим,— деди ўзича Наташа,— агар у азоб-уқубат чекиб яшайдиган бўлса, жуда даҳшатли бўлар эди, деган эдим. Ўшанда бу аҳволда яаш унинг учун жуда оғир эканини билиб шундай деган эдим, лекин у менинг гапимни бошқача тушунди. Буни у мен

учун жуда қийин бўлади, деб тущунди. Ўшанда у ящаши истарди, ўлимдан қўрқар эди. Мен томдан тараша тушгандай қилиб шундай деган эдим. Бу нарсани мен хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Мен буткул бошқа нарсани ўйлаган эдим. Агар мен дилимдагини айтадиган бўлсам, бундай дер эдим: «Майли, ўлим тўшагидა бўлса ҳам менинг олдимда ётаверсин, ўшанда ҳам мен ҳозиргидан кўра баҳтироқ бўлар эдим. Ҳозир-чи... Ҳозир ҳеч нима ҳам, ҳеч кимим ҳам йўқ. Шуни у билармиди? Йўқ, билмас эди ва ҳеч қачон билмайди ҳам. Энди бу нарсани ҳеч қачон тузатиб бўлмайди». Яна князь Андрей Наташага ўша сўзларни такрорлади, лекин ҳозир Наташа ўз хаёлида унга бошқача жавоб берди. У князь Андрейнинг сўзини бўлиб, шундай деди: «Оғир бўлса сизга оғирдир, лекин мен учун ҳеч қанча оғирлиги йўқ. Шуни билингки, менинг дунёда сиздан бўлак ҳеч кимим йўқ. Сиз билан бирга азоб чекиш мен учун энг катта баҳт». Яна князь Андрей Наташанинг қўлини ушлади ва ўлишидан тўрт кун олдин юз берган ўша даҳшатли кечада қўлини қандай сиққан бўлса, шундай сиқди. Яна Наташа ўз хаёлида унга ўша соатда айтиши мумкин бўлган бўлак латиф, ошиқона сўзларни айтди. «Мен сени севаман... сени... севаман...» — деб Наташа энтикиб қўлини сиқди ва бор кучини йиғиб, тишини тишига босди.

Ширин бир қайғу Наташани қамраб олди ва унинг кўзларидан дув-дув ёш оқа бошлади, бироқ тўсатдан, бу гапларни кимга гапирягман, деб ўз-ўзидан сўради. У ҳозир қаерда, қай аҳволда? Яна ҳамма нарсани беомон ҳайрат пардаси тўсиб олди яна Наташа қошлирини чимириб, князь Андрей кетган томонга синчилаб қарай бошлади. Назарида ўща сирдан воқиф бўлаёт-гандай бўлиб кўринди... Бироқ шу он кимdir тўсатдан Наташанинг қулоқларини қоматга келтириб эшикни тарақлатиб очиб юборди. Хонага қўрқувдан афти-ангари ўзгариб кетган оқсоқ қиз Дуняша тапир-тупур қилиб кирди.

— Дадангиз ҳузурларига марҳамат қилинг, тезроқ,— деди Дуняша ғалати бир шошқалоқлик билан.— Шум хабар... Пётр Ильич тўғрисида... мактуб,— деди Дуняша ўпкасини тутолмасдан.

II

Ҳаммадан ўзини четга тортиб турган Наташа шу кунлари уй ичидагилардан ётсирап эди. Уларнинг ҳаммаси:

отаси ҳам, онаси ҳам, Соня ҳам шу қадар меъдасига теккан, улардан шу қадар тўйган ва зериккан эдики, уларнинг ҳар бир сўз ва ҳар бир туйғуси сўнгги кунларда яшаб юрган оламига ҳақоратдай бўлиб туюлар, Наташа уларга лоқайдлик билангина эмас, балки адоват билан қарап эди. У оқсоқ қиз Дуняшанинг Пётр Ильич ҳақида, аллақанақа шум хабар ҳақида бир нима деганини эшилди-ю,— лекин уқмади.

«Қанақа шум хабар келиши мумкин, уларни безовта қиласидиган шум хабар ҳам бормикин? Дунёни сув босиб кетса ҳам уларнинг тўпифига чиқмайди, улар парвойи фалак», деди ўз ичида Наташа.

Наташа залга киргач, отаси графинянинг бўлмасидан шошиб чиқди. Унинг юзи буришган ва кўз ёшларидан ҳўл эди. Граф томоғини хиппа бўққан йигига эрк бермоқ,— йиғлаб кўнглини бўшатмоқ учун графинянинг бўлмасидан югуриб чиққанга ўхшарди. Граф Наташани кўргач, бизни худо урди, дегандек қўлини силтади-ю, думалоқ, сергўшт юзининг хунугини чиқариб, энтика-энтика йиғлаб юборди.

— Пе...Петя... Бор, бор... онанг... чақирипти,—деди. ва худди ёш боладай ҳўнграб, дармони қуриб қолган оёқлар билан тез-тез одимотиб стул олдига борди ва юзини қўли билан беркитиб, гурс этиб ўзини стулга ташлади.

Наташанинг бутун вужудидан электр токи ўтиб кетгандай бўлди. Бир нима келиб юрагига қаттиқ урилди-ю, жони оғриб кетди, ичида бир нарса узилаётгандай, жони чиқаётгандай бўлди. Бироқ шу оғриқдан сўнг Наташа ўзини эзган ҳаётнинг исканжасидан қутулгандай сезди. У отасининг аҳволини кўриб, онасининг бўкириб додлаётганини эшик орқасидан эшилтиб, ўзини ҳам, ғам-гуссасини ҳам унуди. У югуриб отасининг олдига борди, бироқ кекса граф мажолисиз қўлларини зўрға қимирлатиб графинянинг бўлмасига ишора қилди. Шу чоқ ранги мурдадай оқарган, ияги титраётган княжна Марья эшикдан чиқди ва алланималар деб Наташанинг қўлидан ушлади. Наташа унинг юзини ҳам кўрмас, сўзини ҳам эшилмасди. У югуриб уйга кирди, худди ўзини қўлга олишга уринаётгандай, бирлаҳзага тўхтади ва югуриб онасининг олдига борди.

Графиня ғалати, ноқулай бир вазиятда креслода чўзилиб ётар ва ҳадеб бошини деворга урарди, Соня билан хизматкор қизлар унинг қўлларини ушлаб турар эдилар.

— Наташани чақиринглар! Наташани чақиринглар!..

деб қичқиради графиня.— Ёлғон, ёлғон... У ёлғон гапни айтгани... Наташани чақиринглар! — деб қичқиради ва олдиагиларни итариб ташларди.— Йўқолинглар ҳаммаларинг! Ўлдирибдилармиш! Ха-ха-ха!.. ёлғон!

Наташа тиззасини креслога қўйди, энгашиб онасини қучоқлади-да, кутилмаган бир куч билан графиняни даст кўтариб, юзини ўзига бурди ва бағрига босди.

— Ойижон!.. Ойижонгинам! Мен шу ердаман, ойижон. Ойижонгинам! — деб тинимсиз шивирлади Наташа.

У онасини ўз ҳолига қўймай, авайлаб бағрига босди, ёстиқ олиб келишларини, сув беришларини буюриб, графинянинг эгнидаги кўйлаги тумаларини ечди, йиртди.

Наташа ойисининг бошидан, қўлларидан, юзидан ўпаркан, тинимсиз:

— Ойижоним! Ўзим қоқиндиқ! Ўзим ўргилай! — деб шивирлар, кўз ёшлари бурни, юзини ачитиб, дув-дув оқар эди.

Графиня қизининг қўлини қаттиқ қисиб, кўзларини юмди ва бир лаҳзагина жим бўлди. Бироқ тўсатдан, кутилмаган бир чақонлик билан ўридан туриб, у ёқ бу ёққа аланглаб қаради-да, Наташага кўзи тушгач, бор кучи билан унинг бошини сиқди. Кейин Наташанинг оғриқдан бужмайиб кетган юзини ўзига буриб, узоқ тикилиб қолди.

— Наташа, сен мени яхши кўрасан-а,— деди худди розини айтаётгандай секин.— Наташа, сен мени алдамайсанми? Сен менга бор гапни айтиб берасанми?

Наташа ёш тўла кўзлари билан онасига қаради, унинг юз-кўзида фақат афв сўраш, муҳаббат ифодасигина бор эди.

— Ойижон, ойижон,— деб тақрорлади Наташа бутун меҳр-муҳаббатининг кучини онасини жизғанак қилиб юборган ғам-аламни ёнгиллатишга сарф қилиб.

Ҳаёти барқ уриб турган навқирон, севимли ўғли ҳалок бўлгандан сўнг дунёда яшашни яна кўз олдига келтирмagan она чин воқеликдан қочиб, телбалик оламидан паноҳ излар эди.

Наташа ўша куни, ўша қечади, кейинги кун ва кейинги тун қандай ўтганини билмади. У кечалари мижжа қоқмасдан онасининг олдида ўтириб чиқди. Унинг саботли, метин муҳаббати аҳволни шарҳловчи ёки далда берувчи кучга ўхшаб эмас, балки ҳаётга чорловчи кучга ўхшаб ҳар он гўё графиняни ҳар тарафдан чулғаб олган эди.

Уч кун бўлди деганда графиня хиёл таскин топди ва Наташа бошини креслонинг суюнчиғига қўйиб, кўзини юмди. Каравот ғижирлаб кетди, Наташа кўзини очди. Графиня каравотда ўтириб, секин-секин гапираётган эди.

— Келиб онангни хурсанд қилдинг-да, болам. Чарчагандирсан, чой дамлаб келсинми? — Наташа онасининг олдига келди.— Вояга етиб, чиройли бўлиб қолибсан, болам,— деб давом этди графиня қизининг қўлидан ушлаб.

— Ойижон, нималар деяпсиз?..

— Наташа, боламдан айрилдимми, жигарбандимдан айрилдимми? — деб графиня қизини қучоқлаб олди ва биринчи мартаба йиғлади.

III

Княжна Марья ҳозирча кетмайдиган бўлди. Соня билан граф Наташага дам бермоқчи бўлар, лекин унинг ўрнини босолмас эдилар. Онасини дод-фарёдан, эс-хуини йўқотишдан фақат Наташа сақлай олишини ўз кўзлари билан кўриб туришарди. Наташа уч ҳафтадан бери бир дақиқа ҳам онасининг олдидан жилмасдан, унинг бўлмасида, креслода ётар, графиняни едирап-ичирап ва тинимсиз у билан гаплашиб чиқарди, чунки фақат Наташанинг ёқимли, эркаловчи товуши графиняга ором бағишлиши мумкин эди.

Онасининг кўксидаги доғ кетмайдиган доғ эди. Петянинг ўлими онасининг қоматини букиб қўйди. Петянинг ўлими ҳақидаги шум хабар келганда элликка кирган, ҳали жуда сўлим ва тетик аёл бўлган графиня бир ойдан сўнг ҳаёт билан сира қизиқмайдиган, нимжон бир кампир бўлиб хонасидан чиқди. Лекин графинянинг қоматини буккан ўша доғ Наташани бошқатдан ҳаётга чорлади.

Кўнгил вайрон бўлишидан вужудга келган қалб жароҳати, қанчалик эриш тўйилмасин, тан жароҳати сингари аста-секин битиб кетади. Ҳар қанақа ёмон жароҳат, ҳам четлари қуруқшай бошлангандан кейин битганидек қалб жароҳати ҳам тан жароҳати сингари битади, лекин ичкаридан туртиб турган ҳаёт кучи билан битади.

Наташанинг қалбидаги жароҳат ҳам худди шу тарзда бита бошлади. У мен учун ҳаёт тамом бўлди, деб ўйлаган эди. Бироқ онасига бўлган меҳр-муҳаббати тўсат-

дан шу нарсани кўрсатдики, ҳаётининг моҳиятини ташкил этган меҳр-муҳаббати ҳали тирик экан. Меҳр-муҳабат уйғонини билан ҳаёт ҳам уйғонди.

Князь Андрейнинг сўнгги кунлари Наташа билан княжна Марьяни бир-бирига дўст қилиб қўйган эди. Янги кулфат уларни янада яқинлаштириди. Княжна Марья ҳозирча кетмай турадиган бўлди ва сўнгги уч ҳафта мобайнида Наташага худди касал кишига қарагандай қаради. Онасининг бўлмасида ўтказган охирги ҳафталараФ Наташани адойи тамом қилиб ташлади.

Бир куни, чошгоҳда княжна Марья Наташанинг худди безгак тутгандай қалтираётганини кўриб, уни дарров ўз бўлмасига олиб кирди ва тўшагига ётқизди. Наташа чўзилди, бироқ княжна Марья пардани тушириб, энди уйдан чиқиб кетаётгандада Наташа уни чақирди.

— Ўйқум келаётганий йўқ. Марья, бирпастгина ўтиранг-чи,— деди Наташа.

— Жуда чарчагайсан, озгина ухласанг бўларди.

— Йўқ, йўқ. Нега энди мени бу ерга олиб кирдинг? Ойим сўраб қолсалар нима бўлади?

— У киши хийла дуруст. Бугун бинойидек гаплашиб ўтириди,— деди княжна Марья.

Наташа ярим қоронғи уйда, тўшакда ётаркан, княжна Марьянинг юзига синчиклаб қарай бошлади.

«Бу акасига ўхшайдими? — деди ичида Наташа.— Ҳа, ўхшайди деса ҳам бўлади, ўхшамайди деса ҳам бўлади. Лекин бу бўлакча, ўзига хос, ҳеч кимга ўхшамайдиган, мислсиз қиз. Энг муҳими шуки, мени яхши кўради. Бунинг юрагида нималар боркин? Фақат эзгулик бўлса керак. Лекин қанақа эзгулик? Шу топда бу нималарни ўйлаятикин? Менга қанақа қаараркин? Ҳа, бу жуда олижаноб қиз».

— Маша,— деди Наташа ийманибгина унинг қўлидан тортиб,— Маша, мени бўлмағур қиз деб ўйлама. Ўйламайсан-а? Маша, жонгинам, мен сени жуда-жуда яхши кўраман. Кел, умрбод дўст бўлайлик.

Шу гапдан кейин Наташа княжна Марьяни қучоқлаб, юзидан, қўлларидан ўпа бошлади. Наташа ўз туйғусини бу тарзда изҳор қилаётганидан княжна Марья ҳам хижолат тортиди, ҳам суюнди.

Шу кундан бошлаб княжна Марья билан Наташа орасида фақат аёллар орасидагина бўладиган эҳтиросли ва зариф дўстона муносабат пайдо бўлди; улар мутта-

сил бир-бирлари билан ўшишар, бир-бирларига ёқимли сўзлар айтар, кўпинча бирга бўлишарди. Бири бирон ёққа кетса, иккинчиси ҳаловатини йўқотар, тезроқ у билан кўришишга ошиқарди. Улар гўё икки ёрти бир бутун, бир жон, бир тан эди. Ораларида дўстлик туйғусидан ҳам кучлироқ бир туйғу пайдо бўлди: улар бир-бирисиз гўё ҳаёт кечиролмайдиган, нафас ололмайдигандай эди.

Иккаласи баъзан соатлаб индамай ўтирас, баъзан тўшакка кириб тоңг отгунча гаплашиб чиқар, кўпинча бир вақтлар бўлиб ўтган ишларни эсларди. Княжна Марья ўзининг болалик чоғлари, ота-онаси, орзу-умидлари тўғрисида гапирап эди; илгари бунақа вафодор, итоаткор бўлиб яшашни, християнчасига шахсий роҳат-фароғатдан воз кечиш поэзиясини сира тушунмаган ва ҳамиша, пинагини бузмай, ундан юз ўгириб келган Наташа эндиликда княжна Марья билан абадий дўст бўлиб қолганини меҳр-муҳаббат илипи бирини бирига боғлаб қўйганини сезиб, княжнанинг ўтмишига ҳам ихлоси ортди ва ҳаётнинг илгари мавҳум бўлиб кўринган бу томонини ҳам уқди. Наташа итоаткор бўлиш, шахсий роҳат-фароғатдан воз кечиш каби нарсаларни ўз ҳаётига татбиқ қилмоқчи эмасди, чунки у ҳаётдан бошқа шодликлар излашга ўрганган эди, аммо илгари тушунмаган бу фазилатларни бошқа қизда кўргач, уни англади ва севиб қолди. Княжна Марья ҳам ўз навбатида Наташанинг болалиги ва илк муҳаббати ҳақидаги сўзларга қулоқ солиб ҳаётнинг илгари мавҳум бўлиб кўринган томонини, ҳаёт ва ҳаёт лаззатлари борлигини англади.

Улар юракларидаги туйғунинг улуғворлигига раҳна солмаслик учун ҳамон ундан гап очмасликка тиришар эдилар, лекин уни тилга олмаслик, у ҳақда гапирмаслик шунга олиб бўрдики, улар ўзлари билмаган ҳолда, аста-секин князь Андрейни унута бошладилар.

Наташа ранг-рўйи оқариб, жисмоний жиҳатдан шу қадар заифланиб қолдики, ҳамма унинг соғлиги ҳақида гапирап ва бу нарса унга ёқар эди. Лекин баъзан уни ўлишидан ҳам кўра касал бўлиш, заифланиб қолиш, ҳуснлатофатини йўқотиш ваҳимаси босарди ва шунда, беихтиёр, ўз қўлларига синчилкаб қарапкан, қўллари чўпдай бўлиб қолганига таажжубланар ёки суроби тортилиб қолгандай кўринган юзини эрталаблари ойнага солиб кўрар эди. Назарида, бу ҳолати табиийдай кўринар, ле-

кин шундоқ бўлса ҳам барибир уни ваҳима босар ва кўнгли
чўкарди.

Бир куни Наташа зинадан югуриб чиққанида ҳанси-
раб қолди. Ўша оннинг ўзида у беихтиёр, бир ишни ба-
ҳона қилиб, яна пастга тушди ва ўз кучини синааб кў-
риш учун яна у ердан тепага чолиб чиқди.

Яна бир куни Дуняшани чақирган эди, товуши дирил-
лаб кетди. Дуняшанинг қадам товуши эшитилаётган
бўлса ҳам бир замонлари ашула айтган ўша ёқимли сас
 билан яна бир карра қичқирди ва ўз сасига ўзи қулоқ
солди.

Наташа маънавий ҳаётининг устини қоплагандай
бўлиб кўринган қалин лойқа остидан нозик, барра ўт-
лар ниш уриб чиқаётганини ва бу ўтлар илдиз отиб, яаш-
га қобил шохчалари билан қоматини букиб қўйган ғам-
нинг устини беркитаётганини ва ҳадемай бутунлай бер-
китиб ташлашни билмас ва бунга ишонмас эди. Унинг
жароҳати ичдан битмоқда эди.

Январнинг оқирларида княжна Марья Москвага қайтди,
граф қизим ҳам бирга бориб, у ердаги докторларга
кўринсин, деб қўярда-қўймай, Наташани бирга жўнатди.

IV

Кутузов душманни маҳв этиш, унинг йўлинни тўсиш
ва ҳоказолар пайига тушиб, жуда гайратта миниб кет-
ган ўз қўшинларининг шахтини қайтаролмай, Вязъмада
тўқнашишгандан кейин, француздар урушмасдан қочиб
кетавердилар, руслар ҳам Красноегача жанг қилмай,
уларни қувлаб боравердилар. Француздар шу қадар
жадал суръат билан қочаётган эдиларки, таъқиб этаёт-
ган рус қўшинлари уларга етолмай сувориларнинг отлари
ва артиллерия тўхтаб қолди, француздарнинг ҳаракат-
лари тўгрисида олинган маълумотлар нотўғри бўлиб
чиқаверди.

Рус қўшинини аскарлари кунига қирқ чақиримдан йўл
босиб шундай чарчадиларки, бундан ортиқ тез юришнинг
иложи йўқ эди.

Рус қўшинининг қанчалик мадори кетиб, тинкаси
куриганини шундан ҳам билса бўладики, Тарути nodan
чиққанда юз минг кишидан иборат бўлган ва Тарутино-
дан кейинги юришларда ўлган ва ярадорлар бўлиб беш

мингдан ортиқ талафот бермаган, фактат юз иккисинни
юз асир берган рус қўшини Красноега бор-йуғи эъдик
минг киши билан етиб келди.

Қочиш француздарни қанчалик ишдан чиқараётган бўлса,
француздар кетидан жадал қувлаб бораётган рус аскар-
ларини ҳам шунчалик тинкасини қуритмоқда эди. Фарқи
шу эдики, рус армияси ўз ихтиёри билан олга юрар, фран-
цуздар устига кўланка солиб турган ўлим ваҳимаси руслар
тепасида йўқ эди, француздарнинг ўлда-жўлда қолиб
кетган қасал аскари душман қўлига тушса, русларнинг
орқада қолган солдатлари ўз элтарида қоларди. Наполеон
армияси асосан тез суръат билан ҳаракат қилиш оқибатида
камайиб бораётган эди, рус қўшинлари сонининг мута-
носиб равишда озайиб бориши, шубҳасиз бунинг далили
эди.

Кутузовнинг бутун саъии ва ҳаракати, Тарутино билан Вязьмада бўлганидек, француздарнинг ўзларини но-
буд қилаётган қочишларини тўхтатмасдан (ваҳоланки) Питербургдагилар ҳам, рус армиясидаги генераллар ҳам
француздарнинг ҳаракатига халал беринин истардилар
бильякс ўз аскарларининг ҳаракатини осонлаштироқ
учун қўлидан келганича Наполеоннинг қочишинг имкон
бермоқ эди.

Аммо Кутузовнинг назарида қўшинларнинг ҳарака-
тини секинлаштириш ва кутиш учун, солдатларнинг тез
суръат билан ҳаракат қилиш орқасида ҳолдан тояётгани-
клари ва ғоят камайиб бораётганиклиларидан таш-
қари бошқа важ бор эди. Рус қўшинларнинг мақсади
француздарни қувлаб бориш эди, лекин француздарнинг
қаёққа қараб юриши номаълум, шу сабабдан рус қўшин-
лари қанча яқин келиб қувласалар, шунча узоқ йўл
босардилар. Бирмунча кейинроқда боргандаридан эса,
француздар сингари адашиб, сарсон бўлиб юрмай, унинг
йўлини кесиб чиқа олардилар. Генераллар таклиф этган
энг моҳирона маневрлар эса, қўшинларнинг ҳаракатини
тезлаштириш, манзилларни кўпайтиришдан иборат эди,
ҳолбуки энг оқилона ва бирдан-бир тўғри тадобир — ман-
зилларни камайтириш эди. Бутун кампания давомида —
Москвадан Вильнога боргунча Кутузов шу мақсадни кўзда
тутди, тасодифий равишда эмас, гоҳ-гоҳда эмас, балки
сабот билан шу йўлдан борди, ундан сира четга чиқмади.

Кутузов ақл-идроки ёки илми билан эмас, балки бу-
тун вужуди билан, рус табиати билан, ҳар бир рус сол-

дати билган нарсани — французлар мағлуб бўлганини, душман қочиб кетаётганини, энди уларнинг кавушини тўғрилаб қўймоқ кераклигини билар ва тушунарди; лекин шу билан бирга у бутун солдатлар қатори йилнинг ноқулай фаслида тез суръат билан юришнинг қанчалик машаққатли эканини англарди.

Аммо фавқулодда бир иш кўрсатиб, керакми, керакмасми, биронта герцог ёки қиролни асир олиб, ҳаммани қойил қолдирмоқчи бўлган генералларга, айниқса рус миллатидан бўлмаган генералларга, ҳозир ҳар қанақа жанг бемаъни ва беҳуда бўлган бир вақтда, жанг қилмоқ ва кимнидир мағлуб этмоқ пайти етгандай бўлиб кўринарди. Оёғида дурустроқ оёқ кийими, устида ақалли нимча пўстини бўлмаган, ярим оч, ярим яланғоч бўлган солдатларни бир ой ичидан жангсиз ярми тутдай тўкилиб кетган ва душман шу тарзда қоча берса чегарага етгунча, босиб ўтилгандан ҳам кўп масоғани босиши лозим бўлган солдатларни дам у ёқقا, дам бу ёқقا суришни таклиф эттаётганларини кўриб, Кутузов таажжубланар, елкасини қисиб қўярди холос.

Рус қўшинлари француз қўшинларига дуч келиб қолгандаридан, бирон иш кўрсатиб ном чиқариш, душманинни улоқтириб ташлаб, олдини тўсиш ҳаваси жуда авжига чиқиб кетарди.

Красное бўсағасида шундай ҳодиса рўй берди: французларнинг уч колоннасидан бири шу ерда бўлса керак деб тахмин қилган руслар, ўн олти минг аскар билан турган Наполеоннинг ўзига дуч келиб қолишли. Кутузов бу ҳалокатли тўқнашишдан қутулиш ва ўз солдатларини сақлаб қолиш учун бутун воситаларни ишга солса ҳам бўлмади: жуда чарчаган рус солдатлари Красноеда мажақланган француз аскарларини уч кун давомида қирдилар.

Толь: die erste Colonne marschierte¹ ва ҳоказо деб диспозиция ёзди. Лекин бу диспозицияга одатдагича, ҳеч ким амал қилмади. Шаҳзода Евгений Виртембергский тепаликка чиқиб олиб, олдидан қочиб ўтаётган француз аскарларини ўқقا тутар ва ёрдам сўрар эди, лекин ёрдам келмасди. Французлар кечалари қоронгида рус аскарларига чап бериб, ўрмонзор ва чакалакзорларга бекинар, ҳар қайсиси ўз жонини олиб қочишга ҳаракат қилиларди.

¹ Биринчи колонна фалон жойга боради.

Солдатларнинг озиқ-овқат ва асбоб-анжоми билан мёнинг сира ишим йўқ, деб юрадиган ва керак бўлганда ҳеч қаҷон топиб бўлмайдиган, ўз ибораси билан айтганда, «chevalier sans peur et sans geroge»¹ бўлган, французлар билан элчibозлик қилишни яхши кўрадиган Милорадович, французлардан таслим бўлишни талаб қилиб элчилар юборар, фурсатни қўлдан бериб, буюрилган ишни қилмай, ўз билганини қилиб юрар эди.

У аскарлар олдига от қўйиб сувориларга французларни кўрсатиб:

— Йигитлар, мана шу колонналарни сизларга инъом қиласман, билганларингни қилинглар,— дерди. Бу сўзни эшигтан суворилар, аранг оёғини судраб бораётган отларнинг биқинига шпорларини никтаб, қиличлари билан саваб, не маشاққатлар билан отларни йўрттириб, инъом этилган ҳалиги колонналар устига, яъни совуқдан қотган оч-ялангоч французлар устига бостириб борар, инъом этилган колонна ҳам айни муддао бўлди деб; яроғ-аслаҳаларини ташлаб, таслим бўлишарди.

Красное бўсағасида бўлган жангда йигирма олти минг асир олинди, юзларча тўп ва маршал таёқчаси деган бир таёқча ўлжа олинди, ким иш кўрсатди, деб баҳс-мунозара қилишди ва бу муваффақиятдан хийла суюнишди, лекин Наполеонни ёки ҳеч бўлмагандан унинг бирон донгдор маршалини асир қилиб ололмадик, деб афсусланишди, бунинг айнини бир-бирларига хусусан, Кутузовга тўнкашди.

Ҳирс ва нафслари эс-ҳушларини олиб қўйган бу одамлар зарурат қонуни деб аталган энг расво қонуннинг кўр ижрочиси эдилар холос; лекин улар ўзларини қаҳрамон деб билишар, қилган ишларимиз энг юксак ва олижаноб иш деб ўйлашарди. Улар айни Кутузовга тўнкашар, уруш бошлангандан бери Наполеонни мағлуб этишимизга халал берди, у фақат ўз эҳтиросларини қондириш ғамига тушган, шунинг учун роҳатини бузишга кўзи қиймай. Полотняний заводидан чиқ мади, Наполеон Красноеда эканини билиб, бутунлай эс-ҳушини йўқотиб қўйди, аскарларнинг ҳаракатига тўсқинлик қилди, Наполеон билан тил бириктирган, унга сотилган дейиш мумкин ва ҳоказо, деб бўлмаган бўхтонларни ёғдирйшли.

Ҳирсу ҳавас гирдобига тушган замондошларининг бу

¹ Бенуқсон марди майдон.

бўхтонлари камлик қилгандай, янги авлод ва тарих Наполеонни *grand*¹ деб эътироф қилди, Кутузовни эса, ажнашибийлар — муғамбир, фосиқ, саройда пих ёрган, нимжон чол, руслар эса алланечук мужмал, нотайин, фақат номигагина рус бўлгани учун керак бўлган қўғирчоққа чиқаришиди.

V

1812 ва 1813 йилларда Кутузовни хато қилди, деб очиқдан-очиқ айладилар. Подшоҳ ундан норози эди. Фармони олий билан ёзилган тарихда Кутузов Наполеоннинг номидан ҳам қўрқадиган, Красное ва Березинада қилган хатолари орқасида рус қўшинларининг шон-шуҳратига зиён етказган, яъни француз қўшинларни устидан батамом ғалаба қозониш шарафида русларни маҳрум қилган айёр, қаллоб сарой мулозими эди, деб тилга олинди.²

Буюк бўлмаган, *grand-homme* — бўлмаган, рус ақлу идроки эътироф этмаган шахсларнинг қисмати шудир. Қазою қадардан воқиф бўлиб, ўз иродасини унга бўйсундирган, ҳамиша якка-ёлгиз бўлган нодир шахсларнинг қисмати шудир. Бу хил кишилар олий қонуниятларни кўра билганлари учун авом ҳалқининг нафрат ва ҳақоратига гирифтор бўладилар.

Рус тарихчилари учун (буни тилга олишнинг ўзи ғалати ва мудҳиш-а!) тарихнинг арзимаган қуроли бўлган, ҳеч қачон ва ҳеч ерда, ҳатто сургунда ҳам бирон инсоний фазилатини кўрсатмаган Наполеон улуғ зотдир, уни кўкларга кўтаришиб, у таҳсин-офаринга сазовор, буюк... *grand* — деб аташади. 1812 йилда кўрсатган бутун фаолиятида, Бородинодан тортиб Вильнога боргунча виждони, табнатига хилоф ҳеч бир сўз айтмаган, ҳеч бир иш қилмаган ва ҳамиша ўзига содиқ қолган, тарихда мисли кўрилмаган даражада фидокорлик кўрсатиб, воқеларнинг келажакдаги аҳамиятини аввалдан билган Кутузовдек киши уларнинг назарида алланечук мужмал ва нотавон одам бўлиб кўриниади; Кутузов ва 12-йил урушини тилга олганда, улар ҳамиша бирмунча хижолат чеккандай бўлишади.

Ҳолбуки, бутун фаолияти, ҳамма қилган иши, бутун

¹ Улуғ, буюк.

² Богдановичнинг 1812 йил тарихи, Кутузовнинг характеристикаси ва Красное бўсағасида бўлган жангларнинг қаноатланурсизлиги ҳақида мулоҳазалар.

фирку-зикри доим ва ҳамиша бир мақсадга томон йўналтирилган бундай сиймо тарихда бўлмаса керак. Бутун ҳалқнинг тилак ва орзусига мос келадиган мақсаддан ўзга олижаноб юксак мақсад ҳам бўлмаса керак. Ҳеч бир тарихий сиймо ўз олдига қўйган мақсадга Кутузовчалик (унинг бутун фаолияти 1812 йилда шу мақсадга томон қаратилган эди) тўла-тўкис эришгани йўқдир ва бунинг мисолини тарихдан ҳам топиб бўлмайди.

Кутузов баланд эҳромлар тепасидан кўз тикиб турган қирқ аср тўғрисида, ватан йўлида берган қурбонлари тўғрисида, нималар қилди-ю, нималар қилмоқчилиги тўғрисида гапирмас, у умуман, ўзи ҳақида ҳеч нарса демас ва ҳеч қандоқ роль ўйнамас эди. У ҳамиша энг содда ва энг оддий кишидай бўлиб кўринар, энг оддий ва энг содда нарсалар ҳақида гапирав эди. Унинг қиладиган ишлари шу эдикни, қизларига ва т-те Staël га мактублар ёзар, романлар ўқир, тўзал хонимларнинг суҳбатини ёқтирав, генераллар, офицерлар ва солдатлар билан ҳазил-мутойиба қиласар ва бирон нарсани исботламоқчи бўлган кишилар билан сира баҳс-мунозара қилиб ўтирамасди. Граф Растопчин Язуза кўпргида турган Кутузов қошига от қўйиб келиб, Москванинг қўлдан кетишига шахсан сиз айбордсиз, деб ундан ўлкалаганида, «Москвани жангсиз душманга бермайман, деб эдингиз-ку?» деганида, Москва аллақачонлар душман томонидан ишғол қилинган бўлса ҳам Кутузов унга: «Ҳали ҳам Москвани жангсиз бермайман» деган эди. Подшоҳ олдидан келган Аракчеев, артиллерия бошлиғи вазифасига Ермоловни тайинлаш керак эди, деганида, Кутузов бир дақиқа олдин тамоман бошқа гапни айтган бўлса ҳам, «гапингиз маъқул, мен ҳам ҳозиргина шуни гапириб ўтирувдим!» — деб жавоб берган эди. Атрофидаги бир талай бемаъни одамлар орасида, бўлаётган воқеаларнинг бутун маъно ва моҳиятига ёлжиз унинг ўзи тушунарди, бас, шундай одамга граф Растопчин айтган сўзларнинг нима аҳамияти бор, пойтахт бошига тушган кулфатларни у Кутузовдан кўрадими, ўзидан кўрадими, бунинг аҳамияти йўқ эди. Кимни артиллерия бошлиғи қилиб тайинлаш масаласи эса-ку, уни бундан ҳам камроқ қизиқтиради.

Одамларни ҳаракатга келтирадиган нарса, уларнинг фикрлари ва бу фикрнинг сурати бўлган сўзлар эмаслигини кўп марта синаб кўрган ва бунга қаноат ҳосил қилган бу мўйсафид фақат шундай пайтларда эмас, балки

ҳамиша мутлақо бемаъни гапларни, миасира келган сўзларни гапираверар эди. Лекин ўз сўзларига бу қадар этиносизлик билан қарайдиган бу мўйсафид бутун фаолияти даврида, урушнинг бошидан охиригача, кўзлаган ягона мақсадга зид келадиган бирон оғиз сўз айтган эмасди. Энг муҳталиф шароитларда ҳам у, гапларимга тушумай қолишлари мумкин, деган жиддий ишонч билан бўлса керак, беихтиёр ўз фикрини қайта-қайта такрорларди. Атрофидаги кишилар билан муносабати бузилган кундан, Бородино жангидан бошлаб Кутузов *Бородино жангига* бизнинг ғалабамиз эди, деди ва ўлгунича рапортларида ҳам, маълумотларида ҳам, оғзаки ҳам шу сўзни қайта-қайта такрорлади. *Москванинг қўлдан кетиши — Россиянинг қўлдан кетиши* эмас, деган гапни фақат Кутузов айтган эди. Лористоннинг сулҳ тўғрисидаги таклифига жавобан, ҳеч қанақа сулҳ бўлиши мумкин эмас, чунки халқнинг хоҳиши шу, деган ҳам Кутузов; француздар қочиб кетаётган вақтда, ҳеч қанақа маневрнинг ҳожкати йўқ, ҳамма нарса ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетади, душманга олтин кўпприк солиб берши керак, Тарутино жангининг ҳам, Вязьма жангининг ҳам, Красное жангининг ҳам ҳожкати йўқ, аскарсиз чегарага етиб бўлмайди, битта рус солдатини ўнта французга бермайман, деб доим жавраб келган ҳам ёлғиз Кутузов эди.

Биргина шу одам, тарихчиларнинг таърифига кўра, саройда пих ёрган, подшоҳга ёқиш учун Аракчеевга ёлғон гапирган биргина шу одам — саройда пих ёрган одам — Вильнода подшоҳ билан сўзлашганда, энди чегарадан ўтиб урушини давом эттириши бефойда ва кони зарар деб барала айтган ва ҳақ гапни гапириб, поздшоҳнинг ғазабига гирифтор бўлган эди.

Аммо Кутузовнинг у вақтда содир бўлаётган воқеалар моҳиятини тўғри тушунганини фақат унинг айтган сўзлари билан исботлаб бўлмайди. Унинг бутун фаолияти, ҳеч оғишмай, фақат биргина мақсадга томон йўналтирилган эди ва бу мақсад уч ишдан иборат эди: 1) француздар билан тўқнашиш учун бутун кучни йиғиши, 2) уларни мағлуб этиш, 3) иложи борича халқ ва қўшинни қийнамасдан, душманни Россия тупроғидан қувиб чиқариш.

Бутун шиори сабр-тоқат ва вақт-соатдан иборат бўлган, ҳеч қанақа қатъий ҳаракатни тан олмайдиган ўша сусткаш Кутузов Бородино жангига зўр тантана билан ҳозирлик кўриб, кейин уруш қилди. Аустерлиц жангига

бошланмасдан бурун бу жанг бизнинг мағлубиятимиз билан тугайди деган, Бородинода биз мағлуб бўлдик деб генералларнинг жар солишига қарамасдан, ғалаба қозонган томоннинг чекиниши тариҳда мисли кўрилмаган ҳодиса бўлишига қарамасдан, ҳаммага қарши чиқиб, Бородино жангидаги бизнинг ғалабамиз эди деган гапни қўймади. Душман қочиб кетаётган вақтда ҳар қанақа фойдасиз жангга қарши чиқсан ҳам, янги уруш бошлаш ва Россия чегарасидан ташқари чиқишга қарши турган ҳам ёлғиз Кутузов эди.

Эндиликда ўн-ўн бештадан ортиқ бўлмаган одамнинг калласидаги хаёл ва мақсадній кўпчилик ҳалқ томонидан қилинган ишларга аралаштирмасак, у вақтда бўлган воқеаларнинг маъно ва моҳиятини тушуниб олиш осон бўлади, чунки бўлган воқеалар ҳам, уларнинг барча оқибатлари ҳам кўз олдимиизда туради.

Лекин қандай қилиб бу кекса одам ўшанда ҳамманинг фикрига қарама-қарши ўлароқ бу ҳодиса умумхалқ аҳамиятига эга бўлган ҳодиса эканини тўғри англади ва бутун фаолияти давомида бирон марта ҳам фикрдан қайтмади.

Бу ҳодисаларнинг моҳиятини кўра билган фавқулодда кучнинг манбаи бутун соғлиги ва кучи билан Кутузовда тажассум топган ҳалқ туйғуси эди.

Унинг дилидаги бу соғ ҳалқпарварлик ҳиссиётини ҳамма яхши англади, шунинг учун подшоҳнинг назаридан қолган чолни, подшоҳнинг иродасига қарши, жуда ғалати йўллар билан, умумхалқ урушига етакчи қилиб тайинлади. Уни бу қадар олий даражага кўтаргаш нарса ҳам унинг дилидаги шу ҳиссиётдир. Бош қўмондан даражасига кўтарилган бу зот, бутун куч-қувватини сдам ўлдириш, қирғин қилишга эмас, балки уларни ҳалокатдан қутқазиш, уларга раҳм-шафқат кўрсатишга сарф қилди.

Соддалиги, камтарлиги туфайли улуғлик даражасига етган бу сиймони тарих соҳасига тасодифан чиқиб қолган, ҳалқа ёлғиз ҳаёлида раҳбарлик қилган сохта Европа қаҳрамони андозаси билан ўлчаб бўлмас эди.

Тамагир, хушомадгўй одам учун улуғ сиймо йўқ, чунки у улуғликни ўзича тушунади.

VI

5 ноябрь Красное жангни деб аталган тўқнашувнинг биринчи куни эди. Генераллар кўп ҳатолар, жанжал-

можаролар қилиб, ишнинг чатоғини чиқариб қўйганларидан кейин, аввалги нотўғри бўйруқлар бекор қилиніб, ҳар томонга адъютантлар юборилгандан сўнг, душман ҳамма жойда қочаётганилиги ва энди жанг бўлмаслиги ва бўлиши мумкин эмаслиги равshan бўлгач, Кутузов кечки пайт Красноедан чиқиб, Доброега қараб жўнади. Бош штаб бугун шу ерга кўчирилган эди.

Ҳаво очиқ, лекин аёз эди. Кутузов семиз оқ отига миниб, кетидан шивирлаб гийбат қилиб бораётган бир талай норози мулозимлари — генераллари ҳамроҳлигига Доброега томон бормоқда эди. Йўлнинг икки томонида бутун асир олинган французлар (буғун етти минг асир олинган эди) гулхан ёқиб исиниб ўтиришган эди. Доброедан сал берида уст-бошлари йиртилган, қўлларига тушган нарсани кийиб олган бир талай асир французлар отлари чиқариб қўйилган бир қатор француз тўплари олдида, йўл устида фала-ғовур кўтариб туришарди. Бош қўмондон яқинлашиши биланоқ уларнинг уни ўчди. Ҳамма бошида қизил кизакли оқ шапка, буқчайган ёлкасида дўппайтиб турган паҳталик шинель, отини жой юргизиб келаётган Кутузовга қаради. Генераллардан бири асирлар билан тўплар қаерда қўлга туширилганлиги ҳақида Кутузовга өғзаки маълумот бера бошлади.

Кутузов хаёли бошқа нарсада бўлса керак, генералнинг сўзларини эшитмади. У норози бир ҳолда қўзларини қисди ва аянчли аҳволга тушган асирларга тикилиб қараб қолди. Кўпчилик француз солдатларининг бурун ва ёноқларини совуқ урган, афг-башараларининг хунуги чиққан, деярли ҳаммасининг кўзи қизариб, шишинқираб, йиринглаган эди.

Бир тўда асир француз йўлнинг ёқасида турар ва икки солдат — бирининг юзини яра босган эди — бир парча хом гўштни қўли билан бурдаламоқда эди. Французларнинг йўловчиларга ташлаган нигоҳида ҳам, Кутузовга қараб, дарҳол юзини ўгириб, ўз ишини давом эттирган бети яра солдатнинг ғазабли нигоҳида ҳам аллақандай даҳшатли ва ҳайвоний бир инфода бор эди.

Кутузов бу икки солдатга диққат билан тикилиб қаради; кейин юзини баттар буриштириб, қўзларини қиеди ва ўйчан бош чайқаб қўйди. Нарироққа боргандага рус солдати кула-кула француз солдатининг ёлкасига қоқиб, алланима деб меҳрибончилик қилаётганини кўриб қолди ва ҳалиги йўсинда бошини чайқаб қўйди.

— Нима деяпсан? — деб сўради.

У ҳамон сўзини давом эттираётган ҳалиги генерал французлардан ўлжа олинган ва саф тортган Преображенск полкнинг аскарлари ушлаб турган байроқларни бош қўмондонга кўрсатганда:

— Ҳа, байроқларни айтяпсанми! — деди Кутузов афтидан хаёлини байд қилган нарсадан зўрга чалғиб. У атрофга аланглаб қаради. Мингларча кўз бош қўмондон нима деркин, деб унга тикилиб турар эди.

У Преображенск полки қаршисида тўхтади ва оғир хўрсиниб, кўзларини юмди. Мулозимларидан бири қўлини силкитиб, солдатларга қўлларидағи байроқларни келтириб бош қўмондон атрофиға тизиб қўйишини буюрди. Кутузов бир неча дақиқа жим турди, кейин ўз вазифаси шуни тақоза этаётганига истар-истамас кўнди шекилли, бошини кўтариб, сўз бошлади. Атрофида бир талай офицер турар эди. Кутузов буларга бир-бир кўз ташлаб, баъзи бирини таниди.

— Ҳаммаларингга ташаккур! — деди у аввал солдатларга, кейин офицерларга қараб. Ўртага чўккан сукунатда унинг салмоқдор сўзлари баралла эшитилиб турарди.— Оғир ва ҳалол хизматларинг учун ҳаммаларингдан миннатдорман. Зафар бизга ёр бўлди, Россия сизларни унутмайди. Сизларга абадий шон-шарафлар бўлсин! — Кутузов атрофиға қараб жим қолди.

— Энгаштирсан-чи, энгаштирсанг-чи,— деди Кутузов бургут тамғали француз байроғини ушлаб турган солдат бехосдан уни Преображенск полкнинг байроғи олдида ёзib юборганини кўриб.— Пастроқ, пастроқ қил бошини, ана энди дуруст бўлди,— деди ва солдатларга қараб иягини силкитиб: — Ура, йигитлар! — деб хитоб қилди.

— Ура! — қичқиришди мингларча киши.

Солдатлар қичқираётганда Кутузов эгарда энгashiб, бошини қуий солиб турди, унинг кўзларида маъсум, искеҳзоли бир ўт чақнагандай бўлди.

— Азаматларим, сизларга айтадиган гапим шуки,— деди Кутузов солдатларнинг овози тингандан сўнг.

Лекин тўсатдан унинг товуши ва тузи ўзгариб кетди: у бош қўмондонга ўхшаб эмас, балки ўз шерикларини жуда муҳим бир хабардан огоҳ қилмоқчи бўлган тўпори бир чолга ўхшаб гап бошлади.

Тўпланиб турган офицерлар билан саф тортиб турган

солдатлар қимиirlаб қолиши: ҳамма унинг ҳозир айтадиган гапларини дурустроқ эшитишни истар эди.

— Шуни билингларки, биродарлар, сизларга жуда қийин эканини биламан, лекин на чора! Сабр қилинглар, кўпичетиб ози қолди. Мехмонларни ҳайдаб юборсак, кейин дам олармиз ахир. Қилган хизматларингни подшоҳ унутмайди. Сизларга минг оғир бўлса ҳам, ҳар ҳолда ўз элларингдасизлар, лекин мана буларнинг ҳолини кўринглар. Гадойдан ҳам ҳароб,— деди у асиirlарга ишора қилиб.— Қўллари баланд бўлган вақтларда биз уларни аямаган эдик, энди уларга ачинса бўлади. Булар ҳам одам боласи. Шундай эмасми, йигитлар?

Кутузов теварак-атрофига қараб ҳайрат ва ҳурмат аралаш таажжуб билан тикилиб турган жиддий кўзларда «айтган сўзларинг ҳак» деган маънони ўқиди. Қарияларга ҳос ҳалим табассумдан чиройи тобора очилиб, лаблари ва кўзларининг бурчи жийирилиб кетди. У сўздан тўхтади ва худди бир нарсага ҳайрон бўлгандай, бошини қўйи солди.

— Лекин буларни бирор чакириб келибдими? Қилмишларига яраша жазоларини тортсин бу... о... э...— деб Кутузов бошини кўтарди, сўнгра қамчисини ўйнатиб, шод-хуррам ғовур кўтариб, сафларни бузиб «ура» деб бақираётган солдатларнинг олдидан отини сакратиб чоптириб кетди, уруш бошлангандан бери отини бундай сакратиб чоптиргмаган эди.

Кутузовнинг сўзларини солдатлар тушунди, деб айтиш қийин эди. Фельдмаршалнинг аввал тантанали, кейин содда, тўпори мўйсафидларга ҳос нутқининг мазмунини ҳеч ким айтиб беролмаслиги ҳам мумкин эди; лекин юракдан чиқсан бу сўзларнинг маъносини, савимийлигини ҳамма тушунди, тушундигина эмас, балки Кутузовнинг ҳалиги оқкўнгиллик билан мўйсафидларча сўкишида ифода топган улуғвор зафар тантанасига қўшилган раҳмдиллик, айни замонда ўзининг ҳақлигига каттиқ ишончи ҳар бир солдатнинг дилида жой олган эди, уларнинг хурсанд бўлиб тинимсиз «ура-ра» деб қичиришлари бу ҳиснинг ифодаси эди. Шу воқеадан сўнг генераллардан бири Кутузовга мурожаат этиб, бош қўмондон жанобларининг коляскада кетишга майллари қалай, деб сўраганда, Кутузов жавоб бера туриб, қаттиқ ҳаяжонда бўлса керак, тўсатдан ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

8 ноябрда, Красное урушининг сўнгги кунида, қўшинилар тунги манзилгоҳга қош қорайганда келишди. Куни бўйи ҳаво сокит ва аёз бўлди, қор учқунлаб ёғиб турди, кечга бориб ҳаво очилиб кетди. Қор учқунлари орасидан зангори қора осмон ва чақнаб турган юлдузлар кўриниб қолди. Совуқ заптига олди.

Тарутинодан чиққанда уч минг солдатдан иборат бўлган мушкетёр полки тўққиз юз солдат билан тунги манзилга, катта йўл бўйидаги қишлоққа олдинроқ етиб келди. Полкни қарши олган квартиргер қишлоқ уйларининг ҳаммасини ўлик ва чала ўлик французлар, суворилар ва штаб ходимлари банд қилиб қўйганини айтди. Фақат полк командири учун битта хона топилиби холос.

Полк командири отининг бошини ўша уйга томон бурди. Полк қишлоққа кирди-да, йўл ёқасидаги энг четки уйнинг олдида тўхтади, солдатлар милтиқларини бирбирига суяб қўйишиди.

Полк кўп сонли баҳайбат жониворлар галасига ўхшаб, тунайдиган жой ва ейдиган овқат тараддуудига тушди. Солдатларнинг бир қисми, тизза бўйи қор кечиб, қишлоқнинг ўнг томонидаги қайнзорга кириб кетди ва шу оннинг ўзида ўрмондан болта, дудама калта қиличларнинг тақ-туқи, шох-бутоқларнинг қарсиллаши ва қувноқ товушлар эшитила бошлади, солдатларнинг бошқа қисми полкнинг бир жойга тўплланган от-аравалари ёнида, котелок, сухари ахтара ва отларга ем-хашак бера бошлади; учинчи бир қисми эса қишлоқни мўрмалаҳдай босиб, французларнинг жасадларини уйлардан чиқариб ташлаб, штаб ходимлари учун жой ҳозирлади, гулхан ёққани қуруқ ўтин ташиб келди, четан ясад шамол, бўроннинг олдини тўсиш учун тахта, томлардан похол олиб келди.

Ўн бештacha солдат қишлоқ четидаги бир уйнинг орқасида томи кўчириб олинган бир бостиurmанинг четан деворини қўпориб олмоқчи бўлиб, шовқин-сурон билан уни силкита бошлади.

— Ҳа, ҳа, қани, баравар! Итар! — деб қичқирган товушлар эшитиларди, тун қоронғисида қорда оппоқ бўлиб музлаган каттакон четан девор қарсиллаб силкина бошлади. Четан деворнинг қозиқлари борган сайин қаттироқ қарсиллаб ниҳоят, зўр бериб уни итараётган солдатлар билан бирга қулаб тушди. Солдатлар севинч-

ларини ичларига сиғдиролмай, қаҳқаҳа ва шовқин-сурон күтаришди.

— Иккى кишидан бўлиб кўтаринглар! Дастакни бу ёққа бер! Ҳа, балли! Қаёққа суқиляпсан?

— Қани, кўтардик! Шошманглар, азаматлар!.. Ашула айтиб кўтарамиш!

Ҳамма жим бўлди ва хушовоз бир солдат ёқимли товуш билан ашула бошлади. Учинчи байтнинг охирида, сўнгги овоз тиниши билан, йигирма киши бирдан қичкириб юборди: «Ҳааа, қўзғолди! Баравар! Кўтар йигитлар!..» Бироқ йигитлар қанчалик бараварига зўр беришмасин, четан девор унча қўзғолмади, орага чўккан сукунатда оғир ҳансирашлар эшитилди.

— Ҳой, олтинчи рота! Ҳой, баччағарлар! Қарашворсаларинг бир нима бўладими... биз ҳам сизларнинг кунларингга яраб қоламиш ахир.

Олтинчи ротанинг қишлоққа қараб бораётган йигирматача солдати четан судраётган кишиларга келиб қўшилди; бўйи беш, эни бир саржин келадиган четан девор ўртасидан букилиб, ҳансираб қолган солдатларнинг елкаларини эзиб, шилиб, қишлоқ кўчасидан судралиб кетди.

— Ҳой, юрсанг-чи... Нега тўхтаб қолдинг?.. Ҳа, балли...

Шовқин-сурон, болохонадор сўкинишларнинг кети узилмас эди.

Четан кўтариб бораётган кишилар олдига бехосдан бир солдат югуриб келди ва бошлиқларга хос товуш билан:

— Бу нимаси? — деб бақириб берди.— Улуғлар шу ерда; генералнинг ўзи ичкарида ўтирибди, сиз абраҳлар, она гўрига фишт қалаяпсизлар. Кўрсатиб қўяман сизларга! — деб фельдфебель дўқ қилди ва дафъатан кўзи тушган бир солдатнинг елкасига мушт туширди.— Шу ишни секинроқ қилсаларинг ўласизларми?

Солдатларнинг уни ўчди. Фельдфебель урган солдат, инқиллаб, четанга тегиб қонаб кетган бетини арта бошлиди.

Фельдфебель кетгандан сўнг солдат ийманибгина:

— Бу лаънати ёмон урди! Юзимни қора қонга белади-я! — деди секин.

— Ҳа, ёқмадими? — деди бири кулиб. Солдатлар товушларини пасайтириб, кўча бўйлаб кетишиди. Қишлоқ-

дан чиққач, улар яна бекордан бекорга сўкишиб, шовғин-сурон кўтаришди.

Олдидан солдатлар ўтиб кетган уйда армиянинг қазо-казолари йигилган, чой устида улар бугунги кун тўғрисида ва келажакда қилинадиган маневрлар ҳақида қизғин суҳбатлашиб ўтиришган эди. Душманнинг сўл қанотига ҳужум қилиб, вице-қиролнинг йўлини кесиш ва уни асири олишни мўлжаллашарди.

Солдатлар четанинни судраб келгандан, ҳамма ерда гулханлар ёқилиб, овқатлар пиширилмоқда, ўтинлар чирсиллаб, қор эримоқда эди. Солдатларнинг қора кўланкаси полк ишғол қилган ва қори топталган ерда у ёқдан-бу ёққа ўтиб тураган эди.

Ҳамма жойда болталар, дудама калта қиличлар ишга тушиб кетди. Ҳамма иш ҳеч қанақа амр-фармониззиз бажарилмоқда эди. Бирор кечаси керак бўлиб қолиши мумкин деб, ўтин ташиб келмоқда, бирор бошлиқларга чайла ясаяпти, бирор котелокда овқат пиширяпти, бирор милтиқ ва кийим-бошларни тозалаяпти.

Саккизинчи рота судраб келган четанинни шимол томонга ярим доира шаклида қозиқлар билан қоқиб қўйилди, унинг олдидан гулхан ёқилди: шайпур чалинди, йўқлама қилинди ва овқатлангандан сўнг ҳамма гулханлар атрофига ўтириб олди — бирор этигини ямар, бирор трубасини чекар, бирор қип-яланғоч бўлиб бит боқарди.

VIII

Рус солдатлари ўша вақтда тасаввурга сиғмайдиган оғир шароитда яшарди: уларнинг пиймаси ҳам, нимча пўстини ҳам, бошпанаси ҳам, ҳатто етарли миқдорда озиқ-овқати ҳам йўқ эди (чунки озиқ-овқат ҳамма вақт ҳам армия кетидан етиб келмас эди), улар 18 даражали қаҳратон қишида, қорда кун кечиришарди: шундай оғир аҳволга тушган солдатларнинг ташки кўринилиши жуда аянчли ва жуда ачинарли бўлиши керак эди.

Билъакс, энг яхши моддий шароитда кун кечириб юрган армия ҳам ҳеч қаҷон бунчалик хушвақт, бунчалик хушчақчақ бўлган эмас. Бунинг сабаби шуки, заиф ва ногирон бўлиб қолган солдатлар ҳар куни қўшин орасидан олиб чиқиб ташланарди. Жисмоний ёки маънавий жиҳатдан заиф бўлганларнинг ҳаммаси орқада қолиб

кетган, қўшиннинг гули — руҳан ва жисман тётиги қолган эди.

Одамларнинг кўпи олди четан билан тўсиб қўйилган саккизинчи ротага йигилди. Икки фельдфебель ҳам шу ерга келиб ўтириди, буларнинг гулхани бошқа гулханларга қараганда баландроқ ёнмоқда эди. Четан панасида ўтириш ҳуқуқига эга бўлиш учун ўтин ташиб келиш керак эди.

— Ҳой, Макеев, қаёққа... гумдон бўлдинг? Ё бўрига ем бўлдингми? Ўтинни олиб келсанг-чи,— деб бақирди тутундан кўзларини қисиб, тез-тез мижжа қоқаётган бўлса ҳам гулхан олдидан жилгиси келмаётган, афту башараси қип-қизил бир маллавой солдат.— Ҳой, сен олиб кела қолсанг-чи, қарға,— деди у бошқа бир солдатга қараб. Маллавой солдат унтер-офицер ҳам, ефрейтор ҳам эмасди, лекин жуда гўлабир эди, шунинг учун ўзидан заифроқлар устидан хукмронлик қиласарди. Қарға деб аталган қиррабурун, озғин ва кичкина солдат итоаткорлик билан ўрнидан туриб, буйруқни бажаргани бораётган эди, лекин шу чоқ бир қулоқ ўтин кўтариб келаётган ёш солдатнинг нозик-ниҳол қадди-қомати гулхан ёғдусида кўзга ташланди.

— Бу ёққа бер. Гап шундай бўлти-да! — деди у.

Дарров ўтинни синдириб қаладилар, ўтни пуфладилар, шинель этаги билан елпидилар, ўтин чирсиллаб, вишиллаб ёниб кетди. Солдатлар гулхангага яқинроқ ўтириб трубка чека бошладилар. Ўтин кўтариб келган чиройли, ёш солдат қўлларини белига тираб, совқотган оёқлари билан тапир-тупур ер тепа бошлади.

— Оҳ, ойижон, шабнам совуқ бўлса ҳам мушкетёрга ёқади...— деб ашула бошлади солдат, қўшиқнинг ҳар бир ҳижосида ҳиқичноқ тутгандай энтикиб.

— Ҳой, тагчармни единг-ку! — деб бақирди маллавой ўйин тушаётган ёш солдатнинг тагчарми йиртилиб кетганини кўриб.— Бу ўйин эмас, кони зарар бу!

Солдат ўйиндан тўхтади, осилиб турган тагчармни узиб, гулхангага ташлади.

— Ана энди дуруст бўлди, биродар,— деди у ва ўтириб халтасидан бир парча кўк француз мовутини олиб, оғини ўрай бошлади.— Ивиб кетиби,— деб қўйди у оёқларини ўтга тутиб.

— Янгина янгисини беришади. Душманнинг уруғини қурийтсак, киши бошига иккитадан этик беришармиш.

— Хотинталоқ Петров ахийри қоб кетибди-да,—деди фельдфебель.

— Мен унинг ниятини аллақачонлар пайқовдим,—деди бошқа бир солдат.

— Нима құлсын бечора солдат...

— Учинчи ротада ўтган куни йўқлама қилишган экан, тўққиз киши етмабди.

— Ўзинг ўйлаб кўр, оёғингни совуқ ургандан кейин қанақа қилиб ҳам юрасан?

— Ҳой, кўп ҳам вайсама! — деди фельдфебель.

— Ҳа, сен ҳам шунақа қилмоқчимисан? — деди кекса солдат, оёғимни совуқ урди деган солдатга хўмрайиб.

Қарға лақабли қиррабурун солдат тўсатдан гулханинг нарёғидан бошини кўтарди-да, ингичка ва титроқ товуш билан деди:

— Сен нима деб ўйловдинг? Йўғон чўзилади, ингичка узилади, дейдилар. Мана, мени олинг. Рамағдажон бўлиб қолганман,— деди у кескин тарзда фельдфебельга қараб.— Айт, мени госпиталга юборишисин, аъзойи баданим зирқирайти, бўлмаса барибир қолиб кетаман...

— Ҳа, бўлди, гапни чўзма,— деди фельдфебель пинагини бузмай.

Пакана солдат жим бўлди, суҳбат давом этди.

— Бугун жуда кўп француз асир олинди, лекин биронтасининг оёғида дурустгина этик йўқ,— деб солдатлардан бири суҳбат мавзуини ўзгартириди.

— Қазаклар оёқ кийимларини шилиб олишяпти. Полковникка уй бўшатаётганда уларни ташқари чиқариб ташладик. Одамнинг раҳми келади-е, йигитлар,— деди ўйин тушган солдат.— Биттасини ағдариб қарасак, тирик экан, ишонасанми, ўз тилида алланималар деб жоврайди.

— Аммо лекин озода халқ экан, йигитлар,— деди биринчи солдат.— Оқ қайнандай оппоғ-а, ораларида ботирлари ҳам бор, нима бўлса ҳам асил халқ-да.

— Сен нима деб ўйлаган эдинг? Ўз армиясига у ҳар хил табақдан аскар олган.

— Лекин бизнинг тилга сира тушунмайди,— деди ўйин тушган солдат таажжуб билан кулимсираб.— Мен ундан: «Қайси подшоликдансан?» деб сўрасам, у ўз тилида алланималар деб жоврайди. Ажойиб халқ!

— Шуниси ғалатики, биродарлар,— деб давом этди уларнинг ақлига ҳайрон қолган солдат — можайсклик мужинлардан бири уруш бўлган ерлардан французлар-

нинг ўлигини йиганини ганириб берди.— Буни қаранг-
ки, французларнинг ўлиги бир ой ўша ерда ётган эмиш,
лекин шунга қарамасдан туслари ҳам ўзгармабди, са-
сиб ҳам кетишмабди. Қоғоздай оппоқ, озода ётган эмиш-
лар.

— Совуқ бўлгани учун сасимагандир да? — деб сў-
ради бири.

— Эй, хом калла! Совуқдан эмиш! Иссиқ эди-ку. Со-
вукдан бўлса, нега бизнинг ўликлар сасиб кетди. Биз-
никиларнинг яқинига бориб бўлмас эмиш, сасиб, қуртлаб
кетган эмиш. Оғиз-буруни рўмол билан боғлаб, тум-
шуқни бошқа ёқقا буриб, зўрга ташимиз, ҳеч чидаб
бўлмайди, дейди. Уларнинг ўлиги бўлса қоғоздай оппоқ
эмиш, ҳеч қандоқ ҳид ҳам келмас эмиш.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Емишдан бўлса керак, — деб қўйди фельдфебель, —
хўжайинлар ейдиган томоқдан ейишган.

Ҳеч ким эътиroz билдирамади.

— Ўша мужикнинг гапига қараганда Можайскда,
жанг бўлган ерда, ўн қишлоқ аҳолисини ҳайдаб келиб,
йигирма кун ўлик ташиттиришибди, барибир ташиб би-
тиrolмабдилар. Ҳамма ёқни бўри босиб кетган эмиш.

— Ўзиям ҳазилакам жанг бўлмаган эди-да, — деди
кекса солдат. — Бир умр эсдан чиқмайдиган жанг бў-
лавди. Ундан кейин бўлган жанглар... ҳалқни қийнашдан
бошқа гап эмас.

— Рост айтасан, тоға. Тунов кун биз уларга ҳамла
қилдик, улар етиб боришимизни ҳам кутиб ўтирасдан,
дарров милтиқларини ташлаб, таслим бўлишиди. Пар-
дон, дейди. Мен мисол учун биттасини оламан. Поли-
оннинг ўзини Платов икки марта асир олиби. Бир оғиз
ҳам тил билмас экан. Турраб-турраб: мана, сенга керак
бўлса деб, қуш бўлиб қўлига қўнибди-ю, учибди кетибди.
Ўлдириш ҳам мумкин эмас.

— Ҳой, Киселёв, менга қара, ёлғонни ҳам дўндира-
сан-да.

— Ёлғони борми, бўлган ганини айтяпман. Агар ихтиёр
менда бўлса, мен уни шу заҳоти қўлга туширар эдиму,
ерга кўмид, шумтолдан қозиқ ясад устига қоқиб қўяр
эдим, озмунча ҳалқни ўлдиридими ахир.

— Барибир, арвоҳига фотиҳа ўқиймиз, ажали етган, —
деди кекса солдат эснаб.

Суҳбат тўхтади. Солдатлар ёта бошладилар.

— Юлдузларга қара, ўтдай чақнаб турибди-я. Ҳудди хотинилар пояндоғ солғандай,— деди солдат Сомон йўлига маҳлиё бўлиб қааркан.

— Фалла яхши бўлишининг ишонаси бу, йигитлар!

— Тағин ўтиң керак бўлар дейман.

— Қизиқ: орқанг исенса қорнинг совқотади, қорнинг исиса...

— Ё раббим!

— Нега мени итарасан, гулхан фақат сөн учун ёқилганми? Буни тарвайиб ётганига қарангут...

Жимлик чўккандан сўнг уйқуга кетган баъзи бир солдатларнинг хурраги эшлилди; баъзи бирлари эса, ора-сира гаплашиб, у ёқдан бу ёққа афдарилиб, исиниб ётишди. Юз қадамча наридаги гулхандан қувноқ гурунг ва қаҳқаҳа садоси эшлилиб турар эди.

— Қара, бешинчи рота чақчақлашиб ўтирибди,— деди солдатлардан бири.— Тумонат одам, ҳайрон қоласан!

Солдатлардан бири ўрнидан туриб, бешинчи ротадан хабар олиб келгани кетди.

— Нимага кулишаётганини билиб келдим,— деди солдат.— Иккита француз уларга келиб қўшилибди. Биттаси совқотиб қонти, иккинчиси жуда шўх экан. Қўшиқ айтади-я.

— Шунақами ҳали? Юринглар, томоша қилиб келамиз...— деб бир нечта солдат бешинчи рота томон кетди.

IX

Бешинчи рота ўрмоннинг шундайгина четига жойлашган. Каттакон гулхан дараҳтларнинг булдуруқдан эгилиб ётган шоҳларини ёритиб, лангиллаб ёнмоқда эди.

Ярим кечада бешинчи рота солдатлари ўрмонда бирор қор кечиб юрганини ва новдалар шитирлаганини эшилиб қолди.

— Йигитдар, айик,— деди бир солдат. Ҳамма бошини кўтариб тингшанди. Гулханнинг ёруғ шуъласида ўрмондан, бир-бирига суюниб олган ва кулгили кепатадаги икки киши чиқиб келди.

Булар ўрмонда беркиниб ётган икки француз эди. Солдатлар тушумайдиган тилда алланималар деб, улар гулхан олдига келишди. Бири узув бўйли, офицерча шляпа кийган, бутунлай ҳолсизланиб қолганга ўхшарди.

У гулхан олдига келиб ўтирмөқчи бўлди-ю, лекин ағанаб кетди. Иккинчиси, афт-башараси рўмол билан ўралган, бўй-басти кичик, кенг яғринли солдати бардамроқ эди. Солдат шеригини турғизиб қўйди ва оғзини кўрсатиб, бир нима деди. Солдатлар бирпасда французларни ўраб олишди, касалнинг остига шинель солишиди ва иккаласининг олдига бўтқа билан ароқ келтириб қўйишиди.

Дармони қуриб қолган француз офицери Рамбалъ, рўмол ўраб олгани унинг шахсий хизматкори деншчиғи Морель эди.

Ароқни ичиб, бир котелок бўтқани еб, жағи очилиб кетган Морель, ғайри табиий жонланиб кетиб, тилига тушунмаётган солдатларга нималарнидир гапира кетди. Рамбалъ овқатни емади ва бўзрайиб қолган қўзларини солдатларга тикиб, гулхан олдида тирсакланиб индамай ётаверди. У аҳён-аҳёнда чўзиб инграб қўяр ва янажим бўларди. Морель елкаларига ишора қилиб, бу одам офицер эканини, уни иситиш кераклигини солдатларга тушунтира бошлади. Гулхан олдига келган бир рус офицери, полковник ўз ҳужрасидан француз офицерига исиниб чиққани жой бермасмикин, деган умидда унинг олдига одам юборди. Борган киши, полковник рухсат берди, деган хабар билан келгандан сўнг Рамбалга буни тушунтиришди. Рамбалъ ўрнидан туриб, кетмоқчи бўлган эди, бироқ гандираклаб кетди ва ёнидаги солдатлар суюб қолмаганда йиқилиб тушарди.

— Хой, юргинг келмаяптими? — деди бир солдат Рамбалга масхараомуз кўз қисиб.

— Каллаварам! Оғзим бор деб вайсай берасанми! Мужик мужиклигича қолаверар экан-да! — деб, ҳамма тегишган солдатни таъна қилди. Рамбални қуршаб олишди. Икки киши даст кўтариб, ҳужрага олиб кетди. Рамбалъ солдатларнинг бўйнидан қучоқлаб олди ва кўтариб бораётганда инграб деди:

— Oh, mes braves, oh, mes bons, mes bons amis! Voilà des hommes! Oh, mes braves, mes bons amis!¹ — ва худдӣ ёш боладай бошини бир солдатнинг елкасига қўйди.

Рамбалъни олиб кетгандан кейин солдатлар қуршаб олган Морель энг иссиқ ерда ўтириб олди.

Кўзлари қизариб, ёшланиб турган, бўй-басти кичкина

¹—О, азаматлар! О, менинг меҳрибон, меҳрибон дўстларим! Одам деган мундоқ бўлибди.. О, менинг меҳрибон дўстларим!

бўлса ҳам чорпаҳлдан келган Морель фурајжка устидан хотинчасига рўмол боғлаб, заифона пўстин кийиб олган эди. Ароқ кайф қилди шекилли, ёнида ўтирган солдатни қучоқлаб, хириллаган, узиқ-узиқ товуш билан французча қўшиқ айта бошлади. Солдатлар қўлларини белларига тираб, унга қараб туришарди.

— Қани, қани, бошла, қанақа эди? Мен дарров ўрганиб оламан, қани бошла? — дерди Морель қучоқлаб олган қизиқчи — ашулачи солдат.

— Vive Henri quatre.

Vive ce roi vaillant,¹—деб куйлади Морель кўзларини қисиб.

— Ce diable a quatre...

— Виварика! Виф серувару! Сидябляка...— деб қўлини тўлғаб ва ҳақиқатан ҳам ашула оҳангини пайқаб, тақрорлади солдат.

— Кўряпсанми, болпаяпти-ку! Ҳо-ҳо-ҳо!..— деб ҳар томондан қўпол, шодиёна қаҳқаҳа кўтарилид. Морель ҳам афтини буриштириб кулди.

— Қанақа эди, яна бир карра айт-чи!

— Qui eut le triple talent,

De boire, de battre,

Et d'être un vert galant...²

— Бу ҳам ёмон эмас, қани-қани, Залетаев!..

— Кю... — деди Залетаев зўрға тили келишиб. — Кью-ю-ю...— деди у зўр бериб лабини чўччайтириб, — литриптала, де бу де ба и детравагала,— деб куйлади Залетаев.

— Чакки эмас! Француз бўлиш ҳам ҳеч гапмаскан! ой... ҳо-ҳо-ҳо! Ҳой, тағин пича овқат ейсанми?

— Бўтқадан бер мунга. Очқаган одамнинг тўйиши осон эмас.

Яна унга бўтқа бериши; Морель илжайиб учинчи котелокка қўл узатди. Морелга тикилиб турган ёш солдатларнинг юзидан табассум аrimас эди. Мунақа май-навозликин ўзларига эп кўрмаган кекса солдатлар гулханинг нариги томонида ётар, лекин гоҳ-гоҳ бошларини кўтариб, Морелга қараб илжайишарди.

¹ Яшасин Генрих IV! Яшасин диловар қирол! ва ҳоказо! (Французча ашула).

² Унинг уч хислати бор:

Ичиш, уришиш,

Мулозиматли бўлиш...

— Булар ҳам одам,— деди бир кекса солдат шинеллига ўраниб.— Явшан ҳам ўз илдизида ўсади.

— Ё худо! Юлдузларга қара-ю, мунча кўп! Совуқ зўрайса керак...— Ҳамма жим бўлди.

Юлдузлар худди ҳозир ҳеч ким кўрмайтганини билгандай, қора осмон бағрида ўйинга тушдилар. Гоҳ порлаб, гоҳ сўниб, гоҳ милтиллаб, бесаранжомлик билан аллақандай шодлик бағишлайдиган, сирли бир нарса ҳақида ўзаро шивирлаша кетдилар.

X

Француз аскарлари борган сари бир маромда каманиб бормоқда эди. Березина дарёсидан ўтиш воқеаси (бу ҳақда жуда кўп китоблар ёзилган) уруш кампаниясининг ҳал қилувчи эпизоди эмас, балки француз армияси ҳалокатининг ўртадаги бир босқичи эди холос. Агар Березина ҳақида шу вақтга қадар француз тарихчилари томонидан жуда кўп асарлар ёзилган ва ёзилётган бўлса, бунинг сабаби шуки, француз аскарлари илгари аста-секин қирилётган бўлса, Березина дарёсининг ўрилиб кетган кўпригида бирдан-бир кўз юмиб очгунча, бу фалокат фожиали манзара касб этди ва ҳамманинг хотирида қолди. Рус тарихчиларининг Березина ҳақида мунҷа қўп ёзганлари ва жар согланларининг сабаби шуки, уруш майдонидан жуда узоқда, Петербургда (яна Пфуль томонидан) Наполеонни Березина дарёси соҳилида стратегик қопқонга тушириш плани тузилганиги эди. Ҳамма планда қандай кўрсатилган бўлса шундай бўлади, деб кўз тутар ва Березинадан ўтишда французларни ҳалок этишини талаб этарди. Ҳақиқатда эса французларнинг Березина кечувида берган талафоти (ҳам тўпларни йўқотиш, ҳам асир бериш жиҳатидан) Красное жангида берган талафотига нисбатан хийла кам эди ва рақамлар ҳам буни тасдиқлайди.

Березина кечувида юз берган ҳодисанинг бирдан-бир аҳамияти шундан иборатки, у душман йўлини тўсиш тўғрисида тузилган планларнинг ҳаммаси сохта эканлигини, Кутузов талаб этган хатти-ҳаракат — душманни фақат таъқиб этиш бирдан-бир мумкин бўлган дуруст ҳаракат эканлигини очиқ-ойдин, сўзсиз исботлаб берди. Француз оломони, бор куч-қувватини йигиб, берган сайин тезроқ ўз мақсади томон югириб бормоқда

эди. У худди ўқ еган йиртқичдай чопар ва уни тўхта-тиш ҳам амримаҳол эди. Буни Березина дарёси устига кўпприк солишдан кўра кўпприк устидаги ҳаракат кўпроқ тасдиқларди. Кўпприк ўпирилгандаги французларнинг юқ араваларида бораётган яроғ-аслаҳасиз солдатлар, Москвадан ҳайдаб келинган аҳоли, бола-чақали хотин-халаж — ҳаммаси инерция кучи таъсири остида ўзини олға, қайиқларга, музлаган сувга ташлади.

Қочиш ақлга мувофиқ иш эди, чунки қочиб бораётганларнинг ҳам, уларнинг кетидан таъқиб этиб келаётганларнинг ҳам аҳволи бир-биридан ёмон эди. Ўз тўпи билан қолган ҳар бир киши, бундай оғир кунда ўз одамлари орасида тутган мавқеига, шеригининг ёрдамига умид боғлаши мумкин эди. Русларга таслим бўлган тақдирда эса, унинг аҳволи ҳозиргисидан кўра ёмонроқ ёки яхшироқ бўлмас эди. Лекин ҳаётий эҳтиёжларни қондириш масаласида энг тубан босқичга тушиб қоларди. Асир тушган французларни руслар нима қилишни билмас эдилар, руслар французларни сақлаб қолишга қанчалик уринмасин, улар оч-яланғочликдан қирилиб кетмоқда эди; бу ҳақда французларга ҳеч қанақа аниқ маълумот ҳам керак эмас ва бунииг бошқача бўлиши ҳам мумкин эмаслигини ҳам улар сезиб туришарди. Французларни хушлайдиган энг раҳмдил рус командирлари ҳам, руслар хизматидаги французлар ҳам асиrlарнинг жонига ора киролмас эди. Рус қўшинлари бошига тушган оғир вазият французларни ҳалокатга дучор этмоқда эди. Ўзи оч-яланғоч бўлган солдатнинг нони ва кийимини олиб, ҳеч кимга адоват билан қарамайдиган, беозор, бегуноҳ, лекин кераги йўқ французларга бериб бўлмас эди. Баъзилар шундоқ ҳам қилиб кўрдилар, лекин бундай ҳолатлар камдан-кам содир бўлар эди.

Орқада ҳалокат, олдинда нажотга умид бор эди. Кемалар ёниб битган, бирдан-бир нажот йўли кўплашиб қочиш эди, шунинг учун французларнинг бутун кучи мана шу кўплашиб олиб қочишга йўналтирилди.

Французлар қанчалик қочиб узоқлашса, уларнинг орқада қолиб кетган солдатлари қанчалик ачинарли аҳволга тушса (Петербург планига мувофиқ Березина воқеасидан катта умид кутган эдилар), бир-бирини ва айниқса Кутузовни айблайтган рус командирларининг баҳсу мунозараси шунча авжига чиқар эди. Ҳамма Петербургда тузилган Березина планининг амалга ошмай

қолганига Кутузов жавобгар бўлар; деб гумон қилас, уни боргани сари ёмонлаб, ундан норози бўлишар, уни калака қилишарди. Лекин бу калака қилиш ва камситишлар, ўз-ўзидан маълум, шундай назокатли тарзда бўлардики, Кутузов менинг гуноҳим нима, нега бундай қиляпсизлар, дея олмас эди. Кутузов билан ҳеч ким жиддий тарзда гаплашмас эди; маълумот бераётганда ҳам, ундан рухсат сўраётганда ҳам, бошқа илож бўлмагандан кейин нима қилайлик деб тургандай бўлишар, орқасида эса, кўз қисиб, ҳар қадамда уни алдашга ҳаракат қилишарди.

Бу одамларнинг биронтаси ҳам Кутузовни тушунмас эди, шунинг учун чол билан гаплашиб ўтиришнинг ҳожати йўқ; барибир у ҳеч қачон бизнинг теран маънога эга бўлган режаларимизга тушунмайди; у ҳамон олтин кўприк ҳақида, яланг оёқ аскар билан чегарадан ўтиб бўлмаслиги ҳақидаги сафсалаларини (уларнинг назарида бу гаплар фақат сафсата бўлиб кўринган эди) гапиради ва ҳоказо деган қарорга келишди. Бу гапларни улар Кутузовдан кўп марта эшлишишган. Кутузов айтган гапларнинг ҳаммаси, масалан, озиқ-овқат етиб келгунча сабр қилиб туриш керак деган сўзи ҳам, солдатларнинг этиги йўқлигини айтгани ҳам уларга жуда майда, арзимас гап бўлиб туюлар, ўzlари тавсия этган нарсаларнинг ҳаммаси эса, жуда мураккаб ва оқилона бўлиб кўринар эди, шунинг учун Кутузов уларнинг назарида миёси ачиган бир чол, ўzlари эса, ҳокимијатсиз буюк саркарда эдилар.

Айниқса Гетербургнинг маъруф ва машҳур адмирални ва қаҳрамони Витгенштейннинг армияси келиб қўшилгандан сўнг бу кайфият ҳам, штабдагиларнинг фийбати ҳам чўқисига чиқди. Кутузов бу нарсани кўриб турар ва хўрсиниб, елкасини қисиб қўярди холос. Фақат бир мартаба, Березинадан сўнг ғазаби жўшиб, подшоҳга хуфия маълумот юбориб турадиган Бенегсенга қуйидаги хатни ёзди:

«Жаноб, дардингиз тута бергани учун шу мактубни олишингиз билан Калугага жўнанг ва император ҳазратларининг янги амр-фармонини ўша ерда кутинг».

Бироқ Бенигсен кетиши биланоқ, урушнинг дастлабки кунлари армияда бўлган ва Кутузов кейин ҳайдаб юборган буюк князь Константин Павлович келди. Буюк князь армияга келгандан кейин аскарларимизнинг деярли мувваффақият қозонмаётганидан ва имиллаб ҳаракат қилаётганидан подшоҳ ҳазратлари норози эканини Кутузовга

маълум қилди. Император ҳазратлари бугун-эрта армияга келмоқчи эканлигини билдириди.

Ҳарбий ишда қанчалик тажриба орттирган бўлса; сарой ишларида ҳам шунчалик тажрибага эга бўлган мўйсафид шу йилнинг август ойида подшоҳнинг иродасига қарши бош қўмондон қилиб сайланган, валиаҳд ва буюк княздай одамни армиядан ҳайдаб юборган ўша Кутузов подшоҳдан рухсатсиз қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, Москвани душманга ташлаб чиқишига қарор қилган ўша Кутузов, эндиликда даври ўтганини, ролини ўйнаб бўлганини, қўлида бўлак ҳокимият қолмаганини сезди. Бу нарсани у ёғиз сарой муносабатларидан билгани йўқ. Бир томондан ўзи катта роль ўйнаган ҳарбий иш энди тамом бўлганини кўрди ва ўз бурчи бажарилганини сезди. Иккинчи томондан, шу билан бирга, қариб қолган аъзойи бадани жисмоний жиҳатдан чаргаганини ва унга дам бериш кераклигини пайқади.

29 ноябрда Кутузов Вильнога, ўзи айтмоқчи — эзгу Вильнога кириб келди. Хизмат даврида у икки марта ба Вильнода губернатор бўлган эди. Омон қолган бой Вильнода Кутузов кўпдан бери маҳрум бўлган ҳаётроҳат-фароғатларидан ташқари яна қадрдан ёр-дўстларини, эски хотираларини топди. Кутузов бирдан барча ҳарбий ва давлат ишларидан кўз юмиб, атрофида қайнаб тургаң баҳсу мунозаралар имкон берганича ўша эски, осуда ҳаёт қучогида яшади, гўёки оламда содир бўлаётган ва содир бўлиши мумкин бўлган барча тарихий воқеаларнинг унга зигирча алоқаси йўқ эди.

Душманнинг йўлини кесиш ва унинг тўс-тўсини чиқариш фикрининг энг ашаддий тарафдорларидан бири бўлган Чичагов, аввал Туркияга, кейин Վаршавага диверсия қилмоқчи бўлган, лекин бориши керак бўлган ерга сира боргиси келмаган ўша Чичагов, подшоҳ билан дадил сўзлаша оладиган шахс сифатида ном чиқарган Чичагов, Кутузов мен туфайли рўёбга чиқди, деб юрган Чичагов (1812 йилда сулҳ тузгани Кутузовдан ташқари у ҳам Туркияга юборилган эди, бироқ сулҳ аллақачонлар тузиб бўлганига амин бўлиб қайтганидан сўнг, подшоҳ ҳузурида бу сулҳ Кутузовнинг саъий билан бўлди деб эътироф қилган эди), мана шу Чичагов Вильнода, Кутузов тушадиган кўшик олдида биринчи бўлиб унинг истиқболига чиқди. Флот вицмундирини кийиб, кичкина ханжар тақиб олган Чичагов, фурражкасини қўлтиғига қисиб, Кутузовга рапорт

берди ва шаҳар қалитларини унга топширди. Кутузовнинг бўйнига қанақа айблар қўйилганини элдан бурун билиб олган Чичаговнинг барча муомаласида ёшларнинг мияси ачиб қолган чолга нисбатан бўлган ҳақоратомуз соxта эҳтироми бутун тўлалигича ўз ифодасини топган эди.

Чичагов билан гаплашиб туриб Кутузов сўз орасида, Борисовда сиздан тортиб олинган идиш-товоқ, аравалар эсон-омон турибди. Ўзингизга қайтариб беришади, деб айтди.

— C'est pour me dire que je n'ai pas sur quoi manger... Je puis au contraire vous fournir de tout dans le cas même où vous voudriez donner des dîners¹, — деди Чичагов қизарип-бўзарип; у ҳар бир сўзи билан ўзининг ҳақ эканлигини исботламоқчи бўлар ва Кутузов ҳам шу ниятда бўлса керак деб ўйларди. Кутузов ўзига хос нозик ва маъноли табассум билан жилмайиб қўйди ва елқасини қисиб деди:

— Ce n'est que pour vous dire ce que je vous dis².

Кутузов подшоҳнинг иродасига қарши чиқиб, Вильнода жуда кўп аскарий қисмларни олиб қолди. Атрофидаги кишиларнинг гапига қараганда, Вильнога келгандан бери у руҳан ва жисман жуда заифланиб қолган эди. У армияга тааллуқли ишлар билан истар-истамас шуғулланиб, ҳамма нарсани генералларга топшириб қўйди ва подшоҳнинг келишини кутиб, вақтхушлик қилиб юрди.

Подшоҳ ўз мулозимлари — граф Толстой, князь Волконский, Аракчеев ва бошқалар билан 7 декабрда Петербургдан чиқиб, 11 декабрь Вильнога етиб келди ва чанада тўғри кўшкка кириб борди. Кўшк олдида қаҳратон қиши бўлишига қарамасдан, бошдан-оёқ парад формаси кийган юзтacha генерал билан штаб ходимлари ва Семёнов полкининг фахрий қоровули турар эди.

Тер босган уч отли чанада подшоҳдан олдин кўшкка чопар етиб келди ва: «Қелятилар!» деб қичқирди. Коновницин Кутузовга хабар бергани югуриб даҳлизга кирди. Бош қўмондон подшоҳ келишини кутиб кийкинагина швейцар бўлмасида ўтирад эди.

¹ Мени, овқат сузиб егани идиш-товоғинг йўқ, демокчимисиз? Бильякс, нима истасангиз ҳаммасини муҳайё қилишга қодирман, ҳатто зиёфат бермоқчиман, десангиз ҳам мен сизга идиш-товоқ топиб бераман.

² Мен айтмоқчи бўлган гапимни айтдим холос.

Бир дақиқа ўтар-ўтмас муқаммал парад формасини кийган, кўкраги орденга тўлиб кетган, қорни шарф билан боғланган, каттакон ва йўғон гавдали чол тебрана-тебрана зинапоягá чиқди. Кутузов шляпасини қоидага мувофиқ кийиб, қўлқопларини қўлига олди-да, зинапоядан ёнбоши билан зўрга қадам бөсиб, пастга тушди ва подшоҳга бериши керак бўлган рапортни қўлига олди.

Югур-югур, пичир-пичир бошланди, уч отли чана елдай учеб ўтди ва тез суръат билан келаётган чана ҳамманинг диққатини жалб қилди. Чанада ўтирган подшоҳ билан князь Волконскийнинг қораси кўринди.

Буларнинг ҳаммаси эллик йиллик тажрибага эга бўлган қария генерал диққатини торти: у безовталашиб, шошиб-пишиб у ёқ-бу ёғини пайпаслаб кўрди, шляпасини тузатди ва подшоҳ чанадан тушиб нигоҳ ташлаши биланоқ, у тетикланиб ғоз туриб рапортини берди-да, ёқишига тиришиб, мулойим, салмоқли товуш билан гапира бўшлади.

Подшоҳ бир қарашда бошдан-оёқ Кутузовни кўздан кечириб чиқди, бир лаҳзагина қовоғини солди, лекин дарҳол ўзини қўлга олиб, унинг олдига борди ва қулочини очиб, кекса генерални бағрига босди. Яна одат амрига кириб қолган эски таассурот ва самимий фикр-туйгулари таъсири остида подшоҳнинг қучоқлашиб кўришгани Кутузовга одатдагича қаттиқ таъсир этди, у пиқиллаб ийғлаб юборди.

Подшоҳ офицерлар билан, Семёнов полкининг фахрий қоровули билан саломлашгач, яна бир марта мўйсафид чолнинг қўлини сиқди ва у билан бирга қўшика кириб кетди.

Подшоҳ фельдмаршал билан холи қолганда, душманни имиллаб таъқиб қилаётганидан, Красное ва Березинада йўл қўйган хатоларидан норози эканини айтди ва чегарадан ўтиб юриш қилиш ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этди. Кутузов эътиroz ҳам билдирмади, бирон сўз ҳам қотмади. Етти йил муқаддам Аустерлиц майдонида подшоҳнинг амр-фармонини эшитган чоғида юзида қандай итоаткорлик ифодаси пайдо бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай ифода пайдо бўлган эди.

Кутузов кабинетидан чиқиб, бошини қўйи соганича қадди дол оғир қадам ташлаб залдан ўтиб кетаётганида бирор:

— Зоти олийлари,— деб уни тўхтатди.

Кутузов бошини кўтарди ва кичкина бир нарса солинган олтин ликобчани кўтариб қаршисида турган граф Толстойга узоқ қараб қолди. У гап нимадалигини тушунмайтгандек эди.

Кейин худди бирдан ўзига келгандек, шишинқираган юзида билинар-билинмас табассум пайдо бўлди ва эҳтиром билан чуқур таъзим қилиб, ликобчадаги нарсани олди. Бу 1-даражада Георгий нишони эди.

XI

Эртасига фельдмаршал бал ва зиёфат берди, подшоҳ лутфан бу зиёфатга қадам ранжида қилди. Кутузов 1-даражада Георгий нишони олишга мушарраф бўлган, подшоҳ унга жуда катта лутф-марҳамат кўрсатган, лекин ундан норози экани ҳаммага аён эди. Фақат ҳамма сир бой бер-масликка тиришар ва бу борада подшоҳ биринчи бўлиб ўрнак кўрсатмоқда эди. Лекин чол айбдор эканини ва ҳеч балога ярамай қолганини билмайдиган одам йўқ эди. Подшоҳ бал-зиёфат залига кирганда Екатерина замонидаги эски таомилига кўра, Кутузов ўлжа олинган байроқларни подшоҳнинг оёғи остига ётқизиб қўйишни буюрган эди, подшоҳ бурнини жийириб: «Ҳа, қари лўттибоз» деганини баъзилар эшишиб қолди.

Вильнога келгандан кейин подшоҳнинг Кутузовдан норозилиги кучайди, чунки фельдмаршал келажак кампаниянинг аҳамиятини ё тушунмас, ё тушунишни истамас эди чоғи.

Эртасига эрталаб подшоҳ ўз ҳузурига йиғилган офицерларга: — Сизлар Россиянигина эмас, балки бутун Европани қутқардинглар,— деганида уруш ҳали тамом бўлмаганини ҳамма билди.

Фақат Кутузов буни билишни истамас эди. У ўз фикрини рўйирест баён қилиб, урушни давом эттириш Россиянинг вазиятини яхшиламайди, шон-шуҳратини оширмайди, билъакс, унинг аҳволини оғирлаштириб, шон-шуҳратига путур етказади, ваҳоланки Россиянинг шон-шуҳрати, менимча, ҳозир энг юқори чўққисига етган, деган гапларни айтди. Подшоҳга янгидан аскар олиш мумкин эмаслигини исботлашга уринди; халқнинг аҳволи танглигини, янги уруш муваффақиятсизликка учраб қолишини ва ҳоказоларни гапирди.

Фельдмаршал ўзининг шу кайфияти билан бўлажак урушга тўсиқ бўлиши табиий эди.

Чол билан баҳс-мунозара қилиб ўтирмасликнинг йўли ҳам ўз-ўзидан топилиб қолди. Аустерлицда ва урушниң дастлабки кунлари Барклай даврида бўлгани сингари, бош қўмондонни безовта қилмасдан, унинг ўзига билин-тирмасдан, қўлидаги ҳокимиятни секин олиб, подшоҳнинг ўзига бермоқчи бўлишиди.

Шу мақсадда шов-шув кўтармасдан, армия штаби қайта тузилди ва Кутузов штабидаги муҳим кучлар тарқатилиб, подшоҳ томонига кўчирилди. Толь, Коновицин, Ермоловлар бошқа лавозимга ўтдилар, фельдмаршал ишдан чиқиб қолган, соғлигининг мазаси йўқ, деган овозалар тарқалиб кетди.

Ўз ўрнини янги тайинланган кишига бериш учун ҳам Кутузовнинг соғлиги ёмон бўлиши керак эди. Лекин унинг мазаси қочиб қолганлиги ҳам рост эди.

Кутузовнинг Туркиядан қайтиб халқ лашкари тўплаш учун Петербург давлат палатасига келиши, ундан кейин, зарур бўлган вақтда, армияга келиши қанчалик табиий, оддий ва тадрижий бир ҳол бўлса, ҳозир ҳам ролини ўйнаб бўлгандан кейин ўз ўрнини талабгор бўлган янги шахсга бўшатиб бериши ҳам шунчалик табиий, оддий ва тадрижий бир ҳол эди.

1812 йил уруши ҳар бир рус қалби учун азиз ва муқаддас бўлган умумхалқ аҳамиятига эга бўлиш билан бирга яна бошқа Европа миқёсидаги аҳамиятга ҳам эга бўлиши керак эди.

Халқларнинг ғарбдан шарққа қараб қилган ҳаракати кетидан шарқдан ғарбга қараб ҳаракат бошланиши керак эди ва бу янги урушга ўз табиати нуқтаи назари билан Кутузовдан тамоман ажralиб турадиган ва майл-истаклари бошқа бўлган ўзга бир арбоб керак эди.

Россиянинг најоти ва шуҳрати учун Кутузов қанчалик зарур бўлган бўлса, шарқдан ғарбга қараб ҳаракат қилиш ва халқларнинг чегараларини тиклаш учун Александр I шунчалик зарур эди.

Кутузов Европа, унинг мувозанати, Наполеон нималигини ҳам билмас эди. Бу нарсаларни билиши ҳам мумкин эмасди. Душман тор-мор келтирилиб Россия озод бўлган ва унинг шон-шуҳрати энг юксак поғонага кўтарилигандан сўнг, рус халқининг вакили, рус кишисининг қиладиган иши қолмаганди. Умумхалқ уруши вакилига ўлишдан бўлак иш қолмаган эди ва у ўлди.

Пъер асирикда чеккаң жисмоний азоб-уқубатлар ва кулфат-машаққатларнинг бутун оғирлигини, одатда бўладиганидек, бу азоб-уқубат ва кулфат-машаққатлар тамом бўлгандан кейин сезди. Асоратдан қутулганидан кейин у Орёлга келди, учинчи куни Киевга жўнамоқчи бўлаётганида тоби қочиб, шу ерда уч ой ётиб қолди; доқторларнинг гапига қараганда Пъер сафроси қайнаганидан қасал бўлган эди. Докторларнинг даволаши, қон олиши ва дори ичиришига қарамасдан Пъер тузалиб кетди.

Озод бўлган кунидан бошлаб қасал бўлиб ётган вақтига қадар бошидан нима ўтган бўлса, биронтаси Пъерда ҳеч қандай таассурот қолдирмади. Фақат гоҳ ёмғир, гоҳ қор ёғиб турган кўнгилсиз қици кунларини, юрак-багри ўртанганини, оёқлари ва биқини зирқираб оғирганини, одамлар чекаётган изтироб ва уқубатдан таъсириланганини, ҳадеб саволлар ёғдириб уни беҳузур қилган офицер ва генералларнинг қизиқсинини, ўзи учун от-арава қидириб овора бўлғанини, энг, муҳими, ўша вақтда фикр-мулоҳаза юргизиш ва сезиш қобилиятидан тўла маҳрум бўлганини эслай оларди холос. Асоратдан озод бўлган куни у Петя Ростовнинг жасадини кўрган эди. Ўша куннинг ўзида у князь Андрей Бородино жангидан кейин бир ойча ўлим тўшагида ётганини ва яқиндагина Ярославлда, Ростовлар уйида оламдан ўтганини эшитди. Бу хабарлардан Пъерни огоҳ қилган Денисов ўша куни, сўз орасида, Пъер аллақачон эшитган бўлса керак, деган хаёлда Эленинг вафот этганини айтди. Бу хабарларнинг ҳаммаси ўшанда Пъерга жуда ғалати туолган ва буларнинг мъносини англашдан ўзини ожиз сезди. Ўшанда Пъер одамлар бир-бирининг қонини тўқаётган бу жойлардан тезроқ йироқлашишни, тинчгина бир бошпана топиб, ўша ерда ўзига келишни, дам олишни ва бу муддат ичиди кўрган-эшитган барча ғалати янгиликларнинг маъзини чақиб кўришни истаган эди. Бироқ Орёлга келиши биланоқ, Пъер тоби қочиб ётиб қолди. Касалликдан бошини кўтарганда Москвадан келган иккала хизматкори — Терентий билан Васька атрофида гирдикапалак бўлиб юрганини, катта княжнани кўрди: катта княжна Пъернинг Елицидаги мулкида яшар ва Пъер асоратдан қутулгани ва қасал бўлиб ётганини эшитиб, унга қарагани келган эди.

Хасталиқдан тузалаётган күнлари Пьер сўнгги ойларда кўнишиб қолгани таассуротлардан аста-секин қутулиб, янги вазиятга — эртага ҳеч ким бирон ёққа ҳайдаб кетмаслиги, илиқ тұшагини бирор тортыб олмаслиги, эртаю кеч алтатта иссиқ овқат ва чой бўлишига бора-бора ўргана бошлади. Лекин тушларида анчагача ўзини ўша асирик шароитда кўриб юрди. Озод бўлганидан кейин эшигтан янги кабарларини ҳам: князь Андрейнинг ўлимини, хотинининг ўлимини ва француздарнинг қирилганини ҳам айнан шу тарзда аста-секин тушуна бошлади.

Хасталиқдан тузалаётган күнлари унинг қалби инсонга кос бўлган ва инсонни маҳрум қилиб бўлмайдиган, илк дафъа Москвадан чиққанидан кейин, биринчи манзилда сезган ўша том озодликнинг нашъали туйғуси билан тўлди. Ташқи шароитларга сира боғлиқ бўлмаган бу ички озодлик ҳозир гўё бу бутун дабдабаси билан ташқи озодликка қўшилиб кетганига Пьер ҳайрон эди. Мана, у бегона шаҳарда якка-ёлғиз яшаб юрибди, танишибилиши ҳам йўқ. Ҳеч ким фалон ишни қилгин деб уни безовта қилмайди, уни ҳеч қаёққа юбормайди. Истаган нарсаси муҳайё. Юрагига доғ солган хотини ҳақидаги илгариги ўй-хаёллар энди йўқ, хотини ўлиши билан Пьер бу ўй-хаёллардан қутулди.

— Оҳ, қандай яхши! Қандай роҳатижон! — дерди ичида Пьер оппоқ дастурхон тўшалиб, устига хушбўй шўрва қўйилган столчани яқинроқ сурин қўйганларида, ёки кечаси тоза ва юмшоққина тўшакка кирганди, ё бўлмаса хотини ва француздардан батамом қутулгани эсига тушганда.— Оҳ, қандай яхши! Қандоқ роҳатижон! — деб қўяр ва эски одатига кўра ўз-ўзидан: хўш, кейин-чи, кейин нима бўлади? Мен нима қиласман, деб сўрар ва шу оннинг ўзида жавоб берарди: ҳеч нима қилмайман, фақат яшайман. Нақадар яхши!

Пьерни илгарилари қийнаган, Пьер доим излаб юрган нарса — яшашдан мақсад нима деган савол унинг учун энди йўқ эди. Шунча вақтдан бери қидириб юрган яшашдан мақсад нима деган саволнинг йўққа чиқиши Пьер учун тасодифий, шу оннинг ўзида пайдо бўлган гап эмас, билъакс, бундай мақсад йўқ ва бўлиши мумкин эмаслигини Пьер сезмоқда эди. Мана шу мақсаднинг йўқлиги Пьерга том озодликнинг нашъали туйғусини бағишлар ва бу туйғу шу күнлари унинг баҳт-саодатини ташкил қиласмиш эди.

Унинг мақсади бўлиши мумкин эмасди, чунки ҳозир унинг ишончи бор эди. Эндиликда у бирон қоида-қонун, сўз ва ё фикрга эмас, балки борлиги ҳамиша сезилиб турган худога ишонар эди. Илгарилари Пьер худони олдига қўйган мақсадларидан қидирарди. Мақсадни қидириш, худони қидириш демак эди; бироқ тўсатдан асоратда юрган чоғларида сўз билан, фикр-мулоҳаза билан эмас, балки бевосита туйғу билан англадики, бир вақтлар энагаси айтганидек, худо, мана, қархисида турар экан ва ҳамма ерда ҳозир нозир экан. Пьер асоратда юрган вақтлари шу нарсани билдики, Қаратавнинг худоси масонлар эътироф этадиган дунё Архитектонига қараганда буюк ва ақл етмайдиган даражада чексиз экан. Пьер узоққа қарай бериб, кўзлари толиқдан сўнг, қидираётган нарсасини оёғи остидан топган кишининг туйғусини ҳис этмоқда эди. Умр бўйи у атрофидагиларнинг боши оша қаёққадир, йироққа қараб келган экан, ваҳоланки, кўзларини толиқтирмасдан, фақат қархисига, олдига қараса кифоя экан.

Пьер улуг, ақл етмайдиган даражада чексиз худонинг илгари ҳеч нарсада тажаллисини кўра олмас эди. Шу нарса қаердадир бўлиши кераклигини у билар ва умр бўйи уни изларди. Ўзига яқин ва тушунарли нарсаларнинг ҳаммасида у кундалик ҳаётга оид маҳдуд, бехуда ва бемаъни икир-чикирларнингина кўрар эди холос. У маънавий дурбинни олиб, узоқларга қарап ва кундалик ҳаётнинг мана шу майд-чуйда нарсалари туманда йироқдан яхшироқ кўринмагани учун назарида буюк ва бекиёс бўлиб кўринарди. Сиёsat, масонлик, фалсафа билан шуғулланиб юрганида ҳам, филантропияга берилиб юрганида ҳам шундай бўлиб кўринган эди. Лекин ўшанда ҳам, ўзини ожиз сезган дақиқаларида ҳам унинг ақли мана шу узоқликларни илғаган ва у ерда кундалик ҳаётга оид шу маъносиз, икир-чикирларни кўрган эди. Эндиликда эса Пьер буюк, абадий ва интиҳосиз нарса ҳамма ерда ҳозир нозир эканлигини кўра олишга ўрганди. Шунинг учун табиийки, уни дурустроқ кўрмоқ, томошасидан лаззат олмоқ учун шу маҳалга қадар одамлар боши оша қараб келган дурбинни улоқтириб юборди-да, атрофида доимо ўзгариб турадиган, доимо буюк, интиҳосиз ва беназир ҳаётни ҳушнудлик билан мушоҳида эта бошлади. Бу ҳаётга у қанчалик яқиндан қараса, шунчалик ўзини осуда ва масъуд сезар эди. Илгари бутун фикрий назария-

ларини барбод қўлган мудҳиш саволдан: «Нима учун?» деган саволдан энди қутулган эди. «Нима учун?» деган саволга ҳозир унинг қалбида жўнгина бир жавоб: шунинг учунки, худо бор, бу ўша худоки, унинг амрисиз кишининг бошидан бир тола сочи ҳам тушмайди, деган жавоб ҳамиша тайёр туради.

XIII

Пъер зоҳиран деярли ўзгармаган эди. Кўринишида илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. У ҳамон аввалгида паришенхотир, ҳамон диққат-эътибори қаршисида турган нарсалар билан эмас, балки хаёлидаги аллақандай муҳим бир нарса билан банд кўринар эди. Унинг илгари ҳолати билан ҳозирги ҳолати орасидаги тафовут шундан иборат эдик, илгари кўз олдидаги нарсани ва ўзиға айтилган гапни унутганида, худди бир жойи озор топғандай, пешонасини тириштириб, ўзидан йироқда турган бир нарсани кўришга ўргангандай ва уни кўролмагандай бўларди. Ҳозир ҳам у кўз олдидаги турган нарсалар ва эшитган сўзларини унутиб қўярди; лекин ҳозир кўзига тамоман бошқа нарса кўриниб, қулоғига бошқа нарса кираётган бўлса ҳам билинар-билинмас истеҳзоли табассум билан қаршисидаги нарсага синчилаб қарап ва айтилган сўзларга диққат билан қулоқ соларди. Илгари у кўнгилчан одамдай кўринса ҳам баҳтсиз эди; шунинг учун одамлар, беихтиёр, ўзларини ундан опқочар эдилар. Энди эса, шодли ҳаёт табассуми унинг дудоқларидан аrimas, кўзларида эса, сизлар ҳам мен сингари ҳаётдан мамнумисизлар, деган ҳамдардлик учқуни чақнаб туради. Шунинг учун одамлар унинг суҳбатида яйраб ўтиришарди.

Илгарилари Пъер кўп гапирав, гапирганда қизишиб кетар ва гапга кам қулоқ солар эди; ҳозир эса аҳён-аҳёнда гапирав ва сўзга шуңдай қулоқ осардики, одамлар жон деб унга дилларидаги сирларини айтишарди.

Пъерни ҳеч қачон яхши кўрмаган ва кекса графнинг вафотидан сўнг Пъер олдиди ўзини бурчли сезгани учун ҳам адовати ҳаддан ошган кекса княжна Орёлга келиб уч-тўрт кун турганидан кейин Пъер ўзиға ёқиб қолганини кўриб, ҳам афсусланди, ҳам ҳайрон қолди, чунки унинг Орёлга келишдан мақсади, «сен қадримга етмасанг ҳам

мен сенинг ақволингдан хабар олишни ўз бурчим деб биламан» деган сўзни Пьерга исботлашдан иборат эди. Княжнага Пьер ҳеч қандай мулозамат, илтифот кўрсатмади. У княжнани қизиқсиниб бошдан-оёқ кўздан кечирарди холос. Илгари кекса княжна Пьернинг нигоҳида аллақандай бир этиносизлик ва истеҳзо борлигини сезарди, шунинг учун бошқалар олдида қандай ўтираса, унинг олдида ҳам шундоқ қўнишиб ўтирас, ўзининг энг ёмон томонинигина кўрсатарди; ҳозир Пьер, княжна назарида, худди унинг ҳаётидаги энг яширин сирларни англашга тиришаётгандай кўринар; княжна аввал ҳадиксираб, кейин боши кўкларга етиб, ўзининг энг яхши, энг олижаноб хислатларини кўрсата бошлади.

Энг айёр киши ҳам бунчалик маҳорат билан княжнанинг эътимодини қозониб, унинг ёшлик хотираларини сўзлата олмас ва бу хотираларга хайриҳоҳлик билдириб, унинг эти билан териси орасига кира олмас эди. Ваҳоланки Пьернинг бутун айёрги азабнок, сўхтаси совуқ ва ўзига етгунча мутакаббир княжнада инсоний фазилатларни уйғотиб ҳузур қилишдан иборат эди.

— Ҳм, у ёмон одамларнинг эмас, балки менга ўхшаганларнинг таъсири остига тушса, жуда олижаноб бўлиб қоларкан,— дерди ўз-ўзича кекса княжна.

Пьерда юз берган ўзгаришни хизматкорлари — Терентий билан Васька ўзларича тушуниди. Уларнинг назарида Пьер жуда тўпори бўлиб қолгандай эди. Терентий аксар хўжасини ечинтириб, хайрли кеч тилаб бўлгандан кейин, қўлида этик, уст-бош, хўжам бирон гапга тутмасмикин, деб жўрттага уйда ивирсиб юради. Пьер кўпинча Терентийнинг гапиргиси келаётганини сезиб, уни тўхтатарди.

— Ҳой, менга қара... қорин масаласини қандай қилдиларинг? — деб сўради Пьер. Терентий Москванинг талонторож бўлганидан, марҳум графдан сўз очиб, баъзан Пьернинг гапларини тинглаб, қўлида кийим-бош билан узоқ вақт туриб қолар, хўжасининг кўнгилчан ва меҳрибон бўлиб қолганидан боши осмонга етиб, даҳлизга чиқиб кетарди.

Пьерни муолажа қиладиган ва кунда келадиган доктор, ҳамкаслари одатига кўра жони оғриётган одамлар учун ҳар бир дақиқаси олтин билан тенг деб кўрсатишни лозим топса ҳам. Пьернинг олдида узундан узоқ ўтириб қолар, ўзи яхши кўрадиган саргузаштларини, касаллар,

айниқса хотин зотидан бўлган касалларнинг ҳулқатворига оид баъзи бир мушоҳидаларини сўзлаб берарди.

— О, мана мұнақа одам билан ҳамсуҳбат бўлсанг жонинг роҳат қиласи, бизнинг шаҳримиздагилар ҳам одаму,— дерди у.

Орёлда бир нечта асир француз офицери яшарди, бир куни шулардан бирини, ёшгина итальян офицерини доктор эргаштириб келди.

Бу офицер кейинчалик Пьернинг олдиға тез-тез келадиган бўлиб қолди ва княжна унинг Пьерга меҳр қўйганини кўриб куларди.

Итальян, афтидан, Пьернинг олдиға келиб у билан ҳамсуҳбат бўлганда, ўз саргузаштини, ўз уйида кечирган ҳаётини, ошиқ бўлиб юрган дамларини унга гапириб берганда ва французларга, айниқса, Наполеонга нисбатан бўлган адоварини унга тўкиб-солиб, юрагини бўшатган-дагина ўзини баҳтиёр сезарди.

— Қани энди, бошқа руслар озгина бўлса-да, сизга ўхшаса эди,— дерди у Пьерга,— c'est un sacrilège que de faire la guerre à un peuple comme le vôtre¹.— Француздардан шунчалик жабр-жафо кўриб ҳам уларга қарши кек сақламайсиз-а.

Пьер итальяннинг қалбидаги энг яхши туйғуларни уйғотиб, бундан ўзи баҳра олгани учун унинг жўшқин муҳаббатига сазовор бўлган эди.

Пьер Орёлда турган сўнгги кунлар, қадрдан дўсти, масон-граф Вилларский келиб қолди; бу 1807 йилда Пьери масонлар ложасига киргизган ўша Вилларский эди. Вилларский Орёл губерниясида жуда катта мулки бўлган бир бой рус аёлига уйланган бўлиб, ҳозир шаҳарда, озиқовқат ишлари билан шуғулланадиган бир муассасада вақтинча ишлаб юрар эди.

Безухов Орёлда эканини билгач, Вилларский, ҳеч қачон Пьер билан яқиндан таниш бўлмаса ҳам одатан чўлда дуч келиб қолган кишилар сингари Пьерга дўстлик ва муҳиблик изҳор қилгани келди. Вилларский Орёлда зерикеб юрган эди, шунинг учун ўз доирасидан бўлган кишини учратганидан жуда хурсанд бўлди, у ўз ақида-сига кўра Пьери маслакдош деб биларди.

Бироқ кўп ўтмай Вилларскийнинг кўзига Пьер ҳақиқий ҳаётдан орқада қолган, руҳан тушкун ва худбини

¹ Унда сизга ўхшаган халқ билан урушмоқ жиноят бўларди.

бўлиб қолгандай кўринди ва бунга жуда таажжубланди.

— Vous vous encroulez, mon cher¹, — деди у Пьерга. Лекин шундай бўлса ҳам Пьернинг сухбати Вилларскийга илгаридан кўра кўпроқ ёқар ва ҳар кун Пьернинг олдига келарди. Пьер Вилларскийнинг афту башарасига қараб, сўзларига қулоқ бериб ўтиаркан, яқиндагина ўзи ҳам шундай бўлганига таажжубланарава ҳайрон қоларди.

Вилларский оиласи киши бўлиб, хотинининг мулки, ўз хизмати ва оиласи ишлари билан шуғулланиб юради. Назарида бу ишларнинг ҳаммаси ҳаётдаги бир тўсқинлик бўлиб кўринар ва булар ўзи ва оиласининг шахсий манфаати учун қилинаётганидан улардан жирканарди. Вилларскийнинг бутун диққати ҳарбий, маъмурий, сиёсий ишлар ва масонликка оид ишлар билан банд эди. Пьер Вилларскийнинг ақидасини ўзгартиришга уринмас, уни қораламас, дудоқларидан сира аримайдиган мулоим, нашъали табассум билан бир вақтлар ўзи бошдан кечирган бу ғалати аҳволни қизиқсиниб томоша қиласиб эди.

Пьер ҳамма билан: Вилларский, княжна, доктор ва кунда кўриб турадиган бошқа кишилар билан бўлган муносабатида ҳамманинг ҳусни таважжуҳини қозона-диган янги бир хислат: ҳар нарсага ҳар ким ўз нуқтаи назари билан қарай билиши, ўзича ўйлаши, ўзича се-зиши мумкинлигини эътироф қилиш, одам ақидасини сўз билан ўзгартириб бўлмасликни эътироф қилиш каби янги хислатлар пайдо бўлган эди. Ҳар бир инсонга хос бўлган бу нарсалар илгари Пьерни ҳаяжонлантириб, ғашига тегса, ҳозир одамларга бўлган унсият ва қизиқиш негизини шу нарса ташкил қиласиб. Бошқаларнинг нуқтаи назари ўзининг ва ўзгаларнинг нуқтаи назарига тўғри келмаганини, баъзан қарама-қарши эканини кўриб Пьер суюнар ва мулоимгина жилмайиб қўяр эди.

Амалий иш масаласига келганда Пьер тўсатдан ўзида илгари бўлмаган бир марказий сиқлат пайдо бўлиб қолганини сезди. Илгари пулга доир масалалар, айниқса давлатманд бўлгани учун одамларнинг ҳадеб пул сўраб келишлари Пьерни оғир аҳволга солиб, гангитиб қўярди. У ўз-ўзидан, «Берсаммикин, бермасаммикин? — деб сўрар эди. «Менинг пулим бор, бу одамга жуда зарур.

¹ Сиз тушкунликка тушяпсиз, дўстим.

Башқа өдамға эса, бұндан ҳам зарурроқ. Қайси бирига борсамкин? Балким иккаласи ҳам алдамчидір?» Илгари Пьер бу тахминларнинг биронтасидан бир ҳолоса чиқара олмас ва құлида қанча пул бўлса, ҳаммасини улашиб юборарди. Илгари ўз мулкига доир масалаларда ҳам, бирор ундоқ қилиш керак, бошқа бирор мундоқ қилиш керак, деб маслаҳат берганда ҳам Пьер айнан шундай гангіб қоларди.

Энди қизиги шуки, бунақа масалаларда у иккиланмас ва бош оғритиб ўтирумас әди. Ҳозир унинг қалbidаги ҳакам, Пьернинг ўзи ҳам билмайдиган аллақанақа қонун-қоидаларга биноан нимани қилиш керагу, нимани қилмаслик кераклигини ҳал этарди.

Пул масаласига у ҳамон илгариgidай лоқайд әди, лекин ҳозир нимани қилса бўлади-ю, нимани қилмаслиги керак эканини шубҳасиз биларди. Бир француз полковники Пьернинг олдига келиб, ўз қаҳрамонликларидан узундан-узун ҳикоя қилиб пировардида илтимос тариқасида әмас, балки талабга яқин бир тарзда, тўрт минг франк берсангиз, бола-чақамга юборар әдим, деб сўрагандада, бу янги қози ўзининг биринчи ҳукмини чиқарди. Пьер изза бўлиб, ўйлаб-нетиб ўтирумасдан, полковникнинг илтимосини рад этди, илгари мушкул ва муаммодай кўринган бу ишининг бунчалик жўн ва осон эканлигига кейинчалик ўзи ҳайрон қолди. Айни бир вақтда, Пьер полковникнинг илтимосини рад қила туриб, итальян офицери пулға муҳтож бўлса керак, Орёлдан кетаётганимда бир илож қилиб уни пул олишга мажбур қилиш керак, деган қарорга келди. Пьер амалий ишларда ўзида янги нуқтаи назар пайдо бўлганини хотини Элленнинг қарзига доир масалаларда, Москвадаги ҳовлилар ва дачаларни қайтадан тиклаш ё тикламаслик масаласида кўрди.

Пьер Орёлда эканида бош гумаштаси келди. Пьер у билан бирга ўзгарган даромадларининг ҳисоб-китобини қилиб чиқди. Бош гумаштанинг ҳисобига қараганда, Москва ёнғинидан Пьер икки миллион сўм чамаси зарар кўрган әди.

Бу талафотларнинг эвазига гумашта Пьерга шундоқ бир режани тавсия этди: агар Пьер графинядан қолган қарзларни тўлашдан (чунки уларни тўлашга мажбур эмасди), ҳар йил саксон минг сўмга тушадиган ва бир чақа фойда бермайдиган Москвадаги ҳовлиларни ва

москва ташқарисидаги дачаларни қайтадан тиклашдан воз кечса, унинг даромади, кўрган зараридан қатъи назар, камаймас, балки ошарди.

— Ҳа, балли, шундоқ қилиш керак,— деди Пьер хурсанд бўлиб жилмайиб.— Рост, буларнинг биронтаси ҳам менга керакмас. Мол-мулким талон-торож бўлгандан кейин мен хийла бойидим.

Бироқ январь ойида Москвадан Савельич келди, Москвадаги аҳвол тўғрисида, у ердаги ҳовлилар ва шаҳар ташқарисидаги дачаларни қайта тиклаш учун архитекторнинг сметаси ҳақида Пьерга гапириб берди, унинг сўзига қараганда, гўё бу масала аллақачонлар ҳал бўлган экан. Шу кунлари Пьер князъ Василийдан ва Петербургдаги бошқа ёр-дўсларидан мактуб олди. Бу мактублар хотинининг қарзи ҳақида ёзилган эди. Пьер бошда шунчалик маъқул кўринган гумаштанинг режасини нотўғрига чиқарди ва Петербургга бориб хотинининг қарзини узиш, ундан кейин Москвага қайтиб иморат солишга қарор берди. Бунинг нимага кераклигини ўзи билмаса ҳам шундоқ қилиш кераклигига кўнгли шаҳодат бериб турар эди. Бу ишлар оқибатида унинг даромади тўртдан уч ҳисса камайди. Лекин шундоқ қилмаса бўлмас ва буни кўнгли сезиб турар эди.

Вилларский Москвага кетаётган эди, улар бамаслаҳат бирга жўнамоқчи бўлишиди.

Пьер Орёлда касалликдан тузалаётган кунлари ўзини шод-хуррам, эркин ва ҳаётдан мамнун эканини сезган эди, бироқ сафарда, ёруғ дунёга чиқиб, юзларча янги одамни кўрганида бу туйғуси яна ҳам кучайиб кетди. Бутун сафар давомида Пьер худди дарсдан озод бўлган мактаб боладай, шодлиги ичига сифмай қолди. Ҳамма одам: извошли ҳам, бекат назоратчиси ҳам, йўлда ё қишлоқда рўпара келиб қолган дехқон ҳам унинг учун янги маъно касб этди. Россиянинг қашшоқлиги, Европадан орқада қолганлиги ва жоҳиллигидан муттасил шикоят қиласидиган Вилларскийнинг ҳамроҳлиги ҳам, гаплари ҳам Пьернинг хурсандлигини оширади. Вилларский қаерда ҳаёт сўнганинги кўрса, Пьер ўша ерда ҳаёт фавқулодда тарзда барқ урганинги, мана шу фазода ва қорда яхлит ва ягона ҳалқининг ҳаётига жон бағишилаган кучни кўрарди. У Вилларскийга эътиroz билдиримас ва уни тингларкан, фикрларига қўшилаётгандай (чунки ҳеч қандай натижа бермайдиган баҳс-мунозарадан қочишнинг энг

осон йўли, ёлғондан унинг гапини маъқуллаш эди) хур-
санд бўлиб жилмайиб қўяр эди.

XIV

Уяси бузилган чумолилар бири ҳасни, бири тухумни,
бири ўлигини судраб қаёққадир шошаётган вақтда,
бошқаси уясига томон югуриб келаётганини, нима учун
бир-бирига тўқнашиб, бир-бирига етиб өлишиб, уру-
шишларини тушунтириш қанчалик қийин бўлса, фран-
цузлар чиқиб кетгандан кейин илгари Москва деб атал-
ган ерга ёпирилиб келишга русларни нима мажбур қил-
ганини ҳам тушунтириш шунчалик қийин эди. Вайрон
бўлган уяси атрофида тўзиб юрган чумолиларга қараб,
uyaси таг-туби билан бузилиб кетганидан қатъи-назар,
уларнинг сон-саноқсизлиги, жони қаттиқлиги, ғайрати
ва тиришқоқлигидан ҳамма нарса емирилган бўлса ҳам,
лекин уянинг бутун кучини ташкил этган ғайри моддий,
бузилмас бир нарса омон қолгани қўриниб турганидек,
октябрь ойида Москва ҳам, шаҳар бошлиқларининг йўқ-
лиги, черковлар, азиз жойлар, бойликлар ва ҳовлиларнинг
вайрон бўлиб кетганиллигига қарамасдан, ўша август ойи-
даги Москвага ўхшарди. Ҳамма нарса ер билан яксон бўл-
ган, фақат ғайри моддий, лекин бузилмас ва қудратли
бир нарса омон қолган эди.

Москва душмандан тозалангандан сўнг шаҳарга ҳар
томондан ёпирилиб келаётган кишиларнинг ниятлари
ҳар хил эди, шахсий ният, биринчи кунларда кўпроқ
ҳайвоний ва ваҳший ният билан келганлар бор эди. Ёл-
ғиз битта ният ҳамма учун муштарақ эди, бу ҳам бўлса,
илгари Москва деб аталган ерга тезроқ кириб бориш ва
ўз ҳунарини ишга солиш истаги эди.

Бир ҳафтадан сўнг Москва аҳолиси ўн беш мингга,
икки ҳафтадан сўнг йигирма беш мингга етди. Бу ра-
қам кун сайнин ошавериб, 1813 йилнинг кузига бориб,
1812 йилнинг аҳолисидан ҳам ошиб кетди.

Москвага илк қадам қўйган руслар — Винценгероде
отрядининг казаклари, шаҳарга яқин қишлоқларнинг
дехқонлари ва Москвадан қочиб унинг атрофида жон
сақлаган аҳоли эди. Талон-торож бўлиб кетган Москвага
кириб олган руслар унинг таланганини қўриб, ўзлари
ҳам талай бошладилар. Улар французлар қилган ишни
давом эттиридилар, дехқонларнинг аравалари ғорат бўлган

шаҳарнинг кўча ва ҳовлиларида қолиб кетган ул-булларни қишлоқларга ташиб кетиш учун Москвага келарди. Казаклар олиб кетиши мумкин бўлган ҳамма нарсани ўз қароргоҳларига олиб кетдилар, ҳовли эгалари эса, «бизники эди» деган баҳона билан бошқа ҳовлиларда ётган нарсаларни ўз ҳовлиларига ташидилар.

Лекин биринчى талончининг кетидан иккинчи учинчиси келаверди, талончиларнинг сони кўпайган сайнц талаш ҳам қийинлашаверди ва бориб-бориб муайян бир шакл олди.

Француздар кирганда Москва бўм-бўш бўлса ҳам, ҳарқалай, шаклан дуппа-дуруст ҳаёт кечираётган шаҳарга ўхшарди, савдо-сотиқ, майдада ҳунармандчилик, зеб-зийнат, давлат идораси, диний муассасалар, ҳаммаси, ҳаммаси бор эди. Бу нарсалар жонли бўймаса ҳам, лекин ҳали мавжуд эди. Растанлар, дўконлар, магазинлар, каппонлар, бозорлар бор эди, буларнинг кўпчилигига мол бор эди; фабрикалар, майдада ҳунармандчилик корхоналари бор эди, зеб-зийнат асблоларига тўла қасрлар ва ҳовлилар бор эди; касалхона, авахта, маҳкама, черков ва жомелар бор эди. Француздар қанчалик кўп туришса, шаҳар ҳаётининг бу шакллари шунчалик кўп емириларди ва ниҳоят бир-бирига аралашиб-қуралашиб кетиб, жонсиз горат майдонига айланди.

Француздарнинг горати қанчалик узоқ давом этса, Москва бўйликлари ва горатчиларнинг кучлари шунчалик кўп барбод бўларди. Пойтахтнинг ишғол этилиши билан бошланган русларнинг горати қанча узоқ давом этса, унинг иштирокчиси шувча кўпаяр, Москванинг бойлиги ва шаҳарнинг муътадил ҳаёти шунча тез тикланади.

Горатчилардан ташқари Москвага жуда кўп мухталиф одамлар: бирор томоша қилгани, бирор хизмат юзасидан, бирор нима орттиргани келарди. Мулкдорлар, руҳонийлар, катта ва кичик амалдорлар, савдогарлар, косиблар, деҳқонлар юракка қараб оқаётган қон каби ҳар томонда Москвага қараб оқиб келмоқда эди.

Бир ҳафтадан сўнг ул-бул орттириб кетамиз деб, арава олиб келган деҳқонларни шаҳар бошлиқлари тўхтатишиди ва уларни шаҳар кўчаларида ётган жасадларни ташишга мажбур қилишди. Бошқа деҳқонлар, шериклари ҳеч нарса қўлга киритолмаганидан хабардор бўлиб, шаҳарга нон, сули, пичан ортиб келишди ва бир-бирининг нархини

тушириб, илгаригидан ҳам арzonига сотоверишди. Кўпроқ пул ишлаб олиш пайига тушган дурадгорлар гуруҳ-гурӯҳ бўлиб ҳар кун шаҳарга келмоқда, қаерга қарама, ҳамма ерда янги уйлар солинмоқда, эски ўт тушганлари тузатилмоқда эди. Савдогарлар тахтадан ясалган енгил-елпи бўстирмаларда савдо-сотиқни бошлаб юборишди. Чала ёнган уйлардА ошхона ва карвонсаройлар очилди. Омон қолган кўпигина ибодатхоналарда руҳонийлар ибодатни бошлаб юборишли. Назр қилувчилар бутхоналардан ўғирлаган нарсаларни қайтариб олиб келиб беришли. Амалдорлар мовут сирилган столлари ва қоғоз солинган шкафларини кичкина бўлмаларга қўйиб, ишлай бошлашди. Юқори даражали бошлиқлар билан полиция француздардан қолган нарсаларни улашиш билан шуғулланди. Бошқа ҳовлилардан қўлларига тушганини ташиб келган ўй эгалари, бу нарсаларни Грановитая палатага элтиб бериш адолатсизлик эмасми, деб шикоят қила бошлашди, бошқалар, француздар бу нарсаларни бошқа ҳовлилардан олиб чиқиб, бир жойга йиққан, энди унинг ҳовлисидан топилди деб, бу нарсаларнинг ҳаммасини ҳовли эгасига қолдириш нотўғри бўлади, деб норозилик баён қила бошлашди. Бирор полицияни сўкар, бирор уларга пора берар, бирор ёниб кетган поштолик буюмларига ўн ҳисса ортиғи билан смета тузар, бирор ёрдам берилишини талаб қиласади. Граф Растопчин эса, мурожаатномалар ёзиш билан машғул эди.

XV

Январнинг охирида Пьер Москвага келди ва ёнгиндан омон қолган кичкина ҳужрасига жойлашди. У граф Растопчиннинг олдига бориб келди. Москвага қайтиб келган баъзи бир ёр-ошноларини бориб кўрди ва учинчи куни Петербургга жўнамоқчи бўлди. Ҳамма ғалабани байрам қилмоқда, талон-торож бўлган эса-да, аста-секин тирилаётган пойтахтда ҳаёт қайнамоқда эди. Пьернинг эсон-омон қайтиб келганига ҳамма хурсанд: ҳамма уни кўришга муштоқ, ҳамма унинг саргузаштига қизиқарди. У ким билан кўришмасин; ҳаммасига нисбатан қалбида дўстлик ҳисси борлигйни сезар, лекин биронтасининг тузоғига илиниб қолмаслик учун, беихтиёр ҳамма билан эҳтиёт бўлиб муомала қиласади. Унга қандай савол беришмасин, муҳимми, арзимасми, чунончи, қаерда турмоқ-

чи сез? Иморат соласизми? — деб сўрашадими, қачон Петербургга жўнайсиз, кичкина бир қути бор эди, шуни олиб кетмайсизми? деб сўрашадими, ҳаммасига у ҳа, балким, ўйлаб кўраман ва ҳоказо деб жавоб қайтарарди.

У Ростовлар Костромада эканини эшиди, лекин Наташа эсига камдан-кам келарди. Эслаганда ҳам аллақачонлар бўлиб ўтган бир ширин хотира каби эсларди. Пьер ўзини фақат турмуш ташвишларидан эмас, балки назарида атайлаб юрагидан жой берган бу туйғудан ҳам ўзини озод деб биларди.

Москвага келганига уч кун бўлди деганда у Друбецкийлардан княжна Марья Москвада эканини эшитиб қолди. Князь Андрейнинг ўлими, чекканазоби ва ўлим тўшагида ётган сўнгги кунлари тез-тез Пьернинг эсига келиб турар эди, ҳозир бу хабарни эшигач, буларнинг ҳаммаси янгидан кўз олдига келди. Дастурхон устида княжна Марья Москвада, ёнгиндан омон қолган Вздвижёнка кўчасидаги ҳовлисида турганини эшитиб, Пьер шу кечаёқ унинг олдига борди.

Пьер княжна Марьянинг олдига бораётуб, бутун йўл бўйи князь Андреини, ўзининг у билан бўлган дўстлик муносабатларини, турили ерларда, айниқса сўнгги мартаба Бородинода учрашганини ўйлаб борди.

«Наҳотки князь Андрей ўша ёмон кайфият билан оламдан ўтган бўлса? Наҳотки ўлишидан олдин ҳам ҳаётнинг маъноси унга аён бўлмаган бўлса?» — деб ўйларди Пьер. У Карапатевни, унинг қандай ўлганини эслади; бир-бирига сира ўхшамаган, шу билан бирга иккаласини ҳам бир хилда яхши кўрган, иккаласи ҳам дунёдан ўтгани учун бир-бирига жуда ўхшаб кетган бу икки кишини бир-бирига муқояса қила бошлади.

Пьер нохуш кайфиятда кекса князнинг ҳовлисига етиб келди. Ҳовли унчалик зарар кўрмаган эди. Салпал шикаст еган бўлса ҳам, лекин туси қадимгидек эди. Пьерни қарши олган қош-қовоғи солиқ кекса официант, худди князь ўлган бўлсалар ҳам уйдаги тартиб-қоида ўзгаргани йўқ, демоқчи бўлгандай, княжна ўз бўлмаларидалар, аммо якшанба кунларигина қабул қиласидилар, деди.

— Менинг келганимни бориб айт, балким қабул этар,— деди Пьер.

— Хўп,— деди официант,— сиз суратлар хонасига кириб туринг.

Бир неча дақиқадан сўнг официант билан Десаль Пьернинг олдига чиқди. Десаль Пьернинг келганига княжна жуда хурсанд бўлганини, агар тақаллуғеизлигини кечирса, юқорига, ўз бўлмасига чиқишини илтимос қилаётганини арз этди.

Княжна биттагина шам ёритиб турган пастаккина хонада қора лиbos кийган бир кимса билан ўтирган эди. Княжнанинг олдида ҳамма вақт надималари (компаньонкалари) бўлишини Пьер биларди, лекин уларни танимас ва хотирида олиб қолмас эди. Пьер қора кийган хонимга кўз қирини ташлаб: «Бирон надимаси бўлса керак-да», деб ўйлади.

Княжна ўрнидан туриб Пьерни қаршилади ва қўлини чўзди.

Қўлини Пьер ўпгандан сўнг, княжна Марья унинг ўзгариб кетган юзига тикилиб:

— Ҳм,— деди буни қаранг, қандоқ шароитда учрашяпмиз. Сўнгги кунларда ҳам ёкам сизни жуда кўп тилга оларди,— деди. Княжна уялинқираб нигоҳини Пьердан олиб ўз надимасига тикаркан, Пьер княжнанинг уялинқираётганини пайқаб, бир лаҳзагина ҳайрон қолди.

— Озод бўлганингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Қўпдан бери эшитган бирдан-бир хушхабаримиз ҳам шу,— княжна яна безовталаниб надимасига қараб оғиз жуфтлаган эди, Пьер унинг сўзини бўлди.

— Биласизми, мен киазъ Андрейнинг вафот этганини сира эшитмаган эдим,— деди Пьер,— мен жангла ҳалок бўлган бўлса керак деб ўйлаб юрган эдим. Киазъ Андрей ҳақида нима эшитган бўлсан ҳаммасини буткул бегона одамлардан эшитдим. Лекин касаллик чоғида Ростовларникида ётганини билувдим... Тақдирга қаранг-а!

Пьер жонланиб, тез-тез гапиради. У надиманинг юзига кўз ташлаб, унинг мароқ билан завқланиб тикилиб турганини кўрди-ю, одатан суҳбат вақтида бўладиганидек, қора лиbos кийган бу надима ёқимли, меҳрибон ва яхши бир аёлдир, менинг княжна билан ҳасратлашибимга ҳалал бермас, деган ўйга борди.

Бироқ Пьер Ростовлар ҳақидаги сўнгти сўзи княжна Марьянни довдиратиб қўйди, у кўзини Пьердан олиб қора лиbos кийган хонимга тикаркан:

— Чиндан ҳам танимаётисизми? — деди.

Пьер яна надиманинг оқарниқираган нозик юзига, қора кўзларига, фалатироқ кўринган оғзига қаради.

Диққат билан тикилиб турган бу кўзларда аллақачонлар унutilган қадрдан ёқимтойликни кўрди.

«Йўғ-э, ундоқ бўлиши мумкин эмас,— деди ичида Пьер.— Шу жиддий, озғин, оқаринқираган кексарган юз-а? Сира-сира у эмасдир. Бунинг хотираси холос». Бироқ шу он княжна Марья: «Наташа» деб юборди. Диққат билан тикилиб турган юз, занглаган эшикнинг зўргатдан очилиши сингари зўрма-зўраки жилмайди ва шу очилган эшикдан Пьернинг димогига бирдан аллақачонлар унutilиб кетган ва айниқса ҳозир сира, хаёлига келмаган баҳт ҳиди урилиб, унинг бутун вужудини қамраб олди. Қора лиbosдаги хоним жилмайгандан сўнг Пьернинг шубҳасига ўрин қолмади. Бу Наташа эди ва Пьер уни севарди.

Илк дақиқада ёқ Пьер беихтиёр Наташага ҳам, княжна Марьяга ҳам, энг муҳими, ўзига ҳам шу маҳалгача мәълум бўлмаган бир сирни айтib қўйди. У севинчидан ҳам қизарип кетди, ҳам бир ери оғригандай бўлди. У ўзининг ҳаяжонини билинтирмасликка ҳаракат қилди. Бироқ бу ҳаяжонни яширишга қанчалик уринмасин, Наташани севишни ўзига ҳам, Наташага ҳам, княжна Марьяга ҳам сўз билан айтгандан кўра кўпроқ билинтириб қўйди.

«Йўғ-э, кутилмаган тасодифдан шундоқ бўлди»,— деди ичида Пьер. Бироқ княжна Марья билан бошлаган сухбатини давом эттиromoқчи, бўлган чоғида унинг кўзи яна Наташага тушди-ю, илгаригидан ҳам кўпроқ қизарип кетди, қалбини эса яна-да кучлироқ бўлган севинч ва қўркув ҳаяжони олди. У гапираётган гапидан адашди ва сўзини охирига етказолмай, тўхтаб қолди.

Пьер Наташани бу ерда кўраман, деб сира ўйламагани учун кирган замони унга эътибор берганий йўқ эди. Лекин танимаганининг сабаби шуки, Наташа Пьер кўргандан бери хийла ўзгариб қолган эди. У озиб кетган ва ранг-рўйи оқарган эди. Лекин уни танимайдиган қилиб қўйган нарса бу эмасди: Пьер кириб келган дақиқада Наташани таниши мумкин эмасди, чунки илгарилари Наташанинг юз ва кўзларида пинҳоний ҳаёт севинчи ҳамиша барқ уриб турар эди. Пьер бўлмага кирган ва унга кўзи тушган биринчи дақиқада эса, унинг юз ва кўзларида ўша табассумдан сира асар йўқ, фақат диққат билан тикилаётган ёқимли, маҳзун — саволомуз кўзлар бор эди холос.

Пъернинг уялиниқираганини кўриб Наташа, уялиниқирамади, лекин чиройи салгина очилиб, юзида маминият аломати пайдо бўлди.

XVI

— Наташа бизникида меҳмон бўлиб турибди,— деди княжна Марья.— Граф билан графиня ҳам бугун-эрта келиб қолишар. Графиня жуда оғир аҳволда. Лекин Наташа ўзини докторга кўрсатиши керак эди, шунинг учун қўярда-қўймай мен билан бирга юборишиди.

— Фам-ғуссасиз оила қолдимикин ўзи? — деди Пъер Наташага қараб.— Биласизми, бу ҳодиса биз озод бўлган куни содир бўлди. Мен ўз кўзим билан кўрдим. Қандоқ ажойиб йигитча эди!

Наташа Пъерга қараб тураркан, унинг сўзларига жавобан кўзлари яна ҳам каттароқ очилиб порлаб кетди.

— Нима деб тасалли бериш, нима деб ўйлаш мумкин? — деди Пъер.— Забон лол. Наҳотки ҳёти барқ уриб турган шундоқ навқирон йигитча ўлиб кетса-я?

— Эътиқодсиз бу замонда яшаш қийин... — деди княжна Марья.

— Рост айтасиз. Бу ҳақ гап,— деди Пъер шошиб-пишиб, унинг сўзини бўлиб.

— Нима учун? — деб сўради Наташа Пъернинг кўзларига боқиб.

— Нима учуни борми? — деди княжна Марья.— У дунёда нималар бизни кутиб тургани ҳақидаги фикрни ўзи...

Наташа княжна Марьянинг сўзларини охиригача эшитмай, яна Пъерга саволомуз қаради.

— Шунинг учунки,— деди Пъер,— тепамизда турган худонинг борлигига ишонган кишигина бу кишининг бошига тушган мусибатга ва сизнинг бошингизга келган мусибатга сабр-бардош қила олади,— деди Пъер.

Наташа бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, яна бирдан тўхтади. Пъер шошиб-пишиб ундан юзини ўгириди-да, княжна Марьяга қараб ўз дўстининг сўнгги кунлари ҳақида саволлар бера бошлади. Пъернинг илгариги уятчанлигидан асар қолмади, лекин шу билан бирга у аввалги эркidan батамом айрилганини сезди. У ўзининг ҳар бир сўзи, ҳар бир ҳаракатини мушоҳида қилиб турган бир ҳакам борлигини, бу ҳакамнинг хукми

Пъер учун дунёдаги барча одамларинг ҳукмидан қиматроқ эканини сезди. У ҳозир гапириб туриб, шу билай бирга айтган сўзлари Наташада қандай таассурот қолдиришини ўйларди. У атайлаб Наташага ёқиши мумкин бўлган сўзларни гапирмас эди. Лекин нима гапирмасин, Наташанинг нуқтан назаридан қараб, муҳокама юргизиб, ҳукм чиқаарди.

Княжна Марья одатан бўладигандек Ярославлга келганида князь Андрей қай аҳволда ётганий истар-истамас ғапира бошлиди. Аммо Пъернинг саволлари, унинг жонсарак бўлиб кўзларини жовдиратиб қараб туриши, ҳаяжондан лип-лип учиб турган юзи княжна Марьяни қайтадан ўз хаёлига келтиришдан ўзи қўрқиб юрган тафсилотларни аста-секин баён қилишга мажбур қўлди.

Пъер бутун гавдаси билан княжна Марья томон энгашиб, унинг ҳар бир ёзини жон қулоғи билан эшитиб туаркан:

— Ҳм, ҳм, шундоқ, шундоқ... — дерди, — ҳм, тақдирга тан берди денг? Осуда ётди денг! У бутун қалб кучи билан бир нарсани: ҳар томонлама яхши бўлиш, ўлимдан қўрқмасликни истарди. Агар унда бирон нуқсон бўлган бўлса, бу унинг ўзидан келиб чиққани йўқ. Шундай қилиб, у тақдирга тан берди денг? — дерди Пъер. — Сиз билан кўришгани қандай баҳт, — деди у тўсатдан ёш тўла кўзлари билан Наташага қараб.

Наташа сесканиб кетди. У қошларини чимириб, бирлаҳзагина ерга қаради. Бир дақиқагина: гапирсамми, йўқми, деб иккиланиб турди-да, кейин:

— Ҳа, бу бир баҳт эди, — деди у ёқимли товуш билан секин, — ҳар ҳолда мен учун баҳт эди. — У жим бўлди. — Олдига кирган ҷофимда у ҳам... у ҳам... менинг бирдан-бир тилагим шу эди, деган эди.

Наташа жим қолди. У қизариб кетди, қўлларини тиззасига тираб, ўзини зўрға қўлга олди шекилли, бошини кўтариб тез-тез гапира кетди.

— Москвадан чиқиб кетаётганимизда ҳеч нарсадан хабаримиз йўқ эди. Мен сўрагани ботинолмас эдим. Бирдан, Соня у биз билан бирга кетяпти, деган гапни айтуб қолди. Мен бирон нарса ўйлаганим ҳам йўқ, унинг қай аҳволда эканлигини тасаввур ҳам қилолмас эдим, бирдан-бир талагим уни кўрмоқ, унинг олдида бўлмоқ эди холос. — деди Наташа титраб ва энтикиб. Наташа сўзини бўлишга йўл қўймастан, шу маҳалгача ҳеч кимга, ҳеч

қачон айтмаган сўзларни гапириб берди! Йўлда ва Ярославлда ўтказган уч ҳафта мобайнида нимани бөшдан кечирган бўлса, ҳаммасини бирма-бир ҳикоя қилиб берди.

Пьер Наташанинг сўзларини анграйиб, ёш тўла кўзларини унга тикиб туриб тингларди. У Наташанинг гапларига қулоқ соларкан, на князь Андрейни, на унинг ўлимини ва на Наташа ҳикоя қилаётган нарсаларни ўйларди. У Наташанинг сўзларини тингларкан, унинг шу нарсаларни гапираётган чоғида чеккан изтиробларини кўриб, унга ачиниб ўтиради.

Княжна Марья, кўз ёшларини тийиш учун юзини буриштириб Наташанинг ёнида ўтиаркан, сўнгги кунлар акаси билан Наташа ўртасида бўлган муҳаббат достонини биринчи мартаба эшиитмоқда эди.

Ҳам изтиробга соладиган ва ҳам қувонч бағишлиайдиган бу ҳикоя, афтидан, Наташа учун зарур ёдй.

У энг аҳамиятсиз тафсилотларни, энг теран кўнгил сирларига аралаштириб шундай гапирадики, ҳасрати ҳеч қачон тамом бўлмайдиганга ўхшарди. У ўз дардҳасратини қайта-қайта такрорлади.

Эшик орқасидан Десальнинг товуши эшитилди, у Николушка кирса майлими, деб сўраётган эди.

— Бўлгани шу, бўлгани шу...— деб Наташа лип этиб ўрнидан турди ва Николушка кираётганида эшикка томон югуриб бориб, бошини пардә остидаги эшикка уриб олди-да, оғриқданми, аламданми,войвойлаганича уйдан чиқиб кетди.

Пьер Наташа чиқиб ќетган эшикка қаради ва нима учундир, тўсатдан оламда якка-ёлғиз қолгандай бўлди.

Княжна Марья Пьернинг эътиборини уйга кириб келган жиянига жалб қилиш билан уни ҳушига келтирди.

Николушканинг отасига ўхшаганлиги шу топда юрак-бағри эзилиб турган Пьерга шу қадар қаттиқ таъсир қилдики, у Николушкани ўпиб, шошиб-пишиб ўрнидан турди ва рўмолчасини чўнтағидан олиб дераза олдига борди. У княжна Марья билан хайрлашиб кетмоқчи бўлди, бироқ княжна Марья кетгани қўймади.

— Йўқ, йўқ, Наташа иккаламиз баъзан соат иккidan ошгунча ухламаймиз. Ўтиринг, сўрайман. Ҳозир дастурхон ёзишади, бирга овқатланамиз. Сиз пастга тушаверинг биз ҳам ҳозир тушамиз.

Пьер бўлмадан чиқаётганида княжна Марья унга қараб:

— Князъ Андрей ҳақида ҳеч қачон гапирмас эди, бу унинг биринчи гапириши,— деди.

XVII

Пьерни каттакон, чароғон меҳмонхонага олиб кириши; бир неча дақиқадан сўнг одим товуши эшитилди-ю, меҳмонхонага княжна билан Наташа кирди. Наташа хийла таскин топган, лекин қошлари чимирилган ва юзида табассумдан асар йўқ эди. Княжна Марья ҳам, Наташа ҳам, Пьер ҳам, жиддий мавзудаги сухбат ва дард-ҳасрат тамом бўлгандан сўнг одатан юз берадигандек, ўзларини ўнғайсиз сезмоқда эдилар. Аввалги сухбатни давом эттириш мумкин эмас, майда-чуйда гапларни гапиришни киши ўзига эп кўрмайди, индамай ўтириш яхши эмас, чунки гапиргинг келяпти, гапирмасдан ўтирсанг мунофиқлик қилаётгандай бўласан. Улар чурқ этмасдан стол олдига келишиди. Официантлар стулларни нари-бери суриб қўйишиди. Пьер муздаккина салфеткани ёзиб, сукунатни бузмоқ учун Наташа билан княжна Марьяга қаради. Айни замонда улар ҳам шу ниятда эдилар шекилли: иккаласининг ҳам кўзида ҳаётдан розилик ва дунёда ғам-ҳасратдағ бўлак шодлик ҳам бор, деган бир ўзбалқиб турар эди.

— Граф, ароққа майлингиз қалай? — деб княжна сўради ва шу гап билан ўтган сўзларга тўсатдан хотима берди.

— Бошдан кечиргандарингизни айтиб бермайсизми? — деди княжна Марья,— сизнинг ҳақингизда ақл бовар қилмайдиган нарсалар гапиришади.

— Ҳа, шундоқ,— деди Пьер энди одат бўлиб қолган истехзоли бир табассум билан,— менинг ўзимга ҳам ети ухлаб тушимга кирмаган нарсаларни гапириб беришади. Марья Абрамовна уйига таклиф қилиб, менинг бошимга тушган ва ё тушиши мумкин бўлган нарсаларни сўзлаб берди. Степан Степанович ҳам қай йўсинда ҳикоя қилиб беришни менга ўргатди. Умуман саргузаштга бой одам бўлиш жуда соз экан (мен ҳозир саргузаштга бой кишиман), ҳали униси, ҳали буниси таклиф қиласди, тушимга кирмаган нарсаларни ўзимга гапириб беришади.

Наташа жилмайди ва Пьерга бир нима демоқчи бўлди.

— Сиз Москвада,— деб княжна Марья Наташанинг сўзини оғзидан олди,— икки миллион сўм зарар кўрибсиз деб эшитдик. Шу гап ростми?

— Икки миллион йўқотган бўлсан ҳам, лекин уч ҳисса бой бўлдим,— деди Пьер.

Хотинининг қарзи ва иморат солиш зарурати моддий аҳволини хийла ўзгартирган бўлса ҳам, Пьер давлатим уч ҳисса ортди деб юрар эди.

— Энг шубҳасиз ютуғим — бу озодликдир,— деб Пьер жиддий тарзда сўз бошлади, бироқ бу ҳақда гапириш жуда худбинлик бўлишини сезиб, дарҳол ниятидан қайтди.

— Иморат соляпсизми?

— Ҳа, Савельич солиш керак дейди.

— Москвада юрган кунларингиз графинянинг вафотини эшитмаганмидингиз? — деб княжна Марья, сўради-ю, дарҳол қизариб кетди, чунки мен озод бўлдим деган гапни айтганидан кейин, княжнанинг бундай савол бериши унинг сўзларига ўзи назарда тутмаган маънони бериши мумкин эди.

Пьер озодлиги ҳақидаги фикрга княжна Марья берган изоҳни ноқулай деб билмади шекилли:

— Йўқ, эшитмовдим,— деди.— Бу хабарни мен Орёlda эшитдим, аммо бу мени қанчалик ҳангуманг қилганини сиз тасавур қилолмайсиз. Биз-ку иноқ эр-хотин эмасдик,— деб тез-тез сўзлаб кетди ва Наташага бир қиё боққач, хотини ҳақида нима дёркин деб қизиқсиниб турганини пайқади.— Лекин бу ўлим мени тамоман гангитиб қўйди. Икки киши уришганда ҳамиша иккаласи ҳам айбор бўлади. Лекин вафот этган одам қаршисида киши ўзини минг карра гуноҳкор сезади. Яна қандоқ вазиятда ўлганини айтмайсиз... на бир ёр-дўст ва на бир тасалли бера-диган киши. Мей жуда-жуда ачинаман,— деб Пьер гапини тугатди ва бу гаплар Наташага ёққанини унинг очилиб кетган чеҳрасидан англаб, мамнун бўлди.

— Мана, тагин бўйдоқ ва қаллиғиз,— деди княжна Марья.

Пьер бирдан қизариб кетди ва анчагача Наташага қаролмай қолди. Ў журъат этиб қараганида, назарида, Наташа бепарво, жиддий ва ҳатто нафратлангандай кўринди.

— Сиз Наполеонни кўриб, у билан гаплашган эмишсиз деб эшитди^к, шу гап ростми? — деб сўради княжна Марья.

Пъер қулиб қўйди.

— Ҳеч қачон кўрганим йўқ. Асир тушишни одамлар Наполеонга меҳмон бўлиш деб тушунишади доим. Кўриш у ёқда турсин, унинг ҳақида бирон сўз эшитганим йўқ. Менинг улфатларим тубанроқ қишилар эди.

Овқатланиб бўлишди, бошда асирилигидан гапиришни хоҳламаган Пъер аста-секин ҳикоя қила кетди.

— Наполеонни ўлдирман деб Москвада қолганингиз рост-а? — деб сўради Наташа хиёл жилмайиб.— Сизни Сухарев минораси остида учратганимда мен буни билувдим, эсингиздами?

Пъер бунга иқрор бўлди ва шу саволдан бошлаб княжна Марья ва айниқса Наташанинг саволларига жавоб бериб, ўз саргузаштини батафсил, секин-аста ҳикоя қила бошлади.

Бошда ийманибина, истеҳзоли тарзда гапирди. (у ҳозир ҳаммага, айниқса ўзига шу тариқа истеҳзоли назар билан қарапди), лекин кейин сўз шахсан ўзи кўрган азоб-үқубатлар устига кўчганда беихтиёр қизишиб кетди ва кучли кечинмалар ёдига тушган киши каби тамкин бир ҳаяжон билан сўзлай бошлади.

Княжна Марья ёқимли бир табассум билан гоҳ Пъерга қарап эди, гоҳ Наташага. Унинг арзи-ҳолида княжна фақат Пъерни ва унинг олижаноблигини кўрар эди. Ҳикоянинг боришига қараб юзидағи ифода ўзгариб турган Наташа тирсакланиб ўтирас, бир дақиқа ҳам Пъердан кўзларини узмас ва худди ҳикоя қилинаётган нарсани у билан бирга бошидан кечиргандай бўларди. Наташанинг фақат кўз қарashi эмас, балки хитоблари ва бераётган қисқа-қисқа саволлари, бу ҳикоя билан Пъер нималарни англатмоқчи эканини тушуниб турганини кўрсатарди. У Пъер ҳикоя қилаётган нарсаларниги эмас, балки айтмоқчи бўлган ва сўз билан ифода қилолмаган нарсаларни ҳам тушунаётганлиги билиниб турарди. Пъер хотин билан бола воқеасини ва уларни қутқармоқчи бўлиб французлар қўлига тушганини қўйидаги тарзда ҳикоя қилиб берди:

— Бу бир даҳшатли манзара эди, болалар кўчаларда қолиб кетган, баъзи бирлари ўт ичидар... Кўз олдимда бир болани ёнғиндан қутқариб олишди. Хотин-қизларнинг кийим-кечагини тортиб олишар, қулоқларидаги исирғага чанг солишарди...

Пъер қизариб кетди ва бир оз жим қолди.

— Шу маҳал бир гуруҳ аскар келди-ю, талончилик қилмаган барча эркакларни, шулар жумласида мени ҳам олиб кетди.

— Сиз ҳаммасини айтмаётганга ўхшайсиз, бирон нарса қилган бўлсангиз керак,— деди Наташа ва жим бўлди,— бирон яхши иш қилган бўлсангиз керак.

Пьер ҳикоясини давом эттириди. У қатл воқеасини ҳикоя қиларкан, баъзи бир мудҳиш тафсилотларни ташлаб ўтмоқчи бўлди,-бироқ Наташа ҳаммасини айтиб берасиз деб туриб олди.

Пьер Карадаевдан сўз очди-ю (у ўрнидан туриб юра бошлиди, Наташа уни кўзлари-ла кузатиб турар эди), яна тўхтади.

— Йўқ, бу оми, тёйтак одамдан нималарни ўрганимни тасаввур қилолмайсиз.

— Кўймайман, гапириб берасиз,— деди Наташа.— Қаерда у?

— Уни менинг кўз олдимда отиб ташлаши.

Шундан кейин Пьер чекинишларининг сўнгги кунларини, Карадаевнинг касаллигини (Пьернинг товуши муттасил титрарди) ва унинг ўлимини гапириб берди. Ўз саргузаштларини Пьер ҳеч қачон шу йўсинда гапириб бермаган эди. Ўз бошидан кечирганлари ҳозир янги бир маъно касб этгандай бўлди. Пьер бу нарсаларни Наташага бошдан-оёқ ҳикоя қилиб бераркан, эркак кишининг сўзларини тинглаётган аёлларгина бағищлаши мумкин бўлган фавқулодда бир лаззатни туйиб ўтиради, бундай лаззатли ақли қисқа аёллар эмас (бу тоифа аёллар гапга қулоқ солиб ўтириб, қулоғига кираётган нарсаларни ўз ақлларини бойитиш ва мавриди келганда бошқаларга гапириб бериш, ё эшигтан нарсаларни билганларига қўшиб, кичкина ақлхоналарида ишлаб чиқарилган оқилона нутқларни тезроқ бошқаларга айтиб бериш учун қулоқларига кирган нарсани эсда сақлашга уринишади), балки фақат ақли расо аёллар, эркакларда бўлган энг яхши фазилатларни танлаб олиш ва ўзлаштириш қобилиятига эга бўлган ҳақиқий аёлларгина бағищлаши мумкин. Наташанинг бутун диққат-эътибори ўзи билмаган ҳолда Пьерда эди: Пьернинг на бирон калима сўзи, на товушининг хиёл титраши, на кўз қарashi, на юз мушакларининг билнар-билинмас учishi, на бирон ҳаракати — ҳеч нарсани кўздан қочирмаг эди. У Пьер айтишга улғурмаган сўзларни дарров пайқаб олар, Пьернинг руҳий оламидаги

сирру асрорлардан воқиф бўлиб, уларни очиқ турган қалбига жойларди.

Княжна Марья Пьер айтотган сўзларига тушуниб, унга ачиниб ўтирган бўлса ҳам, лекин бошқа бир нарсани кўриб ўтирас ва шу нарса унинг бутун диққат-эътиборини банд қилас эди, у Наташа билан Пьер орасида муҳаббат пайдо бўлаётганини ва булар баҳт-саодатга эришиши мумкинлигини кўрар эди. Бошига илк дафъа келган бу фикр княжна Марьянинг қалбини шодликка тўлдириди.

Кечаси соат уч эди. Официантлар хафа ва жиддий қиёфада шамларни алмаштиргани келишди, лекин ҳеч ким уларга эътибор қилмади.

Пьер сўзини тугатди: Наташа худди Пьер айтолмай қолган бошқа сўзларни уқиб олишга урицаётгандай ёниб турган кўзлари билан унга синчилаб қараб ўтирас, Пьер эса хижолат аралаш севинч билан ора-сира Наташага қараб қўяр ва суҳбат мавзуини ўзгартириш учун сўз қидиради. Княжна Марья ийдамасдан ўтиради. Соат уч бўлганлиги ҳам, ётадиган вақт бўлганлиги ҳам ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди.

— Кулфат — азоб-уқубат, дейишади,— деди Пьер.— Агар шу топда бирор мендан: асир тушишдан олдинги аҳволда қолишини истайсанми, ё ҳаммасини яна бир карра бошдан кечиришини истайсанми? — деб сўраса, азбаройи худо, яна бир мартаба асир тушиш ва от гўшти ейишни истардим, деб жавоб берардим. Назаримизда, ўрганиб қолган йўлимиздан бизни олиб ташлашса, дарров ҳамма нарса барбод бўладигандек кўринади, ваҳоланки, янги ва яхши нарса ўрганиб қолган йўлимиздан чиқсан тақдирдагина бошланади. Ҳаёт бор жойда баҳт-саодат ҳам бор. Олдинда жуда-жуда кўп баҳт бор. Шунга ишонинг,— деди у Наташага қараб.

— Рост айтасиз,— деди Наташа тамоман бошқа саволга жавоб бериб,— ҳаммасини яна бир карра бошдан кечирсан армоним йўқ эди.

Пьер диққат билан Наташага боқди.

— Ҳа, шундан бошқа тилғим йўқ,— деди яна Наташа.

— Нотўғри, нотўғри,— деб Пьер қичқириб юборди.— Тирик юрганилигим ва яшамоқ истаганлигим учун мён ҳам гуноҳкор эмасман, сиз ҳам.

Наташа тўсатдан бошини ушлаб йиғлаб юборди.

— Наташа, нима бўлди сенга? — деди княжна Марья..

— Ҳеч нарса, ҳеч нарса,— деб Наташа ёшли кўзла-ри билан Пъерга жилмайиб боқди.— Яхши қолинг, ёта-диган вақт бўлди.

Пъер ўрнидан туриб, хайр-маъзур қилди.

Княжна Марья билан Наташа, ҳар кунгидек, ётоқда учрашишди. Улар Пъер гапириб берган нарсалар ҳақида сўзлашишди. Княжна Марья Пъер ҳақида ўз фикрини айтмади. Наташа ҳам у тўғрида ҳеч нарса демади.

— Хайр, Мари,— деди Наташа.— Биласанми, мен кўпинча бир нарсадан қўрқаман: биз ўз ҳисларимизни поймол қилишдан қўрқандай уни (князь Андрейни) тилга олмаяпмиз ва оқибатда уни унутяпмиз.

Княжна Марья оғир, хўрсишиб қўйди ва шу билан Наташанинг гапи ҳақлигини тасдиқлади, аммо унинг фикрига қўшилмаганини айтди.

— Унтиб бўларканми? — деди у.

— Бугун ҳаммасини гапириб берганим бир томондан оғир, юрак-бағримни эзib юборган бўлса, иккинчи томондан жуда роҳат қилдим. Юрагимни бўшатиб олдим. Жуда-жуда яхши бўлди,— деди Наташа.— Пъер чиндан ҳам уни яхши кўрганига аминман. Шунинг учун ҳам унга гапириб бердим-да... Ёмон қилмадимми гапириб бериб? — тўсатдан қизариб-бўзариб сўради Наташа.

— Пъергами? Йўқ, нега ёмон бўларкан! У қандоқ олижаноб киши,— деди княжна Марья.

— Биласанми, Мари,— деди Наташа шўх бир табассум билан (княжна Марья кўпдан бери Наташанинг юзида бундоқ табассумни кўрмаган эди),— у худди арчилган тухумдай текис, ҳаммомдан чиққандай тоза бўлиб қолибди. Ҳаммомдан руҳи тозаланиб чиққандай. Шундоқ эмасми?

— Ҳм,— деди княжна Марья,— асир тушиб унинг фазилатлари хийла ошибди.

— Қалта сюртук кийиб олибди, соchlарини қирқтирибди, худди ҳаммомдан чиққанга ўхшайди-я... дадам ҳам ҳаммомдан чиққанда...

— Мен шуни биламанки, у (князь Андрей) ҳеч кимни Пъерчалик яхши кўрмас эди,— деди княжна Марья.

— Ҳа, лекин бу унга сира ўхшамайди. Бир-бирига ўхшамаган эркаклар иноқ бўлади дейишади. Шу гап рост бўлса керак. Ҳақиқатан ҳам Пъер унга сира ўхшамайди-я?

— Ўхшамайди, лекин бу ҳам ажойиб киши.

— Хайр, энди ётдик,— деди Наташа.

Ўша шўх табассум узоқ вақт Наташанинг юзидан аримади.

XVIII

Шу куни Пьер алламаҳалгача ухлолмади, у ўз бўлмасида у ёқдан-бу ёққа юрар, гоҳ мушкул бир масала ҳақида ўйлаётгандай қошларини чимириб, елкаларини қисиб, бирдан сесканиб кетар, гоҳ хушвақт жилмайиб кўярди.

У князь Андрей ҳақида, Наташа ҳақида, уларнинг орасида бўлган муҳаббат ҳақида ўйлар, гоҳ Наташанинг ўтмишига рашки келар, гоҳ бунақа бемаъни рашк учун ўзини койир, гоҳ кечиради. Эрталаб соат олтида ҳам у ҳамон уйда у ёқдан бу ёққа юриб турар эди.

«Нима қилай, шусиз мумкин бўлмагандан кейин, нима қилай? Демак, шундоқ бўлиши керак экан-да» деб ўйлади-ю, шоша-пиша ёчиниб, ўрнига кирди, у баҳтиёр ва ҳаяжонда, лекин илгариги шак-шубҳа ва иккиланишлардан асар қолмаган эди.

«Бу баҳт қанчалик эриш туюлмасин, қанчалик имкониятдан ташқари кўринмасин, унга эришмоқ, Наташа билан эр-хотин бўлниш учун тамоми чораларни кўрмоқ керак», деди Пьер ўзича.

Бундан бир неча кун бурун Пьер жума куни Петербургга жўнамоқчи эканинни айтиб қўйган эди. Пайшанба куни, уйқудаи уйғонганида, Савельич ҳузурига кирди ва йўлга керакли нарсаларни тайёрлаб қўйишга рухсат сўради.

Пьер беҳитиёр ўз-ўзидан: «Нега Петербургга? Петербурги нимаси? Петербургда ким бор экан? — деб сўради.— Ҳа, айтгандай, бир вақтлар, бу воқеадан олдин нима учундир Петербургга бормоқчи бўлган эдим,— деб эслади Пьер.— Нега бормайин? Балки борарман ҳам.— У мўйсафид Савельичга қараб: — қандоқ меҳрибон, ғамхўр киши бу, ҳеч нарсани унутмайди-я! — деди ичида.— Табассуми ҳам ёқимли.

— Савельич, ҳали ҳам озод қилишимни истамайсанми? — деб сўради Пьер.

— Тўрам, озод бўлиб ҳам нима қиласман? Жойлари жаннатда бўлсин, марҳум— графининг даврида ҳам шударгоҳда яшаган эдик, сизнинг даврингизда ҳам озор кўрганимиз йўқ.

— Бола-чақаларинг-чи ахир?

— Бола-чақалар ҳам сиздек жанобнинг сояи давлатида кунини кўриб юрибди, тўрам.

— Менинг ворисларим-чи? — деди Пьер.— Борди-ю, үйланиб қолсам... Шундоқ бўлиши ҳам мумкин,— деди у бенхтиёр жилмайиб.

— Кошки эди шундоқ бўлса, тўрам,— деди Савельич.

«Үйланиш жуда осон деб үйлайди бу,— деди ўзича Пьер,— Бу иш қай даражада мушкул, қай даражада хавфли эканидан бунинг ҳабари ҳам йўқ. Бу иш ё жуда вақтли бўляпти, ё жуда кеч... Тасаввур қилиш қийин!»

— Қани, буюрсинлар? Эртага жўнаш майллари борми? — деб сўради Савельич.

— Йўқ, кейинроқ кетмоқчиман. Ўзим айтаман. Сени безовта қилганим учун узр...— деди Пьер ва Савельич нинг табассумига қараб үйлади: **Энг** фалатиси шуки, ҳозир Петербургда менинг ҳеч кимим йўқлигини, аввал бу масалани ҳал қилиши кераклигини бу билмайди. Ё билади-ю, ўзини билмаганга соляптишимкин. Айтиб қўя қолайми? Бу нима деб үйларкин? — деб үйлади Пьер.— Йўқ, кейин фурсати келганда айтаман».

Эрталаб, чой ичаётган вақтда Пьер кекса княжнага кеча княжна Марья олдига бориб келганини айтиб,— биласизми, у ерда кимни кўрдим?! Наташа Ростовани кўрдим,— деди.

Княжна бу хабарни эшишиб, кўрган бўлсанг нима бўлти, бу ҳам Анна Семёновнани кўрганингдай бир гап, бунда бирон фавқулодда нарса йўқ, дегандай қилди.

— Сиз уни танийсизми? — деб сўради Пьер.

— Княжнани кўрганман,— деди кекса княжна. Ёш Ростовга уни унаштиришапти, деб эшиздим, шундай бўлса Ростовлар учун яхши бўларди. Улар бор-йўқларидан айрилган дейишади.

— Мен Ростовани айтяпман? — деди Пьер.

— Уша воқеа қулоғимга бир чалинувди. Жуда ачинарли.

«Ё тушунмаяпти, ё ўзини билмасликка соляпти,— деди ўзича Пьер.— Яххиси бунга ҳам айтмай қўя қолай».

Кекса княжна ҳам йўлда Пьерга керак бўлар деб ул-бул тайёрлаб қўйган экан.

«Ҳаммаси ҳам меҳрибон,— деди ўзича Пьер.— Бўлмаса, бу нарсалар билан шуғулланиб ўтиришнинг булар

учун ҳеч қизиги ҳам йўқдир. Ҳаммалари менинг ғамимни еяпти; шунисига ҳайрон қоласан».

Шу куни Пьернинг олдига шаҳар полиция бошлиғи келиб, Грановитая Палатадаги нарсалар эгаларига қайтариб бериләётганини ва Пьер ҳам ўз нарсаларини олиб келиш учун одам юбориши кераклигини айтди.

«Мана, масалан, буни олинг,— деб ўйлади Пьер полиция бошлиғининг юзига қараб,— қандоқ ёқимли, келишган офицер, кўнгли очиқлигини айтмайсизми! Арзимайдиган ишлар билан шуғулланиб юрибди-я. Тағин буни ҳаромхўр, бироннинг молидан ҳазар қилмайди дейишади. Бўлмаган гап! Борингки, ҳазар қилмасин, нима бўпти? Унинг суяги шу билан қотган. Бошқалар ҳам шундоқ қилиб юрибди-ку. Қандоқ истараси иссиқ кўнгилчан қиши, менга қараб жилмайиб турибди-я».

Пьер тушки овқат маҳалида княжна Марьяларникига кетди.

У куйиб кетган ҳовлилар орасидан, кўча бўйлаб бораркан, бу харобазорларнинг гўзаллигини кўриб ҳайрон қоларди. Уйларнинг мўрилари, кўчиб тушган деворлари ўз кўркамлиги билан Рейн ва Колизейни эслатади, улар бир-бирини тўсиб, маҳалла бўйлаб чўзилиб кетган. Йўлда учраб қолган извошчилар билан извошда ўтирганлар борми, ёғоч уй қураётган дурадгорлар борми, олиб сотар хотинлар ва дўкондорлар борми — ҳамма хандон чеҳра билан Пьерга қарап ва гўё: «Ана, ўзи ҳам келиб қолди! Ҳали кўрамиз оқибатини!» деб турарди.

Княжна Марьянинг ҳовлисига кираётганда Пьер кеча келиб Наташани кўрганим, у билан гаплашиб ўтирганим чакки бўлмадимикин, деб кўнгли бир оз хижил бўлди. «Балким менинг ўзимга шундай туюлаётгандир. Ичкарига кирсаму, у ерда ҳеч ким бўлмаса-чи? Бироқ остоңага қадам қўйиши биланоқ у ўз эркини йўқотиб қўйганини сезди-ю, бутун вужуди билан Наташанинг шу ерда эканлигини пайқади. Наташа ўша кечаги бурмали қора кўйлакни кийган, сочини ҳам айнан кечагидай тараган, лекин бутунлай ўзгариб қолган эди. Агар кеча Пьер княжнанинг олдига киртанди Наташа ҳозирги қиёфада бўлса, Пьер уни дарҳол таниган бўларди.

Пьер Наташани қизалоқлигига, кейин князъ Андрейнинг қаллиғи бўлиб юрган чоғларида кўрганида қандай бўлган бўлса, ҳозир айнан ўшандай эди. Унинг кўзларида саволомуз, қувноқ бир табассум ўйнаб туради;

юзида ёқимли ва ғалати — шўх мулойим бир ифода бор эди.

Пьер овқатланиб бўлиб, кечгача ўтираман деб ўйлаган эди, бироқ княжна Марья тунги ибодатга борадиган бўлиб қолди ва Пьер у билан бирга чиқиб кетди.

Эртасига ҳам Пьер эрталаб келди, тушликни еб, кечгача ўтириди. Княжна Марья билан Наташа меҳмоннинг келганига хуреанд эканликларидан қатъи назар, бу уй ўз меҳригиёси билан Пьерни ўзига тортаётганидан қатъи назар, улар ҳамма гапни кечгача гапириб бўлишди ва сұхбат мавзуи тез-тез ўзгариб, узила бошлади. Шу кеча Пьер шу қадар узоқ ўтириб қолдики, княжна Марья билан Наташа меҳмон қачон кетаркан, деб бир неча марта бир-бирига қараб қўйди. Пьер буни пайқаса ҳам ўрнидан туриб кетолмас эди. У хижолат бўлиб, ўнғайсизланаётган бўлса ҳам ўтираверди, чунки ўрнидан туриб кета олмас эди.

Княжна Марья ҳали-бери гап тамом бўлмаслигини билиб, ўрнидан турди ва бош оғриғим тутди, деб хайрлаша бошлади.

— Демак, эрта Петербургга жўнайсизми? — деди княжна Марья.

— Йўқ, кетмайман,— деди Пьер ҳайратомуз ва хафа бўлғандай.— Э, ха, Петербурггами? Эртага жўнайман, лекин хайрлашмайман. Ишларингиздан хабар олгани яна киарман,— деди у княжна қаршисида тикка тураркан, қизариб-бўзариб, чиқиб кетолмай.

Наташа унга қўл бериб, уйдан чиқиб кетди. Княжна Марья, билъакс, чиқиб кетиш ўрнига креслога ўтириди ва порлаб турган терам нигоҳи билан Пьерга жиддий тарзда синчилаб қаради. Бундан сал олдинги ҳоргинлигидан энди ном-нишон ҳам қолмаган эди. У худди узундан-узун бир гапига ҳозирлик кўраётгандай оғир хўрсинди.

Наташа уйдан чиқиб кетиши билан Пьернинг уялинцирашидан ҳам, ўнғайсизланишидан ҳам асар қолмади, ҳаяжонли жонланиш унинг ўринини олди. У дарров креслони княжна Марьяга яқинроқ сурди.

— Ҳа, мен сизга шуни айтмоқчи эдим,— деди Пьер княжнанинг сўз билан эмас, кўз қарашиб билан берган саволига жавобан,— княжна, мен сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Нима қиласай? Умид боғлашим мумкиними?

Княжна, дўстим, сўзимни тингланг. Мен ҳаммасини биламан, унга муносиб эмаслигимни ҳам биламан, ҳозир бу ҳақда гапириш нокулайлигини ҳам биламан. Лекин мен унга акадай бўлмоқчиман. Йўқ, мен буни... айтольмайман, бўлмайди...

У тапдан тўхтади ва юз-кўзини қўли билан артди.

— Гап шуки,— деди у равон гапириш учун бор кучини йигаётган бўлиб,— бу қизни қачондан бери яхши кўрганимни билмайман. Лекин умрим бино бўлиб шундан бошқасини севган одам эмасман. Уни шу қадар яхши кўраманки, ҳаётни усиз кўз олдимга келтиромайман. Унга муҳаббат изҳор қилгани ҳозир журъат этолмайман; лекин унинг менга тегиши мумкинлиги ва мен бу имкониятни қўлдан бериб қўйишм мумкинлиги... менга... тинчлик бермайди. Айтинг, умид қилсан бўладими? Айтинг, нима қиласай? Жон княжна,— деди у бир оз жим тўргандан сўнг княжна жавоб қайтармагандан кейин унинг тирсагига қўлйни тегизиб.

— Мен сиз айтган гапни ўйлаб ўтирибман,— деди княжна Марья.— Менга қаранг. Сиз ҳозир унга муҳаббат ҳақида гапирсангиз бўл...

Княжна Марья сўзини чала қолдирди. У ҳозир Наташага муҳаббат ҳақида гапирсангиз бўлмайди, демоқчи бўлди-ю, лекин тили бормади, чунки Наташанинг учундан бери тамоман ўзгариб қолганидан билдики, Пьер ҳозир муҳаббат изҳор қилса, Наташа хафа бўлиш у ёқда турсин, балким аксинча, суюниб кетади ва унинг тилакорзузи ҳам ҳозир шу.

— Ҳозир буни унга айтиб... бўлмас,— деди ҳар қалай княжна Марья.

— Нима қиласай бўлмаса?

— Буни менга қўйиб беринг,— деди княжна Марья,— ўзим биламан.

Пьер княжна Марьянинг кўзларига қаради.

— Майли, майли...— деди у.

— Мен биламанки, Наташа сизни яхши кўради... яхши кўриб қолади,— деди княжна Марья ўз сўзини тузатиб.

Бу сўз княжнанинг оғзидан чиқиши биланоқ Пьер иргиб ўрнидан турди ва ўти ёрилгудай бўлиб княжнанинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Ростдан ҳам шундоқ деб ўйлайсизми? Умид қилсан бўлади дейсизми? Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Ҳа, менимча шундай,— деди княжна Марья табассум билан:

— Сиз Наташанинг ота-онасига хат ёзинг. Бу томонини эса менга ёйиб беринг. Вақт-соатини топиб мен у билан гаплашаман. Менинг ҳам тилагим шў. Қалбим ҳам шунга шаҳодат бериб турибди.

— Ҳеч ишонгим келмайди! Қандай баҳтиёрман! Сира ишонгим келмайди-я... Қандоқ баҳтиёрман! Йўқ, ишонмайман,— деди Пьер княжнанинг қўлини ўпарған.

— Сиз Петербургга кетаверинг, шундоқ қилганингиз маъқулроқ. Мен сизга хат ёзаман,— деди княжна Марья.

— Петербургга? Кетаверайми? Ҳа, майли, кетаман, лекин эртага кирсам майлимни?

Пьер эртасига хайрлашгани келди. Наташа аввалги кунларга қараганда сал кайфи йўқроқ эди. Лекин шу куни Пьер онда-сонда унинг қўзларига қаракан, ўзининг ҳам, Наташанинг борлигини ҳам сезмасдан, фақат баҳтли эканини сезарди холос.—Наҳот шундоқ бўлса? Йўғэ, ҳеч ишонгим келмайди, — дерди Пьер Наташанинг ҳар бир қарави, ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзидан қалби шодликка тўлиб.

У Наташа билан хайрлашаётганда, унинг озғин, ноzik қўлларини қўлига олиб, беихтиёр узоқроқ ушлаб қолди.

«Наҳотки шу қўл, шу юз, шу кўз, ҳозир менга буткул бегона бўлган хотинлик латофатининг хазинаси абадий менини бўлса, ўзимнинг аъзойи баданимга ўхшаш оддий бир нарса бўлиб қолса? Йўғ-э, бундай бўлиши мумкин эмас!..»

— Хайр, граф,— деди Наташа баланд товуш билан кейин шивирлаб: — Йўлингизга кўз тикиб тураман,— деди.

Бу оддий сўзлар, бу сўзларни айтиётган чоғдаги Наташанинг нигоҳи ва юз ифодаси икки ойгача Пьер учун битмас-туганмас хотиралар, орзулар ва ширин хаёллар манбаи бўлиб қолди. «Йўлингизга кўз тикиб тураман...» шундай деди-я! Оҳ, қандоқ баҳтлиман! Буни қаранг-а, баҳтим кулганини қаранг-а! — дерди Пьер ўз-ўзига.

XIX

Ҳозир Пьернинг қалбидаги ҳис-туйғулар Эленга ўйланмоқчи бўлиб юрган кунларидаги ҳис-туйғуларга сира ўхшамас эди.

Ҳозир Пьер ўша вақтдаги сингари ўзининг айтган сўзларини тақорорлаб ўсал бўлмас, ўз-ўзига: «Оҳ, нега бундоқ демадим. Нега ўшанда Эленга «je vous aime¹ деган гапни айтдим», деб ич этини ёмас эди! Ҳозир билъакс, Наташанинг айтган ҳар бир сўзини, ўзининг унга айтган сўзини хаёлида тақорорларкан, унинг қиёфаси ва табассумини бутун тафсилоти билан кўз олдига келтирас, унинг сўзларига ҳеч нарса қўшмас ва камайтирмас, балки қандоқ айтган бўлса, шундоқ тақорорлашни истарди. Ҳозир унинг кўнглида шу ишни бошлаб яхши қиляпманми, ёмон қиляпманми, деган шубҳа сира йўқ эди. Аммо гоҳо жуда мудҳиш фикр-хаёллар уни чулғаб оларди. Бунинг ҳаммаси тушим эмасмикин? Княжна Марья янгишмадимикин? Утакетган мағрур ва мутакаббир эмасмиканман? Мен-ку, ишонаман, борди-ю, княжна Марья Наташага шу гапни айтганда Наташа кулиб: «Жуда ғалати-ку! Ярглишибди! Наҳотки ўзининг кимлигини билмаса, у ким бўпти, бир тўпори одам-да, мен эсам?.. Тамоман бошқа, ундан жуда баландман», деб юборса-чи.

Фақат мана шу тариқа шубҳалар тез-тез Пьернинг хаёлига келарди. Ҳозир Пьер ҳеч қанақа режа ҳам тузмас эди. Келажак баҳти назарида жуда фавқулодда бир нарса бўлиб кўринар ва бу баҳтга эришдими, томом ундан кейин ҳеч нарса бўлиши мумкин эмасдай туяларди.

Пьер тўсатдан волаю шайдо бўлди қолди (ўзини шу нарсага қодирдигини Пьер сира билмас эди). Назарида ҳаётнинг барча маъно-моҳияти фақат ўзи учунгина эмас, балки бутун башарият олами учун унинг ишқ-муҳаббати ва Наташанинг унга муҳаббат қўйиш эҳтимолидан иборат эди. Баъзан назарида ҳамма фақат унинг келажак баҳти билан оворадай кўринарди. Баъзан назарида ҳамма ўзига ўхшаб шод-хуррам; лекин бу шод-хуррамликни яширишга уриниб, ўзларини бошқа иш билан машғулдай қилиб кўрсатаётгандай кўринарди. Ҳар бир сўз ва ҳар бир ҳаракатдан ўз баҳтиёргига бир ишора топарди. Аксар вақт Пьер дилидаги ризолигини ифода этаётган теран маъноли қараашлари ва масъуд табассумлари билан учрашган кишиларини ҳайратга соларди. Аммо бу одамлар унинг баҳтиёргидан беҳабар бўлиши мумкинлигини англа-

¹ Мен сизни севаман.

ганида, уларга чин қалбидан ачинар, улар шуғулланиб юрган нарсаларнинг ҳаммаси бош қотиришга арзимайдиган беҳуда, бемаъни нарсалар эканлигини бирон восита билан тушунтириб беришни истаб қоларди.

Агар Пьерга хизматга киришни таклиф қилиб қолсалар ёки бутун инсониятнинг баҳт-саодати фалон воқеанинг фалон хил тугашига боғлиқ деб ўйлаб, бирон умумий давлат ишиними ва ё урушга доир масаланими муҳокама этсалар, Пьер ҳамдардлик билдирувчи мулоийм табассум билан қулоқ солар ва ўзининг пала-партиш гаплари билан гапираётган кишиларнинг энсасини қотириб қўярди. Бироқ ҳаётнинг туб моҳияти, яъни Пьернинг ҳис-туйғуларига тушунгандай кўринган кишилар ҳам, унинг ҳис-туйғуларини англамаганликлари билиниб турган баҳтсиз кишилар ҳам, шу кеча-кундузлари унинг нур сочиб турган туйғулари ёлқинида шу қадар балқиб кўринардики, Пьер ким билан учрашмасин, дарҳол унинг ҳурматга лойиқ барча фазилатларини осонгина кўра биларди.

Пьер марҳум хотинининг ишлари ва қофозларини кўздан кечириб ўтирганида уни эслади-ю, фақат ҳозир ўзи билган баҳтни хотини билмай кетганига афсусланди холос. Янги вазифага ўтгани ва орден олғани учун ҳам шу кунлари айниқса мағрурланиб кетган князъ Василий Пьернинг назарида кишининг раҳмини келтирадиган меҳрибон ва уволгина бир мўйсафиб бўлиб кўринарди.

Пьер масъуд ва оциқи бекарор бўлиб юрган шу кунларини кейинчалик тез-тез эсларди. Шу кунлар мобайнида Пьернинг одамлар ва турли нарсалар ҳақида чиқарган хуросаси ўзи учун умрбод тўғри хуроса бўлиб қолди. Пьер одамлар ва нарсалар ҳақидаги бу нуқтаи назаридан кейинчалик воз чекиш у ёқда турсин, ҳатто, бийтъакс, қалбida шубҳа ва қарама-қаршиликлар туғилиб қолганда, у оциқи бекарор бўлиб юрган кунларда чиқарган хуросаларини эслар ва бу хуросалар ҳамма вақт тўғри бўлиб чиқарди.

«Балким ўша кунлари жуда ғалати ва кулгили кўрингандирман,— деб ўйларди Пьер,— лекин ўшанда у дараҷада девона эмасдим. Аксинча, ўша кунлари мен ақллироқ, зийракроқ бўлиб қолувдим, ҳаётда тушунишим керак бўлган ҳамма нарсага тушуњардим, чунки баҳт менига ёр бўлган эди».

Пьернинг девоналиги шундан иборат эдикни, у илгаригидай одамлардаги эҳтиромга сазовор фазилатлар деб

сталгани шахсий хислатларни топишга улгурмасдан, қалби уларга нисбатан муҳаббатга тўлиб-тошар ва ҳеч сабабсиз одамларни севиб, шубҳасиз уларда шу севғига арзийдиган фазилатларни ҳам топарди.

XX

Ўша биринчи оқшомнинг ўзидаёқ, Пьер кетгандан кейин Наташа истеҳзоли қувноқ табассум билан княжна Марьяга, «Пьер худди ҳаммомдан ҳозиргина чиққандай топ-тоза, сюргути ҳам қалтагина, сочини ҳам қисқа қирқтирган» деган дақиқадан бошлиб, кўнглида ўзига номаълум, лекин енгиг бўлмайдиган аллақандай пинҳоний бир түйғу уйғонди.

Наташа тўсатдан ўзгариб қолди: унинг қиёфаси ҳам, қадам ташлаши ҳам, товуши ҳам ўзгарди. Унинг ўзи кутмаган нарсалар — ҳаётнинг кучи, баҳт умиди юзага қалқиб чиқди-ю, ўз ҳаққи-хуқуқини талаб қилди. Илк кечанинг ўзидаёқ Наташа бошидан кечирган нарсаларнинг ҳаммасини унугтандек эди. Ўша кечадан бошлиб бирон марта ўз аҳволидан нолимади, кечирган қора кунлари ҳақида оғиз ҳам очмади ва келажак ҳақида кўнгилни шод этадиган режалар тузишдан қўрқмади. Пьердан камдан-кам гапирав, лекин княжна Марья ундан сўз очганда кўзларида аллақачонлар сўниб кетган ўт чақнаб кетар ва лаблари ғалати бир табассумдан жийирилиб кетарди.

Наташанинг ўзгарганини кўриб бошда княжна Марья ҳайрон қолди, лекин бунинг сабабига тушунгандан кейин кўнгли пича озор еди: «Наҳотки акамни шунчалик юзаки яхши кўрган бўлса, дарров унутиб юборди-я», — дерди княжна Марья ўзи ёлғиз ўтириб Наташадаги ўзгаришлар ҳақида ўйларкан. Аммо Наташа билан бирга ўтирганда ундан ўпкаламас ва уни таъна қилмас эди. Уйғониб қолган ва Наташани қамраб олган ҳаёт кучи афтидан княжна учун ҳам шу қадар енгиг бўлмайдиган, шу қадар ногоҳний әдики, Наташа билан бирга ўтирганда ҳатто ичидан ҳам ундан ўпкаламас эди.

Наташа янги ҳис-туйғуларга шу қадар кучли ва са-миимият билан берилган әдики, ҳозир ғам-андуҳдан узоқ-далигини яшириш у ёқда турсин, балки шод-хуррамлигини ҳам яширишга уринмас эди.

Кечаси Пьер билан гаплашиб бўлгандан кейин княжна Марья ўз бўлмасига кирганида Наташа уни остоида қарши олди.

— Айтдими? А? Айтдими? — деб сўради Наташа устма-уст. Унинг чеҳрасида хурсандлик ва айни замонда худди ўз хурсандлиги учун узр сўраётгандай аянч бир ифода бор эди.

— Эшик орқасидан бир қулоқ солайми деб ўйладиму, тагин фикримдан қайтдим, чунки гапириб беришингни билардим,— деди Наташа.

Наташанинг кўз қарашлари княжна Марья учун қанчалик тушунарли бўлмасин, қанчалик таъсири бўлмасин, унинг ҳаяжонини кўриб княжна Марья нақадар ачинмасин, барибир, Наташанинг бу гапи илк дақиқада княжна Марьяга жуда қаттиқ тегди. У акасини, унинг муҳаббатини хотирлади.

«Аммо на чора! Ўнинг бошқа иложи ҳам йўқ! — деб ўйлади княжна Марья ва маҳзун ва бир қадар жиддий қиёфада Пьер нима деган бўлса ҳаммасини Наташага гапириб берди. Пьернинг Пётербургга жўнамоқчи бўлиб турганини эшитиб, Наташанинг ҳуши бошидан учди.

— Петербургга! — деб такрорлади у худди тушунмагандай. Бироқ княжна Марьянинг юзидағи маҳзун ифодага кўзи тушгач, унинг сабабини англади-ю, йиглаб юборди.— Мари,— деди у,— ўргат, нима қиласай! Бе-фаросатлик қилиб қўймайин деб қўрқаман. Сен нима десанг, мен ўшандоқ қилишга тайёрман. Ўргат...

— Уни севасанми?

— Нега бўлмаса йиглаяпсан? Бахting — очилганига мен жуда хурсандман,— деди княжна Марья бу кўз ёшлилар туфайли Наташанинг гуноҳини батамом кечириб.

— Бу дарров бўладиган иш эмас, мавриди келар, лекин ўйлаб кўр, қандай баҳт: мен унинг хотини бўламан, сен бўлсанг Nicolasга тегасан.

— Наташа, ўтиниб сўрайман, бу хусусда оғиз очма. Гап сенинг устингда кетяпти.

Иккаласи ҳам жим қолди. Наташа:

— Петербургга бориб нима қиларкан энди? — деб юборди-ю, дарҳол ўзи бу саволига жавоб қайтарди: — Йўқ, йўқ, шундай бўлгани дуруст... Нима дединг, Мари? Шундай бўлгани дуруст-а...

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

12-йил урушидан кейин етти йил ўтди. Европанинг галаёнга келган тарих дengизи ўз соҳилларида таскин топди. Dengiz тинчигандай бўлди; лекин башарият оламини ҳаракатга келтирадиган сирли кучлар (уларнинг ҳаракатини белгилайдиган қонун-қоидалар бизга аён бўлмаганидан сирли бўлиб кўринади) ҳануз жунбушда эди.

Тарих дengизининг сатҳи жим тургандай кўринса ҳам башарият олами, вақтнинг ҳаракати сингари тинмай ҳаракатда эди. Мухталиф гуруҳлардан таркиб топган одамлар туркуми бир жойга тўпланмоқда, яна тарқалмоқда; янги давлатларнинг бунёдга келиши эскиларининг бузилиши, халқларнинг бир жойдан бошқа жойга силжиши учун омиллар ҳозирламоқда эди.

Тарих дengизи илгаригидай бу соҳилдан у соҳилга шиддат билан урилмасдан, ўз қаърида қайнамоқда эди. Тарихий сиймолар илгаригидай тўлқиннинг сиртида қирғоқдан-қирғоққа урилмай, гўё бир ерда айланаштадай эдилар. Илгарилари қўшин бошида туриб, омманинг ҳаракатини урушлар, сафарлар, жанглар ҳақидаги буйруқлари орқали акс эттирган тарихий сиймолар ҳозир қайнаб турган ҳаракатни сиёсий ва дипломатик мулоҳазалар, қонунлар, трактатлар воситаси-ла акс эттироқда эди.

Тарихий шахсларнинг мана шу фаолиятини тасвирлайдиган тарихчилар уни реакция деб аташади.

Тарихчилар *реакция* деб агалган нарсанинг сабабчиси қилиб кўрсатган тарихий шахсларнинг фаолиятини тасвирларкан, уларнинг бўйнига жуда катта айб қўйи-

шади: ўша замоннинг энг машҳур шахслари Александр I билан Наполеондан бошлаб, то т-те Staël, Фотий, Шеллинг, Фихте, Шатобриан ва бошқаларгача,— ҳаммаси тарихчиларнинг шафқатсиз ҳукмига дучор бўлиб, *тараққёт ёки реакцияга* қўшган ҳиссаларига қараб ё оқланадилар, ё қораланадилар.

Уларнинг ёзишича, Россияда ҳам ўша замонда реакции юз берган ва бу реакция асосан Александр I нинг, яъни мазкур тарихчиларнинг тасвирига кўра, ўз салтанатида либерал ташабbusларнинг сабабкори ва Россиянинг ҳалоскори бўлмиш ўша Александр I нинг айби билан юз берган.

Ҳозирги рус китобларида, гимназистлардан тортиб тарихчи олимларга қадар бирон сдам йўқки, ўз салтанатининг шу даврида қилган истўғри ҳатти-ҳаракати учун Александрга таъна тоши отмаган бўлсин.

«У фалон нарсани бундай ҳал қилиши керак эди. Фалон ишни қилиб яхши қилди, фалон ишни қилиб чакки қилди, ўз салтанатининг биринчи даврида ва 12-йилда жуда одилона ишлар қилган эди, лекин Польшага конституция бергани, Муқаддас Иттифоқ тузгани, ҳокимиётни Аракчеевга бериб қўйгани, Голицин ва тассаввүфни ёқлагани, кейин Шишков ва Фотийни қўллагани чакки бўлди. Армиянинг урушга доир ишларига ўзи раҳбарлик қилгани яхши бўлмади, Семёнов полкини тарқатиб юборгани ёмон бўлди ва ҳоказо...»

Башарият оламининг баҳт-саодати нимада эканлигини биламан дегац тарихчилар Александр гарданига қўйган ҳамма айбларни санаб чиқиш учун ўн лист китоб ёзиш керак бўлар эди,

Бу таъна-маломатлар нимадан иборат?

Александр I нинг тарихчилар маъқул топган ишлари — масалан, ўз салтанати даврида амалга оширган либерал ташабbusлари, Наполеонга қарши кураши, 12-йилда кўрсатган сабот-матонати ва 13-йилда қилган юриши — буларнинг ҳаммаси бир манбадан — яъни Александрни Александр қилган ўша қон, ўша тарбия, ўша ҳаёт шароитидан келиб чиққан эмасми? Ахир унинг тарихчилар ноўрин деб топган ҳатти-ҳаракатлари: Муқаддас Иттифоқ ҳам, Польшани қайтадан тиклаши ҳам, 20-йиллардаги реакция ҳам шу манбадан келиб чиққан эмасми?

Бу таъна-маломатларнинг моҳияти нимадан иборат?

Буларнинг моҳияти шундан иборатки, Александр I

дек тарихий шахс, гўё ўзига қаратилган тарихий шуоларнинг кўз қамаштирадиган зиёсининг фокуси — марказида турган, инсон боласи эришмоғи мумкин бўлган ҳокимиятнинг энг юқори чўққисида турган шахс; дунёда ҳокимиятнинг ажралмас йўлдоши бўлган энг зўр фитнафасодлар, ёлғонлар, хушомадлар, хом ҳаёллар таъсири остида бўлган шахс, ҳаётининг ҳар бир дақиқасида Европада юз бериши мумкин бўлган воқеалар учун ўзини масъул сезган шахс; уйдирма эмас, балки бошқалар сингари ўз хулқу автори ва эҳтиросларига эга бўлган, эзгулик, гўзаллик, ҳақиқатга интиладиган тирик бир шахс — бундан эллик йил муқаддам аҳли фазл бўлиш у ёқда турсин (бунинг учун тарихчилар ундан ўпкалашмайди), балки инсоният баҳт-саодатига ёшлигидан илму фанга берилиб, китоблар мутолаа қилган, лекциялар тинглаган, китоб ва лекцияларда ўқиганини дафтарига кўчирган ҳозирги профессорлар нуқтаи назаридан қарамас эди.

Борингки, Александр І бундан эллик йил муқаддам ҳалқларнинг баҳт-саодати нимадан ибораглиги масаласида ҳато қилган бўлсин, унда Александрни қоралаган тарихчиларнинг ҳам инсоният баҳт-саодати ҳақидаги нуқтаи назари бирмунча вақтдан кейин нотўри бўлиб чиқади деган ҳолосага келиш мумкин. Шундай деб фарз қилиш жуда табиий ва зарурийdir, чунки инсоният олами тараққиётини кузатганда биз йил сайин янги муаррих майдонга келиши билан башарият баҳт-саодати ҳақидаги нуқтаи назар ўзгарганини кўрамиз, натижада, ўн йил бурун хайр деб ҳисобланган нарса, ўн йилдан кейин шарга айланади; ё аксинча бўлади. Бу ҳам у ёқда турсин, биз тарихда айни бир вақтда нима хайр, нима шар эканлиги ҳақида бир-бирига батамом зид бўлган фикрларни учратамиз: бирорлар Польшага берилган конституция ва Муқаддас Иттифоқни, Александрнинг хизмати деб айтса, бошқалар буни Александрнинг қусури деб билади.

Биз Александр билан Наполеоннинг фаолияти фойдали ё зарарли бўлган эди, деган гапни айттолмаймиз, чунки биз у фаолиятларнинг нимага фойдаси ва нимага зарари текканини билмаймиз. Агар бу фаолият бирон кишига ёқмаган бўлса, фақат шунинг учун ёқмаганки, унинг хайр ҳақидаги тор тушунчаси бу фаолиятга уйғун келмаган. 12-йилда отамнинг Москвадаги ҳовлиси бузилмагани менга хайрли иш бўлиб кўринадими, ё рус қўшинларининг шон-шуҳратими, ё Петербург ва бошқа шаҳарлардаги

университетларнинг гуллаб-яшинаши, ё Польшанинг озодлиги, ё Россиянинг қудрат иқтидори, ё Европанинг мувозанати, ё Европадаги маълум маърифат — тараққиёт хайрли иш бўлиб кўринадими, мен шу нарсани эътироф қилишим керакки, ҳар қанақа тарихий шаҳснинг фаолиятида, бу мақсадлардан ташқари, яна бошқа, менинг ақлим ожизлик қиласидиган умумий мақсадлар ҳам бўлган.

Лекин фараз қилайликки, фан деб аталган нарса барча зиддиятларни келиштира олиш имкониятига эга ва унинг қўлида тарихий шахслар ҳамда ҳодисалар учун яхшилик нима, ёмонлик нима эканини ўлчайдиган ўзгармас бир ўлчов бор.

Фараз қилдикки, Александр ҳамма ишни бошқача қилиши ҳам мумкин бўлсин. Фараз қилдикки, Александр ўзини айблаётган, башарият оламининг сўнгги мақсадини биламиз деб гап сотаётган кишиларнинг кўрсатмасига биноан, ўшалар тавсия этган халқчилик, озодлик, тенглик ва тараққиёт программаси бўйича (бундан янгиси бўлмаса керак!) иш ҳам тутсин. Фараз қилдикки, бу программани амалга татбиқ этиш мумкин, шундай программа тузилган ва Александр ўшангага асосан иш тутган бўлсин. Унда ҳукуматни ўша замондаги тутган йўлига қарши курашаётган кишиларнинг фаолияти, яъни тарихчиларнинг яхши ва фойдали деб топган ишлари нима бўларди? Унда бундай фаолият ҳам бўлмас, ҳаёт ҳам бўлмас эди; ҳеч нареа ҳам бўлмас эди.

Агар башарият оламини ақл-идрок идора қиласи, деб фараз қилсақ, унда ҳаёт имконияти йўққа чиққан бўларди.

II

Агар тарихчилар сингари буюк сиймолар инсониятни маълум мақсадларга олиб боради, бу мақсад Россия ёки Франциянинг буюклиги; ёки Европанинг мувозанатини таъмин этиш, ё эса инқилоб ғояларини тарқатиш, ёнки умумий тараққиёт ва ё бошқа нарсадан иборат деб фараз қилинса, унда тарихий воқеаларни *тасодиф* ва даҳо ҳақидаги тушунчасиз изоҳлаш қийин.

Агар -ҳозирги асрнинг бошларида Европада бўлиб ўтган урушларнинг мақсади Россиянинг буюклигини таъминлашдан иборат бўлган бўлса, унда олдинги урушлар ва истилолар бўлмаса ҳам бу мақсадга эришмоқ мумкин эди. Агар мақсад Франциянинг буюклиги бўлса,

бу мақсадга инқилобсиз ва империясиз ҳам эришса бўларди. Агар мақсад ғоя тарқатиш бўлса, бу вазифани матбуот солдатлардан кўра яхшироқ бажариши мумкин эди. Агар мақсад маданиятни тараққий эттириш бўлса, унда маданиятни тарқатмоқ учун хунрезлик қилиш, одамларнинг мол-давлатини талон-торож қилишнинг ҳеч ҳожати йўқ, бу мақсадга бошқа, осонроқ воситалар билан ҳам эришиш мумкин эди, деб фараз қиласа бўлади.

Хўш, нега бу шунаقا бўлиб, бошқача бўлмади?

Чунки бу тасодифан шундоқ бўлиб қолди.

«Тасодиф вазиятни вужудга келтирди, доҳий эса шундан фойдаланди» — дейди тарихчилар.

Хўш, *тасодиф* нима? *Даҳо* нима?

Тасодиф ва *даҳо* деган сўзлар ҳақиқатда мавжуд бўлган нарсани ифода этмайди, шунинг учун ҳам уларни таърифлаб бўлмайди. Бу сўзлар воқеаларни англаш дарражасини ифода этади. Лекин фалон воқеа нима учун содир бўлганини билмайман; билолмайман, деб ўйлайман; шунинг учун бошимни қотириб ўтирмасдан, бу тасодиф деб қўя қоламан. Мен умумбашар хоссасига мутаносиб бўлмаган ишни вужудга келтирган кучни кўраман: нима учун Су шундоқ бўлганини билмайману, *даҳо* деб қўя қоламан.

Чўпон ҳар куни кечқурун алоҳида оғилга қамаб, бўрдоқига боқаётган ва бошқа қўйлардан икки баравар семирган қўйи қўтандаги бошқа қўйларга даҳо бўлиб қўриниши мўмкин. Ҳар куни кечқурун, атайлаб шу қўйнинг умумий қўрага эмас, алоҳида оғилга кириб ем ейиши ва семириб, ёғ босгандан кейин гўштга сўйилиши даҳолик билан бир қатор фавқулодда тасодифларнинг ҳайратнлиз тарзда қўшилиши бўлиб қўриниши керак.

Лекин агар қўйлар бу ишларнинг ҳаммаси уларнинг қўйлик мақсадларига эришиш учун қилинаётганини ўйлашдан воз кечсалар, ўз ҳаётларида содир бўлаётган воқеалар улар учун маълум бўлмаган мақсадларга хизмат қилишини фараз қиласалар, бўрдоқига боқилган қўйнинг бошига келган ишда бир изчиллик ва бирлик борлигини дарҳол кўра олардилар. Улар қўй нима мақсадда семиртирилганини билишмаса ҳам, ҳар ҳолда, қўйнинг бошига келган нарсалар сабабсиз, бекордан-бекорга содир бўлмаганини биладилар, унда *тасодиф* ва *даҳо* тўғрисидаги тушунчаларга ҳожат қолмайди.

Фақат энг яқин ва тушунарли мақсадларни билишдан

воз кечилганда ва сўнгги мақсадни билиш муюссар бўлмаслигини эътироф қилингандагина тарихий сиймоларнинг ҳаётидаги изчилликни ва мақсадга уйғунлигини кўришимиз мумкин; улар амалга оширган ишларнинг умумбашар хоссасига мутаносиб бўлмайдиган сабаблари борлиги аён бўлади ва бизга *тасодиф* ва *даҳо* деган сўзларнинг ҳожати қолмайди.

Агар биз Европа ҳалқлари нима учун ғалаён кўтарганини билмаймиз, лекин аввал Францияда, ундан кейин Италия, Африка, Пруссия, Австрия, Испания ва ниҳоят, Россиядаги хунрезлик фактларинигина биламиз, ҳалқларнинг ғарбдан шарққа, кейин шарқдан ғарбга қараб қилган ҳаракати шу воқеаларнинг умумий моҳиятини ташкил қиласди, деб эътироф қилсан, унда бизга Наполеон билан Александрнинг хулқ-авторида бирон *фағқулодда*, доҳиёна хусусият ахтариш у ёқда турсин, балки бу иккала шахсни бошқа оддий кишилардан ажратиб тасаввур қилиш ҳам қийин бўлади; буларнинг шу даражага кўтарилишига сабаб бўлган кичкина воқеаларни *тасодиф* деб изоҳлашга эҳтиёж қолмайди, шу билан бирга бу кичкина воқеаларнинг ҳаммаси зарурий бўлганлиги очиқ-ойдин бўлиб қолади.

Агар биз охирги мақсадни билишдан воз кечсак, шу нарсани очиқ-ойдин англаймизки, ҳеч бир ўсимлиқка унинг ўзига хос ранг ва ўзи берадиган уруғдан бошқа мувофиқроқ ранг ва уруғ ўйлаб толиш мумкин бўлмагани сингари, ўтмишлари айнан бир хил бўлган ва олдиларида турган вазифага барча майда-чуйда тафсилотлари билан бу даражада мувофиқ бўлган бошқа икки шахсни ўйлаб толиш ҳам қийин.

III

Хозирги асрнинг бошларида Европада содир бўлган асосий ва мұҳим воқеалар Европа ҳалқлари оммасининг ғарбдан шарққа, ундан кейин шарқдан ғарбга қараб қилинган жанговар юришларидан иборатdir. Бу ҳаракатга ғарбдан шарққа қараб қилинган ҳаракат сабабчи бўлди. Фарбий мамлакатлар ҳалқларининг Москвагача қилган жанговар юришлари амалга ошмоғи учун 1) уларнинг шарқдаги урушқоқ гуруҳлар билан тўқнашишга бардош бера оладиган катта бир жанговар гуруҳга бирлана олишлари; 2) шу маҳалгача ҳукмрон бўлиб келган

анъана ва урф одатлардан воз кечишлари; 3) жанговар юриш чогида тепаларида шу ҳарақат вужудга келган замони юз бериши мумкин бўлгани алдамчилик, қатл ва го'ратларни ҳам ўзи, ҳам булар учун жойиз деб биладиган одам туриши керак эди.

Француз инқилобидан бошлаб етарли даражада катта бўлмаган эски гуруҳ емирила бошлайди; эски анъана ва урфу одатлар бекор бўлади; қадам бақадам янги ҳажмдаги гуруҳлар, янги урфу одат ва анъаналар вужудга келади ва бўлажак ҳарақатнинг бошида туриб, содир бўлиши мумкин бўлган воқеаларнинг барча масъулиятини ўз бўйниг а оладиган одам тайёрланади.

Ақидаси, анъанаси, урфу одати, асл наасаби номаълум, ҳатто француз бўлмаган бир шахс Францияни ғулгулага солиб турган барча партиялар орасидан гўё жуда ғалати бир тасодиф билан ўтиб олади-да, уларнинг бирон-тасига қўшилмасдан, энг кўзга кўринарли мавқени ишғол қиласи олади.

Шерикларининг нодонлиги, душманларининг заиф ва ногиронлиги, ёлғонни қийиб юбориши, маҳдуд мутакаб-бирлиги уни армияга бошлиқ қилиб кўтаради. Йтальян армиясидаги солдатларнинг саралиги, душманларининг урушишдан бўйин товлаши, ўзининг густоҳлиги ва кибрҳавоси унга ҳарбий шухрат ато қиласи. Сонсаноқсиз тасодиф ҳамиша унга ёр бўлади. Француз ҳукмдорларининг ғазабига гирифтор, бўлиши ҳам унинг фойдаесига хизмат қиласи. У ўзининг азалдан белгиланган йўлини ўзгартиришга мубаффақ бўломайди: уни Россияда хизматга олишмайди, Туркияда ҳам ишга киролмайди. Италия урушида бир неча марта ажал грибонидан ушлаб олади, лекин ҳар дафъа кутилмаган бир тарзда омон қиласи. Унинг шон-шуҳратини кўкка совуриши мумкин бўлган рус қўшини, мухталиф дипломатик мuloҳазаларга кўра, у Европада бўлган чоғда у ерга қадам босмайди.

У Италиядан қайтган чоғда Париж ҳукумати шундай бир инқирозга учраган эдики, бундай ҳолатда ҳукумат ҳайъатида бўлган шахс албатта беном-нишон бўлиб номи ўчиб кетарди. Унинг учун бу хатарли ҳолатдан чиқиш йўли ўз-ўзидан топилади: у ўйлаб-нетиб ўтирасдан, ҳеч қандоқ мuloҳазага бормасдан бехуда ва бемаъни Африка экспедициясини уюштиради. Яна ўша тасодиф дегани нарса унга ёр бўлади.

Қамал қилиб олиб бўлмайдиган Мальта қалъаси битта

ҳам ўқ отмасдан таслим бўлади. Унинг эҳтиёtsизлий билан берилган буйруқлари муваффақият қозонади. Кейин чалик биронта ҳам қайиқни ўтказмаган душман флоти бутун бошлиқ бир армияни ўтказиб юборади. Деярли қуролсиз бўлган Африка аҳолисининг бошига бир дунё кулфатлар ёғилади. Бу ёвузликларни амалга ошираётган қишилар, айниқса уларнинг йўлбошчиси бу жуда аломат иш бўлди, бу Қайсари Рум ва Искандар Зулқарнайнинг ишлари сингари шарафли иш бўлди, деб ўзини ишонтиради.

Бирон ёмон ишдан қайтиш у ёқда турсин, балки қилган ҳар бир жиноятидан фахрланишдан иборат бўлган шуҳрат ва буюклик идеали ва бу жиноятга тушуниб бўлмайдиган фавқулодда бир маъно бёриш, ҳам ўзи ва ҳам итоатидаги одамларга дастур бўлган идеал Африка саҳроларида камол топади.

У нима ишга қўл урмасин, ҳаммаси муваффақият билан анжом топади. Вабо унга юқмайди. Асиrlарни шафқатсизлик билан ўлдириши унинг учун қусур ҳисобланмайди. Африкадан, ёмон ахволга тушиб қолган шерикларининг олдидан ҳеч сабабсиз, болаларча енгилтаклик ва уятсизлик билан кетиб қолиши унинг хизмати қилиб кўрсатилади ва душман флоти яна уни иккинчи мартаба қўлдан чиқариб юборади. У муваффақият билан амалга оширган жиноятларидан буткул маст бўлиб, ўз ролини бажаришга бел боғлаб, ҳеч қандай мақсад-муддаосиз Парижга қайтганида, бундан бир йил муқаддам уни маҳв этиши мумкин бўлган республика ҳукумати батамом бузғунликка учраган эди, шундоқ вазиятда унинг Парижда бўлиши, ҳеч бир партия билан алоқаси бўлмаган шахснинг Парижда бўлиши энди фақат унинг кўтарилишига сабаб бўла оларди холос.

Унинг ҳеч қанақа режаси йўқ, у ҳамма нарсадан ҳадикシリяди, лекин партиялар унга маҳкам ёпишиб, ицтирок этишини талаб қилишади.

У ўзи якка-ёлғиз Италия ва Мисрда камолга эриштирган шуҳрат ва буюклик идеали билан, ўзига девоналарча бино қўйиши, бекиёс жиноятлари, ёлғонни рост қилиб гапириши билан ўзи якка-ёлғиз бўлажак воқеаларни оқлай оларди.

Бу одам ўзини кутиб тургани жой учун керак, бинобарин, унинг истак-иродасига қарамасдан, ланж бўлса ҳам, режаси бўлмаса ҳам, устма-уст хатолар қилаётган

бўлса ҳам, ҳукуматни қўлга олиш мақсадида уюштирилаётган суйқасдга жалб этилади ва бу суйқасд муваффақият билан тамом бўлади.

Қўярда-қўймай, уни ҳукмдорлар мажлисига киргизишади. У ўтакаси ёрилиб, қочи́шга уринади, ўзини ҳушдан кетганга солади, ўзини ҳалок қилиши мумкин бўлган сафсата гапларни айтади. Бироқ Франциянинг илгари зийрак ва мағрур бўлган ҳукмдорлари давларини суребўлганларини сезиб, ундан баттар мулзам бўлишади-да, ҳокимиятни сақлаб қолиш ва уни маҳв этиш учун лозим бўлган сўзлар ўрнига тамоман бошқа гапларни гапиришади.

Тасодифлар, миллион-миллион *тасодифлар* ҳокимиyatни унинг қўлига олиб беради ва ҳамма худди маслаҳатлашиб қилгандай, шу ҳокимиятнинг барқарор бўлишига кўмаклашади. *Тасодифлар* унга итоат қилаётган Франция ҳукмдорларининг хулқу авторини белгилайди; тасодифлар унинг ҳокимиятини эътироф этган Павел I нинг хулқу авторини белгилайди, *тасодиф* унга қарши тузилган суйқасдлар зарар етказиши ўқида турсин, балки унинг ҳокимиятини барқарор бўлишига хизмат қиласди. Тасодиф герцог Энгиенскийни унинг қўлига туширади ва у бехосдан герцогни ўлдириб, кейин бундан энг кучли бир восита сифатида фойдаланади, шундай қилишга менинг ҳаққим бор, чунки мен кучлиман, деб оломонни ионтирмақчи бўлади. Мана шу тасодифга кўра у бутун кучкүвватини Англия экспедициясига тўплайди, унинг бошига сув қувиши ва ниятларини барбод этиши керак бўлган экспедициядан батамом воз кечади, у қўққисдан Мак бошчилигидаги австриялекларга ҳужум қиласди ва улар жангсиз таслим бўлишади. *Тасодиф* билан даҳо ёр бўлиб, у Аустерлиц жангидаги ғалаба қозонади, тасодифан ҳамма, фақат француздар эмас балки Англиядан бошқа (Англия кейин рўй берган воқеаларга иштирок қилмайди) бутун Европа, ҳамма-ҳамма, илгари унинг жиноятларидан даҳшатга келган ва ундан нафратланиб юрганларига қарамай, унинг ҳокимиятини, ўз-ўзига берган номни, шуҳрат ва буюклик ҳақидаги идеалларини эътироф қилишади, бу идеаллар ҳамманинг назарига жуда ажойиб ва оқилона идеаллар бўлиб кўринади.

Фарб кучлари, худди олдинда турган ҳаракатни чамалаб, унга ҳозирлик кўргандай, 1805-чи, 6-чи, 7-чи ва 9-чи йилларда борган сайин кучайиб ва кўпайиб шарққа интий-

лади. 1811 йилда Францияда ташкил топган бир гуруҳ одамлар ўрта Европа халқлари билан бирлашади ва каттакон бир гуруҳ вужудга келади. Бу гуруҳ кўпайган сайнин ҳаракат бошида турган киши нима қилса, зўр бериб уни оқладай беришади. Буюк ҳаракатдан олдин ўтган ўн йиллик тайёргарлик даврида бу одам Европанинг барча тождорлари билан яқинлашиб олади. Миси чиқиб қолган дунё ҳукмдорлари Наполеоннинг шуҳрат ва буюклик ҳақидаги бемаъни идеалига бирон оқилона идеални қарши қўйишга ожизлик қилишади. Улар ўз разилликларини бир-бирлари олдида унга намойиш қила беришади. Пруссия қироли буюк шахснинг лутф-марҳаматига умидвор бўлиб, ўз хотинини унга пешкаш қиласди; Австрия императори бу одам қайсарлар қизини ўз ёторига қабул қилганини катта марҳамат деб билади: халқлар дину диёнатининг ҳомийси бўлмиш папа ўз динини шу буюк шахснинг мартабасини оширишга хизмат қилдиради. Ўзининг ро-лини бажаришга Наполеоннинг ўзидан кўра атрофидаги қишилар кўпроқ жон куйдиришади, улар Наполеонни ёдир бўлган ва содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларининг бутун масъулиятини ўз гарданига олишга тайёрлашади. У қандоқ ёмон иш қилмасин, қандоқ жиноят қилмасин, қанча ёлғон-яшиқ ишлатмасин, шу он атрофидаги шахслар уни буюк ишлар қилдига чиқаришади. Немислар атайлаб унинг шарафиға Йена ва Ауерштет кунини энг катта байрам қилишади. Унинг ўзигина эмас, балки авлод-аждоди, ака-укалари, ўгай ўғиллари ва божалари ҳам буюк бўлади. Ҳамма нарса унинг ақлини ўтмаслаштириш, уни даҳшатли ролга тайёрлаш учун қилинади. Шундоқ қилиб, ўз ролини бажаришга у тайёр бўлган вақтда, тегишли кучлар ҳам тайёр бўлади.

Шарққа қараб юриш бошланади, у сўнгги мақсадига эришади — Москва забт этилади. Пойтахт ишғол қилинади; рус қўшинлари Аустерлицдан бошлаб Ваграмга қадар бўлган илгариги урушларда нобуд бўлган душман қўшинларидан ҳам кўра кўпроқ қирилади. Бироқ тўсатдан шу маҳалгача Наполеонни устма-уст муваффақиятлар билан муттасил мақсадга томон олиб борган *тасодифлар* ва *даҳолик* ўрнида Бородинода орттирган тумовида бошлаб қаҳратон совуқ ва Москвани ёндириб юборган учқунгача сон-саноқсиз акс тасодифлар юз беради, *даҳолик* ўрнига мисли кўрилмаган ҳамоқат ва қабоҳат содир бўлади.

Истило олға қараб югуради, орқага қайтади, яна югуради ва барча *тасодиғлар* энди муттасил унинг фойдасига эмас, билъакс, зарарига хизмат қиласди.

Шарқдан ғарбга қарши ҳаракат бошланади ва бу ҳаракат илгариги ғарбдан шарққа қараб қилинган ҳаракатга ажойиб тарзда ўхшайди. Шарқнинг ғарбга юришидан олдин, 1805—1807—1809 йилларда катта ҳаракат вужудга келади: айнан ўша вақтдаги сингари одамлар каттакон гурухга тўпланишади: ўрта Европадаги ҳалқлар яна бу ҳаракатга қўшилади; ярим йўлда яна иккиланиш бошланади ва сўнгги мақсадга яқинлашган сайин яна ҳаракат суръати кучаяди.

Сўнгги мақсадга — Парижга етиб борилади. Наполеон ҳукумати ҳам, унинг қўшинлари ҳам тор-мор келтирилади. Наполеон ўз аҳамиятини йўқотади: унинг барча ҳатти-ҳаракатининг ифлос ва мурдорлиги очиқ-оидин бўлади; бироқ яна тушуниб бўлмайдиган тасодиф юз беради; Иттифоқдошлари уни ёмон кўришади, бошларига келган кулфатларни ундан кўришади; кучи ва ҳокимиятидан маҳрум бўлган, жиноят ва хиёнатлари фош этилган Наполеон энди уларнинг назарида бундан ўн йил муқаддам ва бир йил кейин қандоқ кўринган бўлса, шундоқ кўриниши, ғайри қонуний қароқчи деб танилиши керак эди. Бироқ аллақандай бир ғалати тасодифга кўра бу нарсани ҳеч ким кўрмайди. Унинг роли тамом бўлмайди. Ўн йил муқаддам ва бир йил кейин ғайри қонуний қароқчи ҳисобланган одам Франциядан икки кунлик масофадаги жазирага юборилади, унинг ихтиёрига яна бир гвардия берилади ва нима учундир, унга миллион-миллион пуллар тўланади.

IV

Халқ денгизининг пўртаналари босилиб, ўз соҳилинг қайта бошлайди. Бу буюк ҳаракатнинг тўлқинлари орқага чекинади ва тинчиган денгизда гирдобрлар вужудга келади ва дипломатлар шу гирдобрларда айланаб юриб, тўлқинни биз бостиридик, деб керилишади.

Аммо тинчиб қолган денгизда яна пўртана бошланади. Дипломатларнинг назарида бу пўртана янги кучларнинг хуружига уларнинг ўзаро келиша олмаганликлари сабаб бўлиб кўринади; улар ўз ҳукмдорлари орасида уруш бошланиб кетишини кутишади; вазият уларнинг назарида тузалмайдиганга ўхшаб кўринади. Бироқ тўлқин улар

кутган томондан кўтарилилмайди. Бу тўлқин илк ҳаракат амалга ошган нуқтадан — Париждан кўтарилади. Фарбдан бошланған ҳаракатнинг сўнгги тўлқини шалоплаб кўтарилади; бу тўлқин ҳал бўлмайдигандай кўринган дипломатик мушкулотларни ҳал этиши ва бу даврниңг жанговар ҳаракатларига хотима бериши керак эди.

Францияни хароб қилган одам ўзи якка-ёлғиз, ҳеч қандай сүиқасдисиз, аскарсиз Францияга қайтади. Ҳар бир қоровул ҳам уни қўлга тушириши мумкин эди, бироқ қўлга тушириш у ёқда турсин, ғалати бир тасодифга кўра ҳамма уни, бир кун бурун лаънатлар ўқиган ва бир ойдан кейин яна лаънат ўқиши аниқ бўлган шахсни шодхуррам қарши олади.

Бу шахс сўнгги бирикма ҳаракатни оқлаш учун ҳам керак эди.

Воқеа содир бўлади. Сўнгги роль ўйналади. Актёрга ечинишни, кўзига тортган сурма билан бетига суртган упа-эликни артиб ташлашни буоришади — унга ҳожат қолмайди.

Бу одам йиллар давомида ўз жасирасида, ўзи якка-ёлғиз аянч комедиясини ўйнаб юради, фисқу фасодлар уюштиради, ёлғон ишлатиб оқлашга ҳожати қолмаган қўлмишларини оқлайди, кўзга кўринмайдиган бир қўл уни идора қилган чоғларда одамлар уни кучли деб билгани рост эканлигини оламга кўрсатади.

Саҳна раҳбари драма тамом бўлгандан сўнг актёрни ечинтириб, бизга кўрсатди.

— Мана, ишонган нарсаларингни кўриб олинглар! Мана у, кўрдиларингми? Сизларни бу эмас, мен ҳаракатга келтирган эдим! — дейди.

Бироқ ҳаракат таъсиридан гангид қолган кишилар узоқ вақт буни англолмайди.

Шарқдан фарбга қараб қилинган қарши ҳаракат бошида турган Александр I нинг ҳаётида биз бундан ҳам кўпроқ изчиллик ва зарурат борлигини кўрамиз.

Шарқдан фарбга қараб қилинган ҳаракатнинг бошида ҳаммани кўланкада қолдириб турган шахсга нима керак?

Адлу адолатли бўлиши, майда-чуйда манфаатларга берилиб кетмасдан, узоқдан туриб Европа ишларига иштирок этиши керак; ўз ҳамсафлари — ўша замоннинг подшоҳларидан маънавий жиҳатдан бир погона баланд туриши керак; беозор ва жозибали шахс бўлиши; шахсан Наполеондан ҳақоратланган бўлиши керак эди. Бу-

ларнинг ҳаммаси Александр I-да мавжуд, буларнинг ҳаммасига унинг ўтишида юз берган сон-саноқсиз *тасодиғлар*: тарбияси, либераллик ташаббуслари, атрофида юрган маслаҳатгўйлари, Аустерлиц, Тильзит ва Эрфурт воқеалари замин бўлган.

Умумхалқ уруши даврида бу одам четга чиқиб туради, чунки унинг кераги йўқ. Бироқ Умум Европа уруш зарурати туғилиши биланоқ бу шахс дарҳол ўз ўринини ишғол қиласи ва Европа халқларини бирлаштириб, уларни мақсад сари олиб боради.

Мақсадга эришилади. Александр I сўнгги 1815 йил урушидан сўнг инсон боласи эришуви мумкин бўлган ҳокимиятнинг энг юқори чўқисига чиқиб олади. Хўш, бу ҳокимиятдан у қандай истифода этади?

Александр I Европада сулҳу амният барпо этган, ёшлик чоғларидан бошлаб ўз халқларининг баҳт-саодати учун жон куйдирган, биринчи бўлиб ўз вақтида либерал янгиликларни амалга татбиқ эта бошлаган, эндиликда энг буюк ҳокимиятга молик бўлган ва халқларни хушбахт қилиши мумкиндай кўринган бир вақтда, сургунда юрган Наполеон, агар қўлимда ҳокимиятим бўлса, башиятини қандай баҳтли қиласдим, деб гўдакларча мақтаниб ёлғон режалар тузиб юрган бир вақтда Александр I ўз бурчини ўтаб, паймонаси тўлаётганини сезади-да, тўсатдан бу хаёлий ҳокимиятнинг бир чақага арзимаслигини эътироф қиласи, ундан юз ўгиради ва бу ҳокимиятни ўзи нафратланиб юрган манфур кишилар қўлига топшишаркан, қўйидаги сўзларнигина айтади.

— «Бизга эмас, бизга эмас, сенинг номингга лойиқdir бу!» Мен ҳам сизларга ўхшаган одамман; қўйинглар, мен ҳам одамга ўхшаб яшайн, ўз жоним тўғрисида, худо тўғрисида ўйлайн.

Эфирнинг ҳар бир атоми — зарраси ҳам қуёшдек ўзича мустақил бир шар бўлиб, айни замонда буюклигига одам ақли ожизлик қиласдиган бир бутуннинг атоми — заррасини ташкил қиласи; худди шунга ўхшаш ҳар бир шахснинг ҳам ўзича мақсади бўлади ва айни ҳолда у инсонга мусассар бўлмайдиган умумий мақсадларга хизмат қилиш учун бу мақсадни юрагида олиб юради.

Гулга қўнган асалари болани чақиб олади. Бола асаларидан қўрқади ва асаларининг мақсади одамни чақишдан иборат деб ўйлайди. Шоир эса гулга қўниб, унинг

атрини сўраётган асаларини кўриб завқи келади, асаларининг мақсади гулнинг атрини сўриб олишдан иборат деб ўйлайди. Асаларичи бўлса, ари гулнинг чанги ва ширасини йигиб, уяга олиб кирганини кўриб, унинг мақсади асал йигишдан иборат деб гумон қиласди. Асаларининг ҳаётини чуқурроқ ўргангандан бошқа бир асаларичи эса, ари гулнинг чанг ва ширасини тухумдан янги чиқсан ариларни боқиш ва она ари етиштириш учун йигади, унинг мақсади ўз наслини давом эттиришдир, дейди. Набототчи асаларининг гулдан гўлга қўниб, уларни чанглатганини кўриб, асаларининг мақсади дараҳтларни ҳосилдор қилишдан иборат деб ўйлайди. Бошқа набототчи ўсимликларни бир ердан иккинчи ерга кўчганини ва бунга асалари сабабчи бўлганини кўриб, бу янги мушоҳидачи асаларининг мақсади шундан иборат деб ўйлаши мумкин. Ҳақиқатда эса асаларининг асл мақсади инсон ақли кашф эта олиши мумкин бўлган биринчи, иккинчи ва учинч ҳодисалардан иборат эмас. Бу мақсадларни ўрганиш йўлида инсон ақли нақадар юксакликка кўтарилса, сўнгги мақсадга эришишнинг ғайри имконлиги шу қадар очиқ-ойдин бўлади.

Инсон фақат асаларининг ҳаёти бошқа ҳаёт ҳодисалари билан мувофиқ эканлигини мушоҳида этишгà қодир. Тарихий сиймолар ва халқларнинг мақсади ҳақида ҳам шу нарсани айтиш керак.

V

1813 йилда Безуховга теккан Наташанинг тўйи қарни Ростовлар оиласида сўнгги шодиёна воқеа бўлди. Граф Илья Андреевич ўша йили вафот этди ва шундай ҳолатларда бўладиганидек, унинг ўлими билан эски оила ҳам тўзиб кетди.

Сўнгги йилда юз берган воқеалар: Москва ёнгини ва Москвани ташлаб қочиши, князь Андрейнинг ўлими ва Наташанинг доғи-ҳасратда қолиши, Петянинг ҳалок бўлиши, графинянинг мусибати —буларнинг ҳаммаси кекса графнинг бошига зарба устига зарба бўлиб тушган эди. Кекса граф худди бу воқеаларни тушунишга ва унинг моҳиятини англашга ўзини ожиз сезаётгандай эди, гёё ўзини адойи тамом қиласиган янги зарбаларни кутаётгандай, янги зарбаларни ўтиниб сўраётгандай, руҳан

Эзилиб бошини эгиб юрарди. У гоҳ қўрққан ва гангіб қолгандай қўринса, гоҳ ғайри табиий тетик ва уддабуро қўринарди.

Наташанинг тўйи зоҳиран бирмунча вақтгача кекса графни овутиб юрди. У тушки ва кечки овқатлар буориш билан овора бўлиб, ўзини хурсанд қўрсатишга уринарди; бироқ унинг хурсандлиги, илгаригидай, бошқаларнинг хурсандлигига сабаб бўлмас, билъакс, уни биладиган ва яхши кўрадиган одамларнинг раҳмини келтирарди.

Пъер хотинини олиб жўнаб кетгандан сўнг кекса граф жимиб қолди ва дилгирликдан нолий бошлади. Орадан кўп ўтмай тоби қочди ва кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Касал бўлган кундан бошлаб, у докторларнинг тасалли беришига қарамасдан, қайтиб оёққа турмаслигини англаб қолди. Графиня икки ҳафта ечинмай, креслода, унинг бошида ўтириб чиқди. Графиня ҳар гал дори берганда граф ўпкасини зўрға босиб, унисизгина хотинининг қўлидан ўпид қўярди. Сўнгги куни граф хотинининг мол-мулкини барбод бергани учун йиғлаб-йиғлаб графинядан ва ўғлидан гойибона узр сўради. Расму русум ва дуойи фотиҳадан сўнг граф тинчгиҳа оламдан кўз юмди. Эртаси Ростовларнинг ижарага олган уйлари марҳумга сўнгги марта ҳурматларини билдириш учун келган таниш-билишлар билан тўлди. Графинг қанчадан-қанча ош-нонини еган ва уйида ўйинга тушган, кўп марта ундан кулган бу ёр-ошноларнинг ҳаммаси ҳозир худди бирор олдида ўзларини оқлаётган, ўзларидан койиётгандай, кўнгиллари бузилиб бир-бирларига шундай дейишарди: «Ҳар нима бўлганда ҳам жуда аломат одам эди. Ҳозир бунақа одамлар қаёқда дейсиз... Дунёда қусурсиз одам бормикин?..»

Граф ишлари жуда چалкашиб, тагин бир йил шу аҳволда давом этса нима бўлишини тасаввур қилиш қийин бўлиб қолган бир вақтда тўсатдан вафот этди.

Николай отасининг ўлими ҳақидаги хабар • келган вақтда рус қўшинлари билан Парижда эди. У дарҳол истеъро сўраб ариза берди ва натижасини кутмасдан, отпуска олиб Москвага қайтди. Графинг вафотидан бир ой ўтгач, пул масаласига доир ишлар батамом ойдинлашди, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган майда-чуйда қарзларнинг бу қадар кўплиги ҳаммани ҳайратда қолдирди. Қарзлар мулка қараганда икки ҳиесса ортиқ эди.

Қариндош-уруғлари ва ёр-дўстлари Николайга меросдан воз кечишни маслаҳат бериши, лекин Николай

Меросдан **воз** кечишини отасининг хотирасига нисбатан ҳурматсизлик деб билди ва ҳеч кимнинг галига қулоқ солмасдан, отасининг қарзларини тұлаш шарти билан ундан қолган меросга ворис бўлди.

Граф ҳаёт бўлган вактда унинг ҳаддан ортиқ бебош саҳиyllигидан узоқ вакт оғиз очолмай юрган қарз берувчилар бирдан пулларини талаб қила бошлиши. Одатдагича, ким пулини олдин ундиради деб, бир-бирлари билан мусобақа қилиши. Митинъага ўхшаб пулсиз, ҳадя тариқасида вексель олган кишилар, энди энг хира судхўрга айланди. Булар Николайга на муҳлат ва на нафас ростлагани қўяр эди. Илгарилари кўрган зарапларининг сабабчиси бўлган чонни (агар зараар дейиш жойиз бўлса) аяб келган бўлсалар, энди улар гуноҳсизлиги кўриниб турган ва ўз ихтиёри билан шунча қарзни бўйнига олган ёш ворисга маҳкам ёпишиб олдилар.

Николай амалга ошироқчи бўлган тадбирларнинг биронтаси натижа бермади: мулк «ким ошди» савдоси билан ярим баҳосига сотилди, лекин қарзларнинг ярмиси яна тўланмай қолди. Николай ўзи чинакам қарз деб ҳисоблаган пулларни тўлаш учун поччаси Безухов бермоқчи бўлган ўттиз минг сўмии олди. Қолган қарзлари учун қамоққа тушишдан қўрқиб, (судхўрлар қаматамиз, деб пўписа қилаётган эдилар) яна хизматга кирди.

Николай армияда полк командирлиги вакансиясига биринчи номзод бўлса ҳам ҳозир онасининг унга илинж бўлиб қолганини кўриб армияга қайтмади, шунинг учун илгариги таниш-билишлари олдида, Москвада қолишни ва ғайри ҳарбий лавозимда ишлашни хоҳламаса ҳам Москвадаги бир идорага ишга кирди ва севимли мундирини ечиб, онаси билан Соняни олиб, Сивцев Вражек кўчасида кичкина бир квартирада яшай бошлади.

Наташа билан Пьер шу кунлари Петербургда яшар ва Николайнинг аҳволидан деярли бехабар эдилар. Николай поччасидан қарз олган бўлса ҳам ундан аҳволи чатоқлигини яширап эди. Николайнинг аҳволи жуда оғир эди, чунки у оладиган бир минг икки сўм маоши билан ўзи, Соня ва онасини боқиши ва шу билан бирга камбағал бўлиб қолганини онасига сездирмаслиги керак эди. Графиня ёшлигидан тўкин-сочин, дабдабали ҳаётга ўргангандан бусиз ҳаётни тасаввур қилолмас эди ва бу нарса ўғли учун нақадар оғирлигини тушунмасдан, ҳали таниш бир ҳотинни олиб келгани ўзларида йўқ каретани

талаб қиласар, ҳали ўзи учун аввойи турли қиммат овқатлар, ўғли учун хилма-хил винолар буюрар, ҳали Наташага, Соняга ва Николайнинг ўзига қимматбаҳо ҳадялар олиш учун пул сўрарди.

Соня уй-рўзгор ишларини бошқарар, графиняга қарар, унга китоб ўқиб берар, унинг инжиқлиги ва димоғ-фирогини кўтарар, оғир аҳволга тушиб қолганларини графинядан яширишда Николайга кўмаклашарди. Она-сига Соняning қилаётган барча хизматларини кўриб, Николай ундан умрбод қарздор ва миннатдор эканини сезар, унинг сабр-бардоши ва садоқатига қойил қолар, лекин ўзини ундан йироқ тутишга ҳаракат қиласарди.

Николай Соняning ҳар томонлама мукаммаллиги, бирон бобатда ундан гина қилиб бўлмаслиги учун гўё ичида ундан ўпкалади. Соняда инсоннинг қадр-қимматини оширадиган ҳамма хислатлар мавжуд бўлса ҳам уни севишга Николайни мажбур қиладиган нарса етишмас эди. Николай Соняни қанча кўп қадрласа, уни шунча оз севишини сезарди. У Соняning хатидаги бир сўзни, «бошинг очиқ, ихтиёринг ўз қўлингда», деган гапини маҳкам ушлаб олган ва ҳозир ўзини шундай тутардики, гўё улар орасида бўлиб ўтган гаплар аллақачон унутилиб кетган ва қайта такрор бўлиши сира мумкин эмас.

Николайнинг аҳволи кун сайин оғирлаша бошлади. Маошибдан бирмунчасини тежаб олиб қўйиш фикри хом хаёлга айланди. Пул орттириш у ёқда турсин, онамнинг талабларини қондирман, деб аста-секин яна майдачўйда қарзга бота бошлади. Бу аҳволдан қутулиш Николайга амримаҳолдай кўринарди. Қавм-қариндошларининг маслаҳатига кўра давлатманд бир қизга уйланиш фикри унга жуда жирканч бўлиб туюларди. Бу аҳволдан қутулишнинг иккинчий ўли — онасининг ўлимий — сира хаёлига келмас эди. У ҳеч нарсани истамас, ҳеч нарсага умид боғламас: ўз аҳволидан иолимаганидан, ҳамма маҳрумиятларга бардош бериб юрганилигидан кўнглининг бир четида ўз-ўзига тан берарди. У олдинги таниш-билишлари билан учрашмасликка, уларнинг ҳамдардлик изҳор қилишлари ва таҳқиромуз тарзда ёрдам таклиф этишларини эшитмасликка уринарди. У ҳар қанақангидан кўнгилхушликдан қочар, уйида ҳам унинг қиладиган бирдан-бир иши—онаси билан карта очиш, индамасдан уй ичида у ёқдан-бу ёққа юриш, устма-уст трубка чекиш эди, холос. У гўё кайфи бузуқ ҳолда юришга тиришар ва бошига тушган оғир

аҳволни фақат шу қайфият воситаси билан енгишга қодирдай сезарди.

VI

Қишининг бошларида княжна Марья Москвага келди. Шаҳарда тарқалган миш-мишлардан у Ростовларниң аҳволини ва «ўғли, ўзини онаси учун қурбон қилганини» эшилди.

Княжна Марья Ростовга бўлган муҳаббатини мамнуният билан эсларкан, ўз-ўзича: «Ўзим ҳам ундан шуни кутган эдим», дерди. Княжна Марья Ростовлар хонадонига дўст ва деярли қариндошдай бўлиб қолганини эслаб, бирров бориб келишни ҳам фарз, ҳам қарз деб билди. Аммо Воронежда Николай билан ўзи орасида ўтган гапларни эслаб, боргани юраги дов бермади. Ниҳоят ўзини қўлга олди-да, Москвага келганига бир неча ҳафта бўлгандан сўнг Ростовларнига борди.

Княжнани ҳаммадан олдин Николай қарши олди, чунки графинянинг олдига фақат унинг бўлмасидан кириш мумкин эди. Княжна Марья, Николай мени кўриб суюниб кетса керақ, деб ўйлаган эди, аксинча, у княжнани шундай бир кибр, шундай бир ғуур билин совуқ қарши олдики, княжна Марья илгари Николайни ҳеч қачон шу қиёфада кўрмаган эди. Николай княжнанинг ҳол-аҳволини сўрагач, онаси олдига бошлаб кирди ва беш дақиқа ўтиргандан сўнг чиқиб кетди.

Княжна Марья графинянинг олдидан чиққач, яна Николайга дуч келди, Николай сохта таъзим-тавозе ва совуқ илтифот билан уни даҳлизгача кузатиб қўйди. Княжна графинянинг соғлиғидан гап очганда Николай чурқ этмади. Унинг кўз қарашлари: «Сизнинг нима ишингиз бор? Қўйинг мени ўз ҳолимга»,— деб турар эди.

Княжнанинг коляскаси жўнаб кетгандан сўнг Николай, аламига чидамади шекилли, Соња олдида баланд товуш билан деди:

— Нега санқиб юрибди? Унга нима керак экан? Бу ойимбекалар ҳам, уларнинг лутф-марҳамати ҳам меъдамга тегди...

— Вой, Nicolas, наҳот шундоқ десангиз,— деди Соња ўз севинчини зўрға яшириб.— Княжна жуда кўнгилчан киз, татап¹ уни жуда яхши кўрадилар.

¹ Ойижон.

Николай ҳеч нарса демади, у умуман княжнадан гап очишни истамас эди. Бироқ княжна Марья келиб кетгандан кейин кекса графиня, худо берган куни, ундан сўз очадиган бўлиб қолди.

Графиня уни мақтар, ўғлини княжна олдига бориб келгин деб қистар, княжнани тез-тез кўриб тургиси келаётганини билдирав, лекин шу билан бирга ҳар гал княжнадан гап очганида кайфи бузиларди.

Онаси княжна Марья тўғрисида гапирганда Николай индамасликка уринар, аммо ўғлининг индамагани графинянинг жаҳлини чиқарар эди.

— Княжна жуда олижаноб, аломат қиз-да,— дерди графиня.— Бориб келсанг бўларди. Битта-яримтани учратиб, юрагинг чигилини ёзib келарсан; бизлар билан ўтиравериб зерикаб ҳам қолгандирсан.

— Ойижон, сира оёғим тортмайди.

— Ўзинг бораман деб юрувдинг-ку, тағин айниб қолдингми. Болам, жоним, сенга тушунмай қолдим. Гоҳ зерикаб кетдим дейсан, гоҳ ҳеч кимни кўргинг келмай қолади.

— Мен зериқдим, деб айтганим йўқ-ку, ахир.

— Айтгансан, айтгансан, княжнани кўргим ҳам келмаяпти деб ўзинг айтмаганимидинг. Княжна жуда ҳурматга сазовор қиз: доим сенга ёқардй-ку, нега энди бўлмаган баҳоналарни топиб ўтирибсан. Дилларингдагини мендан яширасизлар.

— Ойижон, ҳечам унақа эмас.

— Мен сени бирон ёмон ишга йўллаётганим йўқ, фақат бирров бориб княжнанинг ҳолини сўраб кел, дейман холос. Одамгарчилк юзасидан ҳам бориб келишинг зарур... Майли, сўраганим шу бўлсин, модомики мендан яширадиган сирларинг бор экан, сенинг ىшингга иккинчи бор аралашмай қўя қолай.

— Ҳа, хўп, сизнинг истагингиз шу бўлса, бораман.

— Менга барибир, мен сен учун жон куйдиряпман.

Николай лабини тишлиб хўрсиниб қўйди ва онаси-нинг диққатини бошқа нарсага жалб этиш мақсадида карталарни ёя бошлади.

Эртасига ҳам, индинига ҳам, бириси куни ҳам шу гап такрорланди.

Ростовларникига борганида Николай кутилмаган тарзда совуқ қарши олганидан сўнг княжна Марья: «аввал мен

бормаслигим керак, деб ўйлаганим маъқул тап экан», деб қилмишига пушаймон бўлди.

«Ундан бирон нарса кутганим ҳам йўқ эди,— деди княжна Марья ўзини мағрур тутишга тиришиб.— У билан неча пуллик ишим бор, мен кампирни кўрмоқчи бўлиб борган эдим холос, чунки кампир менга жуда кўп меҳрибончиликлар қилган, мен унинг олдида ўзимни қарздор сезаман».

Лекин барибир бу мулоҳазалар билан ҳам унинг кўнгли таскин топмади. Ростовларникига боргани эсиға тушганда пушаймонга ўхшаш бир туйғу уни қийнай бошларди. Бундан кейин Ростовларнинг даргоҳига қадам босмасликка ва бу гапларнинг ҳаммасини унтишга қаттиқ қарор қилган бўлса ҳам княжна Марьянинг кўнгли ҳадеб ғаш бўлаверди. Менинг осойишталигимни бузган ғашлик нима бўлса экан, деб ўз-ўзидан сўраганида, бу нарса Николайга бўлган муносабати масаласи эканлигини эътироф этишга мажбур бўлди. Ростовнинг княжна билан совуқ ва расмий бир тарзда муомала қилишга унинг княжнага бўлган туйғуси эмас, балки (княжнанинг билишича)бошқа бир нарса сабаб бўлган эди. Княжна мана шу нарсани билмоқчи эди, бунинг тагига хотиржам бўлламасди.

Қишининг ўрталарида ӯ дарсхонада, жиянининг дарс тайёрлашини кузатиб ўтирганида, Ростовнинг келганини унга хабар қилишди. Княжна сир бой бермасликка ва хижил бўлганини сездирмасликка қатъий қарор бериб, т-ле Bourgienne чақириди ва у билан бирга меҳмонхонага чиқди.

Княжна Марья Ростовнинг юзига қараши биланоқ фақат унинг одамгарчилик юзасидан келганини билди ва Николай қандай муомала қилган бўлса, бу ҳам шундай муомала қилишга аҳд қйлди.

Улар графинянинг соғлиғидан, таниш-билишларидан, уруш ҳақидаги сўнгги хабарлардан гаплашиб ўтиришди ва назокат талаб этадиган ўн дақиқа ўтиб, меҳмон туриб кетадиган вақт келгандан сўнг Николай хайр-маъзур қилиб ўрнидан турди.

Княжна Марья т-ле Bourgienne ёрдамида сухбатни яхши олиб борди, бироқ Николай ўрнидан туриб, хайрлаша бошлаган чоғда княжна Марья ўзига сира алоқаси бўлмаган гаплардан шунчалик чарчаб қолган ҳаёт қувончларидан нега якка ўзи бунчалик бенасиб бўлиб қолганлиги шу қадар фикр-хаёlinи банд қилиб қўйган эдики,

Николай ўрнидан қўзғалганини ҳам пайқамасдан, порлаб турган кўзларини рўпарасига тикиб ўтираверди.

Николай княжнага қаради ва ўзини унинг хаёли паришон эканлигини пайқамаганга солиб, m-lle Bourgienne уч-тўрт оғиз сўз айтгач, яна княжнага қаради. Княжна ҳамон қимир этмай ўтиради, унинг зариф юзида изтироб аломати бор эди. Бирдан Николайнинг княжнага раҳми келди ва унинг юзидағи изтиробга балки мен сабабчидирман, деган фикр хаёлидан ўтди. Николайнинг княжнага ёрдам қилгиси, бирон илиқ сўз айтиб, унинг кўнглини кўтаргиси келди-ю, лекин сўз тополмади.

— Хайр, княжна,— деди Николай. Княжна ҳушини йиғиб, қизариб кетди ва оғир хўрсинди.

— Э; кечирасиз,— деди княжна ҳудди уйқудан уйғонгандай.— Дарров кетасизми, хайр граф, саломат бўлинг. Айтгандай, графиняга бериб юборадиган ёстиқ қолибди-ку?

— Шошманг, мен ҳозир олиб келаман,— деди m-lle Bourgienne ва уйдан чиқиб кетди.

Иккаласи ҳам ора-сира бир-бирига кўз ташлаб, жим қолди.

Ниҳоят Николай маҳзунгина жилмайиб, гап бошлиди:

— Буни қаранг-а, княжна, илк дафъа бир-биrimiz билан учрашганимизга анча вақт бўлди, лекин назаримда кечагина бўлиб ўтгандай. Ўша вақтлар бошимизга қандай кулфатлар келган эди, аммо мен ўша кунларнинг қайтиб келиши учун ҳеч нарсамни аямас эдим... Афсуски қайтариб бўлмайди-да.

Николай бу сўзларни айтаётганда княжна Марья порлаб турган кўзларини унга тикиб турдий. У гўё-бу гапларнинг замирида ётган маънони англашга, Николайнинг ҳис-туйгуларини билишга уринарди.

— Рост айтасиз,— деди княжна,— лекин сиз ўтмисхингизга таассуф қилмасангиз ҳам бўлади, граф. Билишимча, сиз ҳозирги ҳайтингизни ҳамма вақт мамнуният билан эсласангиз арзиди, чунки сиз ўз ҳузур-ҳаловатингиздан воз кечиб...

— Мен мақтоврга сазовор иш қилганим йўқ,— деди шошиб-пишиб Николай унинг сўзини бўлиб,— билъакс, мен доим ўз-ўзимдан ранжиб юраман; келинг, қўйинг, бу гап кўнгилга сиғмайди.

Унинг нигоҳи яна аввалгидай совуқ ва расмий тус.

олди. Аммо княжна яна ўша ўзи биладиган ва севадиган кишини кўрди ва ўша одам билангина сўзлаша бошлади.

— Шу нарсани айтишга рухсат этарсиз деб ўйлаган эдим,— деди княжна.— Бизлар сиз... ва сизнинг хона-донингиз билан жуда яқин бўлиб қолган эдик. Сизга ҳамдард бўлишимни ўринсиз ҳисобламассиз деб ўйлаган эдим, лекин янглишган эканман,— деди княжна Марья. Бирдан унинг товуши титраб кетди.— Нима учун шундоқ бўлганини мен билмайман,— деди у ўзини қўлга олиб.— Илгари сиз бутунлай бошқача эдингиз ва...

— Нима учун шундоқ бўлиб қолганимнинг мингларча сабаби бор (нима учун сўзини Николай таъкидлаб айтди). Сиздан миннатдорман, княжна,— деди Николай секин.— Лекин баъзан жуда оғир!

«Ҳа, ана энди билдим! Ана энди билдим! — дерди княжна Марьянинг қалбида бир овоз.— Йўқ, мен бу одамни фақат шўх, ёқимли ва меҳрибон нигоҳини, келишган бўй-бастинигиња эмас, унинг олижаноб, фидокор, мард эканини билиб яхши кўрганман,— дерди ўзинча княжна Марья.— Мана, у ҳозир камбағал, мен эсам бойман... Уни ўйлантириб қўйган нарса мана шу... Мана шу нарса бўлмаса эди...»

Княжча Марья Николайнинг илгари меҳрибонлигини эслаб, унинг ҳозирги маъюс ва мулоим юзига қараб тураркан, тўсатдан нима учун бунчалик совуқ муомала қилаётганининг сабабини англади.

Княжна Марья Николайга яқинроқ келиб, беихтиёр:

— Ахир нима учун граф? Нима учун? — деб тўсатдан қичқириб юбораёзди.— Айтинг, нима учун? Айтмасангиз бўлмайди.— Николай индамай турар эди.— Мен нима учунлигини тушунмаяпман, граф, — деб давом этди княжна.— Лекин менга жуда қийин, менга... Сиздан буни яшиromoқчи эмасман. Нима учундир сиз мени илгариги дўстлигингиздан маҳрум қилмоқчи бўляпсиз. Бўнарса менга жуда оғир.— Княжнанинг қўзларида ёш пайдо бўлди ва товуши титради.— Ҳаётимда қувончли кунларим жуда кам бўлган, шунинг учун ҳам ҳар қанақа жудолик мен учун оғир. Мени кечиринг, хайр, саломат бўлинг! — Княжна бирдан йиғлаб юборди ва уйдан чиқиб кетди.

Княжна! Худо ҳаққи, тўхтант! — деб унинг кетидан қичқириди Николай.— Княжна!

Княжна қайрилиб қаради. Улар бир неча дақиқа унсиз, бир-бирларининг кўзига қараб туришди ва тўсатдан узоқ,

мумкин бўлмаган нарса яқин, мумкин ва зарурий бўлиб қолди.

VII

1814 йилнинг кузида Николай княжна Марьяга уйланди-ю, хотини, онаси ва Соняни олиб Лисие Горига кўчиб келди.

Уч йил мобайнида Николай хотинининг мулкини сотмасдан, қолган қарзларини узди ва ўлган бўлаваччасидан қолган озтина меросга эга бўлиб, поччаси Пъердан олган қарзни ҳам узди.

Яна уч йилдан сўнг, 1820 йилда Николайнинг иши шу қадар жўнашиб кетдики, у Лисие Горининг ёнгинасидан кичикроқ бир мулкни сотиб олди ва отасининг мулки бўлган Отрадноени қайтадан сотиб олиш қаракатига тушди (бу унинг энг ширин орзуси эди).

Хўжалик ишлари билан бошда азбаройи ноиложлиқдан шуғулланган Николай кўп ўтмай бунга ҳавас қўйди ва бўйиш унинг севимли ва бирдан бир машғулотига айланди.

Николай оддий мулкдор бўлиб, янгиликка, айниқса ўща даврда мода бўлиб қолган инглизча иш юритишга ҳуши йўқ эди, у хўжаликка оид назарий асарлардан кулар, заvodlar қуришни, серхаражат истеҳсолот ва қимматбаҳо. Ралла-дон уругини экишини ёмон кўрар ва умуман хўжаликни бирон айрим соҳаси билан шуғулланмас эди. Унинг кўз олдида мулкнинг айрим қисми эмас, балки ҳамиша ўзи бўтунлигича турагар эди. Мулкда асосий нарса тупроқдаги азот, ҳаводаги кислород, маҳсус тайёrlанган плуг ва ё гўнг эмас, балки ҳам азотни, ҳам кислородни, ҳам плуг ва ҳам гўнгни ишга сола биладиган асосий курол — меҳнаткаш мужик эди. Николай хўжалик ишлари билан шуғулланиб, унинг турли тармоқларини ўргана бошлаганида диққат-эътиборини айниқса мужик жалб қилди; унинг назарida мужик қуролгина эмас, балки мақсад — муддао ва маслаҳатгўй эди. Николай бошда мужикни диққат билан кузатди, унга нима кераклигини, нимани маъқул, нимани номаъқул кўришини билишга уринди, зоҳиран топшириқ ва амр-фармон берадиган киши бўлиб кўринса ҳам ҳақиқатда иш усулини ҳам, муомалани ҳам, нима яхши, нима ёмонлиги ҳақида муҳокама юргизишни

ҳам мужиклардан ўрганди. Николай мужикнинг дид ва майл-рағбатини англагандагина, унинг тили билан гапиришни ўрганганда, унинг сўзлари замирида ётган яширин маънони уқиб олганда ва у билан ака-уқадай бўлиб қолгандагина уни бемалол идора қила бошлади, яъни адо этиши керак бўлган вазифасини бажара бошлади. Натижада унинг хўжадиги энг яхши даромад берадиган хўжаликка айланди.

Мулкдор бўлиши биланоқ Николай ҳеч қандай саҳвхатосиз, аллақандай бир фаҳм-фаросат ва сезгирилик билан шундай одамларни оқсоқол, саркор, ишбоши қилиб кўтардики, мужиклар сайлаш хуқуқига эга бўлган тақдирда ҳам шу кишиларни сайлардилар ва шунинг учун Николайнинг одамлари ҳеч қачон ўзгармас эди. Гўнгнинг кимёвий таркибини ўрганишдан олдин, дебет ва кредит (Николай истеҳзо аралаш шундай дер эди) масалалари билан шуғулланишдан олдин, у мужиклар ихтиёридаги қорамоннинг сонини билиш ва қайси йўл билан бўлмасин, унинг миқдорини оциришга уринарди. У мужик оиласарини бўлинниб кетишига йўл қўймасдан иложи борича уларни каттароқ бўлишига кўмаклашарди. У ишёқмасларни ҳам, бадаҳлоқларни ҳам, заиф, нимжонларни ҳам бир хилда ёмон кўрар ва уларни жамоа орасидан қувиб чиқаришга уринар эди.

Экиш вақтида ҳам, пичан ва бугдой ўриш вақтида ҳам Николай ўз ерига қандай қараса, мужикларнинг ерига ҳам шундай қарапарди. Ўз экинини Николайчалик эрта ва соз экиб, ҳаммадан олдин йиғиб оладиган, кўп даромад кўрадиган мулкдор оз эди.

У қаролларни хушламас, уларни текинхўр деб атар ва одамларнинг гапига қараганда, қаролларга ортиқча эркинлик бериб, уларни эрка қилиб қўйган эди; қаролларга доир бирон амру фармон бериш, айниқса уларга жазо бериш керак бўлиб қолса, Николай доим иккиланниб қолар, нима қилсанкин, деб уйдагиларнинг ҳаммасига маслаҳат солар, лекин мужик ўрнига қаролни солдатликка бериш керак бўлиб қолса, бу ишни иккиланниб ўтирмастан шартта ҳал қиласарди. Мужикларга тааллуқли барча амру фармонларга у зигиртчалик иккиланмасдан қўйл қўярди, чунки ҳар қанақа буйругини кўпчилик мужиклар томонидан маъқул топишни, эътиroz билдиришини биларди.

Николай ўз кўнгли учун бирорни ранжитмас ё жа-

золамас ва шунингдек, ўз кўнгли учун биронинг оғирини егиллатмас ва уни тақдирламас эди. У фалон ишни қилиш им керак, фалон ишни қилмасдигим керак, деганда нимага асосланишини айтольмаса ҳам бошига бир иш тушса, иккиланиб ўтирмасдан ҳал қилиб юборар эди.

Бирон тартибсизлик юз берса ё иши ўнгидан келмаса Николай афсусланиб, «бизнинг рус халқи билан» деган сўзни тез-тез такрорлар ва ўзини мужикни жини севмайдиган киши қилиб кўрсатарди.

Лекин у бизнинг рус халқини, унинг ҳаёт тарзини бутун вужуди билан севарди, шунинг учун ҳам хўжалик ишларининг кўп даромад берадиган бирдан-бир йўли ва усулини уқиб, ўзлаштириб олди.

Графиня Марья эрининг хўжалик ишларига бу қадар тиш-тирноғи билан ёпишганини кўриб рашки келар ва бу ишга аралаша олмагани учун афсусланар, лекин ўзи учун бегона бўлган бу оламнинг Николайга бағишилаган шодликлари ва қайғуларини англашга сжизлик қиласарди. Николайнинг саҳар туриб, офтоб ёйилгунча дала ё хирмонни айланиб, экинзордан, пичан ва ғалла ўримидан нонуштага бу қадар хушнуд ва хушвақт бўлиб қайтганини графиня Марья тушунолмас эди. Ишбилармон, бадавлат деҳқон Матвей Ермициндан гап очиб, унинг туни бўйи бола-чақаси билан ғалла бори ташиганини, одамлар ҳали ўримни бошламаган бўлса ҳам у дон-дунини йиғиб олиб, сомонни тоғ-тоғ қилиб қўйганини гапириб берганда, эри бу қадар шавқ-завққа тўлганининг сабабини ҳам графиня Марья тушунолмас эди. Сувсилидан қовжираб қолган сули устига илиқ ёмғир қуя бошлаганда нима учун деразадан қараётган Николай суюниб балконга чиққанини, кўзларини қисиб мийифида кулганини ҳам тушунмас, ё пичан ўриш ва йиғим-терим вақтида баҳайбат қора булутларни шамол олиб кетганида, терга пишиб, қизариб кетган, офтобда юзи қорайған, уст-бошидан ёвшан ва бурган ҳиди анқиётган Николай хирмондан келиб, нима учун севинч билан қўлларини ишқалаб: «Тагин бир кунгина ҳаво туриб берса, менинг дон-дуним ҳам, мужикларимнинг дон-дуни ҳам хирмонда бўлади» деганини ҳам графиня Марья англамас эди.

Шундай кўнгилчан, хотинининг ҳар бир истак-орзусини ундан олдин пайқайдиган, ҳамиша уларни бажону дил бажаришга ҳозир турган зийрак Николай графиня Марья фалон мужик ё фалон аёл келиб ишдан бўшати-

шингни илтимос қилди, деган гапни айтғанда Николай, мушфиқ-мехрибон Николай, унинг сўзини ерда қолдирганини, ҳар қанақа ишга аралашаверма, деб жаҳл билан ўтиниб сўраганини ҳам графиня Марья сира тушунмас эди. Графиня Марья эрининг ўзига хос олами борлигини, Николай бу оламни зўр эҳтирос билан севишини, бу оламнинг графиня тушунмайдиган аллақандай қонун-қоидалари борлигини сезар эди.

Баъзан графиня эрини тушунишга уриниб, унинг қўйлостидағи одамларига нисбатан қилаётган яхшиликлари ҳақида гапирганида, Николайнинг аччиғи келар ва шундай дер эди: «Ҳеч-да! Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келгани йўқ; уларнинг маңфаати учун мен бир чўпни у ердан олиб бу ерга қўймайман; инсоннинг баҳт-саодати асти поэзия, хотин-халаж ўйлаб чиқарган бир эртак холос. Мен болаларимиз хор-зор бўлмаслиги учун жон куйдирман, кўзим очиқлигига мол-мулким, давлатимни орттириш учун қайғураман холос. Бунинг учун тартиб, интизом, қаттиқўл бўлиш керак! Тушундингми,— дерди Николай абжир қўлини мушт қилиб.— Албатта, адолат ҳам керак, лекин — деб қўйрди пировардида,— мужик очяланғоч бўлса, оти битта бўлса, унда на ўзининг хўжалигини эплайди ва на менинг ишимни қиласди».

Бошқалар учун бирон хайрли иш қилишни хаёлига келтирмагани ҳамда бирон савоб иш қилмагани учун бўлса керак, унинг мол-давлати тез суръат билан ортди, кўшни мулкларнинг мужиклари, бизни ҳам сотиб олинг, деб унинг олдига илтимос қилиб келадиган бўлди ва Николайнинг вафотидан сўнг ҳам халқ узоқ вақт унинг хотирасини ҳурмат билан эсга олиб юрди. «Аломат хўжайин эди. Аввал мужикнинг фамини ерди, кейин ўзининг. Лекин қаттиқўл ҳам эди! Қисқаси хўжайинмисан хўжайин эди!»

VIII

Хўжалик ишларига доир фаолиятида баъзан бир нарса Николайнин қийнарди, бу ҳам бўлса, унинг қизиқ-қонлиги ва гусарлик давридан қолган эски одати — одамларга қўл кўтариш одати эди. Дастлабки кунлар бу нарса унча ҳам номуносиб ишдай бўлиб кўринмади, лекин уйланганидан икки йил ўтгач, одамга бунақа жазо бериш ҳақида унинг нуқтаи назари ўзгариб қолди.

Ёз кунларининг бирида марҳум Дрон ўрнига тайинланган, ҳар хил фириб, найранг ва товламачиликда айбланган ишбоши Богучаровдан чақиртирилди. Николай ташқарига, унинг олдига чиқди ва ишбоши оғзини очиши биланоқ даҳлиздан дод-фарёд ва тасира тусур эшитилиб қолди. Николай ионущтага уйга келгандан кейин кергичамбарак устига бошини эгиб ўтирган хотинининг олдига келди ва одатдагича бугун эрталаб қилган ишларини, шу жумладан Богучаров ишбошисига берган танбехини гапириб берди. Графиня Марья қизариб-бўзариб, лабини қимтиб, бошини қуий солганича эрининг сўзларига индамасдан қулөқ солиб ўтириди:

— Жуда ҳам ўтакеттан муттаҳам,— деди Николай ишбошининг номини тилга олиши биланоқ тутақиб.— Ҳа, нима қилай, маст эдим, пайқамабман деса ҳам гўрга эди... Ҳой, Мари, сенга нима бўлди? — деб сўраб қолди Николай.

Графиня Марья бошини кўтариб, бир нима демоқчи бўлди-ю, яна бошини қуий солиб, лабларини қимтиди.

— Сенга нима бўлди? Гапирсанг-чи, жоним?

Истараси иссиқ бўлмаган графиня Марья йиғлаганида чиройли бўлиб кетарди. У ҳеч қачон бирон жойи оғригани ва ё бирон нарсага афсусланганидан эмас, балки ҳар доим маъюс бўлгандан ва бирорга раҳми келганидан йиғларди, йиғлаганида порлаб турган кўзлари жуда фусункор бўлиб кетарди.

Николай унинг қўлидан ушлаши биланоқ, у ўзини тутолмади ва йиғлаб юборди.

— Nicolas, мен кўриб турувдим... Ишбоши гуноҳкор ҳам деяйлик, лекин нима кераги бор эди? Nicolas,— графиня Марья қўллари билан юзини беркитди.

Николайнинг дами ичига тушиб, қизариб кетди ва хотинининг олдидан туриб, уйда нари-бёри юра бошлади. Хотини нима учун йиғлаётганини у тушунарди; лекин хотинининг фикрига дарров қўшилолмади, чунки ёшлигидан одатланган ва оддий бир ҳол деб билган қилиғи ярамас қилиқ эканлиги хаёлига келмас эди.

«Лутф-марҳамат деган нарса хотин-халаж тўқиган афсонами, ё хотиним ҳақми?» — деб сўради Николай ўз ўзидан. Бу саволни ўзи ҳал қилмасдан туриб, яна бир карра хотинининг изтироб чекаётган меҳрибон юзига назар солди ва бирдан графиня Марья ҳақ эканини, ўзи кўпдан бери ўзи олдида гуноҳкор эканини англади.

— Мари,— деди секин Николай хотинининг тепасига келиб,— бу нарса ҳеч қачон иккинчи марта тақрорланмайди. Сенга ваъда бераман, ҳеч қачон,— деди у узр сўраган боладай титроқ товуш билан.

Графиняниң кўз ёшлари илгаригидан ҳам кўпроқ оқа бошлади. У эрининг қўлини олиб ўпди.

Графиня сұхбат мавзунин ўзгартириш ниятида эрининг қўлидаги узукка ишора қилиб:

— Nicolas, бу узукнинг кўзини қачон синдиридинг? (Николайнинг қўлида Лаокоон боши нақш этилган узук бор эди) — деб сўради.

— Шу бугун синувди. Кел, Мари, шу ҳодисани бўлак эсимга солма,— у яна қизариб кетди.— Виждоним ҳаққи, сенга сўз бераман, бу ҳодиса энди тақрорланмайди. Мана шу нарса мен учун мангуб өсдалик бўлсин,— деди Николай узукнинг синган кўзига ишора қилиб.

Шундан сўнг ишбошилар ва гумашталар билан додмуомала қилган чоғда юзига қон уриб, муштлари қисилдими, Николай дарҳол бармоғидаги кўзи синган узукни олиб ўйнар ва жаҳлини чиқарган киши олдида бошини қўйи солиб туради. Лекин йилда бир-икки ўзини тутолмай қолар ва шунда хотинининг олдига келиб айбига иқрор бўлар ва иккинчи тақрор бўлмайди, деб яна ваъда берар эди.

— Мари, ростдан ҳам сенга ёмон кўриниб қолдими? — деб сўрарди у хотинидан.— Мени ҳар қанча ёмон кўрсанг ҳам кам.

Графиня Марья эрига тасалли беришга уриниб:

— Ўзингни тутолмаганингни сезсанг, дарров ўрнингдан туриб нари кет,— дерди графиня маъюс ҳолда.

Губернияниң оқсуяклари Николайнин ҳурмат қилишса ҳам уни яхши кўрмас эдилар. Оқсуякларнинг манфаати Николайнин қизиқтирмас эди. Шунинг учун ҳам уларнинг баъзи бири Николайнин мутакаббир деб билса, баъзи бирлари аҳмоқ деб ҳисобларди. Николай бутун ёзни, баҳорги экин-тиқиндан бошлаб, йигим-теримгача хўжалик ишлари билан ўтказарди. Хўжалик ишларига қандай шавқ-завқ билан берилиб шуғулланган бўлса, кузда овга ҳам шу тариқа берилиб кетар, овчи итларини олиб, бир ой, ҳатто икки ойга кетиб қоларди. Қиши мавсумида бошқа қишлоқларни айланар, китоб мутолаа қиласди. У кўпроқ тарихий китобларни ўқир, ҳар йил албатта маълум бир миқдордаги пулга китоб сотиб

оларди. Николай ўз ибораси билан айтганда, жиддий бир кутубхона вужудга келтирган бўлиб, сотиб олган китобларнинг ҳаммасини ўқиб чиқиш мажбурий деб билар эди. У жиддий қиёфада кабинетида узоқ ўтириб китоб мутолаа қилас, бу ишни бошда ўзининг бурчи деб билган бўлса ҳам бора-бора одатга айланди. У жиддий иш билан шуғулланиб ўтирганидан роҳатланар ва ўз-ўзидан мамнун бўлар эди.

Иш билан у ёқ-бу ёққа бориб келишни ҳисобга олмагандан Никодай вақтининг қўпини уйда ўтириш, она ва болаларнинг орасида бўладиган майда-чуйда гапларга аралашиш билан ўтказарди. У хотини билан борган сайин яқинлаша борар, унинг қалбida янгидан-янги олижаноб хислатлар топарди.

Николай уйланганидан бери Соня унинг ҳовлисида яшарди. Николай уйланишидан олдин ўзини айбдор сезиб, Соняни мақтаб, ораларида бўлган барча воқеаларни қаллиғига гапириб берган эди. У княжна Марьядан амакиваччасига нисбатан меҳрибон бўлишни, унинг дилини оғритмаслигини ўтиниб сўраган эди. Графиня Марья Эрининг айбини жуда яхши англар, ўзини ҳам Соня қаршисида гуноҳкор сезар; Соняни қўйиб, менга уйланишига мол-мулким сабаб бўлди деб ўйлар, ҳеч нарсада Соняни айблай олмас, уни севишни истар; лекин севиш у ёқда турсин, қўпинча қалбida Соняга нисбатан ёмон ҳис-туйгулар уйғонганини ва бу ҳис-туйгуларни енгишга ожизлик қилаётганини сезарди.

Графиня Марья бир куни Соня ҳақида гапириб, унга нисбатан ўзининг адолатсиз эканлигини қайнисинглиси — жонажон дўсти Наташага айтди.

— Биласанми,— деди Наташа,— сен Инжилни кўп ўқигансан, унда Соняга жуда мос келадиган бир оят бор.

— Қайси оят? — деб сўради графиня Марья таажжуబланиб.

— «Бадавлатга берибди, фақирга озини кўп кўрибди». Эсингдами, Соня ҳам фақир, нимага шундай, бунисини билмайман; унда, эҳтимол худбинлик бўлмаса керак. Лекин уникини кўп кўрди, бор-йўғини олиб бўлди ҳам. Баъзан унга жуда ачинаман, илгарилари Nicolas ўшанга уйланишини жуда истар эди, лекин кўнглим бу нарсанинг бўлмаслигига гувоҳлик бериб туради. Соня баъкигул; қулупнайнинг гулига ўҳшаган, биласанми? Гоҳо

унга раҳмим келади, гоҳо у биз сезган нарсани сезмаса керак деб ўйлайман.

Графиня Марья Наташага Инжилдаги бу сўзларни бошқа маънода талқин этган бўлса ҳам Соняга қараб туриб қайнинсинглисиning фикрига қўшиларди. Соня, дарҳақиқат, ўз аҳволидан нолимайдиган ва бачкигул бўлиб қолишга кўнишиб қолгандай кўринарди. У одамлардан ҳам кўра бутун хонадонга қаттиқроқ меҳр қўйганга ўхшарди. У мушук сингари одамларга эмас, балки ўйга ўрганиб қолган эди. У кекса графиняга қараб, болаларни эркалар, суръ, қўлидан келадиган майдачўйда ишларни бажаришга ҳамиша ҳозир эди; лекин бу хизматларига ҳеч ким ҳеч қаҷон миннатдорлик билдирамас эди...

Лисие Горида, марҳум князъ давридагидай бўлмаса ҳам сал мундоғроқ қилиб яна бошқатдан қўра қурилди.

Николай камхаржроқ бўлиб юрган кунларда бошлাংган иморатлар хийла оддий эди. Эски ғишт пойдевор устига қурилган каттакон ёғоч уй фақат ичидан шувалган. Поли бўялмаган, жўн тахтадан қилинган каттакон уй энг оддий мебель билан — хонаки дурадгорлар шу ердаги қайиндан ясаган қаттиқ диван, кресло, стол, стул билан жиҳозланган эди. Иморат ниҳоят катта бўлиб, унда қароллар ва келиб-кетадиган меҳмонлар учун алоҳида бўлмалар бор эди. Ростовлар ва Болконскийларнинг қавм-қариндошлари баъзан бола-чақалари, ўн олти от ва ўнларча хизматкорлари билан Лисие Горига меҳмон бўлиб келишар ва ойларча шу ерда қолиб кетишарди. Бундан ташқари, йилда тўрт марта уй эгаларининг туғилган кунлари юзга яқин меҳмон келар ва бир-икки кун туриб кетишарди. Йилнинг қолган вақтларида эса, ҳаёт одатдаги машгулотлар, чой ичиш, ўзларидан чиққан маҳсулотлардан тайёрланган нонушта, тушлиқ ва кечки овқат билан бир маромда ўтарди.

IX

1820 йилнинг 5 декабри, қишки Никола байрамининг арафаси эди. Шу йили Наташа эри ва болалари билан бирга кузнинг бошларидан бери акасиникида меҳмон эди. Пьер ўзи айтмоқчи, маҳсус ишлар билан уч ҳафтага Петербургга кетган ва ҳозир етти ҳафта бўлдики, ҳамон ўша ерда эди. Ана келади-мана келади, деб ҳамма унинг йўлига кўз тиккан эди.

5 декабрда Безуховлар оиласидан бошқа, Ростовлар нинг уйига яна Николайнинг қадрдан дўсти — истеъфога чиқкан генерал Василий Фёдорович Денисов ҳам меҳмон бўлиб келган эди.

Николай 6 декабрь, байрам куни меҳмонлар келишини, камзулини ечиб, эгнига сюртўк, оёғига узун тўмшук этик кийиб, ўзи солган янги черковга бориши, у ердан қайтиб келиб табрикларга қулоқ солиши, меҳмонларга тамадди таклиф қилиши ва дворянлар сайлови ҳақида, экин-тикин ҳақида сўзлаши кераклигини биларди; шунинг учун арафани одатдагича ўтказишни лозим кўрди. Тушликкача у Рязандаги қишлоғидан, хотинининг жиянига қарашли мулкидан келган саркорнинг ҳисоб-китобини кўриб, ўз ишларига оид икки мактуб ёзди, хирмон; молхона, отхоналарни айланиб чиқди. Эртанги байрамда рўй бериши мумкин бўлган мастбозликка қарши чораларни кўриб, тушликка етиб келди-да, хотини билан икки оғиз гаплашибга ултurmасдан, бутун оила аъзолари тўпланган йигирма кишилик стол ёнига келиб ўтирди. Стол атрофида онаси, унинг эшигига юрадиган кампир Белова, хотини, учала боласи, мураббия, мураббий, жияни, унинг мураббийи, Соня, Денисов, Наташа, Наташанинг уч боласи, уларнинг мураббияси ва князнинг Лисие Горида дам олиб юрган меъмори — бўй-басти кичиккина чол Михаил Иванич ўтиришарди.

Графиня Марья столнинг нариги бошида эди. Эри ўрнига келиб ўтириши биланоқ салфеткани олиб қўйиши, олдиаги стакан ва қадаҳларни дарров нари суриб қўйишидан билдики, эри Николайнинг кайфи жойида эмас. Николай шўрва олдидан, тўғри даладан тушликка келганда, айниқса таъби шунаقا хира бўларди. Графиня Марья эрининг бу ҳолатини жуда яхши билар ва ўзининг кайфи яхши бўлган чоғларда Николай шўрвасини ичиб бўлгунча «миқ» этмай ўтирас ва ичиб бўлгандан кейин у билан сўзлашиб, сабабсиз тажанг бўлганини унинг бўйнига қўярди; лекин бугун графиня Марья бу одатини бутунлай унутиб қўйди; Николай бесабаб қовоғ-димоғ қилганига кўнгли озор топди ва ўзини баҳтсиз сезди. У эридан қаерга бориб келганини сўради. Николай жавоб берди. У хўжалик ишлари қалай, деб яна эрига савол берган эди. Николай хотинининг ғайри табиий бир оҳангда савол берганига бурнини жийирди ва шошиб-пишиб жавоб қайтарди.

«Ҳа, мен янглишганим йўқ— деб ўйлади графиня Марья.— Нега энди у менга жаҳл қиласди?» Графиня Марья эрининг берган жавобида бир норозилик оҳанги борлигини, эри гапни қисқа қилишга ҳаракат қилаётганини сезди. Графиня Марья ўзи гапираётган гаплар гайри табиий эканлигини сезса ҳам яна бир неча савол беришдан ўзини тиёлмади.

Денисов туфайли-дастурхон устидаги суҳбат дарров умумий тус олиб, қизиб кетди. Графиня Марья эри билан бўлак гапиришмади. Ҳамма дастурхондан туриб, кекса графиня олдига қуллуқ қилгани келганда, графиня Марья эрини ўпди ва ўшиш учун унга қўлини чўзаркан, «нима учун мендан хафа бўлдинг?» деб сўради.

— Доим бўлмаган нарсаларни ўйлаб юрасан: нега сендан хафа бўлай? — деди Николай.

Бироқ доим деган сўздан графиня Марья, ҳам сендан хафаман, аммо сабабини айтмайман, деган маънони англади.

Николай хотини билан шу қадар иноқ эдики, ҳатто азбаройи раشكлари келганидан уларнинг ораси бузилишини орзу қилиб юрган Соня билан кекса графиня ҳам ўпка қилишга баҳона тополмас эдилар. Лекин баъзан булар ҳам бир-биридан хафалашиб қоларди. Гоҳ-гоҳ хушхурсандлик билан ўтказган дамлардан сўнг, тўсатдान уларнинг орасига совуқлик тушар, бир-бирларини ёмон кўриб қолгандай бўлар, бундай ҳолатлар кўпинча графиня Марья ҳомиладор бўлиб юрган чоғларда юз берарди. Шу кунлари ҳам графиня ҳомиладор эди.

— Ҳой,— messieurs et mesdames,— деди Николай баланд товуш билан худди хурсанд бўлиб кетгандай (графиня Марьяга эри бу сўзни қасдан, уни камситиш учун айтгандай туюлди),— мен эрталаб соат олтидан бери оёқ устида юрибман. Эртага онамни кўрсам керак, шунинг учун бугун пича дам олмасам бўлмайди.— Шу гапдан сўнг Николай хотинига бўлак ҳеч нарса демади ва ўрнидан турди-ю, кичкина истироҳат бўлмасига кириб, диванга чўзилди.

«Қачон қарама, аҳволи шу,— деди ичиди графиня Марья,— ҳамма билан апоқ-чапоқ, фақат мен билан гаплашмайди. Кўриб турибман, кўриб турибман, мендан ҳавсаласи пир бўлган. Айниқса мана бунақа вақтларда»... Графиня Марья қаппайиб турган қорнига, ой-

надан кўринаётган заҳил ва озғин юзига, одатдагидан кўра каттароқ бўлиб қолган кўзларига қаради.

Тўсатдан ҳеч нарса қулоғига ёқмай қолди: Денисовнинг шовқин солиб хохолаб кулиши ҳам, Наташанинг гаплари ҳам, айниқса Сонянинг шошиб-пишиб унга бир кўз ташлаб олгани ҳам таъбини хира қилди.

Графиня Марьянинг жаҳли чиқишига ҳамиша бечора Соня баҳона бўларди.

Графиня Марья мәҳмонлар олдида бир оз ўтириди-ю, лекин уларнинг гапларининг биронтаси қулоғига кирмади, сўнг секин ўрнидан туриб, болалар бўлмасига борди.

Болалар стулларга миниб, Москвага жўнаётган эқан, уни ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлишди. Графиня Марья ўтириб, улар билан бир оз ўйнади, лекин эри ва унинг бекорга хуноб бўлиб юргани тўғрисидаги фикр унга тинчлик бермади. У ўрнидан турди ва секин оёқ учida юриб, кичик истироҳат бўлмасига кирди.

Балқим ҳали ётмагандир. Орани очиқ қилиб қўяй,— деди ўзича графиня Марья. Катта ўғли Андрюша онасига тақлид қилиб, унинг кетидан секин оёқ учida юриб борди. Графиня Марья уни пайқамай қолди.

— Chére Marie, il dort, je crois; il est si fatigued,¹— деди ҳар ерда унга рўбарў келадиган Соня (графиня Марьяга шундай туюларди) катта истироҳат бўлмасида.— Андрюша уни яна уйғотиб юбормасин.

Графиня Марья қайрилиб қараб, орқасидан келаётган Андрюшани кўрди ва Сонянинг гали ҳақлигини сеэди. Бироқ шунинг учун ҳам унинг жаҳли чиқиб кетди ва Соняга бирон қўпол сўз айтишдан ўзини зўрға тийиб қолди. У индамади ва Соняга ўчакишиб ўғли Андрюшага шовқин солмасдан орқамдан юр, деб қўли билан ишора қилди-ю, эшик олдига борди. Соня бошқа эшикка кириб кетди. Графиня Марья эшик орқасидан Николайнинг бир маромда нафас олиб ётганини эшилди, унинг қандай нафас олиши ҳам хотинига таниш эди. Қулоғига Николайнинг нафас олиши кириши биланоқ унинг бежирим, чиройлик пешонасини, мўйловини, бутун юзини кўз олдига келтирди (эри ором олиб ётган чоғларда графиня Марья унинг юзини томоша қилиб ўтиришини севарди). Николай бирдан қимиirlаб кетди ва томогини қирди. Шу он эшик орқасида турган Андрюша қичқириб юборди.

¹ Мари, у ухлади шекилли, жуда чарчаган.

— Дадажөн, аяжоним шу ерда турибдилар!

Графиня Марья ўти ёрилиб, ранги оқариб кетди ва «жим» деб ўғлига ишора қилди. Андрюша жим бўлди ва графиня Марья үчун даҳшатли бўлган сукунат бир дақиқача давом этди. Уйқуси ҳаром бўлса, эри қанчалик тажанг бўлишини графиня Марья билар эди. Тўсатдан эшик орқасидан яна Николайнинг томоқ қиргани эшитилди ва худди малол келгандай:

— Бир дақиқа ҳам ором олгани қўйишмайди-я. Мари, сенмисан? Андрюшани бошлаб келганинг нимаси? — деди.

— Мен, бир хабар олай деб келувдим, билмай қолибман... кечир...

Николай йўталиб, яна жим бўлиб қолди. Графиня Марья эшикнинг олдидан кетди ва ўғлини болалар бўлмасига киргизиб юборди. Беш дақиқадан сўнг уч яшар қора кўз, дадасининг эркаси кичик Наташа акасидан дадасининг ётганини ва ойиси истироҳат бўлмасида эканини эшитиб, онасига сездирмасдан, отасининг олдига югуриб кирди. Қора кўз қизча эшикни еич этиб очди, унисиз қадамлар билан тез-тез юриб юзини диванга қилиб ётган отасининг олдига борди-ю, уни қандоқ ётганини кўздан кечиргач, оёқ учида кўтарилди ва дадасининг боши остидаги қўлини ўпид олди. Николай жилмайиб, меҳри товланиб, қизасига бурилиб қаради.

— Наташа, Наташа! — деб шивирлади эшик орқасидан графиня Марья қўрқиб кетиб.— Дадажонинг ухламоқчи.

— Йўқ, ойи, дадам уйғоқ,— деди кичкина Наташа уни ишонтириб.— Кулиб ётиби.

Николай дивандан оёғини тушириб, ўрнидан турди ва қизасини қўлига олди.

— Киравер, Маша,— деди Николай хотинига.

Графиня Марья уйга кириб, эрининг ёнига ўтиреди.

— Андрюшка орқамдан эргашганини билмай қолибман,— деди графиня Марья ийманиб.— Шундоқ ўзим.

Николай бир қўли билан қизини ушлаб хотинига қаради ва унинг юзидан ўнғайсизланавётганини пайқаб, иккинчи қўли билан уни қучоқлади-да, сочидан ўпид қўйди.

— Ойингни ўпсам майлими? — деб сўради Николай қизидан.

Наташа уялинқираб кулимсиради.

— Яна,— деди Наташа буйруқомуз, отаси ўпган ерни кўрсатиб.

— Ҳеч тушунмайман, нима учун мени хафа деб ўйлайсан,— деди Николай хотинининг кўнглида шундай савол борлигини билиб.

— Сен шунаقا аразлаб юрган чоғларда мен ўзимни қанчалик бахтсиз, якка-ёлғиз сезишими тасаввур қиломайсан. Назаримда шундай туюладики...

— Мари, қўй бўлмаган гапларни. Шунаقا сўзларни айтгани, қандай тўлинг боради,— деди Николай қувноқ товуш билан.

— Назаримда сен мени яхши кўрмайдиганга ўхшайсан. Мен жуда хунукман..., ҳар доим... ҳозир эса... бу аҳволда...

— Жуда ғалатисан-да! Чиройли бўлгани учун эмас, балки кўнгилга яқин бўлгани учун чиройли бўлади. Malvina ва шунга ўхшаганларнингина чиройли бўлгани учун севишади, наҳотки мён хотинимни севсам? Севмайман, шундоқ, қандай қилиб сенга тушунтиурсамкин. Сенинг йўқлигингда ё мана шунаقا аразлашиб юрганимизда мен бутунлай калламни йўқотиб қўяман, ҳеч бир ишга қўлим бормайди. Масалан, мен бармоғимни севаманми? Севмайман. Лекин шу бармоғимни кесиб кўр-чи...

— Йўқ, мен унақа деганим йўқ, тушунаман. Демак, сен мендан хафа эмассан-а?

— Жуда-жуда хафаман! — деб Николай кулемсираб ўрнидан турди ва сочини тузатгандан сўнг уйда нари-бери юра бошлади.

— Биласанми, Мари, мен нимани ўйляпман? — деб гап бошлади Николай ярашиб олгандан сўнг ўйлаган ўйини хотини олдида баланд товуш билан гапириб. Хотини унинг сўзини эшитишга тайёрми, йўқми, сўрамади ҳам, чунки буниси билан унинг иши йўқ эди. Модомики шу фикр хаёлига келибдими, демак, хотинининг хаёлига ҳам келиши керак эди. У баҳоргача Пьерни шу ерда қолишига кўндиromoқчи эканини хотинига айтди.

Графиня Марья эрининг сўзларини тинглаб, ўзининг бальзи бир фикрларини айтди-ю, кейин ўз навбатида товуш чиқариб ўйлади. Унинг ўйлари болалари ҳақида эди.

У кичик Наташага ишора қилиб француз тилида деди:

— Аёл жинсидан эканлиги шу маҳалдан маълум. Сизлар биз аёлларни мантиқсизликда айблайсизлар.

Мана, бизнинг мантиқимиз. Мен унга даданг ухламоқчи, десам, у менга: йўқ, дадам кулиб ётибдилар, дейди. Дарҳақиқат, у ҳақли,— деди графиня Марья қувноқлик б илан жилмайиб.

— Ҳа, шундоқ, шундоқ!— деди-ю, Николай бақувват қўулларига қизчасини олиб, уни елкасига миндирди ва оёқларидан ушлаб, уйда нари-бери юра бошлиди. Отаси ҳам, боласи ҳам талтайиб кулишар эди.

— Менга қара, балки адолатсизлик қилаётгандирсан? Сен буни ортиқроқ севасан,— деди графиня Марья француз тилида шивирлаб.

— Тўғри, лекин на чора?.. Билинтирмасликка ҳараткат қиласман...

Шу чоқ ташқаридан ва даҳлиздан бироннинг отдан тушгани ва қадам товуши эшитилди.

— Бирор келди.

— Албатта Пьердир, Бориб хабар олай,— деди графиня Марья ва уйдан чиқиб кетди.

Хотини йўқлигидан фойдаланиб Николай қизчасини елкасига миндирга қичи сакраб-сакраб уйни бир айлантириб чиқди. Кейин ҳансираф, қиқир-қиқир кулаётган Наташани дарров ерга қўйди ва бағрига босди. Николай ўзининг сакрашини рақсга ўхшатди ва қизининг баҳтиёр, кулчадай юзига қараб туриб қариган чогида қизини у ёқ-бу ёққа олиб юра бошлишини, марҳум отаси бир вақтлар қизи билан Данило Купорга рақс тушгани сингари, у қизи билан мазуркага ўйинга тушшишини ўйлади.

Бир оздан сўнг графиня Марья қайтиб келди.

— Nicolas, Пьер экан, Пьер!.. Энди бизнинг Наташага жон киради. Унинг суюнганини, айтган вақтида келмагани учун Пьерга танбех берганини кўрсанг эди. Юр, тезроқ юр! Бўлди энди, дадангни қўйиб юбор!— деди графиня Марья отасига ёпишиб олган қизчасига жилмайиб қараб, Николай қизин қўлидан етаклаб чиқди.

Графиня Марья истироҳат бўлмасида қолди.

— Киши шунчалик баҳтли бўла олади деб ҳеч қачон ўйламаган эдим,— деди графиня Марья ўзича шивирлаб. У гул-гул очилиб кетган эди, лекин шу он хўрсиниб қўйди ва тераи кўзларida сокин бир маъюслик акс этди. Гўё унга насиб бўлган баҳтдан бўлак бу ҳаёғда яна бошқа эришиб бўлмайдиган баҳт ҳам бору, шу он ўша баҳт беихтиёр унинг эсига тушгандай бўлди.

Наташа 1813 йилнинг илк баҳорида эрга тегиб, 1820 йилда уч қиз ва бир ўғилнинг онаси бўлиб қолган эди. У ўғилга жуда меҳрли бўлгани учун уни ўзи эми зарди. Наташа шу қадар семириб, тўлишиб кетган эдикি, тўрт фарзанднинг онаси бўлган бу бақувват аёл илгариги нозик-ниҳол ва серҳаракат Наташа эканини таниб ҳам бўлмас эди. Унинг юз тузилиши муайян шаклга кирган, ўзи ҳалим, очиқ аёл бўлиб қолган. Чеҳрасида илгариги талъат-таровati қолмаган эди. Ҳозир унинг фақат юзи ва пайкари кўринарди, қалби эса бутунлай кўринмасди, чиройли ва серпушт хотин бўлиб қолган эди холос. Унда илгариги жонланиш камдан-кам кўринарди. Фақат ҳозирги сингари эри сафардан қайтганда, ё боласи касалдан тузалганда, ё графиня Марья билан биргалиқда князь Андрей ҳақида гапиришганда (рашки келмасин деб князь Андрей тўғрисида эрига оғиз очмас эди) ё эрга текканидан бери бутунлай ташлаб юборган ва аҳён-аҳёнда, тасодифан эслайдиган ашулаларини айтгандагина ўша илгариги талъаттароват балқир эди. Тўлишиб кетган чиройли пайкари илгариги шўхлик билан руҳланиб кетганида у аввалгидан ҳам жозибалироқ бўлиб кетарди.

Эрга теккандан бери Наташа эри билан бирга Москвада, Петербургда, Москва ташқарисидаги мулкларида, онасининг олдида, яъни Николайнинг уйида яшар эди. Ёш графиня Безухова киборлар йигинига камдан-кам борар, кўрганларининг ҳам ундан ҳафсаласи пир бўларди, чунки Наташа ёқимтой ҳам, ширин сўз ҳам эмасди. У танҳоликни яхши кўради деб айтиб бўлмасди (унинг ўзи буни аниқ билмас эди, назарida ёмон кўрадигандай эди), лекин тўқ-қиз ой бола кўтариб, туғиб, бола әмизиб ва ҳамиша эрининг ҳар бир ишига аралашиб юарди, шунинг учун киборлар сұхбатидан воз кечмай туриб бу эҳтиёжларни қондириш амри маҳол эди. Қизлиқ даврида Наташани кўрган кишилар уни бунчалик ўзгарганини кўриб, файри оддий бир ҳол юз бергандай таажжубланарди. Фақат Наташанинг барча шўхликлари бола-чақали бўлиш, эрга тегиш (Отрадноеда у бир неча марта ҳазилга йўйиб шундай деб қичқирган эди) истагидан келиб чиққанини оналик туйғуси билан сезган кекса графиня Наташага тушунмаган одамларнинг ҳайрон қолганига таажжубланар ва Наташа

яҳши хотин ва яҳши она бўлишини ўзим билардим, деган сўзни такрорларди.

— Лекин эри ва болаларига ҳаддан ташқари муҳаббат қўйган,—дерди кекса графия,—бунчалик қилиш ярамайди.

Наташа ақлли кишилар, айниқса француслар тарғиб эттаётган ўрта-миёна йўл тутиш тўғрисидаги қонун-қоидаларига: яъни қиз бола эрга теккандан кейин ўзига бепарво бўлмаслиги, ўз истеъодларидан воз кечмаслиги, ўзига яна ҳам кўпроқ пардоз-андоз қилиши, бир вақтлар бошқаларни қандоқ маҳлиё қилган бўлса, ҳозир эрини ҳам шундоқ маҳлиё қилиши керак, деган қонун-қоидаларга риоя қилмас эди. Наташа, билъакс, эрга тегиши биланоқ, одамларни мафтун қиладиган барча хислатларидан, шу жумладан, энг кучлисидан — ашула айтишдан воз ҳечди. Ўз ашуласи билан одамларни мафтун қилишини билиб, атайин айтмай қўйди. Наташа ўзини қандоқ тутиш, назокат билан сўзлашиш ҳақида ҳам, ўзини эрига чиройли қилиб кўрсатиш ҳақида ҳам, ясан-тусан ҳақида ҳам, ҳар хил талаблари билан эрининг ҳафсаласини совутиб қўйиши мумкинлиги ҳақида ҳам ўйлаб ўтирас эди. Наташа ҳамиша бу қонун-қоидаларга зид келадиган ишларни қиласарди. Илгарилари савқи табиий билан ишлатган нозу карашмалари ҳозир эриш туюлишини сезарди; чунки биринчи кундан бошлаб у бутун борлифи билан эрига берилган ва қалбида эридан пинҳон тутган заррача сир қолмаган эди. Наташа шу нарсани билардики, эри билан бўлган муносабати бир вақтлар эрини ўзига жалб этган шоирона ҳис-туйғуларга эмас, балки сўз билан ифодалаб бўлмайдиган бошқа нарсага асосланган, жони-тани билан қандоқ мустаҳкам боғланган бўлса, у ҳам эри билан шундоқ мустаҳкам боғланган.

Наташа эрининг диққатини ўзига жалб этиш учун зулфини паришон қилиб юришни, узун, этаги ерда судралиб юрадиган, ерни супурадиган кўйлак киёнини, романс айтищни энди ўзига эп кўрмас, бу ишлар назаридан ўз-ўзидан завқланиш учун ўзига зеб беришдай ғалати туюларди. Бошқаларнинг диққатини жалб этиш учун ўзига зеб бериш балким унга ёқар ҳам эди — буни у билмасди — аммо бу нарсалар учун унинг сира вақти йўқ эди. Ашула айтмай қўйгани, ясан-тусан қилмай юргани ва айтадиган сўзларини ўйламай гапиришнинг асосий сабаби шу эдики, бунақа нарсалар билан шуғулланишга сира қўли тегмас эди.

Маълумки, инсон бирон нарсага, у қанчалик аҳамиятсиз бўлмасин, боши билан шўнгид кетиш қобилиятига эга.

Маълумки, ҳар қандай аҳамиятсиз, арзимас нарса ҳам эътибор беравергандан кейин битмас-туганмас ташвишманбаига айланади.

Наташа боши билан шўнгид кетган, фикри-зикрини банд қилиб қўйган нарса оиласи — эри эди; у эрини ўз оиласига маҳкам боғлаб қўйиш, бола кўриши, бунинг учун уларни тўқиз ой қўтариб юриши, туғиши, эмизиши ва тарбия қилиши керак эди.

Наташа батамом берилиб кетган нарсасига ақл-идро-ки билан эмас, балки бутун қалби, бутун вужуди билан қанчалик ҳирс қўйса, бу нарса унинг диққат-эътиборини шунча кўп тортар, ўзининг куч-қуввати шунчалик камайиб, заифланиб бораётганини сезар, шунинг учун бутун кучини бир нуқтага тўплар ва шунда ҳам қилиши керак бўлган ишларнинг ҳаммасини бажаролмаётганга ўхшарди.

Хотинлар ҳуқуқи, уларнинг эрлари билан бўлган муносабати, эрк ва ҳақ-ҳуқуқ ҳақидаги фикр-мулоҳазалар у вақтда ҳозирги сингари масала деб аталмаса ҳам, ҳар ҳолда, ҳозиргидай мавжуд эди; бироқ Наташа бу масалаларга қизиқиши у ёқда турсин, ҳатто уларни ҳеч тушунмас эди.

Бу масалалар ўшанда ҳам ҳозиргига ўжшаб, уйла-нишдан мурод эр-хотиннинг бир-биридан кўрадиган ҳу-зур-ҳаловатини, яъни эр-хотин бўлишиниң бир томони-нигина назарда тутиб, оила қуришнинг бутун аҳамиятини назарда тутмаган кишилар учун мавжуд эди.

Бу фикр-мулоҳазалар ҳам ва ҳозирги масалалар ҳам овқатдан қандай қилиб кўпроқ ҳузур қилиш мумкин деган масала сингари у вақтда йўқ эди, овқатдан мурод қорин тўйғазиш ва оиладан мурод бола-чақа кўриш деб билган одамлар учун ҳозир ҳам бундай фикр мулоҳаза йўқ ва бўлиши мумкин эмас.

Агар овқатланишдан мурод тани озиқлантириш бўлса, унда бирдан икки ҳисса овқат еган киши эҳтимол кўпроқ ҳузур қилас, лекин у кўзлаган мақсадга эришмайди, чунки ошқозон икки ҳисса ортиқ овқатни ҳазм қилолмайди.

Агар уйланишдан мурод оила қуриш бўлса, унда бир неча хотин ва бир неча эри бўлган кимса эҳтимол

кўпроқ лаззатланар, лекин ҳеч қачон оила эгаси бўлолмайди.

Агар овқатдан мурод қорин тўйғазиш, уйланишдан мурод оила қуриш бўлса, унда бу масалани шундай ҳал қилиш мумкин: яъни овқатни меъда ҳазм қила оладиган миқдордан ортиқ емаслик, хотин ва эрни оила қуриш учун керак бўлган миқдордан оширмаслик керак, яъни битта хотин олиш ва битта эр қилиш кифоядир. Наташага эр керак эди. Худо унга эр берди. Эр эса уни бола-чақали, оиласи қилди. Наташага шу эр кифоя эди, у Пьердан яхшироғини истамасдигина эмас, балки бутун маънавий кучини шу эри ва оиласига хизмат қилдириш учун сафарбар қилган, бошқа эр қанақа бўлишини тасаввур қилмас ва тасаввур қилишга эҳтиёж ҳам сезмас эди.

Наташа киборлар муҳитини ёқтиринас эди, лекин ўзига қарашли одамларнинг — графиня Марьянинг, акаси, онасининг ва Соняning суҳбатини бажону дил севарди. У шундай одамларни яҳши кўрардики, уларнинг олдига пахмоқ сочи, уйда кийиб юрган ҳалати билан катта-катта одим отиб, болалар бўлмасидан бемалол ҳандон-хушон чиқа олса ва болаларнинг йўргагидаги кўкини дое ўрнига сариқ дое пайдо бўлиб қолганини суюниб кўрсата олса, чақалоғинг анча тузалиб қолиби, хотиржам бўл, деган сўзлар билан тасалли беришини эшига олса.

Наташа шу даража ўзига бепарво бўлиб қолган эдикি, унинг кийим кийиши, сочини турмаклаши, пойма-пой гаплари, ҳар қанақа чиройли ва хунук хотиндан, ҳатто Соня ва мураббиялардан рашқ қилиши яқин кишиларга ҳазил-мутойиба мавзуи бўлиб қолган эди. Ҳамма Пьер хотинининг чизгидан чиқмайди деб ўйлар ва ҳақиқатан ҳам шундоқ эди. Эр-хотин бўлган дастлабки куниларидан бошлаб Наташа ўз талабларини Пьер олдига кўндаланг қилиб қўйди. Пьер бошда хотинининг бу фикрига — сен фақат меники ва силаникисан, деган талабига жуда таажжубланди, чунки бу нуқтан назар унинг учун тамоман янги эди, лекин шундай бўлса ҳам Наташанинг бу талаби унга ёқиб тушди ва бу талабга у бўйин-сунди.

Пьернинг хотини измидалиги шундан иборат эдики, у бошқа хотинларга хушомад қилиш у ёқда турсин, улар билан очилиб гапиришга ҳам журъят этолмас эди. У ҳордиқ чиқариш, бирлас ўтириб келиш учун клубларга, зиёфатларга боролмас, таъби истаган нарсага пул сарф

қилолмас, зарур иши бўлмаса бирон ёққа узоқ муддатга кетолмас эди. Унинг илму маърифат билан шуғулланишини хотини зарур иш деб билар (Наташа бу нарсаларга тушунмаса ҳам, лекин катта аҳамият берар) эди. Бунинг эвазига Пьер уйда ҳокими мутлақ эди, у нима истаса шуни қиласар ва оиласини ҳам истаган йўлига сола оларди. Наташа уйда ўзини эрининг чўрисидай тутарди. Пьер каби нетида ўтириб китоб мутолаа қилаётган ва ё ёзаётган бўлса, бутун уй ичи оёқ учидарди. Пьер бирон нарсани яхши кўришини сездиридими — тамом, ўша нарса дарров муҳайё бўларди. Пьер бирон нарса истаганини билдиридими — тамом, Наташа сакраб ўрнидан туарар ва унинг истагини жойига қўярди.

Бутун хонадон учун Пьернинг фараз этилған истакорзулари дастур эди, Наташа уларни билиб олишга тиришарди. Қандай ҳаёт кечириш, қаерда яшаш, ким билан борди-келди қилиш, Наташанинг нима билан шуғулланиши, болаларнинг тарбияси — буларнинг ҳаммаси Пьернинг ҳоҳишига мувофиқ бўлиши у ёқда турсин, ҳатто Наташа эрининг сўз орасида айтган фикрларидан хулоса чиқаришга тиришарди. Наташа эрининг истаганини ҳамма вақт тўғри англар ва ҳамиша ўшангага қараб иш тутарди. Агар Пьер ўзининг истагига қарши бирон иш қилмоқчи бўлса, Наташа дарров унинг ўзи айтган сўзни дастак қилиб олиб, бунга йўл бермас эди.

Пьер билан Наташанинг сира эсидан чиқмайдиган шундай бир воқеа юз берган эди: тўнгич болалари нимжон туғилиб, улар уч дояни алмаштиришга мажбур бўлган ва Наташа қайтуриб бетоб бўлиб қолган бир вақтда Пьер бир куни бегона.кишининг сути болага заарли ва гайри табиий эканлиги ҳақида Руссонинг фикрини баён этиб, ўзи бу фикрга батамом қўшилганини айтган эди. Иккинчи боласи туғилганда Наташа онасининг ҳам, докторнинг ҳам, эрининг ҳам эътирозига қарамасдан (у вақтларда бола эмизиш кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган воқеа ва заарли ҳисобланарди) ўз сўзида маҳкам турди ва болани ўзи эмиза бошлади.

Аксар вақт, кайфларӣ бузилган вақтда, эр хотин жанжаллашиб қолишарди, лекин бу жанжалдан кейин, Пьер ҳам суюниб, ҳам таажжубланиб, хотини фақат сўзда эмас, балки ишда ҳам ўзи рад қилган фикрларга амал қилаётганини кўрарди. Хотин бу фикрларнинг айнан ўзини эмас, балки жанжал вақтида илашган ошиқ-

ча нарсалардан тозаланган, сайдалланган ҳолда амалга татбиқ этаётганини кўрар эди.

Уйланганига етти йил бўлгандан сўнг Пьер зўр қувонч билан билдики, ўзи ёмон одам эман, чунки ўз аксини у хотинида кўриб туради. Пьер ўзининг яхши ва ёмон томонларини бир-бирига аралашиб, бири бирининг соясида қолиб кетганини сезарди. Лекин хотинида унинг ҳақиқатан яхши томонлари инъикос топған эди, ёмон хислатларининг ҳаммаси қолиб кетган эди. Бу инъикос мантиқий тафаккур йўли билан эмас, балки бошқа, пин-ҳоний, бевосита йўл билан амалга ошган эди.

XI

Пьер бундан икки ой муқаддам, Ростовларницида меҳмон бўлиб юрган кунлари, князь Фёдордан мактуб олган эди; князь мактубида Безухов Петербургга келиб, янги таъсис этилган жамият (Пьер ўша жамиятнинг ташкилотчиларидан эди) аъзоларини қизиқтираётган муҳим масалаларнинг муҳокамасида иштирок этишини таклиф этган эди.

Наташа мактубни ўқиб чиқиб (эрига келган мактубларнинг ҳаммасини ўқиб чиқар эди), эрининг бирон ёққа кетиши ўзи учун нақадар оғир бўлмасин, ўзи унга Петербургга бориб келишни таклиф қилди. У эрининг барча ақлий, мавҳум ишларига тушунмаса ҳам уларга жуда қатта аҳамият берар ва Пьернинг бу фаолиятига халал беришдан ҳамиша қўрқарди. Эри мактубни ўқиб, ийманиб хотинига савол назари билан қараганда, Наташа бориб келишини ўтиниб ижозат берди, лекин қачон қайтишини аниқлаб кетишини сўради ва ниҳоят бориб-келиш учун Пьерга тўрт ҳафта муҳлат берилган, эри белгиланган вақтда келмагани учун Наташа (ваъдадан икки ҳафта ўтган эди) ўзини қўядиган жой тополмай, хафа ва тажанг бўлиб юрган эди.

Шу сўнгги икки ҳафта мобайнида Ростовларницида меҳмон бўлиб турган генерал Денисов (у ҳозир истеъфога чиқкан ва ҳозирги аҳволдан норози бўлиб юрган эди) худди бир вақтлари яхши кўрган кишисининг ўзига сира ўҳшамаган суратини кўриб энсаси қотгандай Наташага анграйиб қарап ва хафа бўлар эди. Илгариги фусункор қиз ҳозир қош-қовоғи солиқ, хаёли паришон, жавоблари пойма-

пой, сухбат мавзуи болаларгина бўлиб қолган зерикарли бир аёл бўлиб қолган эди.

Эри ваъдасига жилоф этганидан бери Наташа ниҳоят даража маъюс ва тажанг эди, айниқса онаси, акаси, Соня ва ё графиня Марья тасалли бериб Пьерни маъзур тутишга, кечикканига баҳона топишга уринсалар Наташанинг фонони чиқарди.

— Ҳаммаси бўлмаган, бекорчи гаплар! Унинг саф-сатаси ҳам, жамияти ҳам бир чақага арзимайди,— дерди у буюк аҳамиятга молик эканлигига имони комил бўлган ишлар тўғрисида ганириб, кейин биттаю битта ўғилчасини эмизгани болалар бўлмасига кириб кетарди.

Шу уч ойлик мурғак боладан бошқа ҳеч ким Наташага тасалли беролмас, ақлли сўз айтодмас эди, фақат арзанда ўғилчасини бағрига босиб, унинг оғзи қимирлаганини, бурни пишқиллаганини сезса, кўнгли таскин топарди. Бу мурғак бола онасига: «Сен хафа бўляпсан, рашиқ қилипсан, иложи бўлса адамдан қасос олмоқчи бўляпсан, қўрқяпсан, мен ўшанинг ўзгинасиман-ку... мен адамнинг ўзгинасиман-ку» — деб турарди. Бунга жавоб ҳам керакмас эди, чунки ҳақиқатнинг ўзи эди.

Ҳаловати бузилган шу икки ҳафта давомида Наташа ўзига таскин бермоқчи бўлиб шу қадар боласи олдига кўп югурди ва болани шу қадар эркалаб юбордики, охири бола керагидан ортиқ эмиб касал бўлиб қолди. У боласи касал бўлиб қолганидан қўрқиб кетди, лекин шу билан бирга ҳозир Наташага шу нарса керак эди. У боласи билан овора бўлиб, эрининг ташвишини бир оз унутди.

Пьернинг араваси эшик олдига келиб тўхтаганда Наташа ўғилчасини эмизиб ўтирган эди, бекасини нима билан хурсанд қилишни билган доя товуш чиқармай, шод юз билан югуриб уйга кирди.

Наташа қўзи эди уйқуга кетган боласини уйғотиб юборищдан қўрқиб:

— Келдими? — деб шивирлади.

— Келдилар, онахон,— деди доя пичирлаб.

Наташанинг юзига қон югурди ва оёқлари беихтиёр ҳаракатга келди, бироқ сакраб туриб эшикка чиқишининг иложи йўқ эди. Бола яна қўзини очиб, худди: «Сен шу ердамисан», дегандай бир қараб қўйди ва яна эриниб-гина лабларини чапиллата бошлади.

Наташа қўкрагини секин боланинг оғзидан олди-да, уни бир оз тебратгандан кейин дояга бериб, эшикка томон

юрди. Бироқ бўсағага борганида, ҳудди суюниб кетганидаи, ҳали дурустроқ ухламаган болани дояга ташлаб чиқаётганидан виждони қийналгандай тўхтади ва қайрилиб қаради. Доя тирсагини кўтариб, гўдакни авайлаб каравотга ётқизаётган эди.

Бекаси билан оралари жуда яқин бўлиб қолган доя, такаллувфисиз:

— Бораверинг, айланай, бораверинг, ҳавотир олманг, борнинг,— деди жилмайиб.

Наташа енгил қадам ташлаб даҳлизга чиқди.

Оғзида чўбуқ, кабинетдан залга ўтаётган Денисов биринчи марта ўзи билган Наташани таниди. Наташанинг юзи гул-гул очилган, кўзлари чақнаётган эди. У Денисовнинг олдидан югуриб ўтиб кетаркан:

— Келди! — деди ва Денисов Пьерни уччалик хуш кўрмаса ҳам Наташанинг аслига қайтгани туфайли унинг келганига хурсанд бўлди. Наташа даҳлизга югуриб кириб, шарфини ечаётган пўстинли новча бир кишини кўрди.

«Ўзи, ўзи! Ростдан ҳам ўзи!» деди ичиди Наташа ва югуриб бориб, эрининг бўйнига осилди-да, бошини кўкрагита босди, кейин сал нари сурниб, Пьернинг совуқда қизариб кетган күшнуд юзига қаради: «ҳа, бу эри, бактиёр ва мамиун...»

Бироқ тўсатдан, сўнгти икки ҳафта мобайнинда эрининг йўлига кўз тикиб чеккан изтироблари ёдига тушди-ю, юзидаги севиничдан асар қолмади: унинг қош-қовори осилди ва Пьернинг бошига таъна тошлари ёғила берди.

— Сен ўйнаб-кулиб, айшигни сурниб юрдинг. Менчи? Ҳеч бўлмаса болаларни ўйласанг бўлмайдими? Мен бола эмизаман, сутим бузилди... Сал бўлмаса Петя ўлиб қоларди. Сен бўлсанг, курсандчилик қилиб юрдинг. Била-маи, сен хурсанд...

Пьер айборд эмаслигини, олдинроқ келишнинг иложи бўлмаганини, хотинининг арази ўринисиз эканини, буларнинг ҳаммаси икки дақиқадан сўнг унутилишини биларди, энг муҳими шу эдики, унинг кайфи чоғ ва хурсанд эди. Унга қолса кулиб юборарди, лекин журъат этолмади. У юзига аянчли тус берниб, ўзини қўрққанга солди ва қоматини букиб деди:

— Азбаройи худо, иложи бўлмади! Петянинг аҳволи қалай?

— Ҳозир пича дуруст, юр, кирайлик. Қандоқ бағритошсан! Сенинг йўқлигингда қандоқ аҳволга тушганимни, қанча изтироб чекканимни билсанг эди...

— Ўзинг дурустмисан ахир?

— Юр, юр,— деди Наташа эрининг қўлини қўйиб юбормасдан. Улар ўз бўлмалари томон кетишди.

Николай хотини билан бирга Пьерни излаб келганда Пьер болалар бўлмасида уйқудан уйғонган ўғилчасини ўнг кафтига қўйиб ўйнатаётган эди. Тишлари тушган Пьернинг барқашдай юзи табассум билан ёришган эди. Пўртана аллақачонлар босилган, эри ва ўғилчасига меҳри жўш уриб қараб турган Наташанинг чеҳрасида шодлик қуёшининг нурлари порлаб турар эди.

— Князъ Фёдор билан яхшигина гаплашиб олдингми? — деб сўради Наташа.

— Ҳа, гаплашдим.

— Қара, қандоқ тутяпти (бошини демоқчи эди Наташа). Мени ёмон қўрқитиб юборди-е!

— Княжнани кўрдингми? Ановига ошиқ бўлгани ростми?..

— Ҳа, рост, лекин жуда ғалати иш бўлади-да...

Шу маҳал Николай билан графиня Марья уйга кирди. Пьер ўғилчасини қўлидан қўймасдан, энгашиб улар билан ўпишиб кўришди ва уларнинг саволларига жавоб қайтарди. Бироқ айтадиган қизиқ гаплар кўп бўлишига қарамасдан, қақлоқча кийгизилган, бошини ликиллатиб турган бу чақалоқ Пьерни банд қилиб қўйган эди.

— Қандоқ дилкаш! — деди графиня Марья чақалоққа қараб ва у билан ўйнаб.— Мен сенга ҳеч тушунмайман, Nicolas,— деди у эрига юзланиб.— Нега бу ёқимтой мурғакларнинг гўзаллигига тушунмайсан.

— Нимасига тушунаман,— деди Николай чақалоққа лоқайд назар ташлаб.— Бир парча гўшт-да. Юр, Пьер, кетдик.

Графиня Марья эрининг тарафини олиб деди:

— Энг муҳими, Nicolas жуда меҳрибон ота, фақат бир яшар бўлгандан сўнг ёки...

— Йўқ, Пьер бола кўтаришга жуда уста-да,— деди Наташа.— Менинг кафтим чақалоқнинг орқасига мос қилиб яратилган дейди. Мана, қаранглар.

— Лекин фақат бунинг учун эмас,— деб Пьер кулиб қўйди ва болани доясига узатди.

Ҳар бир ҳақиқий хонадонда бўладигани каби Лисие Горидаги қўрада ҳам бир-бирига сира ўхшамайдиган бир неча олам бирга яшар, уларнинг ҳар бири ўз хусусиятини сақлаган ҳолда бир-бирига ён бериб, бир-бирига қўшилиб, бир бутун аҳил хонадон ташкил қиласр эди. Бу қўрада содир бўлган ҳар бир воқеа уларнинг ҳар бири учун бир хилда аҳамиятли, бир хилда севинчли, бир хилда қайғули бўларди; лекин ҳар бир оламнинг бирон воқеадан хурсанд бўлиш ва ё қайғуриши учун бошқа оламларга тамоман алоқаси бўлмаган мустақил сабаблари бўларди.

Масалан, Пьернинг сафардан қайтиши ҳам қувончли ва ҳам муҳим бир воқеа эди, бу нарса ҳаммага ҳам шундоқ таъсир этди.

Ўз хўжаларининг энг ҳаққоний ҳакамлари бўлмиш хизматкорлар (чунки улар одамларнинг гаплари ва туйғуларига қараб эмас, балки ишлари ва турмуш тарзларига қараб муҳокама юргизишади). Пьернинг келишига шунинг учун хурсанд бўлишдики, Пьер шу ердагида хўжалари — граф кунда хўжалик ишлари билан кетиб қолмас, кайфи чоғроқ, ўзи меҳрибонроқ бўлиб юрар ва яна байрамга ҳаммаларига қимматбаҳо совгалар инъом этарди.

Болалар билан мураббиялар Безуховнинг келганига шунинг учун қувонишдики, ҳеч ким Пьерчалик ўзини уларга яқин тутмас ва уларни умумий ҳаётга жалб қиолмас эди. Фақат Пьер клавикордда (бирдан-бир била-диган) шотланд рақсини чалар ва бу куйга, унинг ўзи айтмоқчи, истаган мақомга рақс тушса бўларди; бундан ташқари, Пьер ҳаммага совгалар келтирган бўлиши мумкин эди.

Ўн бешга кириб, ақлли бола бўлиб қолган, малла соchlари жингалак, ўзи озғин ва дардчилнамо шаҳло кўз Николинъка Пьернинг келганига шунинг учун суюндики, Пьер ҳамақисини (у шундай деб атар эди) жуда яхши кўрар ва у билан фарҳланарди. Ҳеч ким атайлаб Николинъка-да Пьерга нисбатан меҳр уйғотгани йўқ. У Пьерни жуда камдан-кам кўрар эди. Унинг тарбиячиси графиня Марья мен эримга қандоқ муҳаббат қўйған бўлсан, Николинъка ҳам шундоқ муҳаббат қўйсин деб, бор ҳунарини ишлатган. Николинъка поччасини яхши кўрар эди, лекин бу яхши

ина нохушлик бор эди. Аммо вужуди билан яхши кўрарди. б гусар бўлишни, Георгий ни- эди, у Пьер амакиси сингари марҳаматли одам бўлишни Николинъка ҳамиша гул-гул ўз қотганда у энтикиб, қизариб инг оғзидан чиққан ҳар бир ишга уринар, кейин Десаланда бу сўзларни бирма-бир Пьернинг ўтмиши, унинг 12-яллари (Николинъка бу ҳақда иғира-шира шоирона бир та- Москвадаги саргузашти, асир (бу ҳақда Пьернинг ўзи гапи- Наташага мұҳаббати (Нико- на бир меҳр қўйған эди) ва энг лимаган отаси билан Пьернинг инг ҳаммаси Пьерни Николинъ и қилиб кўрсатар эди.

Ақида қулоғига чалинганд сўз- Пьернинг тўлқинланиб гапи- зўр ҳурмат ва назокат билан мұҳаббат нима эканини энди- ѿка отаси Наташани севганига ўз дўсти Пьерга васият қилиб қилди. Кўз олдига келтирол- линъкага худодай бўлиб кў- рак-бағри эзилиб, кўзларидан шлари дув-дув оқарди. Шунинг Николинъка терисига сифмай

Ҳмонлар шунинг учун хурсанд ҳанақа сухбатга жон киргиза сухбатни қовушиб оладиган хотини у ёқда турсин, балки арнинг ҳаммаси хурсанд эди, ўлган дамларда уларнинг ҳаёти ди.

Кампирлар шунинг учун хур- и уларга ҳадялар олиб келинчи ми, Наташа яна очилиб кетарди.

Пьер бу мухталиф оламини қараганини сезар ва ҳаммасини нарди.

Эсида ҳеч нарса турмайдига хотини тушиб бергам рўйказгага қайнанаси билан қашнагасини Беловага кўйлаклик олиши олишини ҳам унутмади. Хотини рид қилмоқчи бўлган нарсалар масдан, ҳаммасини сотиб олиши уйланган кунларидан Пьерга биринчи сафар баъзи бир нарса гани, хотинини хафа қилгани эди. Йўқ, бориб-бориб ўзи да Хотини ўзи учун ҳеч нарса учун ҳам эри хоҳиш билдирга биладиган Пьер зўр ҳафсала вонга совғалар олар ва бирон иш кат қиласарди. Агар хотинидан фақат совғами кўп ва қиммат Кўничиликнинг фикрига кўра, ё ўзи айтмоқчи, барча хиссалар масаласига бепарволиги устичасислиги қўшилган эди.

Пьер катта сарф-каражати фор эгаси бўлганидан бери ҳар икки ҳисса камайганини, ўл туфайли издан чиқиб кетган иш пайқаб ҳайрон қолди.

Тирикчилик ҳозир арзоига қолинга тушган эди: истаган тириши имкониятидан Пьер энг ўзгартиришин истамас эди. Пи- муайян бир изга киргиз ва у ҳама ва буни ўзгартириш унинг икти- кемираётган ҳаёти унга ароён

Пьер қилгай харидларини хотинига кўрсата бошлади.

— Буни қара-я! — деди у зозга ўжшаб ёзиб кўреатиб засига ўтқазиб, Пьернинг рӯйчехра билан бир эрига ва бир қарап эди.

— Бу Беловагадир-да? Жуда яхши,— деди Наташа матони ушлаб кўриб.— Бир сўмдандир-да?

Пьер нархини айтди.

— Қиммат-ку,— деди Наташа.— Аммо болалар ҳам, татап ҳам жуда суюнйб кетади. Мана буни менга чакки олибсан,— деди Наташа ўшанда энди расм бўлган марваридли олтин тароққа ҳавас билан жилмайиб қараб.

— Ол-чи, ол, деб Адель ҳоли жонимга қўймади,— деди Пьер.

— Қачон тақдим мен буни? — деди Наташа тароқни сочига қадаб кўриб.— Машенька катта бўлиб у ёқ-бу ёққа чиқса тақар, балки ўшанда яна бунақа тароқлар расм бўлиб қолар. Қани, юр бўлмасам.

Улар совғаларни кўтариб, аввал болалар бўлмасига, ундан кейин графинянинг олдига киришди.

Пьер билан Наташа ўроғлик совғаларни қўлтиқла-рига қистириб меҳмонхонага кирганда, графиня, одатига кўра, Белова билан гранпасъянс (карта) ўйнаб ўтирган эди.

Графиня олтмишдан ошиб, сочи оппоқ оқарган эди. У чепчик кийиб юрар ва ҳошияси бутун бетини беркитиб турар эди. Унинг юzlари бужмайган, устки лаби ичига тушшиб, кўзларидан нур кетган эди.

Ўғли билан эрининг устма-уст ўлимидан сўнг графиня ўзини бу дунёда ҳеч қандай мурод-мақсади ва орзу-умиди бўлмаган бир ғарип одамдай сезиб қолди. У ер, иchar, ухлар, бедор ўтирап, лекин яшамас эди. Ҳаёт унда ҳеч қандай таассурот туғдиролмас эди. Унинг ҳаётдан ҳеч қандай тилаги йўқ, уфақат осойишталик истар ва бу осойишталикни эса фақат ўлим бера оларди. Аммо ажал гирибонидан олгунча яшashi, яъни ҳаётий қувватини сарфлаши керак эди. Энг кичик болалар ва энг қари одамларда кўзга ташланадиган хислатлар кекса графиняда яққол кўринарди. Ҳаётда унинг ҳеч қандай мақсади йўқ, фақат ўзининг турли лаёқати ва салоҳиятини ишга солиб туриши керак эди холос. У меъдаси, мияси, мускуллари, асаблари ва жигари бўлгани учунгина унча-мунча овқат ейиши, ухлаши, ўйлаши, гапириши, йиғлаши, ишлаши, аразлаши ва ҳоказолар қилиши керак эди. Буларнинг ҳаммасини кекса графиня ҳеч қандай ташқи турткисиз бажо келтиради, ҳолбуки, ҳаёт кучи барқ уриб турган кишилар интилаётган мақсадлари аён бўлгани учун иккинчи мақсадни — ўз кучларини сарфлаш кераклигини сезмайдилар. Гра-

финя ўпкаси ва тилини ишлатиши керак бўлгани учунгина гапиради. У ёш болага ўхшаб бурнини қоқиш керак бўлгани учунгина йыгларди ва ҳоказо. Қувватга тўлган кишилар учун мақсад-муддао бўлган нарса графиня учун баҳона, эрмак эди шекилли.

Масалан, кечаси бирон ёғлиқ томоқ еган бўлса эрталаблари бирор билан уришгуси келар ва бундай вақтларда энг қулай баҳона — Белованинг карлиги бўларди.

Графиня, уйнинг тўрида ўтириб, Беловага қараб, секин:

— Айланай, бугун ҳаво хийла илиқ шекилли,— деб шивирлаб гап бошларди. Белова: «Ҳа, келдилар-ку ахир» — деб жавоб қайтарса, графинянинг жаҳли чиқиб: — Худоё тавба, одам ҳам шунчалик кар қулоқ, шунчалик бефаҳм бўладими! — дер эди.

Иккинчи баҳона бурнаки (ҳидлайдиган тамаки) эди, бурнаки гоҳ графиняга нам бўлиб кўринса, гоҳ яхши туюлмагандай кўринарди. Феъли айнигандай вақтларда графинянинг сафроси қўзғар, ранг-рўйи сарғайиб кетарди, бу аломатлардан унинг оқсоchlари Белованинг яна кар, тамакининг яна нам бўлиб қолишини, графинянинг ранг-рўйи сарғайишини биларди. Заҳрини тўкиш керак бўлгани сингари, баъзан графиняга ақлининг қолган-қутганини ишга солиш ҳам керак бўларди, бундай вақтларда унга карта ўйини қўл келарди. Йиғлагиси келса, марҳум эрини эсларди. Ташвиш тортгиси келса, Николай ва унинг соғлиги баҳона бўларди. Аччик-тирсиқ гап айтмоқчи бўлса графиня Марья баҳона бўларди. Товуш чиқариш учун хизмат қиласидиган аъзоларини машқ қилдиргиси келса, кўпинча кечки пайт, соат еттидан кейин, қоронғи уйда меъдага дам берилгандан сўнг, ҳар куни ҳамон бир қиссани минг марта эшитган одамларига айтиб берар эди.

Хеч қачон, хеч ким бу ҳақда оғиз очмаса ҳам, уйдагиларнинг ҳаммаси кампирнинг бу ҳолатига тушунар ва ҳамма унинг шу эҳтиёжларини қоёндириш учун қўлидан келган ишини қиларди. Фақат гоҳ-гоҳ Николай, Пьер, Наташа ва графиня Марьянинг бир-бирларига қараб, ўзаро маҳзун жилмайиб қўйишлари кампирнинг бу аҳволига тушуниб турганларини ифода қиларди.

Лекин бу қарашлар бундан бошқа маънони ҳам англатарди: бу қарашлар кекса графиня ҳаётда қиласидиган ишини қилиб бўлган, ҳозир унинг ўзи эмас, тахлитигина қолган, вақти келганда биз ҳам шундок бўлиб қоламиз,

шунинг учун бир замонлар ўзимиз учун қадрли бўлган ва ўзимиз сингари куч-қуввати барқ урган, лекин эндиликда бенаво кампирга айланган бу хотининг шу аҳволига тан беришимиз, унинг иззат-ҳурматини бажонуидил ўнига қўйишимиз керак... *Memento mori*¹ деган маънони англатарди.

Фақат ўйдагиларнинг энг нодон ва энг бефаҳми билан ёш болаларгина бу нарсани англамас ва кекса графинядан ўзини тортарди.

XIII

Пьер хотини билан меҳмонхонага кирганда графиня, одатига кўра ақлини ишга солиш учун карта ўйнаб ўтирган эди, шундоқ бўлса ҳам куёви келганда ва ўғли бирон жойга бориб қайтганда доим айтадиган ва ёд бўлиб қолган сўзларни: «Келдингми, келдингми, бўтам, кўзларимиз тўрт бўлди-ку. Худога шукур!» Совғаларни олгандан кейин эса, бошқа ёд бўлиб қолган сўзларни: «Совға қиммат эмас, бўтам, мен қарини унумтаганинг мен учун қимматлидир»,— деган сўзларни айтган бўлса ҳам Пьернинг шу топда келиб, унинг ўйинига халал бергани кекса графиняга ёқмади шекилли. У карта ўйинини тамом қилгандан кейин совғаларни оча бошлади. Совғалар орасида жуда чиройли қилиб ишланган карта филофи, чўпон бола сурати солинган қопқоғлиқ кўм-кўк. Севр пиёласи ва графининг сурати туширилган олтин тамакидон бор эди (қайноаси кўпдан бери орзу қилиб юрганини билиб, шундай тамакидон ясашни Пьер петербурглик бир заргарга буюрган эди). Ҳозир йиғлагиси келмаётгани учун графиня эрининг суратига лоқайд қараб қўйди-ю, филофни томоша қила бошлади.

— Кўнглимни кўтариб қўйганинг учун миннатдорман, бўтам,— деб графиня ёд бўлиб қолган сўзларни айтди.— Лекин эсон-омон келганинг ҳаммасидан ҳам яхши. Мана бунинг бўладигани бўлиб қолувди. Ҳеч бўлмаса, сен хотинингни таъзирини бер, шу ҳам гапми? Сен бўлмасанг бу девона бўлиб қолади. На кўзи бирон нарсани кўради, на қулогига бир нима киради,— деб ёд бўлиб қолган гапларни айтди.— Анна Тимофеевна, куёвимиз олиб келган филофни қара.

¹ Ўлнимни унумтаслик керак.

Белова совғаларни мақтади, ўзига олиб келинган кўйлакликка суқланиб қаради.

Пьер, Наташа, Николай, графиня Марья ва Дени совлар ўзаро жуда кўп нарсалар ҳақида гаплашишни иатасалар ҳам, лекин кекса графиня олдида чурқ этмай ўтиришди; ундан бирон нарсани беркитиш мақсадида эмас, балки графиня кексайиб, ҳаётдан орқада қолгани учун унинг олдида гаплашиб ўтириб бўлмас эди: бирон нарса ҳақида сўз бошлагандан кейин унинг ўринсиз саволларига жавоб бериш, фалон киши ўлибди, писмадон киши уйланиди қабилидаги гапларни айтишга тўғри келар, барибир бу гаплар кекса графинянинг бу қулоғидан кириб, у қулоғидан чиқиб кетар эди; лекин улар, одатдагича, мәҳмонхонада чой ичиб, самовар олдида ўтиришди ва Пьер қайнанасининг ўзига ҳам керак бўлмаган, бошқаларга ҳам қизиги бўлмаган саволларига жавоб қилиб князъ Василийнинг қаригани, графиня Марья Алексееванинг салом деб юборгани, мени эсдан чиқармасин, деб ўтинганини ва ҳоказоларни гапириб берди.

Ҳеч кимга қизиги бўлмаса ҳам зарурий бўлган бу сухбат чой ичиб бўлгунга қадар давом этди. Самовар келтириб қўйилган думалоқ стол атрофида бутун хонадон аҳли (фақат болалар йўқ, эди) йигилган, Соня самовар олдида ўтиради. Болалар, мураббий ва мураббиялар аллақачон чой ичиб бўлган, ҳозир нариги истироҳат бўлмасидан уларнинг ғала-ғовури эштилмоқда эди. Чой маҳалида ҳамма ўзининг одатдаги ўрнида: Николай печкага яқин қўйилган кичкина стол ёнида ўтирап, чойни унга ўша ерга узатишар, оппоқ жунлари орасидан катта қора кўзлари яна ҳам қорароқ бўлиб кўринаётган қари този ит Милка (биринчи Милканинг боласи) унинг ёнида, креслода ётарди. Жингалак соchlари, чакка соchlари ва мўйлабининг ярмиси оқарган, генералча мундирининг тугмаларини ёчиб ташлаган Денисов графиня Марья ёнида, Пьер кекса графиня билан хотини ўртасида ўтиради. Безухов кекса графиня нимага қизиқиши ва нималарга тушунишини билиб, ўша нарсалар ҳақида сўзларди. У ташқи ижтимоий ҳодисалардан, кекса графинянинг собиқ ёр-ошноларидан гапиради, ҳақиқатан ҳам кекса графинянинг ёр-ошнолари бир вақтлар алоҳида жонли бир давра ташкил қилган, лекин ҳозир уларнинг аксарияти ҳар ёққа таралиб кетган ва кекса графиня сингари ошларини ошаб, ёшларини яшаб, ҳаётдан сўнгги ризқларини териб юрмоқда эдилар. Лекин

кекса графиняниң назаридан мана шу шарти кетиб парти қолган ёр-ошноларигина жиiddий ва ҳақиқий улфат эди. Пъернинг жонланиб гапиришидан Наташа эри сафардан хурсанд ва ичига гап сиғмагани, лекин кекса графиня олдида иложини тополмай ўтирганини пайқади. Денисов оила аъзоси бўлмагани учун Пъернинг эҳтиёт бўлиб гапи-раётганига тушунмасди ва бундан ташқари бунаقا суҳ-бат ёқмагани учун ҳадеб Петербургда нима янги хабар борлигига қизиқиб, ҳали Семёнов полкидә бўлиб ўтган воқеа ҳақида, ҳали Аракчеев ҳақида, ҳали Таврот иттиҳоди ҳақида Пъерга устма-уст саволлар берарди. Пъер баъзан қизиқиб кетиб, унинг саволига жавоб бера бошласа, Николай билан Наташа дарҳол уни гапдан тўхтатар, яна князь Иван билан графиня Марья Антонованинг соғлиғи тўғрисида саволлар беришарди.

— Госнер билан Татаринова ҳали ҳам ўша bemаза ишлар билан шуғулланиб юрибдими? — деб сўради Денисов.

Пъер одатдагидан кўра қаттиқроқ товуш билан:

— Ҳа, нега шуғулланмасин? Таврот иттиҳоди ҳозир бутун ҳукумат деган сўз-ку! — деди.

Кекса графиня чойни ичиб бўлиб, овқатдан сўнг жин-дий уришиб олиш учун баҳона қидираётган эди шекилли, Пъерга қараб:

— Бу нима деганинг — ton cher ami¹. Нега энди бутун ҳукумат дейсан? Бу гапингга тушунмадим мен,— деди.

Николай бу сўзни онасининг тили билан қандай тушунтириши биларди, шунинг учун дарҳол гапга қўшилди.

— Биласизми, татар, Александр Николаевич Голицин бир жамият тузган эмиш, шу кунлари ўша жамиятнинг обрўси жуда катта экан.

— Аракчеев билан Голицин,— деб юборди Пъер эҳтиётни қўлдан бериб,— ҳозир бутун бошлиқ бир ҳукумат. Яна қанақа ҳукумат денг! Ҳамма нарса кўзларига сунқасд бўлиб кўринади, ҳамма нарсадан ҳадиксирашади!

— Бунда князь Александр Николаевичнинг нима ай-би бор? У киши жуда мўътабар одам, Мен уни Марья Антонованинг уйида кўрганман,— деди кекса графиня ран-

¹ Дўсти жоним.

жиган товуш билан ва ҳамма жим бўлиб қолгандан кейин яна жиғибийрон бўлиб давом этди: — Ҳозир ҳаммадан айб қидиришади, инжил жамияти тузибди, нима бўпти? — деб ўрнидан турди (бошқалар ҳам ўринларидан қўзғалишиди) ва қош-қовоғини солганича, ўрдак юриш қилиб истироҳат бўлмасидаги карта столига томон кетди.

Орага чўккан ҳазин сукунатда нариги уйдаги болаларнинг кулгиси ва сурони эшитилди. Болалар орасида қувончли бир ҳодиса юз берганга ўхшарди.

Кичкина Наташа ҳамманинг товушини босиб:

— Бўлди, бўлди! — деб қичқирди.

Пъер графиня Марья ва Николай билан кўз уриштириб олди (У Наташани кўриб турган эди) ва баҳтиёр жилмайди.

— Мана бу ажойиб музика! Эшитяпсизми? — деди Пъер.

— Анна Макаровна пайпоқни тўқиб бўлганга ўхшайди,— деди графиня Марья.

— Бориб кўрай-чи,— деди Пъер ўрнидан иргиб туриб.— Биласанми,— деди у бўсағада тўхтаб,— нима учун мен бу музикани ниҳоятда яхши кўраман? Бу музика биринчи бўлиб уйдагиларнинг соғ-саломатлигидан мени хабардор қиласди. Бугун келяпману, уйга яқинлашган сайин юрагимни ваҳима босади. Даҳлизга киришим биланоқ, Андрюшканинг бир нарсадан завқланиб кулаётганини эшитдиму кўнглим жойига тушди...

— Мен ҳам шунақаман, мэн ҳам шунақаман,— деди Николай унинг сўзини тасдиқлаб.— Лекин мен болалар олдига кирмайман, чунки пайпоқ менга совға учун тўқиляпти.

Пъер болаларнинг олдига кирди-ю, уларнинг шовқин-сурони авжига чиқди.

— Қани, Анна Макаровна,— Пъернинг товуши эшитилди,— мана бу ерга, ўртароқقا турай: бир , икки деганимда сен мана бу ерда тур. Сени қўлимга оламан. Қани, бир, икки...— деди Пъер. Орага жимлик чўкди.— Уч! — деганидан кейин болалар завқ қилиб уйни бошларига кўтаришиди.

— Иккита, иккита! — деб болалар сурон кўтаришиди.

Бунчалик шовқин-суронга сабаб бўлган нарса Анна Макаровна бир йўла тўқиган иккита пайпоқ эди. У ёлғиз ўзи биладиган маҳсус йўл билан бир йўла икки пайпоқ тўқир ва тўқиб бўлгандан сўнг болалар олдида

тантанали равишда бирини иккинчиси ичидан тортиб оларди.

XIV

Бу шовқин-сурондан сўнг кўп ўтмай болалар хайрлашгани келишди. Улар ҳамма билан ўпишишди, мураббий ва мураббиялар таъзим қилиб чиқиб кетишли. Десалгина ўз шогирди билан қолди. У шивирлаб шогирдини пастга тушишга таклиф қилди.

— Non, m-r Dessales, je demanderai à ma tante de гester¹, — деб жавоб қайтарди Николинъка Болконский ҳам шивирлаб.

— Ma tante², майлими бирпас шу ерда ўтирасам, — деди Николенъка аммасининг олдига келиб. Унинг юзида ёлвориш, ҳаяжон ва севинч ифодаси бор эди. Графиня Марья унга бир қараб қўйди-ю, кейин Пьерга юзланди:

— Сиз шу ерда бўлсангиз бир дақиқа ҳам сиздан айрилгиси келмайди бу бола... — деди.

— Je vous le rappènerai tout-à-l'heure, m-r Dessel'es; bonsoir³, — деб Пьер швейцарияликка қўл берди ва жилмайиб Николинъкага қаради. — Кўпдан бери иккаламиз кўришганимиз йўғ-а. Борган сайин ўхшаб кетяпти-я, Мари, — деди у графиня Марьяга қараб.

Бола қизариб кетди ва ёниб турган кўзларини ифтихор билан пастдан юқорига кўтариб Пьерга қаради ва:

— Дадамгами? — деб сўради, Пьер тасдиқ мақомида бош иргатди-ю, болалар қелиб чала қолган суҳбатни давом этирди. Графиня Марья кашта тикар, Наташа эрига тикилиб ўтирас, Николай билан Денисов ўринларидан туриб, чўбуқ олиб тамаки чекишаркан, қош-қовоғини солиб, самовар олдида ўтирган Соянинг қўлидан чой олишар ва Пьерга саволлар беришарди. Кўзлари ёниб тургац, ранги заҳил, сочи жингалак Николинъка, ҳеч кимнинг эътиборини жалб қилмай бурчакда ўтиракан, қайтарма ёқасидан чиқиб турган ингичка бўйини ҳадеб Пьерга томон бурав, янги ва кучли бир туйғуни бошдан кечираётган бўлса керак, гоҳ-гоҳ сесканиб, алланималарни деб ўзича шивирларди.

¹ Йўқ, Десаль афанди, мен аммадан ижозат сўраб бирпас шу ерда ўтироқ чиман.

² Аммажон.

³ Мен буни ўзим олиб тушаман, Десаль афанди, хайрли кеч.

Суҳбат юксак доираларда тарқалган ҳозирги ғийбатлардан иборат эди, өдатдан бундай ғийбатларни кўпчилик ички сиёсатнинг энг муҳим масаласи деб биларди. Ҳарбий хизматда омади юришмагани туфайли ҳукуматдан норози бўлиб юрган Денисов шу кунлари унинг фикрича Петербургда юз бераётган барча бемазагарчиликларни хурсандлик билан тинглар ва Пъернинг сўзларига қаттиқ ва кескин эътиrozлар билдиради.

— Илгарилари немис бўлиш керак эди, энди Татаринова ва мадам Крюднер билан рақс тушиш керак... Экарстгаузен ва шунга ўхшаганларни ўқиш керак! Оҳ! Қани шу чоқ Бонопарт яна майдонга чиқса экан! Буларнинг адабини бериб қўярди! Наҳотки Семёнов полкими келиб келиб солдат Шварцга топшириб қўйишса-я, шу ҳам гапми? — деб қичқирди Денисов.

Николай, Денисов сингари тирноқ остидан кир қидиришни истамаса ҳам ҳукуматнинг ишлари ҳақида фикр юргизишини жуда муҳим ва керакли иш деб билар, А-нинг фалон соҳада министр, Б-нинг писмадон ерда генерал-губернатор бўлишини, подшонинг фалон нарса, министрнинг писмадон нарса деганига жуда катта аҳамият берарди. Шунинг учун бу масалалар билан қизиқишини зарур деб билиб, Пъерга саволлар бера бошлиди. Шундай қилиб, бу иккала ҳамсуҳбатнинг савол-жавоби натижасида суҳбат юксак доираларнинг одатдаги ғийбат-шикоятидан нари ўтмади.

Бироқ эрининг дилидаги гапни сўзсиз тушунадиган Наташа, Пъер кўпдан бери суҳбат мавзууни ўзгартирмоқчи бўлиб, иложини тополмаётганини, кўнглида йиғилиб қолган гапларни — Петербургга бориб, янги дўсти князь Фёдор билан нима ҳақида маслаҳатлашиб келганини айтишга ошиқаётганини кўриб, савол воситаси-ла эрига кўмаклашди, яъни: — Князь Фёдор билан гаплашиб олдингми? — деб Пъерга савол берди.

— Нима ҳақида? — деб сўради Николай.

— Нима ҳақида бўлардӣ, — деди Пъер атрофга қараб. — Аҳвол жуда ёмон эканлиги, буни шу йўсинда қолдириб бўлмаслиги, ҳар бир ҳалол киши қўлидан келганча бунга моне бўлиш кераклиги ҳақида.

— Ҳалол кишининг қўлидан нима келарди? — деди Николай қошларини чимириб. — Нима қилиши мумкин?

— Шундай қилиши мумкинки...

«Опинглар, кабинетга кирайлик, — деди Николай.

Наташа ҳали замон эмизгани чақириб қолишар, деб кўпдан бери қулоғини динг қилиб ўтирган эди, доянинг товуши чиқиши биланоқ, югуриб болалар бўлмасига кетди. Графиня Марья ҳам унинг кетидан чиқди. Эркаклар кабинетга киришди, поччаси кўрмай қолган Николинъка Болконский ҳам уларнинг кетидан секин кабинетга кирди ва дераза ёнидаги ёзув столи олдида, панароқ жойга ўтириб олди.

— Хўп, сен нима қила олардинг? — деб сўради Денисов.

— Доим сен шунақа хом хаёлларга бориб юрасанда, — деб қўйди Николай.

Пьер ўтиғмасдан гоҳ уйда нари-бери юриб, гоҳ тўхтаб, қўлларини тез-тез тўлғаб, шапиллаб гапира кетди:

— Гап мундок,— деди у,— Петербургда аҳвол танг подшоҳ ҳеч нарсага аралашишни хоҳламайди. У мана шу тасаввуфга бутунлай берилиб кегган (Пьер ҳозир тасаввуфга берилган ҳеч кимсани кечирмас эди). У факат осойишталикни истайди, осойишталикни эса, унга бўрк ўрнига калла олиб келадиган sans foi ni loi¹ кишилар: Магницкий, Аракчеев ва tutti quant...² одамларгина бера олади. Ўзинг ўйлаб кўр, агар сен осойишталигингни кўзлаб хўжалик ишларингни саркорингга топшириб қўйсангу саркоринг қанчалик жоҳил, қанчалик баттол бўлса, сен шунчалик тез мақсадга эришармидинг? — деди Пьер Николайга қараб.

— Нега энди мени аралаштирасан? — деди Николай.

— Ишлар хароб. Маҳкамаларда ўғрилик, армияда калтак: машқ ўрнида у ёқдан-бу ёққа югуртириш, сургун, ҳалқни қийнаш, илм-матрифатни бўғищдан бошқа нарса йўқ. Навқирон ва соғ виждонлилар ҳалокатга дучор бўляпти! Бу аҳвол шундай давом этиши мүмкин эмаслигини ҳамма кўриб, билиб турибди. Торлар жуда таранг бўлиб қолган. Узилиши муқаррар,— деди Пьер. (Ҳукумат деган нарса пайдо бўлибди, одамлар ҳукуматнинг қилган ишларига сарасон солиб, доим шу тарзда сўзлашадилар). — Петербургда мен уларга бир нарсани айтдим.

— Кимларга? — деб сўради Денисов.

— Кимга бўларди,— деди Пьер кўзойнаги устидан маъноли тарзда қараб.— Князь Фёдорга ва бошқаларгада. Маориф ва ҳайрия ишларини тараққий эттириш, дедим,

¹ Виждонсиз, ор-номуссиз.

² Шулар қабилидаги.

албатта яхши. Бу яхши гап, лекин бу билан иш битмайди, ҳозирги шароитда бошқа нарса керак.

Шу ҷоқ Николай қайниси Николинъканинг шу ерда ўтирганини кўриб қолди ва қош-қовоғини солиб унинг олдига келди.

— Сен нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

— Ҳечқиси йўқ, қўй, ўтираверсин,— деб Пьер Николайнинг қўлидан тортди ва сўзини давом эттириди.— Бу билан иш битмайди, ҳозирги вазиятда бошқа нарса керак, дедим мен уларга. Тор таранглигини кўриб, ана узилади, мана узилади деб ҳаммаларинг кўз тикиб турган пайтда, бугун-эрта тўнтириш бўлади, деб ҳамма кутиб турган пайтда умумий фалокатга қарши туриш учун қўлни қўлга бериб, мумкин қадар кўпайишиб, зич бўлиб туриш керак. Барча ёшлар, куч-қуввати барқ уриб турганлар ўшаларга эргашяпти, бузидиб кетяпти. Бири хотин-халажга, иккинчиси мартабага, учинчиси шуҳратга, тўртинчиси пулга учиб, ўша лагерга ўтиб кетяпти. Мен билан сизга ўхшаган мустақил ва инон-ихтиёри ўз қўлида бўлган одам камайиб бораяпти. Мен уларга: иттиҳод доирасини кенгайтиринглар, бизнинг тоғ d'ordre¹ фақат эзгулик эмас, балки мустақиллик ва фаолиятдан иборат бўлсин, деб айтдим.

Николай қайнисини ўз ҳолига қўйиб, зарда билан креслосини яқинроқ сурди ва Пьернинг сўзларига қулоқ соларкан, борган сари қош-қовоғини солиб, норози тарзда йўталиб қўйди.

— Нима мақсадда фаолият кўрсатиш керак? — деди Николай.— Унда ҳукуматга сизлар қайси кўз билан қарайсизлар?

— Ҳукуматгами? Биз ўзимизни ҳукуматнинг ёрдамчиси деб қараймиз. Агар ҳукумат ижозат берса, иттиҳодимиз мағфий бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу иттиҳод ҳукуматга нисбатан душманлик муносабатда бўлмайдигина эмас, балки унинг ҳақиқий муҳофазакори бўлади. Бу иттиҳод том маъносида жентельментлар уюшмаси бўлади. Гугачев келиб, сенинг ва менинг болаларимни сўйиб ташламаслиги, Аракчеев мени ҳарбий сургун қилмаслиги учун биз қўлни қўлга бериб курашмоғимиз даркор, бизнинг мақсад ва муддаомиз битта, бу ҳам бўлса, умумий баҳт-саодат ва сулҳ-амниятни таъминлаш-

¹ Шиоримиз.

— Гапинг дуруст, лекин иттиҳод махфий бўлгандан кейин душман ва заарали иттиҳод бўлади. У фақат ёвузлик туғдириши мумкин.

— Нега энди? Европага нажот берган тугендбунд (у вақтда Россия Европага нажот берди деган сўзни айтгани журъат этолмас эдилар) бирон ёмон иш қилувдими? Тугендбунд хайриҳоҳлик, муҳаббат ва ўзаро ёрдам уюшмаси эди: Исо чормехга — бутга тортилганда шу сўзларни тарғиб этган...

Суҳбат ўртасида Наташа уйга кирди ва суюниб эрига қаради. У эрининг гапларига суюнгани йўқ. Бу сўзлар ҳатто уни қизиқтирмас ҳам эди, чунки буларнинг ҳаммаси Наташанинг назарида жуда оддий ва кўпдан бери ўзи биладиган нарсалар эди. (Бу сўзлар Пьернинг оғзидан чиқаётгани учун Наташага шундай туюлаётган эди, чунки у эрининг дилидаги сўзларини жуда яхши биларди.) У ҳаяжон ва эҳтирос билан сўзлаётган эрининг қадду қоматига қараб суюнмоқда эди.

Нозик бўйни қайтарма ёқасидан чиқиб турган ва ҳамма унутиб қўйган бола эса Пьерга қараб янада кўпроқ суюнар ва қалби ифтихор билан тўларди. Пьернинг ҳар бир сўзи унинг юрагига ўт бўлиб тушар ва у беихтиёр бармоқларни асабий тарзда қимирлатиб, поччасининг столида турган сўргич билан пат қаламни синдириб ўтиради.

— Немис тугенбунди сен ўйлаганча эмас, у мана мундоқ эди, мен тавсия этган тугенбунд.

— Қўй, ошна, тугенбунд колбасачиларингга муносиб, аввало мен бунга тушунмайман, ундан кейин, тилим келишмайди,— деб Денисов гапнинг пўскалласини айтиди.— Ҳамма иш расво, ҳамма нарса қабоҳат деганингга тушунмаман, лекин тугенбундингга тушунмайман. Ундан кейин менга ёқмайди ҳам бунт бўлса бошқа гап!

Je suis votre homme!¹

Пьер жилмайиб қўйди, Наташа кулди, лекин Николай янада қошларини чимириб, ҳеч қанақа тўнтариш бўлмаслигини, Пьер айтаётган ваҳимали гаплар унинг калласидан чиқсан гаплар эканини поччасига исбот қила бошлади. Пьер эса унинг сўзларини аксини исботлашга уринди. Пьернинг зеҳний қобилияти кучли ва ўткир бўлганига кўра, Николай унга гап топиб беролмади. Бу нарса уни баттар аччиғлантиради, чунки у муҳокама

¹ Унда мен сизларга қўшиламан!

йўли билан эмас, балки муҳокамадан кўра кучлироқ бўлган бир туйғу билан, ўз фикрлари, шубҳасиз тўғри фикр эканини бутун қалби билан сезиб турад эди.

— Ҳой, менга қара,— деб Николай ўрнидан турди ва асабий ҳаракат билан чўбуқни лабининг бир бурчига сурди, ниҳоят уни ташлади.— Исбот қилиб бериш қўлимдан келмайди. Йшлар расво, тўнтариш бўладиганга ўхшайди дейсан; менинг назаримда унчалик эмас, лекин сен ҳарбий қасам шартли нарса деяпсан, бу ҳусусда сенга шуни айтиб қўйяки, сен менинг энг яқин дўстимсан ва буни ўзинг ҳам биласан. Лекин агар сизлар маҳфий иттиҳод тузсаларнинг ва ҳукуматга қарши иш бошласаларинг, қанақа ҳукумат бўлмасин, мен унга игоат қилишни ўз бурчим деб биламан. Агар шу топда Аракчеев менга бир эскадрон солдатни олиб, сенларни чопиб келишни буюрса, мен бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирасдан унинг амрини бажо келтираман, сен қандоқ баҳо берсанг беравер!

Шу сўзлардан сўнг ноқулай бир жимлик чўқди. Бошлиб Наташа бу сукунатни бузди ва эрининг тарафини олиб, акасига ёпишиб кетди. Унинг сўзлари таъсириз ва ўринсиз бўлса ҳам, ҳарқалай мақсадга эришди. Суҳбат яна давом этди, бу гал Николайнинг сўнгги сўзлари туғдирган душманона ва ноқулай оҳангда эмас, балки дўстона оҳангда давом этди.

Улар кечки овқат учун ўринларидан қўзғалганда ранг-рўйи оқарган кўзлари оловдай ёнаётган Николинъя Болконский Пьернинг олдига келди.

— Пьер амаки... сиз... йўқ... адам тирик бўлганда..., сизнинг фикрингизга қўшилармиди? — деб сўради.

Катталар суҳбат қилиб ўтирган вақтда бу боланинг хаёлига ҳеч ким ва ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган қандай мустақил, мураккаб ва кучли ҳис-туйғулар келганини Пьер шу он англади ва бола ўтирганини унутиб нималар деганини эслади-ю, афсусланди. Лекин нима бўлса ҳам боланинг саволига жавоб қайтариш керак эди.

— Менимча қўшиларди, — деб Пьер истар-истамас жавоб берди-да, кабинетдан чиқиб кетди.

Бола бошини эгди ва шундагина стол устида нима қилиб қўйганини пайқади. У қизариб-бўзариб Николайнинг олдига келди.

— Почча, кечиринг мени, билмасдан шундай қилиб қўйибман,—деди уваланиб кетган сўргич билан пат қаламнинг синигини кўрсатиб.

Николай аччиғи келиб:

— Ҳа, бўпти,— деди сўргич билан пат қаламнинг синифини стол остиға ташлаб. У қайнаб кетган ғазабини билинтирмасликка уриниб, боладан юзини ўгиаркан:

— Сен бу ерга кирмасанг ҳам бўларди,— деди.

XV

Кечки овқат устида сўз сиёсат ва уюшмалар ҳақида эмас, билъакс, Николайга энг хуш ёқадиган мавзуда — 12-йил хотиралари ҳақида кетди. Денисов бошлаб берган бу суҳбат давомида Пьер жуда ёқимтой ва суйкимли бўлиб ўтирди. Шундай қилиб, куёв билан қайнага дастурхондан яна апоқ-чапоқ бўлиб туриб кетишиди.

Николай кечки овқатдан сўнг, кута-кута бўларича бўлган ишбошисига амр-фармонлар бериб бўлганидан сўнг қабинетидаги ечиниб, халатини кийди-ю, ётоққа кирди. Графиня Марья ёзув столи ёнида алланима ёзиб ўтирган эди.

— Нима ёзяпсан, Мари? — деб сўради Николай. Графиня Марья қизариб кетди. У ёзган нарсам эримга маъқул бўлмас ва у тушунмас, деб қўрқиб кетган эди.

У ёзган нарсани эридан яширмоқчи ҳам бўлди, лекин шу билан бирга эри шу топда кирганидан ва ёзган нарсани унга кўрсатгани қулай пайт топилганидан хурсанд ҳам бўлди.

— Кундалик ёзяпман, Nicolas,— деди графиня Марья ва катта-катта ҳарфлар билан дона-дона қилиб ёзилганинг дафтари узатди.

Николай хотинининг қўлидан дафтари оларкан:

— Кундалик дейсанми? — деди истеҳзомуз. Кундаликда француз тилида шулар ёзилган эди:

«2 декабрь. Бугун тўнгич ўғлим Андрюша уйқудан туриб кийинишини истамабди, m-II Louise мени чақиртириди. Кирсам, Андрюша инжиқлик ва қайсарлик қилиб ўтирибди. Пўпниса қилиб кўрмоқчи бўлган эдим, баттар қилди. Шундан кейин Андрюшани ўз ҳолига қўйиб, энага билан бирга укаларини турғиздим ва Андрюшага, «Мен сени яхши кўрмайман», дедим, Андрюша, худди ҳайрон бўлгандай анчагача индамай турди-ю, кейин кўйлакчан олдимга югуриб келиб шу қадар ҳўнграб йиглаб юбордики, зўрга уни тинчитдик. Мени хафа қилиб қўйгани учун кўпроқ қийналганга ўхшайди бола; кечқурун унга

билет берганимда мёни ўпиб, яна ўпкасини тутолмай йиғлади. Фақат яхши гап билан уни йўлга солиш мумкин».

— Билет деганинг нима? — деб сўради Николай.

— Катта болалар ўзларини қандоқ тутганларини ҳар куни кечқурун битта қоғоз — билетга ёзиб беряпман.

Николай ўзига тикилиб чақнаб турган кўзларга бир караб олди-ю, дафтарни вараклаб ўқий берди. Кундаликда болалар ҳаётининг она учун аҳамиятли бўлиб кўринган ҳамма томонлари ёзилган, болаларнинг феълу атвори ва тарбиясига оид умумий фикр-мулоҳазалар қайд этилган эди. Буларнинг кўпчилиги жуда майда, аҳамиятсиз нарсалар эди, лекин онага ва илк дафъя болалар кундалигини ўқиётган отага буларнинг бариси аҳамиятли бўлиб кўринарди.

5 декабрь кундалигига қўйидагилар ёзилган эди:

«Митя овқат маҳалида шўхлик қиласаверди. Отаси жазо бериш мақсадида пирожний берманглар деб, тайинлади. Беришмади, лекин бола бошқаларнинг пирожний ейишига шу қадар очкўзлик билан суқланиб қарадики, асти қўйинг! Менимча болани ширинликдан маҳрум қилиш йўли билан жазолаш, уни фақат очкўз қилиб қўяди холос. Буни Nicolasra, айтиш керак».

Николай дафтарни қўйиб хотинига қаради. Чақнаган кўзлар (кундалик ёқдими, йўқми деб) саволомуз тикилиб турарди. Кундалик дафтарнинг маъқул бўлиши у ёқда турсин, унинг хотинига маҳлиё бўлиб қолгани бутун важоҳатидан билиниб тураг эди.

«Балки бу ишни бунчалик бачканалаштириб юбормасдан қилиш керакмиди», — деб ўйлади Николай; лекин болаларнинг аҳлоқий жиҳатдан гўзал бўлиб етишишлари учун хотинининг кечани кеча, кундузни кундуз демай бунчалик жон куйдириши уни маҳлиё қилиб қўйди. Агар Николай ўз туйғусини идрок эта билса эди, хотинига қўйган кучли, зариф ва ифтихор тўла муҳаббати негизида ҳамиша графиня Марьянинг ажойиб қалб эгаси эканлигига тан бериш туйғуси ётганлигини англаган бўларди, хотини ҳамиша шундай бир юксак маънавий сламда яшардики, бу олам Николай учун деярли мұяссар бўлмас ва Николай ҳамиша бунга ҳайрон қолар эди.

Николай хотини шундай ақлли хотин эканлиги билан фахрланар, маънавий жиҳатдан унинг қаршисида ўзи жуда тубан эканлигини яхши билар, лекин шу билан бирга

бу хотин фақат қалби билангина эмас; балки бутун вужуди билан ўзининг бир қисмини ташкил этганига суюнарди.

— Бу ишинг, менга жуда, жуда маъқул, дўстим,— деди Николай жиддий тарзда ва бир оз жим тургач, илова қилди: — Бугун бир оз енгиллик қилиб қўйдим, сен кабинетда йўқ эдинг. Пьер билан гап талашиб қолдик, мен пича қизиқонлик қилдим. Бошқа илож ҳам йўқ эди. У болага ўхшайди. Наташа унинг жиловини тортиб турмаса, билмадим, нима бўларди. Биласанми, Петербургга нима учун бориб келибди?.. Улар у ерда...

— Биламан, биламан,— деди графиня Марья.— Наташа гапириб берди.

— Биласанми, нима,— Николай гап талашганини эслаб қони қайнаб кетди,— ҳар бир виждонли кишининг вазифаси ҳукуматга қарши чиқишдан иборат эмиш, вахолонки ҳарбий қасам билан бурч... Эсизки сен бўлмадингда. Ҳаммаси менга ёпишиб олса бўладими, Денисов ҳам, Наташа ҳам... Наташани асти қўй. У эрининг бошига чиқиб олган, лекин сал муҳокама юритиш керак бўлиб қолса, ўзининг сўзи йўқ, нуқул Пьернинг сўзларини тақрорлайди,— деди Николай энг яқин ва энг азиз кишиларни қоралашга сабаб бўладиган майлга берилиб. Синглиси ҳақида айтган сўзларни айнан ўзи билан хотини ҳақида ҳам айтиш мумкинлигини Николай унутиб қўйган эди.

— Буни мен пайқаганман,— деди графиня Марья.

— Ҳарбий қасам билан бурч ҳамма нарсадан устун туради десам, алланима балоларни менга исбот қила бошласа бўладими. Афсуски, сен бўлмадинг-да, бўлганингда нима дер эдинг?

— Менимча, сен тамоман ҳақлисан. Наташага ҳам худди шу гапни айтдим. Пьер ҳамма азоб-изтироб чекяпти, ҳамма фисқу-фужурга берилиб кетган, бизнинг вазифамиз одамларга ёрдам беришдан иборат дейди. Бу тўғри,— деди графиня Марья.— Лекин у бир нарсани, бизнинг бундан яқинроқ вазифамиз борлигини, буни худонинг ўзи буорганини унутади, биз ўз ҳаётимизни ҳавф остида қолдиришмиз мумкин, лекин бола-чақаларимизнинг ҳаётини ҳавф-хатар остида қолдиролмаймиз.

— Мен ҳам унга шу гапни айтдим,— деб Николай хотинининг сўзини илиб олди, назарида ўзи ҳам худди шу сўзларни айтгандай эди.— Улар эса ҳамон банибашарга муҳаббатдан, христианликдан гапиришди, бу

гапларнинг ҳаммаси Николинъка олдида бўлганини айт-
майсанми, Николинъка кабинетга кириб олиб, ҳамма
нарсани синдириб ташлабди.

— Оқ, Nicolás, биласанми, Николинъка менинг юра-
гимни жуда эзялти,— деди графиня Марья.— Бу жуда
ғайри оддий бола чиқди. Мен ўз болаларим билан бўлиб,
уни унутиб қўймайин деб қўрқаман. Ҳаммамизнинг бо-
ла-чақамиз, қариндош-уругимиз бор, аммо бу боланинг
ҳеч кимсаси йўқ; ўз фикру хаёли билан ҳамиша ўзи ёлғиз.

— Бу ҳақда ўзинингдан гина қиласанг ҳам бўлади.
Энг меҳрибон она боласи учун нима қилиши мумкин
бўлса, сен шуларнинг ҳаммасини Николинъкага қиляп-
сан. Мен, турган гап, бундан хурсандман. У жуда ажойиб
бола. Бугун Пьернинг сўзларига қулоқ солиб ўтириб,
ўзини ҳам унутиб юборибди. Биласанми, нима бўлди: биз
кечки овқатга чиқаётганимизда қарасам, столим устидаги
нарсаларнинг ҳаммасини синдириб ташлабди. Яна шу
оннинг ўзида келиб менга айтса бўладими. Бу боланинг
бирон марта ёлғон гапирганини эшигтган эмасман. Йўқ,
жуда ажойиб бола, ажойиб бола! — деди Николай, у хоти-
нининг жиянига унча хуши бўлмаса ҳам, лекин ҳамиша
уни яхши қилиб кўрсатишни истар эди.

— Нима бўлса ҳам мен она бўлолмайман,— деди
графиня Марья,—мана шу нарса доим мени эзади, Ни-
колинъка жуда ёқимтой бола бўлиб ўсялти, аммо мен ун-
дан хавотирдаман, одамларга аралашса яхши бўлади.

— Шундай қиласиз, яқин орада, ёзда мен уни Петербургга олиб бораман, бир оз туриб келади,—деди-ю, Николай яна кабинетда бўлган сухбатга қайтди, (бу сух-
бат уни ҳаяжонга солиб қўйганга ўхшарди) — Пьер ҳамиша хаёлпараст эди, хаёлпарастлигича қолади ҳам. Аракчеевнинг ёмон одам бўлгани билан менинг қанчалик ишим бор, бошқалар билан менинг қанчалик ишим бор, ўйланганимда бўйнимда шу қадар қарзим кўп эдики, судхўрлар мени қаматиб қўйиши мумкин эди, онам буни билмас ва тушунмасди. Кейин мана, эр-хотин бўлдик, болалик бўлдик. Наҳотки эртадан кечгача конторада ўтириш менга роҳат бағишиласа? Йўқ, мен ишлашим керак-
лигини биламан, шунинг учун ишлайман, мен онамни тинчтиш, сенинг яхшиликларнингни қайтариш, болаларим бир вақтлар ўзим хор-зор бўлганим сингари хор-зор бўл-
маслиги учун ишлашим керак.

Графиня Марья одамга фақат нон эмас, жон озиғи

ҳам кераклигини, Николай дунёвий ишларга керагидан ортиқ аҳамият берәётганини эрига уқтироқчи бўлди, лекин буни айтиб бўлмас ва айтишнинг ҳам фойдаси йўқ эди. Шунинг учун графиня Марья эрининг қўлидан ўпиг индамай қўя қолди. Николай графиня Марьянинг индамаганидан хотиним фикримга қўшилди ва маъқул топди, деб хулоса чиқарди, бир оз жим тургач, яна товуш чиқариб ўз фикрини давом эттириди.

— Биласанми, Мари,— деди у,— бугун Тамбов яқинидаги қишлоқдан Илья Метрофанич (бу одам саркор эди) қелди. Ўрмонга саксон минг берәётган эмишлар.— Николай жонланиб, яқин ўртада Отрадноени қайтадан сотиб олиш имконияти туғилиб қолишини гапириб берди.— Яна ўн йил умр кўрсам, болаларим дурустроқ молмулкка эга бўларди.

Графиня Марья эрининг сўзларига қулоқ солиб ўти-
раркан, унинг ҳамма гапларига тушунарди. Эри шундай
товуш чиқариб ўйлаганди, баъзан нима дедим, деб хоти-
нидан сўрайдиган одати борлигини ва хотини бошқа нар-
сани ўйлаб ўтирганини пайқаса жаҳли чиқишини графиня
Марья яхши биларди. Шунинг учун эрининг сўзларини
қулогида олиб қолиш учун (чунки бу сўзларнинг графиня
Марья учун сира қизиги йўқ эди) жуда кўп куч сарф қи-
лишга тўғри келарди. Графиня Марья эрига қараб турар-
кан, бошқа нарсани ўйлаш у ёқда турсин, ҳатто бошқа
нарсани сезиб ўтирас эди. У қаршисида турган мана шу
одамни чин ва жўшқин муҳаббат билан севишини, бу одам
у тушунган нарсаларни ҳеч қачон тушунмаслигини би-
ларди, лекин шу камчилиги туфайли уни яна ҳам кучли,
эҳтиросли муҳаббат билан яхши кўрарди. Графиня Марья-
нинг бутун хаёlinи банд қилган ва эрининг режаларини
чуқурроқ англашига халал берган бу туйфулардан таш-
қари, эри гапираётган сўзларга сира алоқаси бўлмаган
бошқа фикрлар ҳам ҳар замонда бир лип этиб хаёлидан
ўтарди. У жиянини ўйлар (Пьер гапираётган вақтда Ни-
колинъка ҳаяжонга тушганини эридан эшишиб графиня
Марья ҳайратда қолди), боланинг нозик ва ҳассос феълу
авторининг турли томонлари унинг кўз олдига келар,
жиянини, ўз болаларини ўйларди. Жиянини ўз болала-
рига солиштириб кўрмаса ҳам, лекин ўзининг уларга
бўлган ҳиссини муқояса қилиб кўрар ва Николинъкага
бўлган туйфусида бир нима етишмаслигини сезиб, кўнг-
ли чўкарди.

Баъзан графиня Марьянинг хаёлида жияним ўз болаларимдан каттароқ бўлгани учун унга камроқ эътибор қилсан керак, деган фикр келар, лекин барибир ўзини жияни олдида гуноҳкор сезар ва кўнглида бу хатони тузатиш ва мумкин бўлмаган нарсани — яъни Исо бутун башариятни севгани каби, шу ҳаётда ўз эрини ҳам, болаларини ҳам, жиянини ҳам барча яқинларини ҳам бир хилда севишга сўз берарди. Графиня Марьянинг қалби ҳамиша интиҳосиз, баркамол мангаликка интилар, шунинг учун ҳеч қачон осудаликни билмас эди. Унинг тан қафаси ичидаги руҳининг буюк пинҳоний изтироби юзида акс этиб турар эди. Николай хотинига қаради.

«Ё раббим! Бу ўлиб қолса, бизнинг аҳволимиз нима бўлади! Юзига қараб турсанг ўладиганга ўхшайди», — деб ўйлади Николай ўзича ва икона қаршисида туриб кечки ибодатини адо эта бошлади.

XVI

Наташа ҳам эри билан холи ўтириб, фақат эр билан хотиннинг гаплашиши мумкин бўлган тарзда гаплаша бошлади. Улар бир-бирларининг фикрларини муҳокама юргизиш, хулоса ва натижа чиқариш йўли билан эмас, балки мантиқнинг барча қонун-қоидасига зид равишда, ўзларигагина хос тарзда тез ва яхши тушунишар ва баён этишарди. Наташа эри билан шу йўсинда гаплашишга шу қадар ўрганиб қолган эдики, Пьернинг мантиқий фикр юргизиши икки орада бирон англашилмовчилик вужудга келганининг аниқ белгиси бўлиб хизмат қиласарди. Агар Пьер бирон нарсани исботламоқчи бўлиб, муҳокама юргизиш йўли билан салмоқлаб гапира бошласа-ю, Наташа ҳам унинг таъсирига берилиб шу йўсинда гапирса, бунинг низо билан тугашини Наташа аниқ биларди.

Эр-хотин холи қолиб, Наташа баҳт балқиб турган кўзларини катта очиб, секин эрининг олдига келиши ва бирдан унинг бошини қучиб, бағрига маҳкам босиб: «Энди сен бутунлай, бутунлай меникиссан! Мен сени ҳеч қаёққа юбормайман!» дейиши биланоқ, мантиқнинг барча қонун-қоидасига хилоф бўлган бу суҳбат бошланиб кетди, бу суҳбат шунинг учун мантиққа зид эдики, айни бир вақтда мухталиф нарсалар ҳақида сўз кетарди. Айни бир вақтда жуда кўп нарсалар ҳақида гапириш масаланинг

ериш у ёқда турсин, аксинча, крига жуда яхши тушунаёт-и.

Етакчилик қилган туйғудан бемаъни ва бир-бирига зид минг барча ақл-идрок қонун-йўлан бу муомаласида улар-етакчилик қилаётган туйғу-и эди.

Уши, эри йўқлигига ёруғани, Марини яна ҳам кўпроқ ва Марининг ўзига чисбатан ақида галириб берди. Наташа Мария ўзидан юқори тури-қилар ва шу билан бирга, бошқа ҳамма хотинлардан ир, айниқса Петербургга бо-келганидан сўнг, бу сўзни истар эди.

Жавоб бериб, Петербургда за кўндузги зиёфатлар қан-иб берди.

Мала қилидими бутунлай уму-ерикиб ўлдим. Ундан кейин, қ эди.

Чиб давом этди:

Болаларнинг тилига шун-й увер! Ҳудди уларнинг ди-а Митинъка инжиқлик қила

ўхшайди!

Митинъканинг Николайга ўх-ни англади, Пьер қайнагаси и эсламоқчи эмасди. Бироқ ни билгиси келди.

Заиф томонлари бор: кўп-ага ўлса ҳам рози бўлмай-
avrir une carrière¹ учун ҳара-
бир вақtlар Пьернинг ўзи

йон очини.

— Йўқ, масала шундаки фикр-муҳоммада бир ўйинчона, у кутубхона тузибди ва ҳиди: сотиб олган китобини ўйни сотиб олмас эмиш, унинг кубор, Руссо ҳам бор, Монгес табассум билан. — Узинг бир Пьер айтган сўзини юмшатмо-ини ҳожати йўқ демокчи бўлди.

— Фикр-мулоҳаза Никола айтдингми?..

— Ҳа, лекин мен учун фикр ма нарса ўйинчоқ, эрмак. Пир ҳаммани тушда кўргандай боримни банд қилиб қўйса, бо-уийнчоқ бўлиб кўринади.

— Афсус, минг афсуски нингни кўрмай қолдим,— дейи-кўпроқ суюнди? Лизадир-а?

Пьер хотинининг саволиги фикрини банд қилган сўзни бизнинг ишимиз эмас, дейи-ларкагими ахир. Петербургдан сани сездимки, менинг йўқи-васи чиқиб кетибди, ҳар ки-либди. Аммо мен уларни мувваффақ бўлдим, ахир менин-да. Мен фалон ва писмадон керак деган гапни айтмаймумкин. Мен уларга шундаки қалишти яхши кўрса, қўлни байроғимиз битта — фаол ээз Сергий жуда ақлли ва алома-

Эриминг фикри буюк фикр ҳаси йўқ эди, лекин бир Бу ҳам бўлса, Пьердай ода «Наҳотки жамият учун шу ке-ган киши айни замонда менинг бўлди?» У кўнглига келган тарди. Эрим ҳақиқатан ҳамма ва қанақа одамлар айта оғиздан сўрасар ва Пьер жуда х

бирма-бир хаёлидан кечиради. Пъернинг сўзига қараганда у ҳеч кимни Платон Карапатеевчалик ҳурмат қўлмас эди.

— Биласанми, ким хаёлимга келди? — деди Наташа.— Платон Карапатеев! Бу масалага у қандоқ қарардийкин? Ҳозир сенинг фикрларингга қўшилармиди?

Пъер хотинининг бу саволига сира ажабланмади. У Наташанинг нима ҳақида ўйлаётганига тушунди.

— Платон Карапатеевми? — деб сўради Пъер ва Карапатеев бу ҳақда нима ўйлашини чиндан ҳам тасаввур қилишга тиришиб, ўйланиб қолди.— У тушунмаслиги мумкин эди, ким билади, балки тушунарди ҳам.

— Сени жуда, жуда яхши кўраман! — деди тўсатдан Наташа.— Жудаям!

— Йўқ, маъқул топмас эди,— деди Пъер бир оз ўйланганидан сўнг.— Лекин бизнинг оилавий ҳаётимизни у маъқул топарди. У ҳамма нарсада гўзаллик, баҳт-саодат ва осойишталик кўришни истарди. Мен сизларни зўр ифтихор билан унга кўрсатар эдим. Мана, сен жудолик дейсан. Жудоликдан сўнг сенга нисбатан менда қанақа ҳиссиёт пайдо бўлишини билмайсан...

— Ҳа, яна...— деб Наташа гап бошлаган эди Пъер унинг сўзини бўлди.

— Йўқ, йўқ, ундоқ демоқчи эмасман. Мен ҳамиша сени севаман. Севиш бундан ортиқ бўлмайди, лекин айрилиқдан кейин дийдор кўришнинг... ростдан ҳам...— Пъернинг сўзи чала қолди, чунки қолганини уларнинг бир-бирига тикилиб турган кўзлари айтиб турарди.

— Ширин-шакар ойлар деган гаплар ҳам беҳуда гап, энг яхши давр янги келин-куёв бўлган кунлар деган гаплар ҳам бекорчи гап,— деди тўсатдан Наташа,— билъакс, энг яхши давр ҳозирги давримиз. Кошки эди сен ҳеч қаёққа кетмасанг. Аразлашиб қолганимиз эсингдами? Ҳамма вақт менинг айбим билан. Ҳамма вақт. Нима учун аразлашганимиз ҳатто эсимда ҳам қолмабди.

— Доим бир нарса учун,— деди Пъер жилмайиб,—рашк...

— Қўй, эсимга солма,— деди Наташа қичқириб. Унинг кўзларида совуқ, ғазабли ўт чақнаб кетди.— Кўрдингми сен уни? — деб сўради бир оз жим тургандан сўнг.

— Кўрганим йўқ, кўрганда ҳам танимас эдим.

Иккаласи ҳам бирпас жим бўлди.

Наташа худди ораларига кўланка солиб турган бу лутни ҳайдамоқчи бўлгандаи гап бошлади:

— Биласанми нима? Боя кабинетда гапираётганингда.

мен сенга разм солиб турдим. Ота-бала икковинг бир олманинг икки палласи-я. Вой, эсим қурсин, эмадиган вақти бўлиди... лекин сени ёғиз қўйиб кетгим келмаяпти.

Иккови бир неча дақиқа жим турди. Қейин иккаласи ҳам айни бир-вақтда бир-бирига ўгирилиб, нима тўғридадир гапириша кетди: Пьер мамнуният билан қизғин тарзда, Наташа вазминлик билан кулиб гапиради. Улар бўсағада бир-бирига йўл бериб, яна тўхтаб қолишиди.

— Йўқ, сен нима демоқчи эдинг? Айт, айт.

— Йўқ, сен айт, менини қўй,— деди Наташа. Пьер бошлаган сўзини давом эттириб, Петербургда қозонган муваффақиятлари ҳақида мақтаниб кетди. Шу дақиқада Пьернинг назарида бутун рус жамиятини, бутун дунёни янги изга солиб юбориш бўйнига юкландандай эди.

— Мен демоқчиманки, буюк оқибатга сабаб бўлган фикрларнинг ҳаммаси доимо жўн бўлади. Менинг фикрим шундан иборат: агар фосиқ кишилар бир ерга тўпланиб, бир куч вужудга келтирсалар ҳалол кишилар ҳам айнан шундоқ қилишлари керак. Жуда жўн фикр.

— Ҳа, жуда жўн.

— Сен нима демоқчи эдинг?

— Ҳеч, шундоқ.

— Йўқ, йўқ, айтиб қўя қол.

— Арзийдиган гап эмас,— деди Наташа янада табассумдан очилиб.— Мен фақат Петя тўғрисида бир гап айтмоқчи эдим: ҳали энагаси келиб қўлимдан олмоқчи бўлганида, у кулиб, кўзларини юмди-да, менга қапишиб олди — беркиндим деб ўйлади шекилли. Жуда ширин бўпти-да. Ана, йиғлади. Хайр, мен кетдим! — деб уйдан чиқиб кетди.

Айни шу вақтда, пастда, Николинъка Болконский-нинг бўлмасида — ётоғида одатдагича шамчироқ ёниб турарди (бала қоронгиликдан қўрқар, унинг бу камчилигини йўқотиш қийин эди). Десаль тўртта ёстиқни устма-уст қўйиб баланд қилиб ётар, унинг қирра бурни бир маромда хуррак отарди. Николинъка совуқ терга ботиб ҳозиргина уйқудан уйғонган ва кўзларини каттакатта очиб, тўшагида ўтиради. Бола ёмон туш кўриб уйғониб кетган эди. Иккаласи ҳам Плутарх китобидаги суратларга ўхшаб мис дубулға кийган эмиш. У Пьер амакиси билан каттакон қўшиннинг олдида бораётган эмиш.

Күшин қинтир-қийниң оқ чизиклардан ташкил толған бўлиб, Десаль (*le fil de la Vierge*¹) деб атаган, кузда учадиган мезон сингари учиб, ҳавони тўлдириб юрган эди. Олдинда шон-шуҳрат учиб юрар, у ҳам ипдан, лекин сал қалинроқ. Улар — Николинъка билан Пьер — шодхуррамлик билан учиб шон-шуҳрага яқилилашмоқда эдилар. Бирдан буларни учирив бораётган ип бўшашиб, чигалланди ва отирлашиб қолди. Шу чоқ поччаси Николай Ильич, қош-қовоғини солиб, дағдаға билан буларнинг қаршисида тўхтаб:

— Бу сизларният ишларингми? — деб сўради синган сўреич билан пат қаламни кўрсатиб.— Мен сизларни яхши кўрардим, лекин Аракчеевнинг буйругига биноан, кимки олға юрса ўлдираман. Николинъка Пьерга қайрилиб қаради, лекин Пьер йўқ эди. Пьернинг ўрнидан отаси князь Андрей турган эди, отасининг шаклу шамойили йўқ, лекин ўзи бор эди. Николинъка кўнгли эриб, замфланиб бораётганини сезди, ўзи куч-кувватсиз, суюксиз суюқ моддага айлангандай бўлди. Отаси уни сўйди, эркалади. Аммо поччаси Николай борган сайин буларга томон таҳдид қилиб қелаверди. Николинъка қўрқиб, уйғониб кетди.

«Дадам, деб ўйлади у.— Дадам (уйда отасининг иккита бир-бирига ўхшаган сурати бўлса ҳам Николинъка ҳеч қачон князь Андрейни одам қиёфасида тасаввур қиломас эди) келган эди, мени эркалади. У менинг фикримни маъқуллади, у Пьер амакимнинг фикрини маъқуллади. Пьер амаким нима деса, мен ўшани қиласман. Муций Сцевол ўз қўлини куйдирган. Мен ҳам шундай қиласам нима бўпти? Биласман, улар менинг ўқишимни хоҳлайди. Майли, ўқийман. Лекин ахир ўқишни ташлайман, ана ўшанда ниятимни бажо келтираман. Худодан фақат битта тилагим бор: Плутарх одамлари бошига солган кунни менинг бошимга солсин, мен ҳам ўшалар қилган ишни қиласман. Улардан ўтказиб ҳам юбораман. Ҳамма бундан хабардор бўлиб, мени яхши қўриб қолади, ҳамма менга қойил бўлади». Бирдан Николинъка ўпкаси тўлганини сезиб йиглаб юборди.

— Etes vous indisposé?²— деб сўради Десаль.

¹ Биби Марямнинг ипи.

² Тебингиз қочиб қолдими?

— Нон¹, — деб жавоб берди Николинъка ва ёстиққа бошини қўйди. «У меҳрибон ва яхши киши, мен уни севаман, — деб ўйлади Николинъка Десалга қараб. — Пъер амаким-чи? У киши жуда аломат одам-да! Дадам-чи? Дадам! Дадам! Ҳа, мен шундай қиласайки, ҳатто у ҳам мендан рози бўлсин».

---

1 Иўк.

Тарих фани халқларнинг ва инсониятнинг ҳаётидан баҳс этади. Инсоният ҳаёти у ёқда турсин, ҳатто бир халқнинг ҳаётини бевосита билиб қамраб олиш ва сўз билан тасвирлаш мумкин эмас.

Илгариги тарихчилар халқнинг пайқаб олиш мумкин бўлмагандай кўринган ҳаётини фаҳмлаб олиш ва тасвирлаш учун аксар вақт оддий бир усулни қўлланишган. Улар халқни идора қилган айrim шахсларнинг фаолиятини тасвир этган ва шу фаолият уларга бутун халқнинг фаолияти бўлиб кўринган.

Қандоқ қилиб айrim шахслар халқларни ўз истакларига мувофиқ ҳаракат этишга мажбур қилган ва ўша айrim шахсларнинг иродасини нима идора этган деган саволга тарихчилар: халқларни бир кишининг иродасига бўйсундирган ҳам худонинг ўзи, шу шахснинг иродасини маълум бир мақсадга томон йўналтирган ҳам худонинг ўзи, деб жавоб беришади.

Шундок қилиб, бу масалалар худонинг башарият ишига бевосита аралashiшига ишонмоқ йўли билан ҳал бўларди.

Янги тарих фани ўз назариясида бу иккала даъвони ҳам рад этади.

Одамлар худонинг иродасига бўйсунади ва халқлар муайян мақсадга томон боришади, деган қадимги кишиларнинг ақидасини рад этган янги фан, ҳокимият щаклларини эмас, балки ҳокимиятни майдонга келтирадиган сабабларни ўрганиши керак эди. Бироқ янги тарих фани

бундоқ қилмади. Назарияда қадимги тарихчиларнинг фикрини рад этса ҳам амалда уларга эргашди.

Худонинг хоҳиши билан ҳокимият тепасига келган ва бевосита худонинг иродаси билан иш туваётган кишилар ўрнига янги тарих ғайри оддий, ғайри инсоний қобилияtlарга эга бўлган қаҳрамонларни ёки подшоҳлардан бошлаб журналистларгача турли хислатларга эга бўлган, оммага раҳбарлик қилувчи кишиларни олға сурди. Халқларнинг — яхудий, юнон, румо халқларининг худога хуш келадиган илгариги мақсадлари ўрнига (қадимгиларга уларнинг мақсадлари башарият ҳаракатининг мақсади бўлиб кўринарди) янги тарих ўз гояларини, яъни француз, герман ва инглиз халқларининг баҳт-саодатини ҳамда энг мавҳум тарзда, умумбашар маданияти баҳт-саодатини келтириб қўйди, умумбашар маданияти деганда одатан буюк қитъанинг шимолий ғарбидаги кичик бир бурчакда яшайдиган халқлар ҳам кўзда тутиларди.

Янги тарих эски ақидаларни рад этди-ю, унинг ўрнига янги бир нуқтаи назарни олға сурмади, подшоҳларга ҳокимиятни худонинг ўзи берганини ва қадимги кишиларнинг тақдирга ишонганини зоҳирان рад этган тарихчиларни ҳаёт мантиқи янада бошқа йўллар билан ўша хулосага келишга мажбур қилди, улар: 1) халқларга айrim кишилар етакчилик қилишини ва 2) халқлар ва инсоният интиладиган муайян бир маслак борлигини эътироф этишди.

Гибондан тортиб Боклгача янги тарихчиларнинг барча асарларида, зоҳиран ораларида ихтилоф бордай кўринса ҳам ва қарашлари янгидай тувлса ҳам, мана шу икки эски нуқтаи назар ётади.

Аввало муаррих ўз фикрича, башариятга йўлбошчилик қилган айrim шахслар фаолиятини тасвирлайди: бири подшоҳлар, саркардалар ва министрларни шундай кишилар деб билса, иккинчиси, подшоҳлардан ташқарӣ яна нотиқлар, ислоҳотчи олимлар, файласуфлар ва шоирларни шу жумлага киритади. Иккинчидан, башарият қандоқ мақсадга томон кетаётгани муаррихга маълум: бири учун бу мақсад Румо, Испания, Француз давлатларининг равнақидаи иборат бўлса, иккинчиси учун дунёning Европа деб аталадиган кичкинагина бир қисмида озодлик, тенглиқ ва маълум даражада маданият ўрнатишдан иборатdir.

1789 йилда Парижда түгён кўтарилади; бу түгён ку-чайиб, ёйилиб кетади-да, ҳалқларнинг ғарбдан шарққа томон қилган ҳаракатида ўз ифодасини топади. Бу ҳаракат бир неча бор шарққа томон йўналади, шарқдан ғарбга томон бошланган қарши ҳаракатга дуч келади; 12-йилда бу ҳаракат ўзининг сўнгги нуқтаси — Москвага етади ва биринчи ҳаракат вақтидаги сингари Ўрта Европа ҳалқларини орқасидан эргаштириб, чиройли бир симметрия билан шарқдан ғарбга томон қарши ҳаракат бошланади. Бу қарши ҳаракат илк дафъя ғарбдан бошланган жойга — Парижга етади ва тўхтайди.

Мана шу йигирма йил мобайнида қанчадан-қанча ерлар экилмай қолади; уй-жойлар куйиб кул бўлади; савдо ўз йўналишини ўзгартиради; миллионларча кишилар хонавайрон бўлади; миллион кишилар бойиб кетади, бир ердан иккинчи ерга кўчади, инсонга муҳаббат қўйишни тарғиб этадиган христиан динидаги миллион-миллион кишилар бир-бирини ўлдиришади.

Хўш, бу нима деган сўз? Нега бу шундоқ бўлди? Бу одамларни уйларга ўт қўйишга, ўзларига ўҳшаган одамларни ўлдиришга нима мажбур қилди? Бу воқеаларнинг сабаби нима? Қанақа куч бу ишларни қилишга одамларни мажбур этди? Шу ҳаракат даврига оид ёдгорликлар ва ривоятлар билан танишган ҳар бир киши ўз олдига беихтиёр ўзига шу жўн ва қонуний саволларни қўяди.

Бу саволларни ҳал қилиш учун биз ҳалқларнинг ҳамда инсониятнинг ўз-ўзини билишга хизмат қиладиган тарих илмига мурожаат этамиз.

Тарих илгариги нуқтаи назаридаги турганида эди, бу саволга шундоқ жавоб берарди: худо ўз бандаларига мукофот ё жазо ўлароқ Наполеонга ҳокимият берган ва ўз мақсадларига эришмоғи учун унинг иродасига етакчилик қилган. Ўшанда бу жавоб тўлиқ ва тушунарли бўларди. Наполеонни худо юборганлигига ишонса ҳам бўларди, ишонмаса ҳам бўларди; аммо бунга ишонган киши учун бутун тарихнинг шу даврида юз берган барча воқеалар тушунарли бўларди ва ҳеч қандоқ зиддиятга ўрин қолмасди.

Лекин янги тарих фани бундай жавоб беролмайди. У қадимгї кишиларнинг инсоният ишига худонинг бевосита цитироки бор деган қарашини рад этади ва шунинг учун бу саволга бошқа жавоб топиб бериши керак бўлади.

Янги тарих фани бу саволга жавоб бераркан, шундай дейди: сиз бу ҳаракат қанақа ҳаракат эканини, нега вужудга келганини ва қанақа куч уни вужудга келтирганини билмоқчимисиз? Бўлмаса қулоқ солинг:

«Людовик XIV ўтакетган мағрур ва мутакаббир одам эди; унинг фалон маъшуқалари ва фалон вазирлари бор эди, у Францияни яхши идора қилолмасди. Людовикнинг ворислари ҳам мужмал одамлар эди, улар ҳам Францияни бир нав идора қилишган эди. Уларнинг ҳам фалон маҳрамлари ва ўйнашлари бор эди. Шуни ҳам айтиш керакки, баъзилар ўша вақтда китоб ҳам ёзган. XVIII асрнинг охирида Парижда йигирмага яқин одам йиғилиб, ҳамма бирбирига teng ва озод деган гапни олға сурди. Шундан сўнг сутун Францияда одамлар бир-бирининг калласини олиб, бувга ғарқ қила бошлади; одамлар қиролни ва қанчадан-қанча одамни ўлдиришди. Ўша вақтда Францияда Наполеондай доҳий бир киши бор эди. У зўр доҳий бўлгани учун ҳамма ерда ҳаммани мағлуб этган, яъни қанчадан-қанча одамнинг ёстигини қурилган эди. Нима учундир у африкаликларнинг қонини тўкиш учун кетди ва уларни хўп ўлдириди, у шунчали айёр, шунчали ақлли одам эдики, Францияга қайтиб келиб, ҳаммани ўзига итоат этишини буюрди. Ҳамма унинг фармонига бўйсунди. Император бўлиб олгандан сўнг у яна Италия, Австрия ва Пруссияга бориб, хунрезлик қилди. Қанчадан-қанча одамни ўлдириди. Россияда эса Александр деган император бор эди, у Европада тартиб ўрнатишга қарор берди ва шунинг учун Наполеонга қарши урушди. Бироқ 7-йили Александр бирдан Наполеон билан апоқ-чапоқ бўлиб қолди, 11-йилда эса яна уларнинг ораси бузилди ва қанчадан-қанча халқнинг ёстигини қуритди. Наполеон олти юз минг аскар билан Россияга келиб, Москвани забт этди; кейин, тўсатдан Москвадан қочди, мана шунда император Александр, Штейн ва бошқаларнинг маслаҳати билан, Европа тинчлигини бузган одамга қарши курашмоқ учун Европани бирлаштириди. Бирдан Наполеоннинг барча иттифоқчilari унинг душманига айланди ва бирлашган бу куч янги куч йиғишга улгурган Наполеонга қарши юрди. Иттифоқчилар Наполеонни енгиб, Парижга киришди. Наполеонни тожу таҳтдан воз кечиб, Эльба жазирасига кетишга мажбур қилишди, лекин бундан беш йил муқаддам ва бир йил кейин ҳамма уни ғайри қонуний қароқчи деб ҳисоблаган бўлсалар ҳам, уни императорлик рутбасидан маҳрум

қилишмади ва иззат-эҳтиромини ўрнига қўйишди. Бу воқеадан сўнг шу маҳалгача французлар ҳам, иттифоқчилар ҳам масхара қилиб юрган Людовик XVIII подшоҳ бўлди. Наполеон эса эски гвардия олдидаги кўз ёши қилиб, тожу тахтдан воз кечди ва сургунга кетди. Кейин моҳир давлат арбоблари билан дипломатлар (хусусан абжирлик қилиб мансабга миниб олган ва бунинг оқибатида Франция чегарасини янада кенгайтирган Талайран) Венада суҳбат қурдилар, халқларни баҳтли ва ё баҳтсиз қилдилар. Тўсатдан дипломатлар ва подшоҳларнинг ораси бузилай деб қолди; сал бўлмаса улар яна бир-бирларини ўлдириш учун қўшинларига буйруқ беришарди, лекин шу чоқ Наполеон бир батальон аскар билан Францияга келиб қолди ва ундан нафратланган французларнинг ҳаммаси дарҳол унга таслим бўлишди. Лекин бу ҳол иттифоқдош мамлакат подшоҳларининг фашига тегди ва улар яна Францияга қарши урушгани отланишди. Доҳий Наполеонни мағлуб этиб, бирдан уни қароқчига чиқаришди ва Елена жазирасига олиб кетишиди. Юрагига яқин ва жонажон Франциядан айрилиб, сургун қилинган Наполеон ўша ерда, қоя тошлар устида аста-секин жон берди ва ўзининг буюк ишларини келажақ авлодга топширди. Европада тагин реакция юз берди ва яна ҳукмдорлар ўз халқларини ранжита бошладилар».

Бу сўзлар тарихий тасвиirlарни масхара қилиш, уларни карикатураси деб билиш нотўғри бўларди. Билъакс, булар, баъзи бир давлатларнинг хотиралари ва тарихларидан тортиб ўша даврнинг умумий тарихи ва янги усуслаги *маданият* тарихигача бутун тарихнинг саволларига берилган бир-бирига зид ва пойма-пой жавобларнинг энг юмшоқ ифодасидир.

Бу жавобларнинг ғалатилиги ва кулгилилиги шундаки, янги тарих ҳеч ким сўрамаган саволга жавоб берган карқулоқ кишига ўхшайди.

Агар тарихнинг вазифаси инсоният ва халқларнинг ҳаракатини тасвиirlашдан иборат бўлса, унда бошқа жавоблар тушунарли бўлиши учун энг олдин шу саволга — қанақа куч ҳалқларни ҳаракатга келтиради? — деган саволга жавоб бериши керак. Бу савол устида янги тарих жуда кўп бош қотирган бўлиб, гоҳ Наполеонни улуғ доҳий қилиб кўрсатади, гоҳ Людовик XVIII жуда мағрур эди деб тушуниради, ё бўлмаса фалон муаррих фалон китобни ёзган эди, деб айтади.

Эҳтимол буларнинг ҳаммаси тўғридир, балки башарият олами шу фикрга қўшилишга тайёрdir; лекин унинг берган саволи бу эмас. Буларнинг ҳаммаси агар биз ўз-ўзига асосланган илоҳий ҳокимиятнинг ҳамиша Наполеонлар, Людовиклар ва муаррихлар орқали ўз халқини бир хилда идора қилишига ишонсак, ўшандагина у биз учун қизиқарли бўларди. Лекин биз бундай ҳокимиятни эътироф қилмаймиз, шунинг учун Наполеонлар, Людовиклар, муаррихлар ҳақида сўз очишдан олдин, халқлар ҳаракати билан шу шахслар орасидаги мавжуд боғланишини кўрсатиб беришимиз керак.

Агар илоҳий ҳокимият ўрнини бошқа бир куч эгаллаган бўлса, унда шу янги куч нимадан иборат эканини тушунириб бериш зарур, чунки тарихнинг бутун моҳияти шу кучдан иборатdir.

Тарих гёё шундай бир куч борлигини табиий ҳисоблайди ва буни ҳамма билади, деб фараз қилади. Лекин ҳаммага маълум бўлган шундоқ бир янги куч борлигини эътироф қилиш истагидан қатъи назар, кўп тарихий асарларни мутолаа қилган киши, тарихчиларнинг ўзлари ҳар хил тушунадиган бу янги кучнинг ҳаммага мутлақо маълумлигига беихтиёр шубҳаланиб қолади.

II

Халқларни қандай куч ҳаракатга келтиради?

Таржимаи ҳол ёзиш ва айрим халқларнинг тарихини ўрганиш билан шуғулланадиган муаррихлар халқларни ҳаракатга келтирадиган куч — қаҳрамонлар ва ҳукмдорларга ато қилинган ҳокимият деб тушунадилар. Уларнинг тасвирига кўра, воқеалар фақат Наполеонлар, Александрлар ва ё умуман таржимаи ҳол ёзадиган муаррихлар тасвирлаган шахсларнинг истак-иродаси билан содир бўлади. Воқеаларни юзага келтирадиган куч ҳақидаги саволга муаррихлар берган бу хилдаги жавоб ҳар бир воқеа биргина муаррих томонидан тасвирлаган вақтдагина қаноатланарли бўлади. Бироқ турли миллат ва турли қарашга эга бўлган муаррихлар айни бир воқеани тасвир эта бошлашлари биланоқ, ўзлари берган ҳалиги жавоблари дарҳол ўз аҳамиятини йўқотади, чунки бу кучни уларнинг ҳар бири ёлғиз турлича эмас, балки аксар вақт бир-бирига зид тарзда тушунади. Бир муаррих фалон воқеа Наполеон-

ни азму иродасига биноан содир бўлди, деса, иккинчиси, бу нарса Александринг азму-иродаси билан содир бўлди, дейди, учинчиси эса, бу воқеа фалон шахснинг истак-иродаси билан амалга ошди, деган фикрни олға суради. Бундан ташқари, бу қабилдаги муаррихлар ҳатто фалон шахснинг ҳокимияти қандай кучга суюнган эди, деган масала ҳақида мутлақо бир-бирига зид фикрларни баён қилишади. Бонапартчи Пьер Наполеоннинг ҳокимияти унинг фазилатлари ва даҳосига асосланган эди, деган гапни айтса, республикачи Lanfrey унинг ҳокимияти найранг ва ҳалқни алдашга асосланган эди, дейди. Шундай қилиб, бу муаррихлар ўзлари олға сурган фикрни ўзлари рад этадилар ва шу билан бирга бирор воқеани вужудга келтирган куч ҳақидаги тушунчани йўққа чиқарадилар ва тарихнинг муҳим саволига мутлақо жавоб бермайдилар.

Барча ҳалқлар тарихи билан шуғулланадиган муаррихлар таржимаи ҳол ёзувчи муаррихларнинг ҳодисаларни вужудга келтирадиган күч ҳақидаги қараашлари янгиш эканлигини эътироф этгандай бўлишади. Улар бу кучни қаҳрамонлар ва ҳукмдорларга хос ҳокимият деб эмас, балки турли йўналишда бораётган кучларнинг натижаси, деб эътироф қилишади. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррих урушларни ё бир ҳалқнинг бўйсундирилишини тасвирларкан, бу ҳодисанинг сабабини бир шахснинг ҳукмидан эмас, балки бу ҳодиса билан алоқадор бўлган шахсларнинг бир-бирига бўлган таъсиридан қидиришади.

Мана шу нуқтаи назардан қараганда тарихий сиймоловларнинг ҳокимияти бирталай кучнинг натижаси бўлиб майдонга чиқади, бас, шундай экан, унга ўз-ўзидан воқеаларни вужудга келтирадиган куч деб қараб бўлмайди. Лекин шундоқ бўлса ҳам умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар жуда кўп ҳолларда ҳокимият тушунчасини ҳодисаларни ўз-ўзидан вужудга келтирадиган ва унга сабаб бўладиган куч маъносида ишлатишади. Уларнинг ёзмишига кўра, гоҳ тарихий шахс замонасининг маҳсули бўлади; ва унинг ҳокимияти турлича кучларнинг маҳсули бўлади; гоҳ воқеаларни вужудга келтирган куч унинг ҳокимияти бўлади. Масалан Гервинус, Шлоссер ва бошқалар, гоҳ Наполеон инқилобнинг, 1789 йил ғояларининг ва ҳоказонинг маҳсулидир деб даъво қилишади, гоҳ 12-йил юриши ва ўзларига ёқмаган болса воқеаларни Наполеоннинг нотўғри йўналган истак-иродасининг маҳсули қилиб

кўрсатиб, 1789 йил ғояларининг ўзи Наполеоннинг ўзбошимчалиги оқибатидә ривож топмай кўйди деган гапни айтишади. Гўё инқилоб ғоялари, умумий кайфият Наполеон ҳокимиятини вужудга келтирган. Наполеоннинг ҳокимияти эса инқилоб ғояларини ва умумий кайфиятни маҳв этган эмиш.

Бу ғалати зиддиятлар тасодифий эмас. Бундоқ зиддиятлар ҳар қадамда учрайдигина эмас, балки умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихларнинг барча асарларида шу хилдаги зиддиятлар учрайди. Бу зиддиятлар шунинг учун вужудга келадики, умумий тарих билан шуғулланувчи муаррихлар таҳлилга киришлари биланоқ, ишни охирига етказмасдан чала қолдирадилар.

Таркибий кучлар маълум таркибий кучни ёки тенг таъсир этувчи кучни ҳосил қилишлари учун бу кучларнинг маълум мураккаб кучга тенг бўлиши шартdir. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар ҳеч қачон мана шу шартга риоя қилишмайди, шунинг учун тенг таъсир этувчи кучни изоҳламоқ учун улар етишмайдиган таркибий кучлардан ташқари, яна мураккаб кучга таъсир этадиган, ҳануз шарҳланмаган бир куч борлигини албатта назарда тутишлари лозим.

Таржимаи ҳол ёзиш билан шуғулланадиган хусусий муаррих 13-йил юришини, ё Бурбонлар салтанатининг қайтадан тикланишини тасвиirlаркан, бу воқеалар Александрнинг ихтиёри билан вужудга келди, дейди. Бироқ умумий тарих билан шуғулланувчи Гервинус, хусусий муаррихнинг бу фикрини рад этиб, 13-йил юриши ва Бурбонлар ҳокимиятини қайтадан тиклашига Александрдан бошқа яна Штейн, Меттерних, т-те Staël, Талейран, Фихте, Шатобриан ва бошқаларнинг фаолияти ҳам сабаб бўлганини кўрсатишга ҳаракат қилади. Муаррих, афтидан, Александр ҳокимиятини Талейран, Шатобриан ва ҳоказолар каби таркибий қисмларнинг жами, яъни Шатобриан, Талейран, т-те Staël ва бошқаларнинг фаолияти, афтидан, тенг таъсир этувчи кучларнинг ҳаммасига, яъни миллиоигларча французларни Бурбонларга бўйсундирган кучга тенг келмайди. Шунинг учун бу таркибий кучлардан қандай қилиб миллионларни бўйсундирган куч вужудга келганини, яъни биргина А-га тенг бўлган таркибий қисмлардан қандай қилиб минг А-га тенг куч вужудга келганини изоҳлаб бериш учун муаррих ўзи инкор этган

ҳокимият кучини эътироф этиб, уни кучларнинг натижаси деб билмоғи, яъни мураккаб кучга таъсир этадиган ва шарҳланмай қолган бир куч борлигини янада фараз қилмоғи керак. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар худди шундай қилишади ва оқибатида айрим шахслар таржимаи ҳоли билан шуғулланадиган муаррихларгагина эмас, ҳатто ўз фикрларига ҳам қарши чиқишиади.

Ёмғирнинг сабаблари ҳақида аниқ бир тасаввурга эга бўлмаган қишлоқ аҳолилари, ёмғир ёғиши ва ё ёғмаслигини истаб қолсалар, шамол булутларни ҳайдаб кетди, ё ҳайдаб келди, дейишади. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар ҳам айнан шундай: баъзан ўзларининг назарияларига уйғун келиб қолса ва ё ўзларига керак бўлиб қолса, ҳокимият воқеаларнинг маҳсули деган фикрни олға сурошади, баъзан, бошқа нарсани исботлаш зарур бўлиб қолса, ҳокимият воқеаларни вужудга келтиради, деб туриб олишади.

Ўзларини *маданият* тарихчиси деб атайдиган учинчи хил муаррихлар эса, баъзан ёзувчи ва хонимларни воқеаларни вужудга келтирадиган куч деб биладиган умумий тарихчилар очган йўл билан бориб, бу кучни тамоман бошқача тушунишади. Улар бу кучни маданият, ақлий фаолият вужудга келтиради, деб билишади.

Маданият тарихини ўрганувчи муаррихлар ўз устозлари — умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихларнинг изидан боришади, агар тарихий воқеаларни фалон одамларнинг бир-бирига фалон ва фалон хил муносабатда бўлишлари билан изоҳлаш мумкин бўлса, унда нима учун шу ҳодисаларни фалон одамларнинг фалон китобларни ёзишлари билан изоҳлаш мумкин эмас? Бу муаррихлар жонли воқеалар билан алоқадор бўлган жуда кўп аломатлардан бирини, ақлий фаолиятни танлаб олишади-да, воқеани вужудга келтирган нарса шу, деб туриб олишади. Лекин воқеаларнинг сабабини ақлий фаолиятдан қидиришга улар қанчалик уринмасинлар, ақлий фаолият билан халқларнинг ҳаракати орасида бир умумият борлигига чор-ночор рози бўлиш мумкин, аммо одамларниң ҳаракатига ақлий фаолият етакчилик қиласи, деган гапига сира қўшилиб бўлмайди, чунки француз инқилобининг мудҳиш хунрезликлари сингари воқеалар инсонлар орасида тенгликни тарғиб этишдан келиб чиқди, энг даҳшатли урушлар ва энг даҳшатли қатллар

муҳаббат ҳақидаги ваъзхонликдан келиб чиқди деган гап бу фикри рад этади.

Борингки, тарих саҳифаларини тўлдирган бу жимжимадор фикр-мулоҳазаларни ҳатто тӯғри деб ҳам фараз қилдик, борингки, ҳалқларни ғоя деб аталадиган ноаниқ бир куч идора қиласи деб ҳам фараз қилдик, барибир, тарихнинг муҳим саволи ё жавобсиз қолади, ё подшоларнинг илгариги ҳокимииятига ва умумий тарих билан шуғулланувчи пар илова этган маслаҳатчилар ва бошқа шахсларнинг таъсирига яна ғоя деган янги куч қўшилади, лекин бунинг оммага бўлган муносабатини аниқлаб бериш шартдир. Наполеоннинг қўлида ҳокимияти бор эди, шунинг учун бу воқеа содир бўлди, деб тушунса бўлади, Наполеон бошқаларнинг таъсири билан биргаликда воқеага сабаб бўлди, деган сўзни зўрга англаса бўлади. Лекин *Contrat Social*¹ деган китобнинг таъсири остида француздар бир-бирларини сувга ғарқ қилиб юбордилар деган сўзга сира тушуниб бўлмайди, бунинг учун янги куч билан ҳодиса орасидаги сабабиятнинг алоқасини изоҳлаб бермоқ даркор.

Айни бир вақтда яшайдиган одамларнинг орасида, шубҳасиз, бир муносабат бўлади, шунинг учун инсоният оламининг ҳаракати билан савдо, ҳунар, боғдорчилик ва бошқа нарсалар орасида ҳам муносабат борлиги мумкин бўлгани каби, одамларнинг ақлий фаолияти билан тарихий ҳаракатлари орасида ҳам муносабат топса бўлади. Лекин нима учун маданият тарихи билан шуғулланувчиларга одамларнинг зеҳний фаолияти бутун тарихий ҳаракатнинг сабаби ва ё ифодаси бўлиб кўринади, бунисига сира тушуниб бўлмайди. Муаррихларнинг бундай хуолосаларга келганиклиларини фақат қўйидаги тарзда изоҳлаш мумкин: 1) тарихни олимлар ёзишади, шунинг учун бутун башарият оламининг ҳаракати негизида ўз табакамиз фаолияти ётади деб ўйлаш улар учун ҳам табиий, ҳам ёқимли бўлгани сингари, савдогарлар, деҳқонлар ва солдатларга ҳам савдогарлар билан солдатлар тарих ёза билмаганлари учун бу ҳақда индамайдилар, шундай ўйлаш табиий, ёқимлидир: ва 2) маънавий фаэлият, маориф, ғоддий-маданият, ғоя — буларнинг ҳаммаси ноаниқ, номуайян тушунчалар бўлиб, бу байроқ остида янада туманироқ сўзларни ишлатиш

¹ Ижмитоий шартнома

жуда құлайдыр ва бу сўзларни ҳар қандай назарияга муво-
фикаштиrsa бўлаверади.

Бироқ бу хилдаги тарихнинг ички фазилати у ёқда турсин (булар балким кимгадир ва нимагадир керак бўлар), борган сайин умумий тарихни ўз ичига олаётган маданият тарихи шу билан машҳурки, бу тарих турли диний, фалсафий, сиёсий таълимотларни ҳодисаларнинг сабаби деб билиб, уларни муфассал ва жиддий тарзда таҳлил этаркан, ҳар гал 12-йил юриши каби ҳодисани тасвирлашга тўғри келиб қолса, беихтиёр, уни ҳокимият маҳсули деб тасвирлайди ва бу юриш Наполеоннинг истак-иродаси билан вужудга келган деб даъво қиласди. Маданият муаррихлари шу гапни айтиб, беихтиёр, ўз фикрларини ўзлари рад этадилар, ўзлари ўйлаб чиқарган янги куч тарихий воқеаларни ифода эта ол-маслигини, тарихни англаш учун бирдан-бир воситә гўё эътироф этмаганлари ҳокимият эканлигини тасдиқлайдилар.

III

Паравоз юриб кетяпти. Уни ҳаракатга келтирадиган нарса нима деган савол туғилади. Мужик бу саволга: паравозни ҳаракатга келтирган нарса шайтон, деб жавоб беради. Бошқаси паравоз ғилдираклар айланаётгани учун юриб кетяпти, дейди. Учинчиси, ҳаракатнинг сабаби шамол учирив бораётган тутундир, дейди.

Мужикнинг фикрини рад этиб бўлмайди, чунки у ўйлаб топган жавоб тўла-тўқисдир. Унинг фикрини рад этмоқ учун бирон киши шайтон йўқлигини исботлаб бериши ёки иккинчи мужик чиқиб, паравозни шайтон эмас, немис ҳаракатга келтираётганини тушунтириб бериши керак. Фақат бирининг фикри иккинчисининг фикрига зид эканидан улар ўзлари ноҳақ эканликларини англашади. Бироқ ғилдираклар айланаётгани учун паровоз ҳаракат қиляпти, деган одам ўз фикрини ўзи рад этади, чунки таҳлил этишга жазм қилган бўлса, таҳлилини давом эттириши керак, ғилдираклар нима учун айланаётганини тушунтириб бериши керак. Бу одам то паравоз ҳаракатининг сўнгги сабабини, яъни қозонда сиқилиб қолган буғ бунинг боиси эканлигини англаб етмагунча, сабаб қидиришдан тўхташга ҳаққи йўқ. Паравоз ҳаракатини шамол учирив бораётган тутун билан изоҳлаган киши

шундоқ қилган бўлиши мумкин: паравозни фиддираклар ҳаракатга келтиради, деган сўз жавоб бўлолмаслигини кўриб, кўзга тацланган биринчи нарсани олганда, шуни сабаб қилиб кўрсатиб қўя қолган.

Паравоз ҳаракатини изоҳ эта оладиган бирдан-бир тушунча, бу кўриниб турган ҳаракатга тенг бўлган куч тўғрисидаги тушунчадир.

Халқларни ҳаракатга келтирган кучни изоҳлаб берадиган бирдан-бир тушунча жамий халқларнинг ҳаракатига тенг бўлган куч тушунчасидир.

Ҳолбуки бу тушунчани турли муаррихлар турлича тушундилар ва кўриниб турган ҳаракатга сира тенг бўлмаган кучни англайдилар. Баъзи бирлари паравозни шайтон юргизади деган мужикка ўхшаб, буни қаҳрамонларгагина хос бўлган куч деб тушундилар, бошқалари — паравозни фиддирак ҳаракатга келтиради, дегандек, буни баъзи бир кучлардан вужудга келган нарса деб биладилар, учинчилари — паровозни шамол олиб кетаётган тутун ҳаракатга келтиради дегандек, буни ақлий фаолият деб англайдилар.

То айрим шахсларнинг тарихини ёзишдан воз кечмасак — хоҳ қайсарлар бўлсин, хоҳ Искандарлар, хоҳ Лютерлар, хоҳ Вольтерлар бўлсин — то воқеага қатнашган мустасносиз ҳамма одамларнинг тарихини ёзмасак, омманинг кучини бир мақсад томон йўналтирган куч айрим шахсларнинг қўлидаги куч демасдан илож йўқ. Муаррихларга маълум бўлган бирдан-бир тушунча — ҳокимият тушунчасидир.

Бу тушунча шундай бир ягона тутқички, ҳозирги шаклда баён этилган тарихий материални фақат шунинг воситаси-ла англаш мумкин, кимки Боклга ўхшаб тарихий материалларга қай йўсинда яқинлашишни билмай туриб бу тутқични синдириб юбордими, умумий тарих материаларини ўрганиш соҳасидаги сўнгги имкониятдан ўзини маҳрум қиласди. Тарихий воқеаларни ҳокимият тушунчасисиз изоҳлаб бериш мумкин эмаслигини умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар билан маданият тарихини ўрганадиган муаррихлар жуда яхши тушунтириб беришади, улар сўзда ҳокимият тушунчасини рад этиш ҳам, амалда ҳар қадамда уни қўллашади. Башариятга нисбатан тарих фанининг муносабати шу маҳалгача худди муомаладаги пулга — қофоз ва металл пулга ўхшайди. Таржимаи ҳоллар ва айрим халқларнинг тарихини ёза-

диган муаррихларнинг асарлари қоғоз пулларга ўхшайди. Масала қийматига келиб тақалмагунча бу пул ўз вазифасини ўтаб юраверади, унинг фойдаси тегса тегадики, зарари тегмайди. Қаҳрамонларнинг истак-иродаси қандоқ қилиб воқеаларни вужудга келтирди, деган савол туғилгунча Тъерлар ёзган тарихлар ҳам қизиқарли, ибратли ва бир қадар шоирона бўлиб кўринади. Бироқ қоғоз пулни ясаш осон бўлгани учун уни кўплаб чиқаргандарида ёки унинг бадалига олтин олмоқчи бўлганларида қоғоз пулнинг ҳақиқий қийматига шубҳа туғилгани каби, бу хилдаги тарихий асарларнинг ҳақиқий аҳамияти ва қурбига ҳам шубҳа туғилиб қолади, чунки ё уларнинг сони кўпаяди, ё бирон киши соддалик қилиб: Наполеон қайси куч билан бу нарсани вужудга келтирди деган саволни бериб қўяди, яъни муомаладаги пулни ҳақиқий тушунчанинг соғ олтинига алмаштироқчи бўлади.

Умумий тарих билан шуғулланувчи муаррихлар ва маданият муаррихлари эса худди қоғоз пулнинг ноқулийлигини уқиб, унинг ўрнига олtingга нисбатан енгилроқ бўлган металлдан жаранглайдиган пул чиқармоқчи бўлган одамларга ўхшайди. Бундай пуллар ҳақиқатан ҳам жаранглайди, лекин фақат жаранглаб товуш чиқарди, холос. Қоғоз пул фаҳми етмаган кишиларни алдаса алдарди, аммо қийматга эга бўлмаган металл пул жаранглагани билан ҳеч кимни алдай олмайди. Олтин муомала воситасигина бўлиб қолмасдан, айни замонда пулдан бошқа нарсаларга яраганидагина олтин бўла олгани каби, умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар тарихнинг муҳим саволига: — Ҳокимият нима ўзи,— деган саволига жавоб бера олгандагина олтин бўла ғладилар. Умумий тарих билан шуғулланадиган муаррихлар бу саволга бир-бирига зид жавоблар берадилар, маданият тарихини ўрганадиган муаррихлар эса, бу саволни қўйиб, тамоман бошқа нарсага жавоб берадилар. Олtingга ўхшаган чакаларни фақат олтин ўрнида қабул қилишга рози бўлган ва олтиннинг қийматига фаҳми етмаган кишилар орасида ишлатиш мумкин бўлгани каби, умумий тарих билан шуғулланадиганлар билан маданият муаррихлари ҳам башарият оламининг муҳим саволига жавоб бермасдан, ўзларининг аллақанаقا мақсадларига хизмат қилиб юрадилар, яъни университетларга ва ўз таъбирларича, жиддий китобларга мукласидан тушган китобхонлар орасида майда чақа бўлиб хизмат қилиб юрадилар.

Тарих эски нуқтаи назардан, халқлар худонинг хоҳиши билан бир одамнинг иродасига бўйсунади, у одамнинг иродаси эса худога тобе, деган эски қараашдан воз кечиб, икки йўлдан бирини танламагунча; ё инсоният ишига худонинг бевосита иштироки бор деган эски ақидага қайтмагунча, ё тарихий воқеаларни вужудга келтирадиган ва оти ҳокимият бўлган кучнинг маъносини очиқ ойдин тушунтириб бермагунча, зиддиятсиз бир қадам ҳам олға босолмайди.

Биринчи ақидага қайтиб бўлмайди, чунки худога ишонч деган нарса қолмаган, шунинг учун ҳокимият нимадан иборатлигини аниқлаб бериш даркор.

Наполеон қўшин йифиб, уруш бошлишни буюрди. Бу тушунча бизга шу қадар оддий кўринади ва биз унга шу қадар ўрганиб қолганимизки, нима учун Наполеоннинг бир оғиз сўзи билан олти юз минг киши урушга бораракан, деган савол бизга ўринисиздай кўринади. Унинг қўлида ҳокимият бор эди, шунинг учун амри бажо келтирилди деймиз.

Наполеон худонинг амри билан ҳокимиятга эга бўлган эди, деган гапга ишонганимизда эди, бу жавоб буткул қаноатланурли бўларди. Модомики, биз бу нарсага ишонмас эканмиз, унда ҳамманинг ўзига муте қилган одамнинг ҳокимияти нимадан иборат эканини аниқлаб беришимиз керак.

Бу ҳокимият жисмоний жиҳатдан кучли бўлган одамнинг заиф одам устидан бўлган бевосита ҳокимиятига, масалан Геркулес ҳокимиятига ўхшаб жисмоний куч ишлатиш ёки ишлатаман деб таҳдид солишга асосланган эмас; шунингдек, бу ҳокимият маънавий кучнинг устунлигига асосланган эмас, баъзи бир муаррихлар, соддадиллик қилиб, тарихий сиймоларни қаҳрамон, яъни даҳо деб аталадиган маънавий ва ақлий истедодга эга бўлган кишилар деб ўйладилар. Бу ҳокимият маънавий кучнинг устунлигига асослана олмайди, чунки Наполеонларга ўхшаган қаҳрамонлар у ёқда турсин (буларнинг маънавий фазилатлари ҳақида турли фикрлар бор), тарих миллион-миллион кишини идора этган Людовик XI лар ҳам, меттернихлар ҳам айрим маънавий фазилатга эга бўлмай, аксинча ўзлари идора этаётган миллионларча

одамларнинг ҳар биридан маънавий жиҳатдан заифроқ эканликларини кўрсатади.

Агар ҳокимият манбаи ҳукмдорларнинг жисмоний ва маънавий устунликларида бўлмаса, унда ҳокимият манбаи одамда эмас, балки ҳукмдорнинг оммага бўлган муносабатида бўлиши керакка ўхшайди.

Ҳокимиятнинг тарихий тушунчасини соф олtinga алмаштириб беришни ваъда қиладиган ҳуқуқ фани, тарихнинг саррофи, ҳокимиятни айнан шу маънода англайди.

Ҳокимият омма иродасининг мажмуи демакдир, омма ё сўз воситаси, ё аломати ризо бўлган сукут билан ўз инонихтиёрини ўзи сайлаган ҳукмдорга ҳокимиятни топширади.

Барпо этиш мумкин бўлган тақдирда давлат билан ҳокимиятни қандай барпо қилиб бўлади деган баҳс-муносабадан иборат бўлган ҳуқуқ фанига бундоқ таъриф жуда тушунарли, лекин тарихга татбиқ этганда, бу таъриф изоҳга муҳтождир.

Қадимги одамлар ўтни қандоқ тушунган бўлсалар, ҳуқуқ илми ҳам давлат билан ҳокимиятни шундоқ тушунади: яъни ҳамиша мавжуд бўлган нарса деб билади. Ҳозирги замон физикаси учун ўт оғат эмас, ҳодиса ўлгани каби, тарих учун ҳам давлат ва ҳокимият бир ҳодисадир холос.

Тарих билан ҳуқуқ фанининг нуқтаи назари орасида шундай катта тафовут бўлгани учун ҳам ҳуқуқ фани, ўз фикрича, ҳокимиятни қандоқ қилиб тузиш кераклиги ҳақида ва замон ўзгарса ҳам сира ўзгармай келадиган ҳокимият нимадан иборатлиги ҳақида батафсил гапиради; лекин замон ўзгариши билан шакли ўзгарадиган ҳокимият ҳақидаги тарихий саволга ҳеч қанақа жавоб беролмайди.

Агар ҳокимият омманинг ҳукмдорга топширган инонихтиёридан иборат бўлса, унда Пугачёв омма инон-ихтиёрининг вакили эди деб бўладими? Агар у вакил бўла олмаса, нега Наполеон вакил бўла олади? Нима учун Наполеон III Булонда қўлга тушганида жинояткор бўлган эди, лекин кейин уни қўлга туширган кишилар жинояткор бўлиб чиқди?

Баъзан икки-уч кишигина иштирок қиладиган сарой тўнтаришларида ҳам омманинг инон-ихтиёри янги шахсга топшириладими? Халқаро муносабатларда ҳам халқ оммаси ўз инон-ихтиёрини фотеҳига топширадими? 1808

йилда Рейн Иттифоқининг иродаси Наполеонга топширилганмиди? 1809 йилда бизнинг аскарларимиз французлар билан иттифоқдош бўлиб, Австрияга қарши урушганида рус ҳалқи ўз инон-ихтиёрини Наполенога топширганмиди?

Бу саволларга уч хил жавоб берса бўлади:

Ёки 1) омма ҳар доим ўз инон-ихтиёрини ўзи сайлаган ҳукмдорларга сўзсиз топширади, шунинг учун ҳар қанақа янги ҳокимиятнинг вужудга келиши, олдинги ҳукуматга қарши кураш, мавжуд ҳокимият пойдеворини бузиш деб эътироф қилиш даркор.

Ёки 2) омма ўз инон-ихтиёрини маълум ва муайян шарт билан бир ҳукмдорга топширади, шунинг учун ҳукуматни безовта қилиш, у билан тўқнашиш ва ҳатто уни қулатиши, ҳокимиятни қўлга олган ҳукмдорлар томонидан ўша шартлар бажарилмаганлиги орқасида вужудга келади, деб эътироф қилмоқ даркор.

Ёки 3) омма ўз инон-ихтиёрини ҳукмдорларга шарт билан, лекин ноаниқ ва номаълум шарт билан топширади, шунинг учун бир неча ҳокимиятнинг вужудга келиши, уларнинг кураши ва қулаши фақат омманинг инон-ихтиёри бир кишидан иккинчи кишига ўтганида номаълум шартлар ё оз ва кўп дараҷада бажарилишидан келиб чиқади , деб эътироф қилиш керак.

Муаррихлар омманинг ҳукмдорларга муносабатини ма-на шу уч шаклда изоҳлаб беришади.

Айрим шахсларнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятини ўрганадиган (булар ҳақида юқорида зикр этилган эди) баъзи бир муаррихлар соддаликлари орқасида, ҳокимият нимадан иборат деган саволни тушунмасдан, омма инон-ихтиёрининг мажмуи сўзсиз тарихий сиймоларга берилишини гўё тасдиқлагандай бўладилар, бинобарин, бирон ҳокимиятни тасвирлаб туриб, мутлақ ва ҳақиқий ҳокимият шу деб таҳмин этадилар-да, бунга қарши чиққан ҳар қанақа кучни ҳокимият деб эмас, балки ҳокимиятни қулатадиган тажовузкор куч деб ўйлайдилар. Тарихнинг ибтидоий ва тинч даври учун яроқли бўлган бу назарияни ҳалқлар ҳаётидаги мураккаб ва бўронли даврларга — айни бир вақтда муҳталиф ҳокимиятлар вужудга келиб, ўзаро кураш олиб борадиган даврларга татбиқ этишнинг бир ноқулай томони бор, у ҳам бўлса шуки, подшоҳпараст муаррих: Конвент, Директория ва Бонапарт ҳокимиятга хилоф эди деса, республикачи Конвентни, бонапартчи Империяни ҳақиқий ҳокимият деб ҳисоблайди-да, бошқасини

ҳокимиятга хилоф деб билади. Кўриниб турибдики, бу муаррихларнинг ҳокимият моҳиятини бир-бирларининг фикрини инкор этиш йўли билан изоҳлашлари энг кичик бола учунгина яроқлидир.

Тарихга бу нуқтаи назар билан қараш нотўғри эканлигини эътироф этажган бошқа хил муаррихлар, ҳокимият омма иродаси мажмuinинг шартли равишда ҳукмдорларга топширилишига асослангандир, тарихий шахслар омманинг сўёзиз ифода этган программасини бажо келтиргандагина ҳокимиятга эга бўла оладилар, деган фикрни олға сурадилар. Аммо бу шартлар нимадан иборат эканини тарихчилар бизга айтмайдилар, айтсалар ҳам бир-бирларига зид фикрларни айтадилар.

Халқлар нима мақсадда ҳаракатга келди, деган масалага қарашига кўра, ҳар бир муаррихга бу шартлар турлича бўлиб кўринади: Франция ёки бошқа давлат гражданининг буюклигидан, бойлигидан, озодлигидан, илм-маърифатидан иборат бўлиб кўринади. Бироқ муаррихларнинг бу шартлар тўғрисидаги зиддиятлари ҳақида оғиз очмасдан, ҳатто бу шартларнинг умумий программаси бор деб фараз қилгандა ҳам, тарихий фактлар ҳамиша бу назарияни инкор этишини кўрамиз. Агар ҳокимият халқларни бой қилиш, ҳуррият, илм-маърифат бериш шарти билан бир шахсга топширилса, унда нима учун Людовик XIV лар ва Ион IV лар умрларининг охиригача ҳеч иш қилмай, тинчгина подшолик қиласидилару, Людовик XVI лар ва Карл I ларни халқ қатл этади? Юқорида зикр этилган муаррихлар бу саволга жавобан Людовик XIV нинг программага зид бўлган фаолияти Людовик XVI га таъсир этган эди, деган гапни айтадилар. Хўш, нега бу Людовик XIV ва Людовик XV га таъсир қилмасдан, бориб-бориб Людовик XVI га таъсир қилди? Ва бу таъсирнинг муддати қанча? Бу саволларга жавоб йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунингдек бу назария нима учун омма ион-ихтиёрнинг мажмуи асрлар бўйи ҳукмдорлар ва уларнинг ворислари қўлида қолишини ҳам, кейин бирдан эллик йил давомида Конвентга, Директорияга, Наполеонга, Александрга, Людовик XVIII га, ундан кейин яна Наполеонга, Карл X га, Людовик—Филиппга, республикачи ҳукуматга, Наполеон III га ўтишини ҳам дурустроқ изоҳлаб бермайди. Бу муаррихлар омма ион-ихтиёрнинг бир кишидан иккинчи кишига бу қадар тез суръат билан ўтишини, айниқса халқаро муносабатлар, фатҳлар ва

иттифоқлар вужудга келганда тез-тез юз бериб туришини изоҳлар экан, беихтиёр бу ҳодисаларнинг бир қисми инон-иҳтиёрнинг тӯғри топширилгани оқибат эмас, балки ҳийла, ё хато, ё бўлмаса дипломат подшоҳ, ё партия раҳбарининг макру ҳийласи, ё айёргига боғлиқ бўлган тасодифларининг оқибати деб билишлари керак. Демак, тарихий воқеаларнинг аксарияти — доҳили урушлар, инқилоблар, фатҳлар — бу тарихчилар учун бирон ҳукмдорга топширилган иҳтиёрнинг маҳсули бўлиб эмас, балки бир киши ва ё бир неча кишининг нотўғри йўналтирилган иродасининг маҳсули бўлиб, яъни ҳокимиятга хилоф ҳаракатнинг натижаси бўлиб кўринади. Шунинг учун ҳам тарихий воқеалар бу қабилдаги муаррихларга назариядан четга чиқиш бўлиб кўринади. Бу тарихчилар баъзи бир ўсимлик уруғлик орасидан қўшқулоқ япроқ бўлиб ўсиб чиққанини кўриб, ўсадиган нарсанинг ҳаммаси икки япроқлик бўлади, деб даъво қиласидиган набототчига ўхшайди, буларнинг даъвосига кўра хурмо, қўзиқорин, ҳатто эман дарахти ўсиб камолга етганда ҳам икки япроқликка ўхшамагани учун назариядан четга чиқади.

Учинчи хил тарихчилар: омма ўз инон-иҳтиёрини шартли равища тарихий сиймоларга топширади, лекин биз бу шартларни билмаймиз, дейдилар. Уларнинг фикрича тарихий шахслар омманинг истак-иродасини бажарганлари учунгина ҳокимиятга эга бўлганлар.

Хўш, агар ҳалқларни ҳаракатга келтирадиган куч тарихий шахсларда эмас, балки ҳалқларнинг ўзларида бўлса, унда бу тарихий шахсларнинг аҳамияти нимадан иборат?

Тарихий шахслар, деб айтишади тарихчилар, омманинг истак-иродасини ифода этадилар, тарихий шахсларнинг фаолияти омма фаолиятининг вакили бўлиб хизмат қиласи.

Шундай бўлса бир савол туғилади: тарихий шахсларнинг ҳамма фаолияти омманинг истак-иродасини ифода этадими, ё унинг маълум томонларинигина ифода этадими? Агар баъзи бир тарихчилар ўйлагандек, тарихий шахсларнинг бутун фаолияти омманинг истак-иродасини ифода этса, унда саройлари гийбат, бўҳтон билан тўла бўлган Наполеонлар ва Екатериналарнинг таржимаи ҳоли ҳалқлар ҳаётини ифодаси бўлиб хизмат қиласидек бўлардики, дунёда бундан беҳуда гап йўқ; агарда иккинчи хил соҳта файласуф-тарихчилар ўйлаганидек тарихий шахс фаолияти-

нинг маълум томони омманинг ҳаётини ифода этса, унда тарихий шахслар фаолиятини қайси томони омманинг ҳаётини ифода этишини аниқлашдан олдин, халқ ҳаётининг ўзи нимадан иборатлигини аниқлаш керак.

Бу қабилдаги тарихчилар бу қийинчиликларга дуч келгач, энг ноаниқ, энг мужмал ва умумий бир мавҳум нарса ўйлаб чиқарадиларки, унинг остига жуда кўп воқеани яшириш мумкин, кейин инсоният ҳаракатининг мақсади шу мавҳумотдан иборат деб туриб оладилар. Ҳамма тарихчилар деярли қабул этадиган энг оддий мавҳум тушунчалар: ҳуррият, тенглик, маърифат, тараққиёт, моддий-маданият ва маданиятдан иборатидир. Тарихчилар бирон мавҳум тушунчани инсоният ҳаракатининг мақсади қилиб оладилар-да, ўзларидан сўнг энг кўп ёдгорлик қолдириб кетган шахсларнинг, подшолар, министрлар, саркардалар, ёзувчилар, реформаторлар, папалар, журналистларнинг ҳаётини, ўзларича шу маълум мавҳум нарсаларга кўмаклашганлари ва ё халал берганларига қараб ўргана бошлайдилар. Бироқ инсониятнинг мақсади ҳуррият, тенглик, маориф ё моддий-маданиятдан иборат эканлиги бирон нарса билан исбот этилмагани учун ҳамда омманинг ҳукмдорлар ва маърифатчиларга бўлган муносабати истак-иродаларнинг мажмуи ҳамиша биз биладиган маълум кишиларга ўтиши керак деган фаразга асослангани учун, юртдан юртга кўчиб юрадиган, уйларга ўт қўядиган, дехқончиликни ташлаб кетадиган, бир-бирини қирадиган миллионларча кишиларнинг фаолияти ҳеч қачон уйларга ўт қўймаган, дехқончилик билан шуғулланмаган, ўзига ўхшаганларни ўлдирмаган ўnlарча кишининг фаолиятида ўз ифодасини тополмайди.

Буни тарих ҳар қадамда исботлайди. Ўтган асрнинг охирларида ғарб халқларининг ғалаёнга келиб, шарққа интилишини Людовик XIV, XV ва XVI лар, уларнинг маъшуқалари, министрларининг фаолияти билан изоҳлаш, ё Наполеон, Руссо, Дидерот, Бомарше ва ҳоказоларнинг ҳаётини тасвирлаш билан изоҳлаб бўладими?

Рус халқининг шарққа, Қозонга ва Сибирга юришини хаста Ион IV нинг феълу атвори ва Курбский билан унинг орасида бўлган ёзишмалар изоҳлаб берадими?

Халқларнинг салиб юришлари вақтдаги ҳаракатини Готфридлар ва Людовиклар ҳаётини ҳамда уларнинг хонимлари ҳаётини ўрганиш билан изоҳлаб бўладими?

Халқларнинг ҳеч қанақа мақсадсиз, йўлбошчисиз, Петр Пустинникка ўхшаган саёқлар тўдаси билан гарбдан шарққа қилган юришини биз ҳалигача тушунолмаймиз. Бу юришларнинг олдига тарихий арбоблар томонидан муайян мақсад — қуддуси Шарифни озод қилиш каби эзгу ва муқаддас мақсад қўйилгандан кейин бу ҳаракат тўхтаб қолганини сира тушуниб бўлмайди. Папалар, қироллар ва паҳлавонлар халқни арзи муқаддасни озод этишга руҳлантиридилар, лекин халқ уларга эргашмади, чунки илгарӣ уни ҳаракатга келтирган номаълум сабаб энди йўқ эди. Готфридлар ва миннезенгерларнинг тарихи халқларнинг ҳаётини ўз ичига сиғдира олмаслиги кўриниб турибди. Готфридлар ва миннезенгерларнинг тарихи Готфрид ва миннезенгерлар тарихигина бўлиб қолган, халқларнинг ҳаёти ва тилак-орзусининг тарихи эса номаълумлигича қолаверган.

Ёзувчилар билан реформаторлар тарихи халқлар ҳаёти ҳақида бундан ҳам озроқ маълумот беради.

Маданият тарихи ёзувчилар ёки реформаторларнинг ташаббусини, уларнинг ҳаёт шароитлари ва фикрларини бизга изоҳлаб беради. Биз бу асарлардан Лютернинг феъли тез эканини ва фалон-фалон нутқлар ирод этганини биламиз; Руссо ҳеч кимга ишонмайдиган одам эканини ва фалон-фалон китоблар ёзганини биламиз; лекин реформациядан сўнг нима учун одамлар бир-бирини сўйганини ва француз инқилобида нима учун бир-бирини қатл этганини билмаймиз.

Агар биз янги тарихчиларга ўхшаб, бу иккала тарихни бир-бирига қўшиб юборсак, унда бу халқларнинг ҳаёт тарихи эмас, балки подшоҳ ва ёзувчилар ҳаётининг тарихи бўлади.

V

Саноғлик кишиларнинг ҳаёти халқ ҳаётини қамраб ололмайди, чунки бу саноғлик кишилар билан халқнинг орасидаги муносабат нимадан иборатлиги ҳали аниқланган эмас. Бу муносабат омма иродасининг мажмуи тарихий кишиларга топширилиши асосида вужудга келган, деган назария тарих тажрибаси билан тасдиқланмаган бир гипотеза холос.

Омма иродасининг мажмунини тарихий шахсларга топширади, деган назария ҳуқуқ фани соҳасида кўп нар-

сани тушунтириб бериши мумкин, ўз мақсади учун зарур бўлиши мумкин; лекин инқилоблар, ички урушлар, истилолар вужудга келиб, тарих бошландими, бу назария яроқсиз бўлади қолади.

Омма ихтиёрининг бир кишига топширилиши текшириб бўлмайдиган ҳол бўлгани учун ҳам бу назария тўғридай бўлиб кўринади.

Қандай воқеа содир бўлмасин, воқеанинг тепасида ким турмасин, бу назария ҳамиша бир гапни: иродаларнинг мажмуи. фалон одамга топширилгани учун ҳам у воқеа тепасида турди, деган гапни айтади.

Бу назариянинг тарихий саволларга бергаң жавоблари, ўтиб бораётган подани кўриб, ўтлоқни баъзи ерда ёмон, баъзи ерда яхши бўлишини, подани подачи қандай ҳайдаб бораётганини эътиборга олмасдан, унинг қаёққа бораётганини пода олдида кетаётган ҳайвонга қараб изоҳлаган одамнинг берган жавобига ўхшайди:

«Олдиндаги ҳайвон подани бошлиб бораётганига кўра, пода шу томонга кетяпти, подадаги барча ҳайвонларнинг инон-ихтиёри пода бошловчи ҳайвон қўлида. Ҳокимият, сўэсиз, ҳукмдор қўлига ўтади» деб эътироф этган биринчи хил муаррихлар шундоқ деб жавоб беришади.

«Подадаги ҳайвонларнинг ҳамма ихтиёри йўл бошловчи бир ҳайвондан иккинчисига ўтган бўлса, бунинг сабаби шуки, бу ҳайвон пода кетаётган томонни танланган». Омма инон-ихтиёрининг мажмуи ўзлари учун маълум бўлган шартлар билан ҳукмдорга топширилади, деб эътироф қиласидиган муаррихлар, шундай деб жавоб беришади. (Бу тариқа мўшоҳида этганда аксар вақт шундай ҳол рўй бериши мумкин; мўшоҳидачи ўзи танлаган назарияга мувофиқ, пода йўлини ўзгартириши оқибатида поданинг бошида эмас, ёнида баъзан ҳатто кетида қолиб кетган ҳайвонни йўл бошловчи ҳайвон деб билади.)

«Агар поданинг олдида бораётган ҳайвонлар муттасил алмашинаверсалар ва подадаги барча ҳайвоннинг ўналиши ҳам муттасил ўзгараверса, бунинг сабаби шуки, биз биладиган ўналишдан кетмоқ учун, ҳайвонлар ўз ихтиёрларини биз кузатаётган йўл бошловчи ҳайвонгагина топширганлар, шунинг учун поданинг ҳаракатини ўрганмоқ мақсадида унинг ҳамма томонидан бораётган ва бизга белгили бўлган ҳайвонларнинг ҳаммасини мўшоҳида этмоғимиз даркор». Подшоҳдан бошлиб журналистгача ҳамма тарихий сиймолар ўз замонасининг маҳ-

сули деб биладиган учинчи хил муаррихлар шундоқ дейдилар.

Омма ўз инон-ихтиёрини тарихий шахсларга топширади, деган назария фақат иборани ўзгартириш, бир саволни бошқача қилиб беришдан иборатдир.

Тарихий воқеаларнинг сабаби нима? — Ҳокимият. Ҳокимиятнинг ўзи нима? — Ҳокимият бир кишига топширилган инон-ихтиёрнинг мажмуудир. Омманинг инон-ихтиёри қандай шароитда бир кишига топширилади? — Агар ўша одамнинг фаолияти ҳамманинг ихтиёрини ифода этса. Яъни ҳокимият ҳокимият демакдир. Яъни ҳокимият шундоқ бир сўзки, биз унинг маъносини англамаймиз.

Инсониятнинг билим доираси фақат мавҳум тафаккур билан чекланганда эди, унда *фанинг* ҳокимиятга берган таърифини танқид қилиб, башарият олами, «ҳокимият фақат қуруқ сўз, ҳақиқатда эса ҳеч нарса йўқ» деган хulosага келарди. Бироқ ҳодисаларни уқиб олиш учун инсон қўлида мавҳум тафаккурдан бўлак тажриба қуроли ҳам борки, одам унинг воситаси-ла ўз тафаккурининг натижаларини текшириб кўради. Тажриба, ҳокимият қуруқ сўзгина эмас, балки ҳақиқатда мавжуд бўлган бир ҳодиса эканини айтib беради.

Одамларнинг барча фаолиятларидан биронтасини ҳокимият тушунчасисиз тасвирлаб бўлмайди, ҳокимият бор нарса эканини тарих ҳам исботлайди, ҳозирги замон воқеаларнинг мушоҳидаси ҳам.

Ҳамма вақт бир воқеа содир бўлганда бир ва ё бир неча киши майдонга чиқади ва воқеа шу одамларнинг иродаси билан содир бўлгандай бўлиб кўринади. Наполеон III буюради ва француздар Мексикага юриш қиладилар. Пруссия қироли билан Бисмарк фармойиш буради, қўшинлар Богемияга қараб юрадилар. Наполеон I буюради, қўшинлар Россияга қараб йўл оладилар. Александр I буюради, француздар Бурбонларга таслим бўладилар. Тажриба шу нарсани кўрсатадики, қандай воқеа содир бўлмасин, ҳамма вақт бу воқеа буйруқ берган бир ва ё бир неча кишининг ихтиёрига боғлиқдир.

Инсоният ишида худонинг иштироки бор, деган эски ақидаларга кўра, муаррихлар ҳодисалар сабабини ҳокимиятга эга бўлган шахсларнинг иродасида кўришни истайдилар, лекин бу хulosha на муҳокама билан тасдиқланади, на тажриба билан.

Бир томондан муҳокама шу нарсани кўрсатадики, инсон иродасининг ифодаси — унинг сўзи — уруш ва ё иниқилоб каби воқеаларда ўз ифодасини топган умумий фаолиятнинг бир қисмидир, шунинг учун тушуниб бўлмайдиган, фавқулодда бир куч — мўъжиза борлигини эътироф қилмасдан туриб, бир оғиз сўз миллионларнинг ҳаракатига бевосита сабаб бўла олишини тасаввур қилиб бўлмайди; иккинчи томондан бир оғиз сўз воқеаларга сабаб бўла олади, деб фараз қилган тақдирда ҳам, тарих жуда кўп ҳолатларда тарихий шахслар иродасининг ифодаси ҳеч қандай натижә бермаганини, яъни улар бергац амр-фармонлар кўпинча бажарилмай қолганлиги, ҳатто баъзан уларнинг амрига буткул зид ишлар рўй берганини кўрсатади.

Башарият ишларига худонинг иштироки бор деб фараз қилмасдан туриб, биз воқеаларнинг сабаби ҳокимият деб қабул қилолмаймиз.

Тажриба нуқтаи назаридан қараганда ҳокимият бир шахс иродасининг ифодаси билан унинг бошқа одамлар томонидан бажарилиши орасидаги боғланишдан иборат.

Бу боғланиш шарт-шароитини аниқ қилиб олиш учун биз даставвал ирова ифодаси деган тушунчани худога эмас, балки инсонга нисбат бериб, шу тушунчанинг маъносини ойдинлаштиришимиз керак.

Қадимги тарих кўрсатганидек, агар худонинг ўзи амр қилса-ю, ўз ихтиёрини ифода этса, унда бу иромда ифодаси замонга ҳам боғлиқ эмас, унинг сабаби ҳам йўқ, чунки худо билан воқеа орасида ҳеч қандай муносабат йўқ. Бироқ буйруқлардан, яъни муайян бир замонда ҳаракат этаётган ва бир-бирларига боғлиқ бўлган одамларнинг ихтиёрлари ифодасидан гапиарканмиз, берилган буйруқлар билан рўй берган воқеалар орасидаги боғланишни аниқлаш учун икки нарсани: 1) ҳодисанинг қандай шароитда рўй бергани ва бу ҳодиса билан буйруқ берган шахснинг муайян бир вақтдаги узлуксиз ҳаракатини ва 2) буйруқ берувчи киши билан буйруқни бажарадиган одамлар орасидаги зарурий боғланиш шарт-шароитини аниқлаш керак.

VI

Фақат замонга боғлиқ бўлмаган худо ихтиёрининг ифодасинигина бир неча йил ва бир неча асрдан сўнг содир бўладиган бир қатор воқеаларга нисбат бериш мумкин ва

фақат худойи якто башарият ҳаракати йўналишини ўз иродаси билан белгилари мумкин; одам эса замон доира-сида иш кўради ва воқеага ўзи иштирок этади.

Диққат-эътибордан тушириб қолдирилган биринчи шарт — замон шартини назарда тутгандагина биз шу нарсани кўрамизки, кейинги буйруқнинг бажарилишига имконият туғдирадиган биринчи буйруқ бўлмаса, ҳеч қандай буйруқ бажарилмас экан.

Ҳеч қачон бир фармон ўз-ўзидан юзага келмайди ва бир қатор воқеани ўз ичига ололмайди, лекин ҳар бир буйруқ иккинчисининг давоми ўлароқ вужудга келиб, турли ҳодисани эмас, балки ҳамиша ҳодисанинг бир монентини ўз ичига олади.

Масалан, биз Наполеон уруш бошлаш ҳақида ўз қўшинларига буйруқ берди деганимизда, айни бир вақтда берилган ва бир-бирига боғлиқ бир қатор буйруқларни бир-бирига қўшамиз. Наполеон Россияга қарши юриш бошлаш ҳақида буйруқ беролмас эди ва бундай буйруқни ҳеч қачон бергани йўқ. Наполеон бугун Вена, Берлин ва Питербургга фалон-фалон қоғозлар юборишни буюради, эртага армия, флот, интендантлик ва ҳоказоларга фалон-фалон декрет ва буйруқлар ёзиб юборишни буюради, миллионларча буйруқлардан бир қатор ҳодисаларга мувофиқ бўлган бир сира буйруқлар келиб чиқади, бўлар француз қўшинларини Россияга олиб келади.

Наполеон подшолик қилган бутун умрини Англия экспедициясига оид буйруқлар беришга бағишилага-нига, ўзининг бирон ташаббусига шунчалик кўп куч ва вақт сарф қилмаганига қарамасдан, бутун подшолик даврида бирон мартаба ўз ниятини бажо қелтиргани уринмаса-ю, иттифоқдош бўлишни жуда фойдали деб ҳисоблаган Россияга қарши экспедиция уюштирган бўлса, унинг сабаби шуки, биринчи буйруқлари бир қатор воқеаларга уйғун келмаган, аммо иккинчиси уйғун келган.

Буйруқ албатта ижро этилиши учун, буйруқ берадиган одам бажариб бўладиган буйруқни бериши керак. Нимани бажариш, нимани бажариб бўлмасликни фақат Наполеоннинг миллионларча киши иштирок этган Россия сафарида эмас, балки озғина одам қатнашган энг жўн воқеада ҳам билиш амри маҳол, чунки бирор буйруқни бажараётганда киши ҳамиша миллионларча ғовга дучор келиши мумкин. Бир буйруқ бажарилса, ҳамиша минг-

таси бажарилмай қолади. Амалга ошириб бўлмайдиган буйруқларнинг ҳаммаси воқеага боғланмаган бўлади ва шунинг учун бажарилмай қолади. Фақат амалга ошириб бўладиган, бир қатор воқеаларга мувофиқ келиб, илгариги бир қатор буйруқларга изчил тарзда боғланадиган буйруқлар ижро этилади.

Воқеа вужудга келишидан олдин берилган буйруқлар шу воқеанинг сабабидир, деган янгилик тасаввуримиз шундан келиб чиққанки, биз воқеа юз берган вақтда мингларча буйруқдан фақат воқеага алоқадор бўлган баъзи бирларининг бажарилганини кўрамиз, лекин бажариш мумкин бўлмагани учун бажарилмай қолган буйруқларни унугиб юборамиз. Бундан бошқа бизнинг бу соҳадаги хатоимизнинг энг муҳим манбайи шундаки, тарихий асаларда бир қатор сон-саноқсиз мухталиф, энг кичик воқеалар (масалан, француз аскарларининг Россияга келишига сабаб бўлган нарсалар), шу воқеалар берган натижага қараб бир воқеа туркуми киритилади ва шунга мувофиқ бу буйруқларнинг ҳаммаси бир киши ихтиёрининг ифодаси деб умумлаштирилади.

Биз Наполеон Россияга юриш қилишни истади ва шунинг учун юриш қилди, деб айтамиз. Ҳақиқатда эса биз Наполеоннинг бутун фаолиятидан буни ихтиёр қилганини ҳеч қачон тополмаймиз, балки фақат унинг мухталиф ва номуайян шаклда йўналтирилган ихтиёри ифодасини ва қатор-қатор буйруқларини кўрамиз. Наполеоннинг сон-саноқсиз буйруқлари орасидан 12-йил юриши вақтида бажарилган бир қанча маълум буйруқлар тузилди, бу буйруқлар бажарилмай қолган бошқа буйруқлардан бирон фарқ қилгани учун эмас, балки бу буйруқлар француз қўшинларини Россияга олиб келган бир қатор воқеаларга уйғун келиб қолгани учун; худди шунингдек, бўёқ қайси томонга ва қандай қилиб суртилгани учун эмас, балки қогозга ўйилган тайёр шаклга қараб солингани учун у ёки бу сурат пайдо бўлади.

Гап шундаки, агар биз буйруқлар билан ҳодисалар ўртасидаги муносабатни замон дохирида назардан ке-чирсак, буйруқлар ҳеч қачон ҳодисаларга сабабкор бўлолмаслигини, лекин буйруқ билан ҳодиса орасида маълум бир боғланиш борлигини кўрамиз.,

Бу боғланиш нимадан иборат эканлигини билиш учун жудодан эмас, балки одамдан чиққан ҳар қанақа буйруқнинг иккинчи бир унтилган шартини — воқеага буй-

руқ берган кишининг ўзи иштирок этганини назарда тутиш керак.

Буйруқ берган одамнинг буйруқ олган одамларга бўлган муносабати ўша ҳокимият деб аталган нарсанинг ўзи бўлади. Улар ўртасидаги муносабат қўйидагилардан иборатdir:

Биргаллашиб ҳаракат қилиш учун одамлар ҳамма вақт маълум бир шаклда уюшиб оладилар, биргаллашиб ҳаракат қилгандা одамлар олдиларига турлича мақсад қўйган бўлсалар ҳам, лекин ҳаракатга иштирок этаётган одамларнинг ўзаро муносабати ҳамма вақт бир хил бўлади.

Шу қабилда бирлашиб олганда одамлар ҳамиша ўзаро шундоқ бир муносабатда бўладиларки, уларнинг энг катта қисми бирлашишнинг мақсад муддаоси бўлган ҳаракатга бевосита энг катта кўламда қатнашади, энг кичик қисми эса бевосита энг кичик кўламда қатнашади.

Одамлар биргаллашиб ҳаракат қилиш учун уюшган қўшилмаларнинг энг муҳим ва энг аниғи қўшинидир.

Ҳар қанақа қўшин ҳам ҳарбий унвони энг паст бўлган оддий солдатлардан (буларнинг миқдори жуда кўп бўлади), ҳарбий унвони солдатларга нисбатан сал юқорироқ, бўлиб, миқдори улардан сал камроқ бўлган капитал, унтер-офицерлардан, ундан кейин унвони янада каттароқ бўлиб, миқдори янада камроқ бўлган олий унвонлар ва ҳоказолардан ташкил топади ва ниҳоят бир кишининг қўлида бўладиган олий ҳарбий ҳокимиятгача бориб етади.

Армия қурилишини айнан эҳром шаклига ўхшатса бўлади, эҳромнинг тубини — энг йўғон ерини оддий солдатлар ташкил этади, тубидан юқориги доирасини борган сайин юқорироқ кўтариладиган армия унвонлари ва ҳоказолар ташкил этади, эҳромниг учини эса саркардалар ташкил этади, десак бўлади.

Миқдори энг кўп бўлган солдатлар эҳромнинг асосини ташкил қиласидар. Солдат ўзи бевосита санчади, кесади, қўйдирди, горат этади ва буларни амалга ошириш учун ҳамма вақт юқори лавозимдаги шахслардан буйруқ олади, ўзи ҳеч қаҷон буйруқ қиласиди. Унтер-офицер (буларнинг миқдори солдатларга нисбатан камроқдир) солдатга нисбатан бу ишларни камроқ қиласиди, лекин буйруқ бера олади. Офицер эса унтер-офицерга нисбатан бу ишларни янада камроқ қиласиди, буйруқни янада кўпроқ беради,

Генерал қўшинларга мақсадни кўрсатиб, олға юришии буюради ва ўзи деярли ҳеч қачон яроғ ишлатмайди. Саркарда эса ҳеч қачон ишга бевосита қатнашмайди, фақат омманинг ҳаракати учун умумий кўрсатмалар беради. Умумий бир иш учун бирлашган (хоҳ дехқончиликда бўлинин, хоҳ савдода бўлсин, хоҳ бошқа соҳада бўлсин) одамларнинг орасидаги муносабат ҳам айнан шундоқ бўлади.

Шундай қилиб, агар биз эҳромининг бир-бирига қўшиладиган џуқталарини сунъий равишда ажратмасдан, яъни армиядагиларнинг унвонига, бирон бўлимнинг ишида ва ё бирон умумий ишда қатнашаётганларнинг тутган мавқеига қарамасдан, энг паст унвондан тортиб, энг юқори унвонгacha олсак, шундай бир қонунга дуч келамизки, одамлар бирон ишини кўплашиб қилиш учун ҳамма вақт шу қонунга биноан шундай муносабатда бўладилар: бирон ишини кўплашиб амалга ошириш учун улар шу ишда қанчалик бевосита иштирок этсалар, шунчалик кам буйруқ берадилар, ҳам уларнинг миқдори шунча кўп бўлади; ишга бевосита иштироклари қанчалик кам бўлса, шунчалик кўп буйруқ берадилар, ҳамда уларнинг миқдори шунча кам бўлади; шу тариқа биз энг қуийи унвондан бошлаб, воқеаага бевосита энг кам иштирок этган ва бутун фаолиятини буйруқ беришга бағишилаган энг сўнгги кишигача бориб етамиз.

Мана шу буйруқ берадиган одамларнинг буйруқ оладиган одамларга бўлган муносабати ҳокимият деб атала-диган тушунчанинг моҳиятини ташкил этади.

Биз воқеалар содир бўладиган вақт шароитини тиклаб, шу нарсани кўрдикки, буйруқлар бир қатор воқеаларга -мувофиқ келгандагина бажарилар экан. Буйруқ берадиган одам билан буйруқни бажарадиган одам орасидаги зарурий боғланиш шартини ўз ўрнига қўйиб, шу нарсани кўрдикки, буйруқ берадиган одамлар ўзларининг хусусиятларига кўра воқеаага энг кам иштирок этаркан ҳамда уларнинг фаолияти буйруқ беришдагина иборат бўларкан.

VII

Бирон воқеа юз берса, одамлар шу воқеа ҳақида ўз фикр ё ҳоҳишиларини баён этадилар ва воқеа жуда кўп кишининг иштирокида вужудга келгани учун кам басқа этилган фикр ё ҳоҳишиларнинг биронтаси, тахминан бўлса

ҳам албатта бажарилади. Баён этилган фикрлардан биронтаси бажарилдими, бу фикр бизнинг ҳаёлимизда воқеадан олдин берилған буйруққа ўхшаб, шу воқеа билан боғланади.

Одамлар бир харини тортиб чиқаряптилар. Харини қандай тортиш ва қаёққа олиб бориш ҳақида ҳар ким ўз фикрини баён этади. Одамлар харини тортиб чиқарғанларидан сўнг маълум бўладики бу иш улардан бирининг айтганидек бўлиди. Демак, ўша одам буюрган. Буйруқ ва ҳокимиятнинг ибтидоий шакди мана шу.

Қўли билан ишлаган одам бажарган иши ҳақида кам ўйлаган бўлиши, кўпчиликнинг фаолиятидан нима келиб чиқиши ҳақида озроқ муҳокама юргизган ва кам буйруқ берган бўлиши мумкин. Кўпроқ буйруқ берган киши, иши сўздан иборат бўлгани сабабли қўли билан кам ишлаган бўлиши мумкин. Одамлар кўпчилик бўлиб олиб, ўз фаолиятларини бир мақсадга томон йўналтирганда кўп буйруқ бериш билан шуғулланиб, умумий фаолиятга бевосита иштироки кам бўладиган кишиларнинг туркуми шунча яққол кўзга ташланади.

Одам бирон ишни ўзи ёлғиз қилмоқчи бўлса, ҳамма вақт ўзининг маълум бир фикр-мулоҳазасига суюнади, унга шундай кўринаидики, гўё унинг ўтмишдаги фаолияти шу фикр-мулоҳазаларга суюнган, бу фикр-мулоҳазалар ҳозирги фаолиятини оқлади ва келажак ишлари учун режалар тузишига мадад беради.

Бирон ишни бажариш учун бир ерга тўпланган одамлар ҳам айнан шундай қилишади: улар ўзларининг умумий фаолиятлари ҳақида фикр-мулоҳаза, важ, фаразлар ўйлаб чиқариш учун ишга бевосита иштирок этмаган одамларга бу ишни топширишади.

Бизга маълум бўлган ё маълум бўлмаган сабабларга биноан француزلар бир-бирларини ўлдира бошладилар ва сувга гарқ эта бошладилар. Шундай қилиш Франциянинг баҳт-саодати, озодлиги, тенглиги учун зарур, деб одамларнинг қилмишига важ топилди. Бирдан одамлар бир-бирларини ўлдиришдан қўл тортидилар ва бунига ҳам дарров важ топилди; ҳокимият бирлиги, Европага зарб бериш зарурати каби важвлар топилди. Одамлар гарбдан шарққа юриш қиласилар ва ўзларига ўхшаган одамларни ўлдирадилар, бу воқеага ҳам Франциянинг шон-шуҳрати, Англиянинг олчоқлиги ва ҳоказолар важ қилиб кўрсатилади. Тарих бизга шу нарсани кўрсатадики, во-

қеаларга бу тариқа важ топишнинг ҳеч қандай умумий маъноси йўқ, ўлдириш ҳуқуқи берилганлиги учун одам лдириш, Англияниң олчоқлигини кўрсатиш учун Россияда миллионларча одамнинг қонини тўкиш каби бу жайлар ҳам ўз-ўзини рад этади. Лекин бу важларнинг ҳозирги маъносидазарурый аҳамияти бор.

Бу важлар воқеага сабаб бўлган одамларнинг бўйнидан маънавий масъулиятни соқит қиласди. Бу муваққат мақсадлар йўлни тозалаш ниятида паровознинг олдига ўрнатилган панжарага ўхшайди. Бу важлар одамларнинг маънавий масъулият йўлини тозалайди. Бу важлар бўлмаса ҳар бир ҳодисани музокара этганда туғиладиган эъз оддий саволга: қандай қилиб миллионларча одам биргалашиб олиб жиноятлар, урушлар ва ҳоказолар билан машғул бўлади, деган оддий саволга жавоб бериб бўлмас эди.

Хозирги кунда, Европада вужудга келган мураккаб ва ижтимоий ҳаёт шароитида подшоҳлар, министрлар, парламентлар, газеталар кўрсатмаси, топшириғи, буйруғи билан қилинмаган бирон ҳодисани ўйлаб топиш мумкинми? Биргалашиб олиб борилган бирон фаолиятга давлат бирлиги, миллат, Европа мувозанати, моддиймаданият важ бўлмай қолганми? Мана шундай қилиб, вужудга келган ҳар бир воқеа албатта олдин баён этилган бирон истакка уйғун келиб қолади ва ўзига важ топиб, бир ёки бир неча кишининг ихтиёри натижаси сифатида майдонга келади.

Кема қайси томонга қараб юрмасин, ҳамма вақт олдида ўзи ёриб бораётган тўлқинлар кўринади. Кемада ўтирган одамлар учун бу тўлқинлар кўзга кўринадиган бирдан-бир ҳаракатга ўхшаб туюлади.

Фақат бу ҳаракатни яқиндан, бирон лаҳза уни назардан қочирмай кузатганимизда ва бу ҳаракатни кеманинг ҳаракатига солишириб кўрганимиздагина биз биламизки, оқимнинг ҳар бир ҳаракати кеманинг ҳаракати билан боғлиқ ва бизни янглиштирган нарса ўзимиз сезмаган ҳолда ҳаракат этаётганимиз экан.

Тарихий шахсларнинг ҳар бир ҳаракатини ҳам айнан шу тарзда кузатсак (яъни Вужудга келган воқеаларнинг зарурый шартини — ҳаракатининг замон ичидаги узлуксизлигини назарда тутсак) ва тарихий шахслар билан омма орасидаги зарурий боғланишни кўздан қочирмасак, айнан шу ҳолни кўрамиз.

Кема бир томонга қараб юрганда олдида ҳамон бир

оқим кўринади, кема йўналишини ўзгартирганда эса, олдидаги оқим ҳам йўқалишини ўзгартиради. Кема қай томонга бурилмасин, оқим ҳамма вақт унинг олдида бўлади.

Қандай ҳодиса содир бўлмасин, ҳамма вақт одамга бу нарса олдин маълум бўлгандай, бироннинг буйруғи билан бўлгандай туюлади. Кема қай томонга қараб ҳаракат қилмасин, бу оқим унинг ҳаракатига етакчилик қилмасдан, бу ҳаракат суръатини тезлатмасдан, ўз-ўзича унинг олдида оқиб бораверади ва узоқдан қараганда худди бу ҳаракатнинг сабабига ўхшаб кўринади.

Муарриҳлар тарихий шахсларнинг воқеаларга нисбатан буйруқ тариқасида баҳоланадиган ихтиёрларининг ифодасини назардан кечириб, бу воқеалар буйруқлар натижаси деб ўйлаганлар. Воқеаларнинг ўзини ва тарихий шахслар билан омма орасидаги муносабатни назардан кечирганда эса, биз тарихий шахслар билан уларнинг буйруқлари воқеалардан келиб чиққанини кўрдик. Бу хуросанинг энг яхши исботи шу: қанча буйруқ берилмасин, бошқа сабаблар бўлмагунча воқеа юз бермайди; бирон воқеа вужудга келдими (қанақа воқеа бўлмасин), турли кишиларнинг узлуксиз тарзда баён этган истакиродалари орасида маъно ва замон эътибори билан содир бўлган воқеага нисбатан буйруқ деб ҳисобланиши мумкин бўладиганлари ҳам топилади.

Шу хуросага келганимиздан кейин тарихнинг қўйидаги икки муҳим саволига очиқ-ойдин ва ижобий жавоб берса оламиз:

- 1) Ҳокимиятнинг ўзи нима?
- 2) Ҳалқларни қанақа куч ҳаракатга келтиради?
- 1) Ҳокимият маълум шахснинг бошқа кишиларга бўлган қўйидаги муносабатидан иборат: бу шахс кўпчиликнинг иши ҳақида қанча кўп фикр баён этса, қанча кўп таклифлар киритса ва қанча кўп важлар топса, унинг бу ишга шунчалик иштироки кам бўлади.
- 2) Ҳалқларни муарриҳлар ўйлаганидек, ҳокимият ҳам, ақлий фаолият ҳам ҳаракатга келтиролмайди, иккаласи бирлашиб ҳам ҳаракатга келтиролмайди, балки воқеага қатнашган одамларнинг фаолияти ҳаракатга келтиради, бу одамлар ҳамма вақт ўзаро шундай бир муносабатда бўладилар: воқеага бевосита энг кўп иштироқ этганлари шунча кам масъулиятни бўйинларига оладилар, энг кам иштирок этганлари эса билъакс.

Маънавий жиҳатдан воқеанинг сабаби ҳокимиятдай бўлиб кўринса, жисмоний жиҳатдан ҳокимиятга бўйсунгандар бўлиб кўринади. Бироқ маънавий фаолиятни жисмоний фаолиятсиз тасаввур қилиб бўлмагани учун, воқеаларнинг сабаби униси ҳам эмас, буниси ҳам эмас, балки иккаласидир.

Ёки бошқача қилиб айтганда; биз таҳлил қилаётган ҳодисага сабаб тушунчасини татбиқ этиб бўлмайди.

Сўнгги таҳлилда биз ниҳоятига етиб бўлмайдиган доирага бориб етамиз, тафаккурнинг ҳар қанақа соҳасида инсон ақли ўзи текшираётган нарсага эрмак деб қарамаса, ҳамма вақт шу сўнгги нуқтага келиб етади. Электрисиқлиқ ҳосил қиласиди — исиқлик электр ҳосил қиласиди. Атомлар бир-бирини тортади, атомлар бир-бирини итаради.

Исиқликнинг, электрнинг ва ё атомларнинг оддий ҳаракати ҳақида гапираварканмиз, бу ҳаракатнинг нимадан вужудга келганини айтольмаймиз, бу ҳодисаларнинг табиати шундай, уларнинг қонуни шу деймиз. Тарихий шахслар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Нима учун инқилоб ва уруш бўлади? Буни биз билмаймиз; биз фақат шу нарсани биламизки, одамлар, бирон ишни бажариш учун маълум бир шаклда уюшадилар ва ҳаммалари шу ишга қатнашадилар: шунинг учун биз одамларнинг табиати ундоқ, бу қонун, деган гапни айтамиз.

VIII

Агар тарих ташки ҳодисалар билан шуғулланса эди, бу жўн ва ҳаммага маълум қонундан чиққан хулоса бизни қаноатлантиради ва биз ўз муҳокамамизга хотима берардик. Лекин тарих қонуни одамга тааллуқлидир. Модданинг кичкинагина қисми бизга: мен тортиш ва итариш эҳтиёжини бутқул сезмайман, бу иотўғри, деган гапни айта олмайди; тарихнинг баҳс-мунозара обьекти бўлмиш инсон эса, очиқ-ойдин: мен эркинман, яъни ихтиёrim ўз қўлимда, шунга кўра қонунларга тобе эмасман, дейди.

Инсон иродасининг эркинлиги масаласи (сўз билан ифода топмаган бўлса-да) тарихнинг ҳар бир қадамида сезилиб туради.

Жиддий муҳокама юргизадиган тарихчиларнинг ҳамаси, беихтёр шу масалага дуч келишган. Тарихдаги барча зиддиятлар ҳам, ноаникликлар ҳам, бу илмнинг

янглиш йўлдан бориши ҳам шу масала ҳал бўлмай қолганлиги сабабли вужудга келган.

Агар одамнинг иродаси эркин бўлса эди, яъни ҳаркиши ўзи истаган ишни қила олса, унда бутун тарих бирбирига боғланмайдиган, бир-бирига алоқаси бўлмаган тасодифлардан иборат бўларди.

Агарда миллионларча одамдан, ҳатто бир киши минг йил мобайнида бир мартаба эркин тарзда, яъни истаганича бирон ишни қилиш имкониятига эга бўлса эди, бу одамнинг қонунга ҳилоф биргина эркин хатту ҳаракати, башарият олами учун бирон қонун тузиш имкониятини сўзиз йўқка чиқарар эди.

Одамларнинг хатту ҳаракатини идора қиласидиган биргина қонун бўлганда, одам ўзини эркин сезолмасди, яъни истаган ишини қилолмасди, чунки унинг истак-иродаси шу қонунга итоат қилиши керак бўларди.

Ирода эркинлиги ҳақидаги масала қадимги замонлардан бери инсоният оламининг эйт доно кишиларини банд этиб келган ва қадимги замонлардан бери ўзининг роят муҳим аҳамияти билан баҳс-мунозара обьекти бўлиб келган мана шу зиддиятдан иборатdir.

Гап шундаки, агар биз одамни мушоҳида обьекти деб олиб, унга қайси нуқтаи назардан — хоҳ диний, хоҳ ахлоқий, хоҳ фалсафий нуқтаи назардан ёндошмайлик — унинг ҳам, ер юзидағи барча мавжудот сингари умумий зарурат қонунига бўйсунганини кўрамиз. Умумий зарурат қонунига ўзимиз идрок этган нарса деб қараб, ўзимизни ундан озод, унга итоат қиласидигандай сезамиз.

Бу идрок ўз-ўзимизни билишнинг ақлга мутлақо алоқаси бўлмаган алоҳида бир манбайдир. Одам ақл билан ўзини мушоҳида этади, лекин ўзини идрок орқалигина билади.

То одам ўзини идроқ этмаса, мушоҳида ҳам этолмайди, ақлини ҳам ишга сололмайди.

Англамоқ, мушоҳида этмоқ, хулоса чиқармоқ учун одам аввало яшаётганини идрок этиши, билиши керак. Яшаётганини эса, одам фақат бирон нарсани истаётганидан, яъни ўзининг истак-иродасидан билади. Ўз ҳаётининг моҳиятини ташкил этган иродасини одам эркин дебгина билади.

Агар одам ўзини мушоҳида эта туриб, истак-иродаси ҳамма вақт биргина қонунга мувофиқ йўналганини кўрса (овқатланиш эҳтиёжини мушоҳида этадими, мия фао-

лиятиними, ё бошқа бирон нарсанӣ мушоҳида этадими), истак-иродам чекланиб қўйилган деб билишигина мумкин. Эркин бўлмаган бирон хатти-ҳаракатнинг чекланган бўлиши ҳам мумкин эмас. Одам ўзини эркин деб билгани учун ҳам истак-иродаси назарида чеклангаандай кўринади.

Сиз, менинг эрким ўзимда эмас, деб айтасиз. Аммо мен қўлимни кўтардим ва яна уни туширдим. Бу мантиқ-сиз жавоб эркинликнинг рад этиб бўлмайдиган далили эканини ҳамма билади.

Бу жавоб ақлга бўйсунмайдиган идрокнинг ифодасидир.

Эркин идрок этиш ўз-ўзини билишнинг ақлга алоқаси бўлмаган алоҳида манбаи бўлмаса эди, у муҳокама ва ё тажрибага бўйсунарди, аммо ҳақиқатда ҳеч қачон бўйсунмаган ва бўйсуниши мумкин эмас.

Бир қатор тажриба ва муҳокамалар, ҳар бир кишига у мушоҳида объекти бўлганидан муайян қоида-қонунларга тобе бўлишини, уларга итоат қилишини ва бир мартаба анлаган жозиба ё таъсирга берилмаслик қонунларига қарши мутлақо курашмаслик кераклигини кўрсатди. Лекин бир қатор тажриба ва муҳокамалар унга шу нарсани ҳам кўрсатадики, одам ўзида идрок этган эркинлик том маъносида эркинлик эмас, чунки унинг ҳар бир ҳаракати ўз хусусиятлари, характеристери ва ташқи таъсирлардан келиб чиқади, лекин одам бу тажриба ва муҳокамалар чиқарган хуносага ҳеч қачон итоат қилмайди.

Тош пастга тушишини тажриба ва муҳокамадан билган инсон сўзсиз бунга ишонади ва ҳар қанақа ҳолатда ҳам тошнинг пастга тушишини кутади.

Бироқ ўзининг истак-иродаси шубҳасиз қонунларга итоат қилишини билса ҳам, одам бу нарсага ишонмайди ва ишона олмайди.

Бир ишни илгари одам қандоқ қилган бўлса, яна ўша шароитда, ўша характеристер билан айнан ўшандоқ қилишини тажриба ва муҳокама қанчадан-қанча унга исботлаб берган бўлмасин, одам доим бир натижага билан хотима топган ишга айни бир шароитда ўша характеристер билан мингйинчи мартаба киришаркан, бу гал илгариgidай эмас, балки мутлақо бошқача, ўзи истаганича қилишига шунча амин бўлади. Ҳар қанақа одам ҳам, хоҳ оми бўлсин, хоҳ мутафаккир, айни бир шароитда ўша характеристер билан қилган ишининг оқибати икки хил бўлиши мумкин эмаслигини муҳокама ва тажриба қанчадан-қанчада исбот этмасин,

эркининг мохиятини ташкил этган мана шу бемаъни тасаввурсиз у ҳаётни кўз олдига көлтиrolмайди. Бу нарса қанчалик имкониятдан ташқари бўлмасин, шу ҳол рўй беради: чунки эркин шундоқ тасаввур этмаганида ҳаётни англаш у ёқда турсин, бир дақиқа ҳам яшай олмас эди.

Шунинг учун яшай олмас эдики, инсоннинг ҳаётга бўлган барча интилишлари, барча тилак-орзулари эркин орттириш майлидан иборатdir. Бойлик-камбағаллик, машҳурлик-беном-нишонлик, ҳокимият-маҳкумлик, куч-заифлик, соғломлик-хасталик, маърифат-жаҳолат, меҳнат-истироҳат, тўқлик-очлик, яхшилик-ёмонлик — буларнинг ҳаммаси фақат эркининг катта ё кичик даражасидир.

Эрки ўзида бўлмаган одамни фақат жонсиз ҳолатда тасаввур қилиш мумкин.

Агар ақл учун эрк тушунчаси айни бир шароитда қилинган икки ишнинг оқибати икки хил бўлиши мумкинлиги ё воқеанинг сабабсиз вужудга келиши мумкин бўлганига ўхшаш bemаъни бир зиддият бўлиб кўринса, бу нарса фақат идрокнинг ақлга бўйсунмаслигини кўрсатади.

Мана шу тажриба ва муҳокамага [бўйсунмайдиган, рад этиб бўлмайдиган метин эркинлик, барча мутафаккирлар эътироф этган, ҳамма сезадиган ва одамни бусиз тасаввур этиб бўлмайдиган эркинлик масаланинг иккинчи томонини ташкил қиласди.

Инсонни ҳамма ерда ҳозир у нозир, қудратли ва марҳаматли худо яратган. Инсоннинг эркинликни идрок этишидан келиб чиқсан гуноҳи нимадан иборат? Мана бу илоҳиёт масаласи.

Одамларнинг фаолияти статистикада кўрсатилган ва ўзгармайдиган умумий қонунларга бўйсунади. Одамнинг, мен эркинман деган тушунчасидан келиб чиқсан жамоат олдидаги масъулияти нимадан иборат? Мана бу ҳуқуқ-шўнослик масаласи.

Инсоннинг хатти-ҳаракати унинг туғма характеристёри ва унга таъсир этадиган сабабларга боғлиқ. Мен эркинман деган шуурдан вужудга келган виждон ва хайрушар ишлар нимадан иборат? Мана бу ахлоқ масаласи.

Одам инсониятнинг умумий ҳаёти билан алоқадор бўлиб, шу ҳаётни белгилайдиган қонунларга итоат қиласди. Лекин ўша одам бу алоқага қарамасдан, эркин бўлиб кўринади. Халқлар ва инсониятнинг ўтмиш ҳаётига қандоқ қараш керак, одамларнинг эркин тарзда

қилган фаолияти маҳсули дебми, ё эркисиз фаолият маҳсули дебми? Мана бу тарих масаласи.

Аммо бизнинг замонамиизда ўэзимизга бино қўйиб, билим тарқататеётган замонамиизда, жаҳолатнинг энг кучли қуроли бўлмиш китоб бостириш ривожланиб кетиши орқасида, ирода эркинлиги масаласи шундай бир вазиятга тушганки, бу ерда бу масалани қўйиш мумкин эмас. Бизнинг давримизда, илғор деб аталган одамларнинг кўпчилиги, яъни бир гурӯҳ жоҳиллар, масалани фақат бир томони билан шуғулланадиган табиатшуносларнинг ишини бутун масалани ҳалли деб қабул қилишган.

Жон ҳам, эрк ҳам йўқ, чунки одамнинг ҳаёти аъзоларнинг ҳаракати орқали ўз ифодасини топади, аъзоларнинг ҳаракати эса, асабларнинг фаолиятига боғлиқ; шуннинг учун жон ҳам, эрк ҳам йўқ, биз номаълум бир даврда маймундан пайдо бўлганмиз,— деб айтадилар, ёзадилар ва китоб қилиб чиқарадилар улар; лекин физиология ва муқоясали зоология воситаси билан бунчалик жон куйдириб исботламоқчи бўлган зарурат қонунини бундан минг йилларча муқаддам бутун динлар ва барча мутафаккирлар эътироф қилишганингина эмас, балки ҳеч қачон инкор қилишмаганини улар сира хаёлларига ҳам келтиришмайди. Бу бобатда табииёт илмининг роли масалани фақат бир томонини ёритиш учун қурол бўлишини улар кўрмайдилар. Чунки мушоҳида нуқтаи назаридан қараганда ақл билан ирода фақат миянинг маҳсули (*Secretion*) эканини, одам умумий қонунларга бўйсуниб, маълум бир даврда қўйи даражадаги ҳайвондан инкишоф топганини, бундан минг йиллар муқаддам барча динлар ва фалсафий назариялар эътироф этган ҳақиқатни — ақл нуқтаи назаридан қараганда одам зарурат қонунларига бўйсунади деган гапни янги бир томонини ёритишади-ю, лекин масаланинг иккинчи томонини — эркинликни идрок этиш замирида вужудга келган иккинчи — қарама-қарши томонини ҳал этиш ишини қилчалик ҳам олға суришмайди.

Агар инсон номаълум замон даврида маймундан пайдо бўлган бўлса, бу нарса инсон маълум бир даврда бир ҳовувч тупроқдан пайдо бўлган дегандай гап (биринчи ҳолатда X замон бўлса, иккинчи ҳолатда пайдо бўлиш X бўлади), инсон эрки ва инсон бўйсунадиган зарурат қонуни қандай қилиб бир-бирига қўшилади, деган саволни муқоясали физиология ҳам зоология ҳам ҳал этолмайди, чунки қур-

бақада, қўёнда, маймунад-биз мускул — асаб фаолиятини кўрамиз, холос, лекин одамда эса ҳам мускул-асаб фаолияти бор, ҳам шуур.

Бу масалани ҳал этиш учун бел боғлаган табиатшунослар ҳам, уларнинг муҳлислари ҳам черковнинг биргина деворини шуваш бўйинларига юкланган ҳолда ғайратлари жўшиб, бош саркорнинг йўқлигидан фойдаланиб, черковнинг деразаларини ҳам, суратларини ҳам, тахтларини ҳам, битмаган деворларини ҳам шуваб ташлаб, кейин ўзларининг шувоқчилик нуқтаи назарларидан ишни жуда қойил қилиб ташладик деб суюнган шувоқчиларга ўхшайдилар.

IX

Эркинлик ва зарурат масаласини ҳал этиш бобатида бу масалани ҳал этгайн бошқа билим соҳалари олдида тарихнинг устунлиги шундаки, унинг нуқтаи назаридан қараганда бу масала инсон иродасининг асли моҳиятига эмас, балки бу ироданинг ўтмишда ва муайян шароитда қандай зуҳур этиш ҳақидаги тушунчага тааллуқлидир.

Бу масалани ҳал этишда тарихнинг бошқа илмларга муносабати тажрибага асосланган илмнинг муҳокамага асосланган илмга бўлган муносабатига ўхшайди. Тарих ўзининг баҳс-мунозара обьекти қилиб инсон иродасини эмас, балки бу ирова ҳақидаги бизнинг тасаввуримизни олади. Мана шунга кўра, илоҳиёт, ахлоқ ва **Фалсафадаги сингари**, тарих илмидаги эрк ва заруратнинг қўшилиши масаласида ҳал бўлмай қолган сир йўқ. Тарих илми бу иккала зиддият аллақачон қўшилиб кетган инсон ҳаётини ҳақидаги тасаввур билан шуғулланади.

Ҳар бир ҳодиса қисман эркин, қисман зарурий равишда юзага келган бўлиб кўринса ҳам ҳақиқий ҳаётда учрайдиган ҳар бир тарихий воқеа, одамнинг ҳар бир фаолияти, ҳеч қандай зиддиятсиз, очиқ-ойдин ва аниқравшан бўлиб кўринади.

Эркинлик билан зарурат қандоқ қўшилади ва бу иккала тушунчанинг моҳияти нимадан иборат, деган масалани ҳал этишда тарих фалсафаси бошқа илмлар борган йўл билан эмас; балки унга қарши йўл билан боради, бориши ҳам керак. Тарих илми эркинлик ва зарурат ҳақидаги тушунчаларни ўз ичидаги таърифлаш ва ҳаёт ҳодиса-

ларини шу таърифга мувофиқ изоҳлаш ўрнига, ўз қўли-даги сон-саноқсиз ҳодисалар мисолида (бу ҳодисалар ҳамиша эркинлик ва зарурат қонунидан келиб чиқади) эркинлик ва зарурат тушунчалари нимадан иборат эканини аниқлаб бериши керак.

Бир кишининг фаолияти ёки кўпчиликнинг фаолияти ҳақидаги бирон тасаввурни кўздан кечиравканмиз, бу нарса қисман одамнинг эркин фаолияти натижаси бўлади, қисман зарурат қонунидан келиб чиқади.

Халқларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчиши ва бадавийларнинг босқини ҳақида гапирамизми, ё Наполеон III нинг буйруқлари, ё бир одамнинг бундан бир соат бурун айланиб келгани чиқиб, бир неча йўлдан бирини танлагани ҳақида гапирамизми, бу ҳаракатларнинг биронтасида зигирчалик зиддият кўролмаймиз. Бу одамларнинг хатти-ҳаракатига етакчилик қиласидаги эркинлик ва зарурат меъёри биз учун очиқ-ойдиндир.

Озми-кўпми эркинлик ҳақидаги тасаввуримиз аксар вақт ҳодисага ёндошишимизга қараб ҳар хил бўлади: аммо одамнинг ҳар бир фаолияти бизга фақат эркинлик ва заруратнинг маълум шаклида қўшилишидан иборат бўлиб кўринади. Кўздан кечираётганимиз ҳар бир фаолиятда биз маълум даражада эркинлик, маълум даражада зарурат улушини кўрамиз. Ҳамиша бирор фаолиятда қанча кўп эркинлик кўрсак, шунча кам зарурат кўрамиз, қанча кўп зарурат кўрсак, шунча кам эркинлик кўрамиз.

Эркинликнинг заруратга нисбати, воқеага қайси нуқтai назардан ёндошганимизга қараб ошади ё камаяди; лекин бу нисбат ҳамиша акс таносибда бўлиб қолади.

Сувга чўкаётib бошқа бировни ушлаб ғарқ қилиб юборган одам ҳам, бола эмизиб ҳолсизланиб қолгани учун овқат ўғирлаб еган оч она ҳам, ё тартиб-интизомга ўргангани учун сафдан берилган командага мувофиқ ҳимоясиз одамни ўлдирган солдат ҳам бу одамлар тушган шароитдан воқиф бўлган кишиларнинг назарида унча гуноҳкор бўлиб кўринмайди, яъни эрки чамали бўлиб, кўпроқ зарурат қонунига итоат қилган бўлиб кўринади. Ҳалиги одам ўзини ўзи ғарқ қилганини, она оч бўлганини, солдат сафда эканини билмаган одамлар учун бу нарса кўпроқ эркин ҳаракат натижаси бўлиб кўринади. Худди шундай, бундан йигирма йил муқаддам одам ўлдириб, кейин жамоат орасида тинч ва безараар яшаган одам ҳам камроқ айбдор бўлиб кўринади; унинг бу қилмишини йи-

гирма йилдан кейин текширган одам учун бу нарса кўпроқ зарурат қонунига тобе, ўша воқеанинг эртасигаёқ текширган киши учун бу қилмиш кўпроқ эркин ҳаракат натижаси бўлиб кўринади. Айнан шундай, девона, маст, ё жуда газабланган одамнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, бу одамнинг руҳий ҳолатидан воқиф бўлган киши учун камроқ эркин, кўпроқ зарурат қонунига тобе, бу одамнинг руҳий ҳолатидан бехабар кишилар учун эса бу хатти-ҳаракат кўпроқ эркин ва зарурат қонунига камроқ тобе кўринади. Бу ҳолатларнинг ҳаммасида ҳодисага қайси нуқтаи назардан ёндошишимизга қараб эркинлик тўғрисида тушунча ё камаяди, ё кўпаяди ва шунга мувофиқ зарурат ҳақидаги тушунча ҳам ё камаяди, ё кўпаяди. Шундоқ қилиб, зарурат қанчалик катта бўлиб кўринса, эркинлик шунча кичик бўлиб кўринади ва билъақс.

Зарурат билан эркинлик орасидаги бу нисбатни дин ҳам, инсоннинг соғлом ақли ҳам, ҳуқуқ фани ҳам, тарихнинг ўзи ҳам бир хилда тушунади.

Эркинлик ва зарурат ҳақидаги тасаввуримизнинг кўпайиши ё камайиши истисносиз ҳамма ҳолатларда ҳам уч асосга суюнади:

1) Бирон ишни қилиб қўйган одамнинг ташқи оламга муносабати.

2) Замон, даврга муносабати ва

3) воқеани вужудга келтирган сабабларга муносабати.

1) Биринчи асос инсоннинг ташқи оламга кўпроқ ёки озроқ даражада кўзга ташланадиган муносабати, ҳар бир кишининг ўзи билан бир даврда яшаган одамларга нисбатан ишғол қилган муайян ўрни ҳақидаги озми-кўпми даражада равshan бўлган тушунчадан иборат. Бу шундай асоски, бунда сувга ғарқ бўлган одам қуруқда турган одамга нисбатан камроқ эркин ҳаракат қилиб, кўпроқ зарурат қонунига итоат қилгани аниқланади; бу шундай асоски, унинг натижасида аҳоли зич ерларда бошқалар билан яқин муносабатда яшайдиган одамнинг қилмиши, оила билан, хизмат билан, идора билан боғлиқ бўлган кишининг қилмиши сўққабош ва якка-ёлғиз яшайдиган одамнинг қилмишига нисбатан камроқ эркин, кўпроқ заруратга тобе бўлиб кўринади.

Агар биз одамни ёлғиз ўзини, атрофидагилар билан бўлган муносабатини назарда тутмасдан олиб қарасак, унинг ҳар бир фаолияти бизга эркин, яъни ўз ихтиёри билан қилинган ишдай бўлиб кўринади. Аммо агар биз

унинг атрофдагилар билан бирон муносабатини кўрсак, унинг бир кимса ё бирор нарса билан — ўзи гаплашаётган одами биланми, ўқиётган китоби биланми, шуғулланаётган иши биланми, ҳатто ўзини ўраб олган ҳаво биланми, ҳатто атрофидаги нарсаларни ёритиб турган ёруғлик биланми бирон муносабатини кўрсак, бу нарсаларнинг ҳар бири унга таъсир этишини ва ҳеч бўлиаса фаолиятини бирон томонга йўналтирганини кўрамиз. Биз бу таъсирларни қай даражада пайқай олсак, унинг эркинлиги ҳақидаги тасаввуримиз шу даражада камаяди. У тобе бўлган зарурат ҳақидаги тасаввуримиз эса шунча ошади.

2) Иккинчи асос: одамнинг дунёга замон эътибори билан қараганда озми-кўпми даражада кўзга ташланадиган муносабати: инсон фаолиятининг замон эътибори билан тутган ўрни ҳақида озми-кўпми даражада аниқ бўлган тушунча. Бу шундоқ асоски, унинг оқибатида одамзоднинг пайдо бўлишига сабаб бўлгаң биринчи одамнинг гуноҳи ҳозирги одамнинг никоҳга киришига қараганда камроқ эркин бўлиб кўринади.

Бу шундоқ асоски, унинг натижасида бундан бир неча аср муқаддам яшаган ва замон эътибори-ла мен билан боғланган одамларнинг ҳаёт ва фаолиятлари натижаси ҳали менга маълум бўлмаган ҳозирги ҳаёт сингари эркин бўлиб кўринмайди.

Бу борада эркинлик ва заруратнинг кўп ёки оз эканлиги ҳақидаги тасаввурнинг тадрижийлиги воқеа содир бўлган кундан бошлаб унинг ҳақида ҳукм чиқарилганга қадар ўтган вақтнинг кўп ё озлигига боғлиқдир.

Агар мен бир дақиқа олдин қилиб қўйган бирон ишимни, тахминан ҳозир яшаётганим шароитда кўздан кечирсан, бу ишм шубҳасиз менга эркин, яъни ўз ихтиёrim билан қилинган ишдай бўлиб кўринади.

Агар бир ой илгари қилган ишимни кўздан кечирсан, ҳозир бошқа шароитда бўлганим учун беихтиёр шу хуласага келаман: яъни шу иш бўлмаган тақдирда унинг оқибатида амалга ошган жуда кўп фойдали, кўнгилли ва ҳатто зарурий нарсалар бўлмай қоларди, деган хуласага келаман. Агар бундан ҳам илгарироқ масалан, ўн йилми, ундан ҳам илгарироқми қилган ишимни эслай бошласам, ўша ишимнинг оқибатлари янада ойдинроқ бўлиб кўринади; шу иш бўлмаганда ҳозир нима бўлишини тасаввур этолмай қоламан. Шундай қилиб, мен қанча илгари қилган ишимни, қанча узокни эсласам, ё бошқача қилиб айт-

гаида, унинг ҳақида қанча фикр-мулоҳаза юргизсам, ўша қилимшишмнинг эркинлигү ҳақидаги мұхқомам шунча шубҳали бўлади, яъни ўша ишни ўз ихтиёrim билан қилганимга шунча кўп шубҳаланаман.

Инсоният оламининг умумий ишларида эркин ироданинг иштироки ҳақидаги шу асослилик прогрессиясини тарихда ҳам учратамиз. Ҳозирги замонда вужудга келган воқеа бизга, шубҳасиз, машҳур одамларнинг фаолиятлари маҳсули бўлиб кўринади, лекин узоқроқ вақтда рўй берган ҳодисанинг эса биз фақат муқаррар натижасини кўрамиз ва шундан бошқа нарсани тасаввур қилолмаймиз. Биз воқеаларни кўздан кечириш масаласида қанчалик орқага қайтсак, бу воқеалар бизга шунчалик камроқ эркин фаолият, шунчалик кўпроқ зарурат натижаси бўлиб кўринади.

Австрия-Пруссия уруши, шубҳасиз, бизга айёр Бисмаркнинг фаолияти натижаси бўлиб кўринади ва ҳоказо.

Наполеоннинг урушлари, унча-мунча шубҳали бўлса ҳам, ҳар ҳолда қаҳрамонлар иродасининг маҳсули бўлиб кўринади; салиб урушларида эса биз муайян ўринни ишғол этган ва бусиз Европанинг янги тарихини тасаввур қилиш мумкин бўлмаган воқеаларни кўрамиз, ҳолбуки салиб урушлари тарихини ёзган солномачиларга бу воқеалар бაъзи бир шахсларнинг иродаси натижаси бўлиб кўринган. Халқларнинг мұхожириати ҳақида сўз борганда, бизнинг замонамизда ҳеч кимнинг хаёлига Европа оламининг янгидан барпо этилиши Атилланинг ўзбошимчалиги оқибатида бўлган, деган ўй келмайди. Қанчалик узоқ ўтмишда содир бўлган ҳодисаларни мушоҳида этсак, воқеаларни вужудга келтирган одамларнинг эркинлиги шу қадар шубҳалироқ, зарурат қонуни шу қадар ойдинроқ бўлиб кўринади.

3) Учинчи асос: ақлнинг муқаррар талабини ташкил этган сон-саноқсиз сабаблар боғланишидан озми-кўпми воқиф бўла олишибимиздир; бунда ҳар бир воқеа — шунингдек, одамнинг ҳар бир фаолияти — аввалги ҳодиса учун натижা, кейинги ҳодиса учун бир сабаб шаклида муайян ўрнига эга бўлиши керак.

Бўшундоқ асоски, унинг натижасида бир томондан мушоҳида ҳосили бўлган ва инсон бўйсунадиган физиологик, психологик ва тарихий қонунлар бизга нақадар кўпроқ маълум бўлса, биз фаолиятнинг физиологик, психологик ёки тарихий сабабини қанчалик дуруст аниқ-

ласак, иккинчи томондан, мушоҳида этаётган ҳодисамиз-нинг ўзи нақадар оддий ва фаолиятини кўздан кечираётган одамимиз ақл ва характер жиҳатидан қанчалик содда бўлса, бизга ўз фаолиятимиз ҳам, бошқаларнинг фаолияти ҳам шунча кўп эркин ва заруратга шунча кам бўйсунган бўлиб кўринади.

Бирон ҳатти-ҳаракатнинг сабаби бизга мутлақо но-маълум бўлган вақтда — ёвузликми, эзгуликми, ё яхшилигини ҳам, ёмонлигини ҳам фарқ қилиб бўлмайдиган бир ишми, барибир, бунақа ҳатти-ҳаракатда биз эркинлик улуши кўпроқ эканлигини кўрамиз. Ёвузлик рўй берганда биз бунақа иш учун кўринча жазо талаб қиласиз; яхши иш бўлганда биз бу қилмишни жуда мақтаб юборрамиз. Яхшилигини ҳам, ёмонлигини ҳам билиб бўлмайдиган ҳолатда биз буни жуда ҳам ўзига хос, жуда ҳам оригинал ва жуда эркин фаолият деб биламиз. Сон-саноқсиз сабаблардан биронгаси бизга маълум бўлган тақдирда эса, биз заруратнинг маълум улуши борлигини тан олиб, бу жиноят учун озроқ жазо талаб қиласиз, эзгу иши учун айрим шахснинг хизматини озроқ тақдирлаймиз, оригинал бўлиб кўринган ишда эркинликни озроқ эътироф қиласиз. Жинояткорнинг ёмон одамлар муҳитида тарбия олганлиги унинг гуноҳини енгиллаштиради. Ота-онанинг фидокорлиги, мукофот умидида қилинган фидокорлик, сабабсиз кўрсатилган фидокорликка қараганда кўпроқ тушунарлидир, шунинг учун мақтовга унчалик сазовор бўлмаган, камроқ эркин бўлиб кўринади.Faолияти қандай ва қайтарзда ҳозирланганини билганимиздан кейин тариқат асосчиси ҳам, партия асосчиси ҳам, ихтирочи ҳам бизни унчалик ҳайратга солмайди. Агар биз жуда кўп миқдорда тажриба ўтказган бўлса, агар бизнинг мушоҳидамиз ҳамма вақт одамларнинг фаолиятида сабаб билан натижага орасидаги таносибни қидириб топишга ўйналтирилган бўлса, у вақтда одамларнинг фаолияти бизга натижани сабаб билан қай даражада дурустроқ боғлай олсан, шу даражада кўп зарурий ва озроқ эркин ҳаракат бўлиб кўринади. Агар кўздан кечирилаётган фаолиятлар оддий бўлса ва биз жуда кўп миқдорда шундай фаолиятларни мушоҳида қилсан, у вақтда уларнинг зарурийлиги ҳақидаги тасаввуримиз янада тўлароқ бўлади. Ор-номуссиз ота ўғлининг шармандали қилмиши, ёмон муҳитга тушиб қолган аёлнинг ёмон хулқу атвори, майпарастнинг янгидан ича бошлиши ва ҳоказоларнинг

сабаби бизга қай даражада маълум бўлса, бу ҳаракатлар бизга шу даражада камроқ эркин ҳаракат бўлиб кўринади. Агар қилмишини кўздан кечираётган одамимиз ёш болага ўхшаб ақлий инкишофнинг энг қути босқичида турса, телба ё аҳмоқ бўлса, биз унинг қилмишларининг сабабини, унинг ҳарактери ва ақли мураккаб эмаслигини билгач, бунда зарурат улуши шунча кўп, эркинлик улуши шунча кам эканини кўрамиз. Демак, бўлиши муқаррар бир ҳаракат сабаби бизга маълум бўлса, шу он биз унинг қандай содир бўлишини олдин айта оламиз.

Ақли ожиз одамларнинг жиноятга жавобгар бўлмаслиги ва уларнинг айбини енгиллатадиган вазиятларга доир барча қонунлар шу уч асосга таяниб қурилгандир. Қилмиши муҳокама қилинаётган одамнинг қай шароитда яшаганини кўпроқ ёки озроқ билишимизга, воқеа рўй берган кундан то унинг муҳокама бўлгунига қадар ўтган вақтнинг кўп ё озлигига, воқеанинг сабабларини кўпроқ ёки камроқ билишимизга қараб жавобгарлик даражаси каттароқ ёки кичикроқ бўлиб кўринади.

X

Шундай қилиб, бизнинг эркинлик ва зарурат ҳақидаги тасаввуримиз, одамнинг ташқи оламга бўлган муносабатининг кўп ё озлигига қараб, орада ўтган вақтнинг кўп ё озлигига қараб, биз кўздан кечираётган инсон ҳаёти ҳодисаларнинг сабабларга кўп ё озроқ даражада боғли эканлигига қараб, кўпаяди, ё камаяди.

Демак, агар биз инсонни ташқи олам билан алоқаси аниқ маълум бўлган ҳолатини кўздан кечирсанак, ҳодиса юз берган вақт билан муҳокама бўлган вақтнинг орасидаги муддат жуда узоқ бўлса ва ҳодисанинг сабабидан биз жуда яхши хабардор бўлсанак, унда зарурат жуда катта бўлган, эркинлик жуда чекли бўлган деган фикрга келамиз. Агар инсон ташқи шароитларга жуда кам боғли бўлган ҳолатини кўздан кечирсанак, агар ҳодиса шу яқин орадагина содир бўлиб, унинг сабаблари бизга номаълум бўлса, унда зарурат жуда кам, эркинлик жуда кўп бўлган деган фикрга келамиз. Лекин биринчи ҳолатда ҳам, иккинчи ҳолатда ҳам биз ўз нуқтаи назаримизни қанчалик ўзгартирмайлик, инсоннинг ташқи оламга бўлган муносабатини қанчалик аниқламайлик, ё бу муносабатлар қанчалик бизга аён бўлиб кўринмасин, воқеа содир бўлган кундан

кейин ўтган вақтни қанчалик чўзмайлик, ё қисқартирмайлик, сабаблар бизга қанчалик англашарли ё мажхул бўлиб кўринмасин, барибир, биз ҳеч қачон том маънодаги эркинлик ва том маънодаги заруратни тасаввур қилолмаймиз.

1) Биз инсонни ташки олам таъсиридан нақадар холи деб тасаввур этмайлик, барибир, ҳеч қачон маконда эркинлик тушунчасига эриша олмаймиз. Инсоннинг ҳар бир ҳаракати, шубҳасиз, гавдаси ва атрофини ўраб олган нарсаларга боғлиқдир. Мен қўлимни кўтардим ва яна туширдим. Бу ҳаракатим назаримда ўз эрким билан қилингандай кўринади; бироқ қўлимни ҳамма томонга ҳам кўтара олармидим, деган савонни ўзимга берсам шуни кўраманки, мен қўлимни гавдамнинг тузилишига, атрофимни ўраб олган жисмларнинг имкон беришига қараб кўтарган эканман. Агар бир неча томондан бирици танлаган бўлсан, демак мазкур томонда монелик камроқ бўлган Ҳаракатим эркин бўлиши учун у ҳеч қандай монеликка дуч келмаслиги шарт. Одамни эркин деб тасаввур қилиш учун уни макондан ташқарида деб тасаввур қилиш керак бўлади, бу албатта, бўлмаган бир гап.

2) Муҳокама вақтини ҳодиса рўй берган вақтда қанчалик яқинлаштирумайлик, замон эътибори-ла эркинлик ҳақида ҳеч қачон бир тушунча ҳосил қилолмаймиз. Чунки, агар мен бир сония олдин бўлган воқеани кўздан кечира бошласам, ҳар ҳолда бу иш эркин тарзда бўлмаганини эътироф қилишим керак, чунки ҳар қанақа фаолият ҳам вақтнинг қайси моментида вужудга келган бўлса, ўша момент доирасида маҳдуд бўлиб қолади. Қўлимни кўтара оламанми? Қўлимни кўтара оламан; аммо кўтарганимдан кейин ўз-ўзимдан: вақтнинг ўша ўтган моментида қўлимни кўтармаслигим мумкинми? — деб сўрайман. Буни текшириб кўриш учун иккинчи моментда қўлимни кўтармайман. Лекин мен қўлимни эркинлик ҳақида ўзимга савол берган биринчи моментда кўтарған эмасман. Вақт ўтиб кетди, уни тўхтатиш менинг изму ихтиёримда эмасди, мен ўшанда кўтарган қўл ҳам, ҳозир қимириламай тек турган бу қўл эмас, мен шу ҳаракатни қилганимда мени ўраб олган ҳаво ҳам ҳозир ўша ҳаво эмас эди. Биринчи ҳаракат содир бўлган моментни қайтариб бўлмайди, ўша онда мен биргина ҳаракатни бажо келтира олардим, ўша онда қанақа ҳаракат қилмайин, бу ҳаракат битта бўларди холос. Иккинчи дақиқада қўлимни кўтармаганим менга қўл кўтармаслигим мумкин эканлигини исботлаб бергани

йўқ. Ҳаракатим замоннинг биргина моментида вужудга келган биргина ҳаракат, бўлгани учун ҳам бошқача бўлиши мумкин эмас. Бу ҳаракатни эркин ҳаракат деб тасаввур қилиш учун уни ҳозирги вақтда, ўтмиш билан келажак замон ҳудудида, яъни замондан ташқари тасаввур қилиш керак, бу, албатта мумкин эмас.

3) Сабабларни ахтариб топиш қийинчиликлари нақадар кўп бўлмасин, биз барибир ҳеч қачон том маънодаги эркинликни, яъни сабабсиз ҳаракатни тасаввур қилолмаймиз. Ўзимизнинг ё бошқа бирорнинг бирон ҳаракатида ихтиёрнинг сабабини қидириб топиш биз учун нақадар қийин бўлмасин, ақлнинг биринчи талаби сабабни фараз этиш ва уни қидириб топишдан иборатдир, чунки усиз ҳеч қандай ҳодисани тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳеч қандай сабабга боғлиқ бўлмаган бирор ҳаракатни бажо келтириш учун мен қўлимни кўтараман, лекин шу сабабсиз ҳаракатга жазм этишимнинг ўзи қилган ҳаракатимнинг сабабидир.

Ҳатто агар биз инсонни ташқи таъсиirlардан мутлақо холи деб тасаввур этиб, уни шу оннинг ўзидағина қилган ишини кўздан кечириб, бу иш ҳеч қандай сабабсиз вужудга келган деб ўйласак, заруратнинг ҳиссаси кичкина, нулга тенг бўлган деб фараз қилсак ҳам, барибир биз одамнинг том маънодаги эркинлиги ҳақида тушунча ҳосил қилолмаймиз, чунки ташқи олам таъсиридан холи, замондан ташқари ва сабабларга боғлиқ бўлмаган махлуқ одам эмас.

Худди шунга ўхшашиб ҳеч қачон одамнинг эркисиз, фақат зарурат қонунига бўйсунган фаолиятини кўз олдимизга келтиролмаймиз.

1) Одам яшайдиган макон шартлари ҳақидаги билимимиз нақадар ошмасин, барибир, бу билимимиз тўла бўлолмайди, чунки макон белоён бўлгани сингари бу шартлар ҳам бениҳоядир. Шунинг учун инсонга таъсиир этадиган барча шарт-шароит аниқланмагунча, том зарурат эмас, балки эрклиknинг муайян ҳиссаси юзада бўлади холос.

2) Биз кўздан кечираётган воқеанинг вужудга келган вақти билан унинг муҳокамаси орасидаги муддатни қанчалик узоққа чўзмайлик, бу вақт бениҳоя бўлади, шунинг учун бу бобатда ҳеч қачон тўла зарурат бўлмайди.

3) Бирор ҳодисанинг сабаблари силсиласи бизга қанчалик аён бўлмасин, биз ҳеч қачон бу силсиланинг ҳаммасини билишга муваффақ бўлолмаймиз, чунки бу сил-

сила бениҳоятдир, шундай бўлгач, яна тўла зарурат ҳақида ҳеч қачон тасаввур ҳосил қилолмаймиз.

Лекин, бундан ташқари, ҳатто агар биз нулга тенг бўлган озгина эркинликни фараз қила туриб, бирор ҳолатда масалан жон берадиган одамда, эмбрионда, телбада эрк мутлақо йўқлигига иқорор бўлсак, шу ишимиш билан тадқиқ этаётганимиз одам ҳақидаги тушунчани йўққа чиқарган бўлар эдик, чунки эрк бўлмаган жойда одам ҳам бўлмайди. Шунга кўра одамнинг мутлақо эркин бир ҳаракатини тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидек, унинг фақат зарурат қонунига боғли бўлган ва эркинлик заррача асар қолмаган фаолиятини ҳам тасаввур қилиш қийин.

Шундай қилиб, фақат зарурат қонунига тобе бўлиб эркидан маҳрум бўлган одамнинг фаолиятини тасаввур қилиш учун чексиз макон шартларини, чексиз узун бир вақтни ва чексиз сабаблар силсиласини биламиш деб фараз қилишимиз керак. Зарурат қонунига тобе бўлмаган, мутлақо эркин одамни тасаввур қилиш учун уни макондан, замондан ташқарида ва сабаблардан холи ҳолатда тасаввур қилмоғимиз даркор.

Биринчи ҳолатда, агар эркинликсиз заруратнинг бўлиши мумкин бўлса эди, биз зарурат қонунини шу зарурат билан белгилаб қўя қолардик. Яъни, мазмунсиз шаклга келиб қолардик.

Иккинчи ҳолатда, агар заруратсиз эркинликнинг бўлиши мумкин бўлса эди, биз макон, замон ва сабаблардан холи, шартсиз эркинликка келиб қолардик, бу эркинлик шартсиз бўлгани ва бирон нарса билан чекланмагани учун у бир «ҳеч» дан иборат бўлар эди, бошқача қилиб айтганда, шаклсиз мазмун бўларди холос.

Биз умуман инсон дунёқарашини бунёдга келтирадиган икки асосга: яъни ҳаётнинг идрок этиб бўлмайдиган мөҳиятига ва бу мөҳиятни белгилайдиган қонунларга келадиган тўхтадик.

Ақл бундай дейди: 1) Макон ҳамма шакллари билан, бизга кўриниб турган томони — материя билан бениҳоядир, буни бошқача тасаввур қилиб ҳам бўмайди; 2) Вақт, замон бир он ҳам тек турмайдиган чексиз ҳаракат демакдир, уни бошқача тасаввур қилиб бўлмайди. 3) Сабаблар ва натижаларнинг бир-бирига боғланишнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқ.

Шуур бундай дейди: 1) Мен биттаман, бутун мавжуд

дот менман; шундай бўлгандан кейин макон ҳам ичимда; 2) шиддат билан ўтиб бораётган вақт, замонни мен ҳозирги ҳаракатсиз момент билан ўлчайман ва шу моментда ўзимни яшаётган деб биламан; шундай бўлгандан кейин замон ташқарисидаман ва 3) сабаблардан ҳолиман, чунки ўзимни ҳаётимнинг ҳар бир тазаҳҳороти сабаби деб биламан.

Ақл зарурат қонунларини акс эттиради. Шуур эркинлик моҳиятини акс эттиради.

Ҳеч нарса билан чекланмаган эркинлик инсон шуурида ҳаётнинг моҳиятини ташкил этади. Мазмунсиз зарурат инсоннинг ақли ва унинг уч шаклидир.

Эркинлик мушоҳида қилинадиган нарса. Зарурат мушиҳида қиладиган нарсадир. Эркинлик мазмундир, зарурат шаклдир.

Бир-бирига муносабати шакл билан мазмуннинг муносабатига ўҳшаган икки идрок манбани бир-бирини ажратгандагина бири иккинчисини рад этадиган ва тушуниш амри маҳол бўлган икки айрим тушунча — эркинлик ва зарурат тушунчаси вужудга келади.

Буларни бир-бирига қўшганимиздагина инсон ҳаёти ҳақида очиқ-равshan тушунча ҳосил қиласиз.

Ўзаро қўшилгандагина — шакл билан мазмун сингари — бир-биридан аниқлайдиган бу икки тушунчасиз ҳаётни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Одамларниг ҳаёти ҳақида биз нимаики билсак, ҳаммаси эркинликнинг заруратга, яъни идрокнинг ақл қонунларига бўлган маълум муносабатидан иборатдир.

Табиатнинг ташки олами ҳақида нимаики билсак, ҳаммаси табиат кучларининг заруратга ёки ҳаёт моҳиятининг ақл қонунларига бўлган маълум муносабатидан иборатдир.

Табиат ҳаётининг кучлари биздан ташқариладир, уларга бизнинг идрокимиз етмайди, шунинг учун уларни жозиба, инерция, электр кучи, ҳайвоний куч ва ҳоказо деб қўя қоламиз; аммо инсон ҳаётининг кучларини биз идрок этамиз, шунинг учун уларни эркинлик деб айтамиз.

Бироқ худди ҳар кимса сезадиган, ўзини олганда нима эканини билиб бўлмайдиган жозиба кучи бизга фақат бу куч бўйсунадиган зарурат қонунларини (жисмларнинг ҳаммаси оғир деган биринчи маълумотдан бошлаб; Ньютон қонунигача) билганимиз даражасида бизга маълум бўлганидек, ҳар кимса ҳам сезадиган, ўзини

олганда нима эканини билиб бўлмайдиган эркинлик кучи ҳам фақат у бўйсунадиган зарурат қонунларини билганимиз даражасида бизга маълум бўлади (ҳар қанақа одамнинг ўлишидан тортиб, энг мураккаб иқтисодий ё тарихий қонунларни билганимиздай).

Ҳар қанақа билим ҳам ҳаёт моҳиятини ақл қонунарига тўғри келтиришдан иборатdir.

Инсон эркининг кучи бошқа кучлардан шу билан фарқ қиласдики, инсон бу кучни идрок этади; лекин ақл учун унинг бошқа кучлардан фарқи йўқ. Жозиба кучи, электр қуввати, кимёвий бирикмалар бир-биридан шу билан фарқ қиласдики, ақл бу кучларни турлича таърифлайди. Худди шундай, инсон эркининг кучи ҳам ақл учун табиатнинг бошқа кучларидан шу ақлнинг ўзи берган таъриф билан фарқ қиласди. Заруратсиз эркинлик, яъни заруратни белгилайдиган ақл қонунларидан ташқари эркинлик, жозиба кучи, иссиқлик қуввати ё ўсимликлар кучидан ҳеч нимаси билан фарқ қиласмайди, у ақл учун таърифлаб бўлмайдиган бир лаҳзалик туйғудир холос.

Самовий жисмларни ҳаракатга келтирадиган кучларнинг аниқлаб бўлмайдиган моҳияти, иссиқлик, электр қувватининг аниқлаб бўлмайдиган моҳияти ё кимёвий бирикмаларнинг кучи, ё ҳаётий куч, астрономия, физика, кимё, ботаника, зоология ва ҳоказоларнинг мазмунини ташкил этганидек, эркинлик кучининг моҳияти ҳам тарих мазмунини ташкил этади. Лекин ҳар бир фанинг предмети шу ҳаётнинг мажхул моҳиятининг зуҳурини ўрганишдан иборат бўлиб, бу моҳиятнинг ўзи фақат метафизикага предмет бўла олганидек, инсон эркинлик макон, замон дохилида, сабабларга боғлиқ ҳолда зуҳурга келиши ҳам тарих предметини ташкил қиласди, эркинликнинг ўзи эса метафизика предметидир.

Жонли жисмлардан баҳс этадиган илмларда биз ўзимизга маълум бўлган нарсаларни зарурат қонунлари деб айтамиз, ўзимизга номаълум нарсаларни эса ҳаётий куч деб қўя қоламиз. Ҳаётий куч эса ҳаёт моҳияти ҳақида биладиганларимизнинг мажхул қолдиғи ифодасидир холос.

Тарихда ҳам айнан шундоқ: ўзимизга маълум бўлган нарсаларнинг ҳаммасини зарурат қонуни деб айтамиз: ўзимиз билмайдиган нарсаларни эса эркинлик деб. Тарих нуқтаи назаридан қараганда эркинлик фақат инсон ҳаёти қонунларининг биз билмайдиган мажхул қолдиқлар ифодасидир холос.

Тарих инсон ёркининг зуҳури ташқи оламга боғлиқ, замон ва сабаблардан вужудга келган куч деб топади, бошқача қилиб айтганда бу эркинликни ақл қонунлари билан боғлайди; шунинг учун бу эркинликни шу қонунлар қай даражада белгилаган бўлса, тарих ҳам шу даражада илм бўла олади.

Тарих учун одамларнинг эрки тарихий ҳодисаларга таъсир эта олади, яъни у қонунларга бўйсунмайдиган куч деб эътироф этиш, астрономия учун самовий жисмлар ўз эрки билан ҳаракат этади, дегандай бир гап.

Бу нарсани эътироф этсак, ҳеч қанақа қонуннинг ҳам бўлиши мумкин эмасди, ҳеч қанақа илмнинг ҳам. Эркин ҳаракат этадиган бирон жисм мавжуд бўлса, Қаплер ва Ньютон қонунлари йўқقا чиқарди, самовий жисмлар ҳаракати ҳақидаги тасаввур ҳам барбод бўларди. Агар одам ўз эрки билан бирон ҳаракат қиласа, ҳеч қанақа тарихий қонун ҳам, тарихий ҳодиса ҳақида ҳеч қанақа тасаввур ҳам бўлмайди.

Тарих учун инсон ихтиёрининг ҳаракат чизиқлари мавжуд бўлиб, унинг бир учи пардайи асрор билан бер-қилган, иккинчи учida эса, макон, замон ичida ва сабабларга боғлиқ ҳолда ҳозирги замонда ҳаракат этган одамларнинг ўз эркинлигини сезиш ҳисси бор.

Бу ҳаракат доираси қанчалик кенгроқ кўринса, бу ҳаракатнинг қонунлари шунчалик очиқ-равшан бўлади. Бу қонунларни пайқаш ва аниқлаш тарихнинг вазифасидир.

Илм ҳозир ўз предметига ёндошган нуқтаи назардан, ҳодисаларнинг сабабини одамларнинг эркин ихтиёридан қидиришга тиришиб борар экан, илм учун қонуннинг бўлиши мумкин эмас, чунки биз одамларнинг эркига қанчалик чек қўймайлик, у қонунга бўйсунмайдиган куч деб эътироф қилишимиз биланоқ, қонуннинг бўлиши мумкин бўлмай қолади.

Эркинликни бениҳоя чеклаб қўйсак, яъни уни бениҳоя кичкина камият деб олсак, биз сабаблардан воқиғ бўлиш мутлақо мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қиласиз ва шунда тарих сабаб қидириб юриш ўрнига ўз олдига қонунларни қидириб топиш вазифасини қўяди.

Бу қонунларни қидириш аллақачонлар бошлигган, тарих ўзлаштириши керак бўлган янгича тафаккур усул-

лари ўз-ўзини маҳв этиш билан ишлаб чиқилади, эски тарих бу тафаккур усулига воеалар сабабини борган сайин кичкина бўлақларга бўлиш йўли билан боради.

Башарий илмларнинг ҳаммаси шу йўл билан борған. Илмларнинг энг нозиги, математика бениҳоят кичик рақамларга келиб етгач, бўлиш процессидан воз кечади-да, мажхулларни, бениҳоя кичик рақамларни янгидан жамлаш процессини бошлайди. Математика сабаб тушунчасини қўйиб, ҳамма бениҳоя кичик мажхул унсурлар учун умумий бўлган қонуни, яъни хусусиятларни қидира бошлайди.

Бошқа илмлар ҳам, бошқа шаклда бўлса-да, тафаккурнинг шу йўли билан борган. Ньютон жозиба қонунларини очгандা қўёш ё ер тортиш хусусиятига эга деган гапни айтгани йўқ; у энг каттасидан тортиб энг кичигигача ҳамма жисмларда бир-бирини тортиш хусусияти бор деган, яъни жисмлар ҳаракатининг сабаблари масалани бир четга қўйиб туриб, бениҳоя катта жисмдан тортиб, бениҳоя кичик жисмларгача умумий бўлган хусусиятни кўрсатиб берган. Табииёт илмлари ҳам айнан шундоқ қилинади; сабаб масаласини бир ёққа қўйиб туриб, қонунларни қидира бошлайди. Тарих ҳам шу йўлдан боради. Агар тарих одамларнинг ҳаётидан олинган манзараларни эмас, балки ҳалқлар ва инсониятнинг ҳаракатидан баҳс этса, сабаблар тушунчасини бир четга суриб қўйиб, бир-бирига тенг бўлган ва бир-бири билан узилмас тарзда боғланган бениҳоя кичик эркинлик унсурлар учун умумий бўлган қонунларни ахтариб топиши керак.

XII

Коперник системаси каşф этилиб, исбот қилингандан бери қуёш ҳаракат қилмайди, балки ер ҳаракат қилади дейишнинг ўзи қадимгиларнинг бутун космографиясини йўққа чиқарди. Бу системани рад эта туриб, жисмларнинг ҳаракати ҳақидаги эски ақидани сақлаб қолиш ҳам мумкин эди, лекин уни рад этмасдан туриб Птоломей оламларини ўрганиш гайри имкон бўлиб кўринарди. Бироқ Коперник каşфиётидан кейин ҳам анча вақтгacha Птоломей оламини ўрганиш билан шуғулланиб юришди.

Туғилиш ё жиноятнинг сони математика қонунларига

итоат этади, у ва ё бу идора усули маълум жуғрофий ва сиёсий иқтисод шартлари билан белгиланади, одамларнинг ерга бўлган маълум муносабатлари халқларнинг ҳаракатини вужудга келтиради деган сўз айтилгандай ва исбот этилгандан бери моҳият эътиборила тарих пойдевори зил кетди.

Янги қонунларни рад этиб, тарихга эскича қарашни сақлаб қолса ҳам бўларди, лекин буларни рад этмасдан туриб, тарихий ҳодисалар одамларнинг эркин иродалари маҳсули деб тадқиқ этиш мумкин эмасдай бўлиб кўринади. Чунки агар фалон идора усулининг вужудга келиши ва ё халқларнинг фалон ҳаракати фалон жуғрофий, этнографик ё иқтисодий шартлар оқибатида юз берган бўлса, унда шу идора усулини яратган, ё халқларни ҳаракатга келтиргандай бўлиб кўринган одамларнинг иродасига сабаб деб қараб бўлмайди.

Ҳолбуки эски тарихни унинг асосларига бевосита зид бўлган статистика, жуғрофия, сиёсий иқтисод, муқоясали филология ва геология қонунлари воситаси-ла ўрганиш давом этмоқда.

Физик фалсафада узоқ вақт эски ақида билан янги ақида орасида қизғин кураш кетди. Илоҳиёт эски ақидани мудофаа этди, янги ақидани башоратни инкор этиш, бузишда айблади. Бироқ ҳақиқат ғалаба қилгандан сўнг илоҳиёт ҳам янги замин узра ўз ақидаларини мустаҳкам куриб олди.

Хозирги кунда ҳам тарихга эскича қараш билан янгича қараш ўртасида кўпдан бери айнан шу тарзда қизғин кураш давом этмоқда. Илоҳиёт айнан шундай эски ақидани муҳофаза этиб, янги ақидани башоратни инкор этишда айбламоқда.

Ҳар иккала ҳолатда ҳам тарафларнинг курашида эҳтирослар қизишлоқда ва ҳақиқатнинг юзага чиқишига халал бермоқда. Бир томондан асрлар бўйи бунёдга келтирилган бинога ачиниб, унинг барбод бўлиб кетишидан қўрқсалар, иккинчи томондан уни бузиб ташлаш ҳаваси билан ёнмоқдалар.

Янги майдонга келган физик фалсафа ҳақиқатлари билан курашган кишиларга, худди бу ҳақиқатни эътироф этсалар, худога бўлган ишончлари ҳам, ер билан кўкнинг яратилишига бўлган ишончлари ҳам, пайғамбар Исонинг мўъжизаларига бўлган ишончлари ҳам барбод бўладигандай кўринади. Коперник ва Ньютон қонун-

ларини ёқлайдиган кишиларга, масалан Вольтерга астрономия қонунлари динни барбод қиласидигандай бўлиб кўргинган ва у динга қарши қурол сифатида жозиба қонунларидан фойдаланган. Ҳозир ҳам айнан шундай: зарурат қонунларини эътироф этдингми — тамом, руҳ тушунчаси ҳам, хайр-шар тушунчаси ҳам, бу тушунчалар заминида қурилган ҳукумат ва диний маҳкамалар ҳам емириладигандай кўринади.

Вольтер ўз замонида қилганидек, ҳозир ҳам зарурат қонунларининг ношуд мудофаачилари зарурат қонунини динга қарши қурол қилиб ишлатадилар: ҳолбуки астрономиядаги Коперник қонуни сингари, зарурат қонуни ҳам тарихда ҳукумат ва диний маҳкамалар қуриладиган заминни йўққа чиқариш у ёқда турсин, ҳатто уни мустаҳкамлайди.

Астрономия масаласида илгари, тарих масаласида ҳозир, ақидалар ўртасидаги тафовутлар кўзга кўринадиган ҳодисалар учун ўлчов хизматини қиласидиган бирлиқни эътироф этиш ё эътироф этмасликка қурилган. Астрономияда бу — ернинг ҳаракатсизлиги эди, тарихда шахснинг мустаҳкамллиги, яъни эркинлигидир.

Астрономия учун ернинг ҳаракатига иқорор бўлишдаги бутун қийинчилик ер ва сайёralарнинг ҳаракати тўғрисидаги бевосита туйғудан воз кечишдан иборат бўлганидек, тарих учун шу ҳиснинг макон, замон ва сабабларга тобе эканига иқорор бўлишдаги қийинчилик шахснинг бевосита эркинлик туйғусидан воз кечишидан иборатдир. Бироқ янги астрономия, янги ақида тарафдорлари: «Биз-ку ҳақиқатан ернинг ҳаракатини сезмаймиз, лекин ер тек турорди, деб фараз этиш беҳуда бир гапдир; аммо ўзимиз сезмаётган ҳаракатни эътироф этсак, қонунларга дуч келамиз» деганидек, тарихдаги янги ақида ҳам бундай дейди: «Ростдан ҳам биз бирон нарсага боғлиқ эканлигинизни сезмаймиз, лекин ўзимизни эркин деб эътироф этиш беҳуда бир гап, ўзимизни ташқи олам, замон ва сабабларга боғлиқ деб фараз этсак, қонунларга дуч келиб қоламиз», дейди.

Биринчи ҳолатда макон доирасидаги ҳаракатсизлик туйғусидан воз кечиш ва ўзимиз сезмаётган ҳаракатни эътироф қилиш керак эди, ҳозирги ҳолатда идрок этганимиз эркинликни инкор этиб, ўзимиз сезмаган тобеликни айнан шундай эътироф қилишимиз зарурдир.

T a m o m